

САЙДИ УМИРОВ

ДОРИЛФУНУНЛАР ТАҚДИРИМДА

(мақола, очерк, эссе, эсдаликлар)

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2008**

Сайди Умиров.

Дорилфунунлар тақдиримда. — Т.: «Шарқ», 2008. — 320 б.

Олим, адиб, педагог Сайди Умиров кўп йиллик ижодий фаолияти маҳсули — долзарб мавзулардаги адабий-танқидий, илмий публицистик мақола ва тадқиқотлари, очерк, эссе ва эсдаликлардан саралаб, ушбу китобни ўзига хос «Сайланма» тарзида тақдим этяпти.

Китоб «Устозлар», «Илм — ижод чорраҳасида», «Хотирабод» номли уч фаслдан иборат.

ББК 81+83.3(Ўз)7

ISBN 978-9943-00-301-9

Иккинчи жаҳон уруши жанггоҳларида ҳалок бўлган, номи Муस्ताқиллик майдонида, «Хотира» китобида нақшланган отам Умирқул Ҳайдар ўғли ва унинг садоқатли, вафодор ёри, бутун умрини юрт хизматига, фарзандлари тарбиясига бахшида этган онам — Ойсулув Боли қизининг порлоқ хотираларига бағишлайман.

Муаллиф

МАВЖЛАНИБ ОҚАЁТГАН ДАРЁ

Инсон умри бамисоли дарё дейишади. Ростдан ҳам эндигина маъсум, беғубор болаликнинг сарҳадсиз орзуларга, тизгинсиз туйғуларга, рангинкамон манзараларга бой йилларидан сўнг бебаҳо ва бебақо ҳаётнинг жиддий ҳамда масъул даврлари бошланиб, интилиш, кураш, парвозлар, мағлубиятлар, ютуқларга тўла умр поғоналарини бир-бир босиб, мисоли наҳрдек хотиржам ўзанга, «улуғ бир ёш»га етиб қўйганингни билмай ҳам қоларкансан. Ҳаётнинг бундай пиллапояларидан ўтиб бориш ҳар кимнинг тақдири азалида бор нарса. Лекин... «умри азиз»нинг сардафтарини варақлаб, сарҳисоб қиладиган вақт етиб келгач, «Мен халқим учун, қолаверса, ўзим, яқинларим учун нималар қила олдим, нималарга эришдим?» деган савол дафъатан кўнглингиздан кечганда, ё изтиробли, ё таскинли, ё худ ифтихорли ўйлар оғушида қоларсиз... Яна тезроқ нималаргадир улгуришга, амалга оширолмаган ниятларни рўёбга чиқаришга шошиласиз. Мана шунинг ўзи одам умрининг тез оқар дарёга менгзалишига сабаб эмасми?... Агар мазмунли, Ватанга, миллатга наф тегадиган тарзда кечган бўлса, бу инсон учун катта Бахт саналмай-дими?!

Умрнинг «Қутлуғ етмиш ёш» деган мўътабар ва улғувор «сарой»ига қадам қўйган домла Сайди ака Умировнинг «Библиографик кўрсаткич»ини кўздан кечирарканмиз, бизни шундай ҳис-туйғулар чулғаб олди. Беором ижод онлари, тинимсиз меҳнат йиллари, шиддат-ла истиқболга интилиш сониялари шу мўъжазгина сардафтардаги «хотиржам» сарҳисобда акс этиб, ўқиган кишининг дилини яйратиб турибди. Ундан жой олган мақолалар сарлавҳасидан, китоблар номидан Сайди ака ҳаётининг мазмуни, мағзи англонади. Ҳарҳолда, фахрланса арзийдиган сарҳисоб...

Ўрта мактабни «кумуш медал»га тамомлагач, Самарқанд дорилфунунида талабалик йиллари кечган Сайди

ака худди шу паллада ўзининг истиқболи, келажаги «бино»сига мустақкам замин яратди дейиш мумкин. Дарсларда, талабаларнинг илмий анжуманларидаги чиқишлари, маърузалари эътиборга, эътирофга сазовор бўлди. Устозлари Воҳид Абдуллаев, Нуриддин Шукуров, Сайдулла Мирзаев, Раҳмонқул Орзибеков шогирдларидаги илмга чанқоқликни, таҳлил қувватини, тадқиқотчилик салоҳиятини кўришгач, уни таҳсилдан сўнг Тошкентга, пойтахтдаги илмий-адабий муҳитда бўлсин, деган ният билан «Фан ва турмуш» журнали таҳририятига ишга йўлайдилар. Бу даргоҳда уни Аҳмаджон Ёқубов, Наим Ғойибов сингари олижаноб, бағрикенг инсонлар яхши кутиб олишади, ёрдамларини аяшмайди. Уларнинг яхши ниятлари беиз кетмади. Орадан кўп ўтмай, Сайди ака атоқли адиб Абдулла Қаҳҳор ижоди бўйича номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилади. Сайди аканинг ҳикоя қилишича, 60 йиллик юбилейига икки кун қолганига қарамай, Абдулла Қаҳҳор диссертация ҳимоясига келиб, уч соат давомида нотиқларнинг сўзларини тинглаб ўтирган. Буни шунчаки бир воқеа дейиш мумкин. Лекин ёш олим учун бир умр эсдан чиқмайдиган ҳодиса эди. Кимсан Абдулла Қаҳҳордек атоқли ёзувчи унинг камтаргина илмий иши ҳимоясига келиб, бебаҳо вақтини аямай, охиригача ўтирса-я! Ҳимоядан сўнг «Бу йигит яхши иш ёзибди», деган илиқ сўзини Сайди аканинг танишларидан бирига айтган. Демак, чинакам меҳнат ва изланиш туфайли юзага келган илм шу даражада қадрланар экан-да!

Сайди ака ҳам илм оламига кириб келаркан, олий ўқув юртида таълим ва тарбия бериш иши билан тадқиқотчиликни баравар олиб бориш йўлини тутди. Бўлғуси журналистларга сабоқ берганига ҳам мана қирқ йил тўлибди. Орасида қанчадан-қанча йигит ва қизлар домланинг ўзига хос дарсларидан баҳра оладилар. Бир қанча аспирантлар унинг илмий раҳбарлигида фан номзодлари бўлиб етишди. Сайди аканинг ўзи ёш, навқирон ўқитувчиликдан катта домла, устозларнинг устози мақомигача кўтарилди. ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ), ЎЗДЖТУнинг журналистика факультетларида ишларкан, талабаларнинг меҳрибон устозига, самимий маслаҳатгўйига, керак бўлганда, беғараз суянчиғига айланди. Домланинг ёрдами туфайли талайгина ёшлар ҳаётнинг тор сўқмоқларидан катта йўлга чиқиб олди. Улар ҳамиша Сайди аканинг беминнат ёрдамини эсда сақлашади, уни кўрганларида миннатдорчилигини қайта-қайта изҳор қилишади. Бунга унинг кўпгина ҳамкасблари гувоҳ бўлишган. Олий таъ-

лим муассасасида ишлаган домла нозиккина ниҳолларни авайлаб парвариш қилиши билан мевали дарахтга айлан-тирган боғбондан ҳам бахтлироқдир. Негаки, унинг етиш-тирган «дарахт»лари жонли инсонлар бўлиб, ўз «боғ-бон»ларига сўз билан дил изҳорини билдиришади.

Илмнинг катта-кичиги бўлмайди. Шундай эса-да, илм дунёсига кириб келган ёш олим, одатда, кичик, мўъжаз асарлар ҳақида фикр билдиришдан бошлайди, сўнг бора-бора катта, улуғвор ижод намуналаригача муносиб таҳ-лил, тадқиқ эта олиш салоҳиятини эгаллайди. Бу йўл Сайди ака Умировнинг ижодий фаолияти йўлига ҳам хосдир. «Библиографик кўрсаткич»нинг дастлабки саҳи-фаларидан жой олган мақолалари кейинчалик яратган қанчадан-қанча йирик, салмоқли тадқиқот намуналари-га тағзамин бўлган. Абдулла Қаҳҳор ижодида кичик деталнинг катта бадиий вазифасини тадқиқ этган олим кейинроқ Чингиз Айтматов, Файбулла Саломов, Асил Рашидов сингари йирик ёзувчи, олим, таржимонлар-нинг ижодларидаги бош, етакчи хусусиятлар тўғрисида эътиборга сазовор ишларни амалга оширди.

Сайди ака журналистларга публицистика назарияси-дан таълим бериш билан бирга, ўзи ҳам ажойиб публи-цистик асарлар ёзиб келмоқда. Бундай хусусият жур-налистика факультетида ишлайдиган ўқитувчи учун зарурдир. Унинг публицистик асарлари мавзуга ёндашиш салоҳияти, тасвирлаш санъати, сўз танлаш маҳорати нуқ-таи назаридан ибратлидир. Айниқса, домланинг портрет очерклари кўпчиликнинг эътиборига тушган. Таъбир жоиз бўлса, Сайди аканинг бундай асарлари ўзига хос кўшиқ, оҳангдир. Ёқимли тасвир билан саж йўлларининг тез-тез алмашиниб туриши, характерли фактлардан ўринли фой-даланиш, бадиий деталларни маҳорат билан матнга синг-дириб юбориш каби хусусиятлар домла публицистикаси-га хосдир. Айниқса, сарлавҳа танлашда Сайди аканинг ўзига хос услуби бор. Домла публицистик асарларининг географияси Тошкенту Самарқанддан тортиб Тюменгача сарҳадни эгаллаган.

Домла Сайди Умр билан профессор Файбулла ас-Са-лом ораларидаги устоз-шогирдлик, тўғриси, дўстлик узоқ йиллар давом этди. Сайди ака аллома ас-Салом ҳақида алоҳида меҳр билан, тўлиб-тошиб ёзди. (Сайди ака унча-лик хушламайдиган кишилари ҳақида икки сатр нарса ёзишга ҳам қийналади). Унинг «Солланиб оқаётган дарё» рисоласи бунинг ёрқин гувоҳидир. Ушбу асарда домла ас-Саломнинг нуроний сиймоси тўлалигича ва табиий акс этиб турибди. Ҳар иккалалари биргаликда ёзган «То-

либнома»га ёшлар орасида ҳозиргача талаб кучайса кучайган, сусаймаган.

Сайди ака истеъдодли олим ва таржимон Асил Рашидов билан тез-тез суҳбатлашиб туради. Бу шунчаки дийдорлашув эмас. Ўзаро суҳбатлардан, фикрлашувлардан сўнг, албатта, биронта мақола ёки рисола юзага келади. Айниқса, Сайди Умиров Асил акадан Чингиз Айтматов асарларининг таржималари ҳақида сўраб-суриштиришни яхши кўради. Домланинг Б.Дўстқораев билан ҳамкорликда ёзган «Зиёбахш умр саҳифалари» китобидаги талайгина саҳифалар мана шундай ижодий мулоқотлар самараси сифатида юзага келган.

Атоқли ёзувчи Чингиз Айтматов ижодига Сайди аканинг меҳри бўлакча. Унинг «Сайёра миқёсида фикрловчи ёзувчи» мақоласи 2004 йил Чингиз Айтматов таваллудининг 75 йиллигига бағишланиб Москвада чоп этилган «Чингиз Айтматов заврақи» («Ковчег Чингиза Айтматова») китобидан жой олган беҳад эътиборли энг катта мақола бўлди.

Сайди аканинг «Библиографик кўрсаткич»идаги рўйхатнинг охирида «Самарқандлик маърифатпарвар» сарлавҳали салмоқли мақоласи турибди. Мақоланинг мағзи тўқ, мақоми юксак. Бу бежиз эмас. Самарқанддан чиққан аллома, ўн тўрт тилни эгаллаган Саидризо Ализода ижоди ҳақида ёзилган энг яхши асар. Сайди ака бу мақолани ёзиш билан, аввало Сталин қатағони йилларининг қурбони бўлган ноёб истеъдод соҳибининг руҳини шод қилди. Саидризо Ализода ўзбек миллатининг том маънода маърифатли, юксак маданиятли, улуғвор маданиятли бўлиши йўлида тиним билмай меҳнат қилган, халқимизнинг ҳур ва озод яшаши учун курашган, унинг порлоқ истиқболи ва истиқлоли йўлида жон фидо этган инсондир. Бундай сиймолар ҳақида ёзиш ҳар бир қалам аҳлининг бурчи, шарафли вазифаси. Иккинчидан, бундай аллома ҳақида ёзган мақоласи билан Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси, филология фанлари номзоди, доцент Сайди Умиров илмий ижоди тобора юксалиб бораётганини амалда исботлаб турибди. Домланинг умрини жўшиб, мавжланиб оқаётган дарёга менгзаш адолатдан бўлурди. Қанийди, ҳар бир ижодкор юбилейини шундай жўшқин, битмас-туганмас ғайрат билан кутиб олса...

*Бойбўта ДЎСТҚОРАЕВ,
Хуришд ДЎСТМУҲАММАД,
филология фанлари номзодлари.*

УСТОЗЛАР

ОЛТИН ЗАНГЛАМАС

Таниқли олим, мунаққидларимиздан бири маслаҳат солди: сиз ҳам устоз ҳақида эсдаликлар ёзсангиз яхши бўларди. Суҳбатларини эшитгансиз, мулоқотда бўлгансиз, қолаверса, қаҳҳоршунослардансиз, диссертация ёзгансиз.

Бу гап далда бўлди-ю, қўлга қалам олдим.

Абдулла Қаҳҳор туғилган куни ёхуд бошқа бирор сана муносабати билангина эсланадиган ёзувчилар сирасидан эмас. Қолаверса, биз машҳур ва ардоқли адибимиз ёрқин хотираси олдида анча қарздормиз, субъектив сабабларга кўра йигирма йилча бу сўз санъаткори ҳақида дилларимиз тўрида, тилимиз учидан турган эзгу ҳис-туйғуларимизни баралла ифода эта олмаганимиздан андак хижолатда эдик. Фақат адиб орзу қилган мустақиллик йилларида адолат қарор топди, топмоқда.

Севимли адибимизнинг асарларини кўп ўқиганман, бир неча бор нутқларини тинглаганман, уч-тўрт марта мулоқотда бўлганман, улар бир умр ёдимда муҳрланиб, нақшланиб қолган. Гап учрашувлар сонидан ҳам эмас. «Воқеаларни эмас, таассуротларни ёзиш керак»,— деган экан Сент-Экзюпери.

Абдулла Қаҳҳорга меҳр-муҳаббат ҳамма қатори менда ҳам мактабда ўқиб юрган чоғлар пайдо бўлган. Бу муҳаббат балки Асрор бобо самоваридан ўт олиб, эҳтимол, кампирлар қоққан симдан ёхуд «Олтин юлдуз» шуъласидан чўғланиб, ўчмас, сўнмас оташ-алангага айлангандир. Ҳар қалай, бу ёзувчининг сирли, жозибадор асарлари мурғак қалбларимизни оҳанрабо янглиғ ўзига тортган, забт этган, бошқа сўз санъаткорлари қатори адабиётга, ижодга ишқ, иштиёқ уйғотган эди.

Самарқанд Давлат университетининг филология факультетида таҳсил кўрилган йиллар таниқли ёзувчилар, жумладан Абдулла Қаҳҳор ижоди билан кенгроқ, чуқурроқ танишиш даври бўлди. Биз адибнинг ҳикоялари, романлари, пьесалари ҳақида қизгин баҳс-

лашар, айниқса, унинг сўзга хасислиги, фикрга сазийлиги, оз сўз билан кўп маъно англата олиш маҳоратига қойил қолар, суҳбат, ҳазил-мутойибаларда адибнинг оригинал образлари, тагдор ибораларини ишлатишни, қаҳҳорона гапиришни хуш кўрардик. Иван Петрович деган рус тили ўқитувчимиз бўлар эди. Ўз фанини, талабаларни севадиган, ўзбек тилини бинойидек биладиган бу кекса, ёқимтой домламизнинг Абдулла Қаҳҳорга, айниқса, ихлоси баланд эди. Қисқа иборали, образли, маънодор ёзишни адиблардан ўрганиш кераклигини кўп таъкидлар ва ҳар гал, албатта, Абдулла Қаҳҳордан мисоллар келтирарди. Бир куни «Ўжар» ҳикояси асосида тайёрланган телеинсценировкадан олган таассуротини берилиб, тўлқинланиб ҳикоя қилди. «Аломат ёзувчи, зўр новеллист», — таъкидларди у суюниб. Афсуски, рус ўқувчилари ҳали уни яхши билишмайди, таржима қилинганлари оз, борлари ҳам бўш, — дерди куюниб. Бундай дил сўзларини эшитиб, нуроний домламизни яна ҳам яхши кўриб кетар, ёзувчига-ку муҳаббатимиз ошгандан-ошар эди. Ўқитувчимизнинг куюнганича бор эди: 1959 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси олтидан кўп адибларнинг, жумладан А.Қаҳҳорнинг асарлари ҳам рус тилига таржима қилинган эди. «Ўтмишдан эртақлар», «Синчалак»ни улкан ёзувчи К.Симонов моҳирона ўгирган бўлса, айрим ҳикоялари нўноқ таржимонлар томонидан русчага шоша-пиша, сифатсиз ўгирилган эди. Масалан, уч бетга етар-етмас, бир сўзни олиб ҳам, ўзгартириб ҳам бўлмайдиган «Ўғри» ҳикояси қаппайтирилиб, тўрт саҳифагача етказилган, ҳатто Қобилбобо «Старик Кадыр» деб берилган, адиб норози бўлиб гапирган эди.

Олтмишинчи йили Тошкентга келиб, «Фан ва турмуш» журналида ишлай бошлагач, ёзувчиларнинг йиғинлари, учрашувларини эшитмай қолмасликка ҳаракат қилардим. Бир суратда — Ёзувчилар уюшмаси биноси олдида (Братск, ҳозирги Ҳ.Сулаймонова кўчаси) Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Уйғунни «қуршаб олган» ёшлар ичида ўзимни кўриб беҳад севиниб кетдим. Газетадаги таниш фотогафдан илтимос қилиб, уч-тўрт нусха олиб қўйдим, бу ноёб эсдалик, ахир!

Абдулла Қаҳҳорни ўқиш қанчалик завқли бўлса, нутқ-суҳбатини — оғзаки публицистикасини эшитиш шунчалик ҳузурбахш эди.

Ҳар бир сўз, иборани чертиб, салмоқлаб гапирар, янги, қутилмаган ташбеҳлар, образлар топиб, эшитувчиларни тамом ўзига ром этарди. Бу аудиторияга чуқур ҳурмат, масъулиятни жиддий англаш, қўнглидаги фикрини узоқ пишитиш, ақл, мантиқ тарозисидан қайта-қайта ўтказиш, етти ўлчаб бир кесиш натижаси эканлиги сезилиб турарди. Буни алоҳида таъкидлаётганимизки, Ёзувчилар уюшмаси йиғинларида аҳён-аҳёнда маза-матрасиз, пойма-пой гапларни, думбул нутқларни эшитишга, қутлуғ минбардан ёқтирмаган одами билан «ҳисоб-китоб» қилиш, таъна-маломат тошлари отиш мақсадида фойдаланишга уринишларнинг ҳам гувоҳи бўлишга тўғри келган. Бундай «нотиқ»лар залдан тушган норози луқмаларни эшитишмайди ё эшитмаганга солади, қарсак чалишса, «боплаяпман» деб ўйлаб, яна давом эттиради. Абдулла Қаҳҳор бирдан ёзгиси келиб қолиб ёзмаганидек, гапиргиси келиб қолиб гапирмаган, мавзуси, муаммоси муҳим, далилли, дадил гапи бўлмаса, минбарга чиқмаган, шунинг учун унинг озу соз нутқлари, мақоалари фавқулодда таъсирли чиқар, тезда овоза бўлиб кетарди. (Лоақал Ёзувчилар уюшмасининг 1956 йил ёзида бўлиб ўтган пленумидаги тарихий нутқини, ЎзФА Тил ва адабиёт институти илмий кенгашида Абдулла Қодирий ҳақидаги нутқини, «Ёшлар билан суҳбат»ини эслайлик).

«Ёшлар билан суҳбат»ни (1965 йил) зал тўла одам, бутун вужудимиз қулоқ бўлиб эшитганмиз. Устознинг эртага буюк адабиёт яратилиши, бу адабиётни ҳозирги ёшлар яратишларига аминлиги ҳақидаги башорати, навқирон ижодкор авлодга хос уч олтин фазилат (дили ҳасад, бахиллик деган қабиҳ туйғудан поклиги; камтарлиги, ҳар бир муваффақиятни бор имкониятнинг «чашна»си деб қараши; асарларни умумадабиётга билан ўлчашаётгани, «той бўла туриб отнинг тепкисини кўтарадиган чайир, чаққон, ҳар қандай катта галадан ҳам улоқни олиб чиқиб, халқнинг совринига сазовар бўладиган чавандоз отлар» бўлиб етишаётгани)ни суюниб қайд этгани, билдирган тилаклари (ада-

биёт кўнгил иши, илҳом самараси эканлиги, туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўхшаши — мева тугмаслиги, илҳомнинг ўзи ҳеч қачон келмаслиги, уни қидириб бориш, топиш, халқнинг қалбига қўл солиш кераклиги, косибчилик, сабаби тирикчилик маҳсули бўлиб майдонга келган нарсаларга мураса кўзи билан қарамаслик, дидли, ориятли бўлиш лозимлиги), «эшикни зич ёпиб», ичкиликдан ҳазар қилиш, бу бало-қазо, талант кушандасидан узоқроқ юриш ҳақидаги огоҳи — насиҳати эшитганлар қулоғи тагида ҳамон жаранглаб турибди, негаки, бу дил сўзлари, доно маслаҳатлар ўша маҳаллар нечоғлик муҳим, айни муддао бўлса, бугунги кунда ҳам шунчалик, балки кўпроқ зарур ва долзарбдир.

Абдулла Қаҳҳор меҳрибон ва талабчан, қизиқиш доираси кенг, зукко мураббий эди. Севимли, синалган жанри прозагагина эмас, поэзияга, танқидчилик ва бошқа соҳаларга ҳам дадил кириб келаётган навқирон авлоднинг илк қадамлари, янги асарларини мутасил, диққат билан кузатиб борар, йиғинларда, матбуотда фикр билдирар (масалан, «Талант — халқ мулки» мақоласи «Литературная газета»да босилган эди), ёш ёзувчиларга (Ў. Ҳошимов, У. Назаров, Ш. Холмирзаев ва бошқаларга) хатлар йўллаб, маслаҳатлар берар, ўз хизматини таклиф этар (қорақалпоқ адиби Тўлепберген Қаипбергеновнинг «Совуқ бир томчи» қиссасини таҳрир ва таржима қилганини эслайлик), асарларига Э. Воҳидов, А. Орипов шеърларидан эпиграфлар келтирар, ярқ этган истеъдодни кўриб болалардек севинар, навниҳол ижодкорларни беҳад севинтирар, турли йўллар билан рағбатлантирар эди.

«Мен адабиёт муҳибиман, шунинг учун адабиётга яшнаб кирган ёшларни кўриб, қувониб кетаман, қувончимни ўша ёшнинг ўзига миннатдорлик изҳор қилиб айтаман. Бу яшнаган чўғни елпиш демакдир», — дерди адиб.

Устоз истеъдодли, серғайрат ёшлар мўйсафид ёзувчиларнинг қадамига қараб имиллаб юрмасликларини таъкидлар, салом бериб, ҳурматини жойига қўйиб ўтиб кетаверишларини, Михаил Светлов сўзлари билан айтганда, учқур тулпори қулоғининг тагини қашлаб, ўзиб кетишлари, бақувват, ўткир асарлар яратиб, катта ада-

биёт миқёсига чиқишларини астойдил хоҳлар эди. Бу феъли кенг, меҳри дарё сахий инсонларнинггина қўлидан келади, ёлғиз ўзига, манфаатигагина содиқ, бахил одамнинг қўлидан келмайди, келса ҳам қилмайди!

Олтмиш олтинчи йилнинг майида (қайси кунлиги ёдимда йўқ), соат уч-тўртлар чамаси, Братск кўчасидан секин пиёда юриб бораётган Абдулла Қаҳҳорни кўриб қолдим. Қандайдир ўйчан ва жиддий эдилар. Зилзила такрорланиб турган, жароҳатлари кетмаган кезлар. Ёрилиб кетган бир қаватли уйларга рельснамо темир тирговичлар тираб қўйилган; яроқсиз иморатларни танклар ҳайқирганча бузиб, қўпориб турибди, нарироқда экскаватор чўмичи ўрнига ўрнатилган оғир пўлат гурзи у ёқ-бу ёққа силкиниб бориб-келар, урилиб, иморат деворларини тамом ҳолдан тойдириб, йиқитиб бораяпти. Шовқин-сурон, чанг-тўзон. Адиб ўзи билан ўзи банд, бу манзарани анча вақт кузатиб турдилар. Мен ҳам бир четда бу ноодатий манзарани, ҳам ёзувчини кузатиб турардим.

Орадан кўп ўтмай А. Қаҳҳорнинг «Ҳаётимиз жамоли» мақоласини ўқидик. Унда, жумладан, шундай сатрлар бор эди: «Ёшини яшаб, замонамизга мувофиқ ва муносиб янги қасрларга ўрнини бўшатиб бериш учун зилзилага қараб турган эски бинолар харобасига танклар ҳужум бошлади, бу ёғидан шўнғиб, у ёғидан бошига тошу тупроқ, қамиш, ёғоч илиб чиқмоқда. Бульдозерлар, экскаваторлар янги қурилиш майдонларини тозаламоқда. Пойтахтимиз ҳадемай янги жамолини кўрсатади».

Ўшанда кўнглимдан кечган фикр, устоз дилгирлиги боиси тўғри чиқди: замин зарби ёзувчи қалби қаъридан ўтади, из қолдиради. Ф. Фуломнинг «Ватандошларимга тасалли», М. Шайхзоданинг «Жавобгарлик», Миртемирнинг «Тошкент оқшомлари», В. Песковнинг «Тошкентда офат ва жасорат», Э. Воҳидовнинг «Палаткада ёзилган дoston» асарлари, яна бир тўп шеърлар, очерклар бунинг мисоли.

А.Қаҳҳор ёзувчини «келажакнинг махсус муҳбири» дея жуда чиройли ва ўринли таърифлаган эди. Ярим аср нари-берисида ёзган «Тупроғимиз олтин тупроқ», «Машина одамнинг дўсти», «Чилдирмаларимиз садо-

си гижбанг», «Пўшт, қарвон келаяпти!» каби мақолаларини, очеркларини ўқиб, улар нафақат кечаги, балки бугунги кунимиз ҳақида ҳам эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Мана, шу мақолалардан айрим сатрлар: «Теримни машинанинг бўйнига юклаш фақат хоҳиш эмас, турмушнинг талабидир», «Биз олтин еримизнинг бир суямини ҳам исроф қилмаслигимиз керак; «Бизда план, процентни ҳар дам суриштириб, ўша план, процентни бажарадиган деҳқондан, ҳолинг қалай, нима еяпсан, нима қилаётибсан, қаерда турибсан, деб ойда, йилда бир оғиз сўрамайдиган раҳбарлар ҳам бор», «Шахсий бойлик орттириш, ўғирлик ва муттаҳамлик қилиш учун амал, мансабни иссиқ уяга айлантирадиган кўзбўямачиликлар халқ билан давлат орасига парда тутади, хўжаликни издан чиқаради», «Дард яширилса, иситмаси ошкор қилади».

Олтмиш еттинчи йили «Характер ва шароит тасвирида бадиий деталнинг роли» (А. Қаҳҳор прозаси мисолида) мавзусидаги номзодлик ишим бир нуқтага етди, ҳимояга тавсия этилди, автореферат чиқди.

Ёзувчи ҳақида тадқиқот, китоб битилса, уни хабардор қилиб қўйиш, бирор нусха элтиш таомилдаги гап, яхши анъана. Шунини ўйлаб, «Абдулла Қаҳҳор асарларининг тили» мавзусида номзодлик диссертацияси ёқлаган яқин қадрдоним, кейинчалик фан доктори, профессор, академик бўлган Иристой Қўчқортоевга (жойлари жаннатдан бўлсин) маслаҳат солдим. «Яхши ўйлабсиз, битта автореферат олинг, яқинда адибнинг олтмиш йиллик тўйлари ўтади, совғангиз бўлади», — деди. Дўрмонга жўнадик. Иристой Қўчқортоев адиб билан ҳам, Кибриё опа билан ҳам анча эркин гаплашар экан, мушқулумни осон қилди, гапнинг мақомини келтириб, мени таништира кетди: ҳамкасбим, қўшним бўлади, Академиянинг Гил ва адабиёт институти аспирантурасини битириб, шу ерда ишляпти, сизнинг ижодингиз бўйича диссертация ёзди, яқинда ёқлайди, автореферат олиб келдик...

Адиб бизни ниҳоятда очиқ, самимий қабул қилган бўлсалар ҳам, у киши билан илк бор бақамти келиб турганим учун салобати босди, саволларига «Ҳа», «Йўқ» дейишдан нарига ўтолмадим, асосан учовлари

гаплашиб ўтиришди, мен тингладим. Фақат бир нарса аниқ эсимда: адиб рефератни варақлаб «Ҳимоя қачон?» деб сўрадилар. «Олтинчи сентябрда» дедик. Вақтларини олмаслик учун изн сўрадик. Йўл-йўлакай таассуротларимизни ўртоқлашиб кетдик.

Абдулла Қаҳҳор ўзи ҳақида бирор нарса ёзилса, дарҳол хурсанд бўлиб, ийиб, елкага қоқиб, раҳматлар айтадиган ёзувчилар тоифасидан эмаслигини билардик (бу ҳақда Кибриё опа «Чорак аср ҳамнафас» эссе-сида, О.Шарафиддинов китоби ва мақолаларида батафсил ва яхши ёзганлар), ўзига ва бошқаларга ўта талабчан адиб асар маъқул тушмаган бўлса, бунини рўй-рост айтиб, офарин кутганларни хижолат қилгани ҳақида эшитган эдик. Чўчиброқ юрдим. Лекин олтинчи сентябрь кунини, юбилейларидан икки кун олдин Тил ва адабиёт институти илмий кенгашида ҳозир бўлганларида бениҳоя севиндик ва устознинг ёшларга нақадар меҳрибон, эътиборлиликларига яна бир бор тасанно ўқидик.

Ёзувчи уч соатлар чамаси, чап қўлини бошига тираганича аввал шеригим Т.Ашуровнинг фольклорга оид, кейин ўз ижодига оид номзодлик ишлари ҳимоясини, диссертантлар, расмий (Л.Қаюмов, П.Қодиров) ва норасмий оппонентлар сўзларини диққат билан тинглаб ўтирдилар, бирорта ҳам сўз қотмадилар, ҳимоялар тугагач, бизни самимий кутладилар. Биз ҳаяжон оғушида миннатдорчилик билдирдик, устозни индин бўладиган юбилейлари билан табрикладик, раҳбарларимиз далдасида бир пиёла чойга таклиф этдик, у киши ҳазил аралаш: «Куллуқ, менинг ўзим ҳам тўйболанинг аҳволидаман, иш, ташвишлар кўп, меҳмонлар келиб туришибди», — дея хайрлашдилар. (Бир неча кун ўтгач Абдулла Орипов билан учрашиб қолганимизда, «Устоз сизни хурсанд бўлиб эсладилар, бу бола дуруст нарса ёзганга ўхшайди», — деб айтдилар деди. Кўнглим жойига тушди).

Деталь — Абдулла Қаҳҳор унумли ва ўринли фойдаланган самарали восита, қисқа, мазмундор, ҳаққоний, ишонарли ёзиш йўли, калити эди.

Нўноқ ёзувчи бир бетда айтадиган гапни А.Қаҳҳор бир жумла билан ифодалаб қўяқоларди, мазмуни, мағзига кўра, адиб ҳикоялари қиссаларга, қиссалари ро-

манларга татигулик эди ва бунда бадиий деталнинг хизмати оз эмасди.

Кўпчилик асарларида характер яратиш, шароитни кўрсатиш, асосан деталлар зиммасига тушади. Масалан, «Мастон»да портрет, «Даҳшат»да пейзаж, «Нутқ»да нутқ деталлари ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Яна бир мисол. Олтмишинчи йили машҳур адиб А.П.Чехов таваллудининг 100 йиллиги собиқ иттифоқ миқёсида кенг нишонланди. Ўзбек элида энг катта мақолалар билан Чеховнинг энг содиқ шоғирди донгдор адиб А.Қаҳҳор чиқса керак, деб ўйлаган эдик. Адиб, чиндан ҳам, икки газетада икки мақола билан чиқди. Бири йигирма йўллик «Устод», иккинчиси юз йўлга етар-етмас «Муборак кўзойнак» деган мақолачалар эди.

Устоз истаган ҳажмда ёзиши мумкин эди, чекчегара ҳақида гап бўлиши мумкин эмасди. Лекин чекчегарани адибнинг ўзи белгиларди, афтидан, буюк сўз устаси хотираси кўп сўзлиликини ёқтирмайди, деб ҳисобларди. «Муборак кўзойнак» мақолачасида Чеховнинг китобхонга яхши таниш кўзойнаги А.Қаҳҳор моҳир қалами остида кўп маъно англатувчи бадиий деталга айланган. Чеховнинг 22 жилдлик асарлари тўпламини кўлидан қўймай ўқиб чиққандан кейин ўзида юз берган ўзгаришни изоҳлаб адиб ёзади: «Шу билан муҳтарам устоз менга муборак кўзойнақларини бердилару, мана буни тақиб ўз халқингнинг ўтмишига назар сол», — дедилар. Устознинг муборак кўзойнақларини тақиб, халқимизнинг ўтмишига қарадим. Бир томонда темир йўл гайкаларини бураб олган «ёвуз ниятли киши», — Денис, иккинчи томонда отқоровул юр деса юрган, тур деса турган, устидан ошириб ўқ узганда ҳам киприк қоқмаган «баттол ўғри» — Бабар! Булар замона дарахтида етишган олманинг икки палласи эди...

Мен ҳикоячилик ҳунарининг алифбосини ҳам шу муборак кўзойнак билан ўқиганман».

Деталь, биринчидан, мақолачанинг жонли, жозибадор чиқишини таъминлаган, иккинчидан, адиб у орқали кўп нарса айта олган.

Бундай мисоллар кўп.

Машҳур адиб ҳақида бир қанча китоб, ўнлаб мақолалар ёзилган, адабиётшунослигимизда ўзига хос

қаҳқоршунослик соҳаси вужудга келиб шаклланыпти. Мен ҳам «Санъатнинг сеҳрли калити» китобчам, айрим мақолаларимда А. Қаҳқорнинг бадийи деталь танлаш ва ишлатиш борасидаги катта маҳоратининг баъзи жиҳатларини очишга интилганман.

Абдулла Қаҳқор моҳир сўз санъаткори, айна чоғда тилимизнинг сергак посбони эди. Адиб тилга эътиборсизликни элга эътиборсизлик деб қарар, аяб ўтирмас эди. «Санъаткор», «Адабиёт муаллими» ҳикоялари, «Нутқ», «Куюшқон», «Бизнинг мулоҳазаларимиз» фельетонлари «қаҳрамон»лари, тилларидан тутилишади, сўзлари, нутқлари билан ўзларини фош этишади.

Кўп ёзувчилар асарим, унинг тили Абдулла Қаҳқорга маъқул тушармикан, деган ўй-андишага боришар, устознинг талабчан нигоҳини ҳис этиб, ҳайиқиброқ туришар эди. Устознинг ўрни вафотидан сўнг кўп ўтмай билинди. Суви кўп асарлар, семиз китоблар пайдо бўлди.

Кулиш осон, кулдириш қийин. Абдулла Қаҳқор кулдира олишдек ноёб, антиқа санъатни тўла эгаллаган сўз заргарларидан эди. Ғазабнок ҳажв, тигдор кесатиқ, аччиқ чандиш, тагдор табассум кулгининг турли хиллари, товланишлари адиб ижодида мужассам эди. Кулги асарлари воқеа, тийнатни сиртидан эмас, сиридан воқиф этувчи, шаклдан кўра кўпроқ мазмунга дахлдор таркибий узв, қон томирлари эди. Ҳикоя ва очерклари, фельетон ва мақолалари, повесть ва романлари, комедия ва драмалари, хат ва суҳбатлари бунинг ёрқин мисоли ва бу кўпчиликка аён.

Кулги манбаи, кони адиб табиати, шахсиятида, албатта. Лекин қизиқ ҳодиса: ҳар қандай даврани, аудиторияни яйратиб, шарақлатиб кулдирадиган Абдулла Қаҳқорнинг ўзи кам кулар, Аркадий Райкин, Азиз Несин ва бошқа кулги усталари сингари ҳаётда жиддий, ўйчан, вазмин эди. Адибни кулдириш, мийиғига ним табассум югуртириш амри маҳол эди. Афтидан, Устоз кулгини чуқур қадрлар, баланд кўяр эдилар. Бир марта ёйилиб кулганини кўрганман. Олтмиш еттинчи йил августи охирида, Самарқанд Давлат университетида адиб билан юбилейолди учрашувида қатнашгандик. Учрашув қизиқарли ўтди. Домламиз, академик Воҳид Абдуллаев, ҳар сафаргидек, қизиқ тарихларини

эслаб, шўх шеърлар ўқиб мажлисга завқ, тароват киритиб юборди, адиб шаънига кўп илиқ гаплар айтилди. Эркин Воҳидов устозга аталган «Чинор» шеърини ўқиб берди. Таниқли мунаққид, табиатан юморга бой Озод Шарафиддинов ўз нутқида, жумладан, деди: «Мана ҳозир Саъдулла Мирзаевнинг докладида айтилдики, 30-йилларда Абдулла Қаҳҳор бир муддат академиянинг Тил ва адабиёт институти аспирантурасида ўқиган экан. Мунаққидлардан аламзада ёзувчилар орасида бир гап юради: танқидчилар, ёзувчилик қўлидан келмаса керакки, осонроқ деб шу соҳага ўзини урган. Бу ерда тескари мисолни кўриб турибмиз. Абдулла ака, танқидчилик қўлингиздан келмаган бўлса керакки, ўзингизни ёзувчиликка урибсиз». Мунаққид топқирлиги, самимий ҳазили Абдулла Қаҳҳорга жуда нашъа қилди, ўзини орқага ташлаб, ҳузур қилиб кулди.

Бир-икки кун бирга юриб амин бўлдимки, Абдулла Қаҳҳор ҳазил-мутойибага кон экан, даврадагиларни зериктирмас, суҳбат қайси мавзуда кетмасин, шу оннинг ўзида тutilмаган, ўткир гаплар топаркан. Сомоварда чой ичиб ўтирганимизда гурунг хасисликдан кетди. «Кўқонда бир хасис ўтган экан, — дедилар Абдулла ака. Патир нон, қанд-қурсларни патнисга шундай чиройли қилиб тахлаган, терган эканки, меҳмоннинг ушатишга қўли бормас экан. Патнис кўп муддат бузилмай қанча-қанча меҳмонлар олдига кириб-чиқиб турибди. Бир куни мезбон ногаҳон қоқилиб кетиб, патнисни тушириб юборибди-да, бир патири синиб қолибди. Камоли ичи ачинганидан патирни чега-чига олиб бориб, чегалатиб келган экан».

Етмиш еттинчи йили Тошкент Давлат университетининг аудиторияларидан бирида Абдулла Қаҳҳорнинг етмиш йиллигига бағишланган бир йиғилиш ўтказилди. Доклад ўқилди, нутқлар бўляпти, яхши гаплар айтиляпти... Лекин йиғилиш қандайдир совуқроқ ўтаётгандай эди ва бу адиб шахсиятига совуқ муносабат шамоли эканлиги кўпчиликка сезилиб, ўнғайсиз бир ҳолат туғдириб турарди. Қўл кўтариб мен ҳам сўзга чиқдим. «Абдулла Қаҳҳор машҳур сўз устаси бўлиши баробарида беназир юморист, кулги хазинаси ҳам эди, бинобарин, устоз хотирасига бағишланган мажлис

хушчақчақ бир кайфиятда ўтиши мақсадга мувофиқ», деган мазмунда гапирган бўлдим, юқоридаги гапларни ва яна баъзи тарихларни эслатиб ўтдим. Мажлис раиси А.Қаҳҳорнинг содиқ шогирди бўлгани, ўзи ҳам тўғрисўзлиги, аччиқ ҳақиқатларни очиқ, дангал айтгани учун ўша кезларда юқори доиралардаги баъзи раҳбарлар унчалик ёқтирмаган, табиатан ҳазилга бой О.Шарафиддинов бу ҳазин руҳни ҳаммадан ҳам яққолроқ сезиб, ичдан эзилиб турарди. Озод ака Абдулла акадан эшитган кулгили воқеаларни, ўзига қилган ҳазилларини қизиқарли ҳикоя қилиб берди, мажлисга бошқача файз-тароват киритди. (Шулардан бири эсимда қолган: йўл-йўл оқ, яшил финка энди мода бўлган кезлар эди, биринчилардан бўлиб кийиб, пўрим бўлиб юрганамда Абдулла ака «Озоджон, милициянинг таёғига ўхшаб қолибсизми?» — деб ҳазил қилдилар). Абдулла Қаҳҳор кулдириб гапирувчи ва ёзувчи юморист бўлиши баробарида куйдириб гапирувчи ва ёзувчи ўткир сатирик ҳам эди. Адибнинг тўғри, тўқмоқли, аччиқ сўзлари, камчилик, иллатларни рўй-рост очиб, ниқобларни сидириб ташловчи ҳаётий, ҳажвий асарлари баъзи бировларга хуш келмаган, ёқтирмаган, бошқалар ҳам ёқтирмаслигини хоҳлаган бўлиши мумкин. Лекин халқимизнинг Абдулла Қаҳҳорга меҳр-муҳаббати йиллар оша кучайса кучайиб бордики, заррача сусайгани йўқ. Зеро, доно халқимиз «Олтин занглас», дея бежиз айтмаган.

Айтиш жоизки, Абдулла Қаҳҳор ижоди доимо адабиётшунос, мунаққидлар, ўқувчилар диққат марказида бўлиб келган. Ўтган асрнинг 30-йилларида «Сароб» романи устида бўлиб ўтган қизгин баҳс-мунозаралар, «даҳанаки жанг»ларни эслайлик. Урушдан кейинги йиллардан бошлаб адиб ижоди ҳақида А.Алимуҳаммедов, П.Қодиров, И.Қўчқортоев, С.Умиров, Н.Ёқубов, Р.Қўчқоров, Ҳ.Ҳамроқулова ва бошқалар номзодлик, М.Қўшжонов, С.Содиқовлар докторлик диссертациялари ёқлашди, китоблар чиқаришди, Ҳ.Абдусаматов И.Боролина, М.Султонова, О. Шарафиддиновларнинг махсус монографиялари чоп этилди. Таниқли олимлар И.Султон, В.Зоҳидов, Ҳ.Ёқубов, У.Норматов, С.Мирзаев, Б.Назаров, Н.Худойберганов, И.Ҳаққулов мақолалари, донгдор ёзувчилардан С.Аҳмад, О.Ёқубов,

А.Мухтор, Шухрат, Т.Қайипбергенов, Ҳ.Назир, Э.Воҳидов, А.Орипов эсселари, Н.Погодин, Ч.Айтматов, В.Смирнова, Л.Ленч, Ф.Олворт... берган баҳолари ва хорижлик бошқа адиб, олимларнинг ишлари, кейинги йилларда пайдо бўлаётган катта-кичик тадқиқотлар, хотиралар адиб ижодига қизиқиш, меҳр кучли-лигидан далолат. Буларда А.Қаҳҳор ҳикоялари, қиссалари, романлари, комедиялари кенг ва чуқур ўрганилган, таҳлил этилган бўлса-да, унинг сермаҳсул публицистикаси, М.Кўшжонов, С.Содиқ, О.Шарафиддинов, Н.Ёқубов тадқиқотларини истисно қилганда, назаримизда, камроқ тадқиқ этилган. Ҳолбуки, бу ерда айтадиган, ёзадиган гаплар, ибратли мисоллар кўп.

Таниқли ёзувчилар айна чоғда таниқли публицистлар ҳам эканлиги маълум. Бу — Абдулла Қаҳҳор ижодига ҳам хос хусусият, фазилат. Хабар, лавҳа, мақола, тақриз, очерк, фельетон, памфлет, пародия, эссе, хат, суҳбат, нутқ — бу жанрлар адиб мақоланавислигининг бой ва ранг-баранглигини кўрсатиб турибди. Айна чоғда унинг публицистикасида уч жанр алоҳида ўрин, мавқега эга, булар — мақола, фельетон, очерк.

Бўлғуси адибга журналистика кўп нарса берди. «Янги Фарғона», «Қизил Ўзбекистон» газеталари, «Муштум» журнали саҳифаларида А.Қаҳҳорнинг юздан ортиқ фельетонлари, ҳажвий мақолалари босилган. Ўтган асрнинг йигирманчи, ўттизинчи йилларида «Норин Шилпиқ», «Мавлон куфур», «Гулёр», «Эркабой», «Ниш» каби таҳаллуслар билан ёзилган «Ой куйганда», «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари», «Учрашганда», «Билдириш», «Домла Маҳмуджон Маҳдумнинг қувланиши», «Ўзинг шифо бер», «Жумачилар таърифида», «Қорнига илон кирди» каби шеърда ва насрда битилган, уруш йилларида ёзилган «Ишқал», «Барон фон Ринг», «Бос тепкини», «Ҳи-ҳи», элигинчи, олтишинчи йиллар маҳсули «Мактуб», «Пора», «Бизнинг мулоҳазаларимиз», «Тешик дастурхон», «Қуюшқон», «Ифвогар», «Ҳуснбузар» каби фельетонларини қиёс қиладиган бўлсак, адиб асардан-асарга ўсиб, маҳорати ошиб бораётганлиги гувоҳи бўламиз. Mashқ фельетонларига хос баёнчилик, зўрма-зўракилик, айрим иборалардаги сунъийлик, дағаллик ўрнини янги образлар, маънодор деталлар орқали тасвирлаш, кул-

гининг ҳажв, мазах, кесатиқ, чандиш, истехзо, қочирим, аския каби йўлларидан, муболаға, кичрайтириш, ўхшатиш, қиёслаш, қарши қўйиш, мақтаб ерга уриш, билиб билмасликка солиш усуллардан унумли ва ўринли фойдалангани гувоҳи бўламиз. «Хуснбузар», «Тешик дастурхон» — портрет. «Ҳи-ҳи» — нутқ деталлари, қуюшқон — рамзий деталь. Лекин шу биргина деталь асар ғоясини очишда муҳим калит бўлиб хизмат қилади. (М.Қўшжоновнинг «А.Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор» китобида адиб фельетонлари кенг ва теран таҳлил этилган).

О.Шарафиддинов адиб ҳақидаги китобида икки фактни келтиради, бири — журналист Наби Каримовнинг атайлаб Тошкентдан Фарғонага келиб, умидли қаламкаш А. Қаҳҳорни «Қизил Ўзбекистон» газетаси таҳририятига ишга таклиф қилиши ва бу ёш ижодкор ҳаёти, ижодий фаолиятида катта бурилиш ясаши, иккинчиси — болаликда бирга ўсган қалин оғайниси Муҳаммаджон Қулматов учратиб қолиб, билимини ошириш учун университетга кириб ўқиши, кичик, мавсумий мақола, очерк, фельетонлардан кенг қамровли, узоққа кетадиган бадиий асарлар ёзишга ўтиши лозимлигини астойдил ташвиқ қилгани, ишонтиргани, шундан кейин «Сароб» романи, «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси, пишиқ ҳикояларини яратгани, журналист сифатида юрт кезгани, турфа характерларни кузатгани, малака орттиргани қўл келгани, публицистикаси ҳикоя, қисса, романга ўтишида кўприк бўлгани...

Ўттизинчи йилларда А. Қаҳҳор кўпроқ ҳикоя машқ қилади, айрим очерклари «Нишондорлар» ва бошқа тўпламларда, газеталарда чоп этилади. Адиб очерк билан, асосан, урушдан кейинги йилларда астойдил шуғуланади. Республиканинг ўша пайтлардаги раҳбарининг маслаҳати, тавсияси билан Мирзачўлга кўчиб бориб уч ой давомида чўлқуварлар ҳаёти, фаолияти билан яқиндан танишади, «Мирзачўлда куз», «Фанишер», «Гулистонда бир бўстон», «Юринг, ошна, чўл қувлаймиз», «Чилдирмаларимиз садоси гижбанг» каби очерклар бу танишув натижаси сифатида юзага келади, очерклар, ўз навбатида, адибга катта шуҳрат келтирган, давлат мукофотига сазовор бўлган, собиқ ит-

тифоқ, бир қанча хорижий мамлакатларнинг 80 га яқин театрларида сахнага қўйилган «Янги ер» («Шоҳи сўзана») комедиясига, «Дўрмон лочини» очерки «Синчалак» қиссасига, пьеса ва қисса, ўз навбатида, янги очеркларга муҳим материал берди. «Сўз Фанишерга» очеркида (1947) қаҳрамон тийнати (характери), унинг нутқи орқали очилади. («Тилимни қичитма, жўжахўроз! Айтмадимми, кузда қийқиллаб столнинг тагига кириб кетасан, деб ... Хў сенинг хўроз бўлишингга ҳали ўн тўрт процент бор ... Менга кеккайма, дегандай шама қилдинг-а! Мен битта бригадамнинг плани тўлганига кеккайдиган йигитмасман! План тўлдиришни энди кўраётганим йўқ ... Мен Андижоннинг Бўтақорасидан Мирзачўлга кеккайгани келганим йўқ. Мирзачўлни Мирзагулбоғ қилгани келган йигитларданман»).

Ушбу мардонавор, ғолибона, жиндай чапанинамо сўзларда ишини дўндириб, ҳурмат-эътибор топган, ҳеч кимга гапини бермайдиган, хизматлари, мукофотлари билан кеккайиш эмасу, ҳақли суратда фахрланадиган меҳнаткаш, чўрткесар, жўмард чўлқувар қиёфаси гавдаланади. «Юринг, ошна, чўл қувлаймиз» очеркидаги (1957) ушбу монолог — дилнома қаҳрамон характерини янада ёрқинроқ очади: «Ёзинг, яхши қиз, каттароқ дафтарингизга ёза қолинг, кичигига сифмаймиз. Бирламчи: «... битта мих билан иморат солиб бўлмайди деган гап ҳам гап! Бурун бригадамизни битта мих деган одамлардан хафа бўлиб чакки қилган эканмиз.»

Тўғри топдингиз, азиз ўқувчи, юқоридаги мардонавор, жиндай баландпарвоз сўзлар «Янги ер» («Шоҳи сўзана») пьесасидаги Мавлоннинг гапларини эслатиб, тийнатига дарча очиб турибди. Очерк 1957 йил, пьеса ёзилиб, машҳур бўлиб кетгандан тўққиз-ўн йил кейин босилган-ку, қандай қилиб Фанишернинг гаплари Мавлонни эслатсин, деган савол туғилиши мумкин. Ҳайрон бўлманг. Гап шундаки, кўп иборалар, тасвирлар ўн йил бурун, Мирзачўлда истиқомат қилган кезлари адиб кўнглида ёзилган, хаёлида пишган, ён дафтарига тушган. Ён дафтар тутиши, қизиқ гап, мисол, деталь, эътиборга лойиқ манзараларни қўйин дафтарига тушириб қўйишга одатланганини устоз кўп

бор таъкидлаганини, масалан, «Дўрмон лочини» очерки қаҳрамони Абдужамил Матқобуловнинг кўп хусусиятлари, портрети чизгилари «Синчалак»даги раис Арслонбек Қаландаровга кўчганини (шоп мўйлови, кўпроқ боғда, сада остидаги сўрида ўтириши, лекин колхоз устидан пашша учиб ўтса билиши ва ҳ.к. деталлар ўшаники дегандилар) эслайлик.

М.Горький очерк ҳикоя билан тадқиқот ўртасида турадиган, ҳужжатлилик ва публицистик руҳ хос бўлган, эскизнамо жанр эканлигини таъкидлаган эди. А.Қаҳҳор ҳам «Бадиий очерк тўғрисида» номли мақоласида (1940) бу жанр табиати, хусусиятлари ҳақида муҳим фикрлар баён этган. Жумладан, «Ҳикоянавис кўп ҳодисаларни умумлаштирувчи воқеа яратса, очеркист бир воқеанинг характерли чизиқларини танлаб олиш йўли билан уни типиклаштиради». Шу нуқтаи назардан қараганда, «Дўрмон лочини» бамисоли йирик бадиий асарнинг ҳамиртуруши, эскизи, у аниқ манзил (Дўрмондаги хўжалик), конкрет шахс (йигитлик тахи бузилмаган, шопдай мўйлови баланд қаддига хўп ярашган А.Матқобулов) ҳақида ҳикоя ҳам тадқиқот (раисимиз ҳисобини топса, сигирнинг маърашидан ҳам фойдаланади, биз даромадни теша билан чопиб олсак, у қирғич билан сарф қилади), публицистик тадқиқот (унда лочиннинг кўзи, кийикнинг қулоғи бор дейишади; «байрам кунлари галстукни қисиб боғлаган, шимининг қирраси билан қовун сўйса бўладиган йигитларни, ҳарир этаklarини учуриб юрган қизларни кўрсангиз... ким билади, буларнинг қайси бири ўқитувчию, қайси бири хизматчи-ю қайси бири оддий колхозчи!»).

Абдулла Қаҳҳор бир қатор хорижий мамлакатларга саёҳат қилган бўлса-да, бир, икки, ё туркум йўл очерклари ёзмаган, сафари қисқа бўлгани, юртни, одамларни, асосан, машина ойнасидан, поезд вагонидан туриб кузатгани боис ёзишни эп кўрмаган. Лекин Ҳиндистонда икки марта, биринчисида кўпроқ бўлгани туфайли хотира-очерк ёзади, аломат манзаралар, фаройиб деталлар чизади, «оқ чойшабда янада қорароқ кўринган, ниҳоятда озғин, тери-суякдан иборат, ётган еридан тура олмайдиган, ҳатто хайр сўраб қўли-

ни кўтаришга мажоли бўлмаган», «баланд даражали гўқ, тубанларнинг тубани оч одамлар», кескин контрастлар адибни ҳайратга солади. Икки воқеа: тоби қочгани туфайли овқатни ётоқхонага чақирган адиб, официант чиқиб кетишини кутиб, таомга қўл урмай туради, лекин у чиқиб кетмай, қимирламай ғоз турганини, шунга одатланганини кўриб, мана шу одамларда одамлик ғурури карахт бўлгани, уларда шундай ҳаётга қарши исён руҳи йўқлигига ачинади, таассуф билдиради, Бомбайда инқилоб — тўнтариш йили отаси билан Афғонистонга, кейин Ҳиндистонга келиб туриб қолган, таги марғилонлик бир одам билан суҳбатлашиш жараёнида, унинг «Ўзбекистонда ҳали ҳам ўзбек тили юрадимми?» — деган саволи, юртимиз ҳақида оз, бунинг устига нотўғри таассуротга эга бўлгани қаттиқ таъсир қилади.

Адиб Ҳиндистонга олти йилдан кейин борганида кўчаларда оч-яланғоч одамлар камроқ кўринганига, энг муҳими, мустамлакачилик даври ўрнатган қуллик руҳига раҳна тушгани, халқдаги ғурур ва ишончга бениҳоя хурсанд бўлади.

Кейинги пайтларда публицистика сўзи билан бирга мақоланавислик сўзини ҳам ишлатиш урф бўлаётибди. Гарчанд мақоланавислик деганда хабар, тақриздан тортиб очерк, эссегача барча жанрлар назарда тутилса-да, ҳар қалай, булар ичида мақола жанри айри мавқега эга. Абдулла Қаҳҳор мақоланавислигида ҳам мақола жанри алоҳида ўрин, аҳамият касб этади, адибнинг бу соҳадаги асарларини илмий-бадиий-публицистик мақолалар дея учламчи ном билан аташ, назаримизда, мақсадга мувофиқ бўлади. Негаки, илмга мантиқий муҳокама, далиллаш, бадииятга хос образлилик ва тасвирлаш, публицистикага чўғ, эҳтирос кўпроқ хоски, адиб мақоланавислигида буларнинг ажиб иттифоқи мавжуд. Саид Аҳмаднинг «Тортиқ», Маъруф Ҳакимнинг «Ҳаёт кўшиғи» тўпламларини таҳлил этган тақриз-мақолаларида (1940) ҳам бу хусусият кўзга ташланган эди: («Саид Аҳмад қўлига танбур олибди, қулоғини бурашига, парда босишига, чертишига қараганда тузук бир машқ чала оладиганга ўхшайди, лекин ҳали машқ чалгани йўқ» (1940); «Саид Аҳмад

адабиёт танбуруни олиб чертганда, қўли келишганини кўриб, яхши созанда бўлиб, яхши-яхши машқлар чалишини орзу қилган эдик... «Уфқ» унинг илҳом ва маҳорат билан чалган машқидир. Созанда баъзи пардаларга ортиқроқ нолиш бериб юборган бўлса, буни ҳаяжон натижаси дейиш керак» (1965); «Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик ва шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим»; «Туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўхшайди — мева тугмайди»; «... уятни жамиятимизни бало-қазодан сақлайдиган буюк посбон дейиш мумкин. Ёв қалъани олмоқчи бўлса, посбонни босишдан бошлайди. Посбонни қўлга олиш қалъага рахна солиш демакдир». Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин).

Абдулла Қаҳҳор наздида адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарфламаслик керак. Адиб адабиётимиз истиқболи порлоқ бўлажаги, зилзила талафот етказган Тошкент кўп ўтмай янги, гўзал, обод шаҳарга айланажаги, ҳар қадамда партиянинг солдатлигини, унга честь бериб туришни писанда қилишларнинг сохталиги, она тилимизни асраб-авайлаш, бойитиш лозимлиги, ижодга масъулиятни ошириш ҳақидаги фикрлари, огоҳлари башорат бўлиб чиқди.

2007 йили Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллиги мамлакат миқёсида кенг нишонланди. Адибнинг бир жилдлик сайланма асарлари, Кибриё Қаҳҳорованинг «Чорак аср ҳамнафас» китоби, шунингдек, «Адабиётимиз фаҳри» номли хотиралар тўплами, матбуотда кўплаб мақолалар чоп этилди, эфир, экранда туркум эшиттириш, кўрсатувлар бўлди. Алишер Навоий номидаги миллий боғда ёзувчининг муҳташам ҳайкали ўрнатилди, илмий конференциялар, учрашувларда, тантанали мажлисда Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётимиз ва маданиятимизга қўшган катта, салмоқли ҳиссаси ҳақида мароқли, сермазмун фикрлар айтилди.

Барча машҳур ёзувчилар сингари Абдулла Қаҳҳор ҳам доимо замонавий, ҳар бир кишига дўст, маслаҳатгўй, ҳамиша ўқиш-ўрганиш, эъзозлашга сазовор улкан адибдир.

ИСТЕЪДОДНИ АНГЛАШ БАХТИ

Озод Шарафиддинов ярим асрдан кўпроқ адабиётимиз, маданиятимиз тараққиётига салмоқли ҳисса қўшиб келган фаол ижодкор: адабиётшунос, мунаққид, мақоланавис, мутаржим, мударрис, мураббий эди. Тадқиқодларидан бирида «Ғафур Ғуломсиз бу олам ғариб ва кемтик бўлиб қоларди» деган чиройли ва ёқимли ибора ишлатган эди. Худди шу гап энди О. Шарафиддиновнинг ўзига дахлдор. Нафсиламрга айтганда, бир киши адабиётга хизмат қилса, Озод акадек хизмат қилар-да.

Биргина китобларининг ўзи ўттизга етиб қолади, яна қанча бадиий, публицистик, кино асарларини таржима қилиб бердилар, матбуотда босилган мақолалари эфирдан, экрандан янграган суҳбатларининг саноғи йўқ. Истиқлол Озод Шарафиддиновга янги куч, илҳом бағишлади. Чўлпон, Фитрат, Ҳамза ҳақидаги тадқиқотлари, янги китоблари, туркум мақолалари — бунинг далили. «Буюк хизматлари учун» ордени, етмиш йиллик юбилейининг жуда баланд ва тантанавор нишонланиши, «Ўзбекистон Қаҳрамони» юксак унвони, Юртбошимизнинг алоҳида илтифоти, муруввати, адабиётшунос, мунаққидларимиз ичида ҳавас қилса арзигулик ҳурмат-эътибори...

Кўплаб шогирдлари, мухлислари, ҳамкасблари О. Шарафиддинов тийнати, ижодига хос сифатлари ичида иккитасига, айниқса, ҳавас қилишарди, тан беришарди. Биринчиси — Озод аканинг «ашаддий» китобсеварлиги, китоб йиғарлиги, китоб ўқирлигию китоб танирлиги. Хонадонига борган кишини эшикдан кириши билан аввало китоблари кутиб оларди, чиқишида китоблари кузатиб қоларди. Суҳбат ҳам, турган гапки, асосан, китоб, адабиёт, санъат, маданият ҳақида кетарди. Олимнинг қизлари, филология фанлари номзоди Муҳаббатхон ибратли ҳодисани ҳикоя қилиб берди: бир одам ноёб бир китобни сўраб келибди, дадам менга, фалон жавоннинг фалон чеккасидаги энг охириги китобни келтириб берсанг, дедилар. Дарҳол топдимۇ ҳайрон қолдим. Мутахассислар уйида яшаганимизда-ку соғлиги жойида эди, истаган китобининг қаердалигини қийналмай топардилар, янги жойга

кўчиб келинган, китоблар ҳам, жавонлар ҳам кўпайди, соғликлари бунақа бўлсаю, қайси китоби қаердалигини коляскасида ўтириб айтиб берса-я!

Шарқ мумтоз адабиётини айтолмадим ҳозирги замон ўзбек, рус, Ўрта Осиё, жаҳон адабиётининг сара адибларини билишда Озод аканинг олдига тушадигани кам эди. Мана шу фазилят — биринчи мўъжиза бўлмиш китоб билан қалин ошинолик, том маънодаги муллолик, ўқимишлилик, кенг савия — адабий жараёни мунтазам кузатиб, асарларни теран таҳлил этиб бориш, адиблар ижоди, бадиий асарларга холис баҳо бериш, тўғри (баъзида тўқмоқли бўлса ҳам) гапни айтиш имкониятини берганди. Илк китобларининг бирида атоқли шоирнинг бир шеърини тўлиқ келтириб «Шеърми шу?», дея савол қўйган ва жиддий таҳлил этиб, шеър эмаслигини исбот қилганини эслаймиз. Мунаққиднинг бадиият, эстетиканинг юксак талабларидан келиб чиқиб, асарларга берган ҳаққоний баҳоси анча-мунча муаллифларга рўй-рост ёқмас, лекин адабиётнинг чинакам мухлислари айни дилидаги гаплар бўлар эди.

2005 йил 4 октябрь, рўзаи рамазоннинг илк кунда Озод домла билан видолашдик. Азим шаҳар яқин орада бундай катта таъзияни кўрмаган эди. Нохуш хабарни эълон қилишга ҳали улгурилмаган бўлса-да, қулоқма-қулоқ эшитган минглаб одамлар Геофизика мавзесида, кейин Чигатой қабристонда ҳозир бўлишди, бир чақиримгача икки томондан йўлак ҳосил қилишиб, тобутини қўлма-қўл кўтариб боришди, марҳум ҳонадонига узилмай одам келиб турди, ҳайит кунлари, адибнинг йигирмасида, йилида беҳисоб киши қатнашди.

Оллоҳ Озод Шарафиддиновга турфа истеъдод ато қилганди. Устознинг ёзганларини ўқиш, айтганларини эшитиш бирдек завқли, мароқли эди. Билими, савияси кенг, жасоратли, маҳоратли олим доим муҳим, керакли гапларни топиб, дадил айтар, далилли ёзар, жамоатчилик эътиборини долзарб масалалар, оғриқли муаммоларга қаратарди.

Озод Шарафиддинов — ижод аҳли, ёзувчилар, мунаққидлар, журналистлар, шогирдлар, ўқувчиларнинг доимий эътибори, меҳрини қозонган олим, мураб-

бийлардан эди. Ҳар бир янги китоби, таржима асарига тақризлар бағишланар, юбилейлари, мукофотлари муносабати билан матбуот, эфир, экранда мақола, суҳбатлар берилар, ҳаётлиги даврида «Муҳаббат ва матонат» номли тўплам, А.Расуловнинг «Озод Шарафиддинов» номли монографияси, «Шарафли Шарафиддиновлар» китоби чоп этилганди. Устоз вафотидан кейин матбуотда кўплаб мақола, ёдномалар босилди, замондошлари хотираларидан иборат салмоқли китоб юзага келди.

Бу — ёрқин истеъдод, фидойиларча меҳнат эътирофи, эътибори далолатидир. Биз олимнинг китобларидан иккитаси — бири «соф» публицистик «Сардафтар саҳифалари», иккинчиси — илмий-бадиий-публицистик «Ижодни англаш бахти» ҳақида фикр юритамиз.

«Гар дилда дардинг бўлмаса, сардафтаримни кавлама». Озод Шарафиддиновнинг янги китоби «Сардафтар саҳифалари» сарлавҳасига кўзимиз тушибоқ, беихтиёр хаёлимизга шарқ донишманд шоирининг ушбу сатрлари келади.

«Сардафтар» ҳажман у қадар катта китоб эмас. У О.Шарафиддинов қаламига мансуб бошқа китобларининг тадрижий, мантиқий давоми, айни чоғда бирмунча ўзига хос хусусиятларга эга. Инсон ёши бир жойга боргач, ортга қайрилиб қарайди, ҳаёт йўлига назар ташлайди, ўзига сарҳисоб беради, хулосалар чиқаради. Олим, адиб, санъаткорларда бу хотира, эссе, бадиалар тарзида намоён бўлади. О. Шарафиддинов китобини «Мақолалар, хотиралар» деб атаган. Муаллиф бир қатор мақолаларида ўзига-ўзга кўз билан қарайди, кечган йиллари, қилган ишларини сарҳисоб этади, хизматларини санаш, писанда қилишдан сақланаб, керак бўлганда камчилик, нуқсонларини мардона тан олади. Қизиғи шундаки, муаллиф йиллар ва йўлларига экскурс қилди, ўзини тергар, «қалбини титкилар» (Достоевский) экан, худди шундай ҳолат ўқувчида ҳам кечади, ҳаётининг яхши ва ёмон кунларини, фараҳли ва армонли онларини эслаб кетади. Бу жиҳатдан «Эътиқодимни нега ўзгартирдим?» мақола-си, айниқса, диққатга сазовордир. Ростгўйлик ва самимият билан ёзилган, катта умумлашма кучга эга

ушбу мақола илк бор «Тафаккур» журналида босилгандаёқ жамоатчилик диққат-эътиборини тортган эди. Энг аввало, сарлавҳанинг ўзиёқ мақолани тезроқ ўқиб чиқишга рағбат пайдо қилади. «Эътиқодсизлик, чиндан ҳам, ёмон нарса. Ўзим ҳам бўлар-бўлмасга эътиқодини янгилайверадиган беқарор ва бевурд одамни ёмон кўраман», «бирок эътиқодларинг ҳаёт синовига дош беролмаган бўлса, у сени аллақачон боши берк кўчага киритиб қўйгани исботланган бўлса, муқаддас деб ҳисоблаб келинган байроғинг ёлғон чиқиб қолган бўлса, нима қилмоқ керак?» — дея жумбоқнамо савол билан ўқувчини қизиқтириб қўяди, кўп ўтмай «шундай қилиб» мен 60 ёшимда эътиқодимни ўзгартирдим ва маломатга қолдим», — дея ўқишга рағбатни орттиради. Лекин эътиқодини ўзгартирган биргина муаллиф эмас, 20 миллионча одам экан, бу дегани Оврўпанинг ўртача мамлакати аҳолиси.

Ҳаёт йўлининг яримидан кўпини ўтиб қўйгач, бирдан ўтган умри беҳуда кетганини англаб қолган, дунёни поклашдек олий ниятга ҳизмат қиляпман деб ўйлаган, лекин, аксинча, ўзи буткул кирланиб битган, идеаллари саробга айланган одамлар экан. Гап йиллар давомида мақталган, кўқларга кўтарилган, лекин охирида миси чиқиб, пучлиги маълум бўлиб қолган коммунистик эътиқод ҳақида боради.

Хўш, булар маълум гаплар-ку, кўп айтилди, айтиляпти, ёзилди, ёзиляпти, деган фикрга келиши мумкин китобхон. Муаллиф худди шуни сезгандай ёзади: «Ўтмишни қоралашдан фойда йўқ. Чунки ўтмиш — ўтмиш! У аллақачон тарихга айланган... Аммо ҳамма йиғлаб-сиқтаб, зулматни қоралаётган чоғда битта одам битта шамчироқ ёқса, ўша зулматнинг бир чеккаси сал бўлса-да ёришармиди. Дарёлар ирмоқлардан, ирмоқлар томчилардан ташкил топади. Шундоқ экан, бир одамнинг аччиқ тажрибаси ҳам нимагадир асқотиб қолиши мумкин-ку! Ҳамма бўлмаса ҳам, лоақал неvara-чевараларим ўқиб, мен бошимдан кечирган адашишлар ва хатоликлар йўлига қадам қўйишда ўзларини тиярлар.»

Кечган умрини танқидий тафтиш қилиши, «Мен»ини аяб ўтирмаслиги ушбу ва бошқа мақолаларининг самимийлигини оширган. Беайб — парвардигор. Ҳеч

биримиз қусурлардан холи эмасмиз. Озод ака ҳам фа-ришта бўлган эмас. Китобда айтган ва айтмаган ада-шиш, хатолари рост. Аини чоғда улар адабиётимиз, маданиятимиз, олий таълимимиз ривожига қўшган кат-та, салмоқли ҳиссаси соясида қолиб кетиши ҳам рост. Озод Шарафиддиновни ғойибдан биладиган одам унинг ҳаёти силлиқ, бегидир кечган деб ўйлаган бўли-ши мумкин. Мақолалари матбуотда бот-бот чиқиб, ово-зи эфир, экранда янграб, китоблари бирин-кетин чоп этилиб турган, катта-кичик мукофот, совринлардан бебаҳра қолмаган, қанчадан-қанча ёш ижодкорлар «ус-тоз» дея ҳурматиани жойига қўйган, узоқ йиллар онг-ли ҳаётини юксак идеаллар, коммунистик мафкура тантаналарига бағишлаган бўлса...

Худди шу юксак идеал, ҳукмрон мафкурага садо-қат Озод ака ҳаётида анча муаммолар, юрагида чан-диқ, армон-ўкинчлар, руҳиятида тушкунликлар кел-тириб чиқарди, пировардида соғлигига таъсир этди.

О.Шарафиддинов партияга чақирик қоғози билан эмас, юрак амри билан кирганлардан: мактаб йилла-ри, барабан садолари, пионер бўйинбоғларининг ҳил-пираши, қувноқ қўшиқлар, «халқлар отаси»га чексиз раҳмат айтишлар, оғзида бахтли, амалда юпун бола-лик, кейин комсомоллик — ўт-оловлик, партияга со-диқ дастёрлик (аслида сохта бахтиёрлик) даври. («У кезларда биз юмшоққина мумдек эдик. Бизни истаган кўйга солса бўларди, истаган қўғирчоқни ясаш мум-кин эди», — ёзади муаллиф). Хуллас, 50-йиллар бо-шида, ёш, фаол, охирги курс талабаси ўзини партия-га тайёр деб ҳисоблайди, кириш ҳаракатига тушади, лекин насиб этмайди: ўша кезлар зиёлилар кам қабул қилинар экан, бунинг устига, ҳамма биладиган, ҳур-мат қиладиган бир гуруҳ адиб, олимлар «халқ душма-ни» дея эълон қилиниб, ҳибсга олинади; Москвада жаҳон адабиёти институтининг аспиранти, фаол жа-моатчини энди партияга қабул қилишмоқчи бўлгани-да Сталин вафот этиб қоладию, сурилиб кетади. 59-йилдагина улкан орзуси ушалади. «Мен партияга би-рон мансаб излаб ёхуд бирон имтиёзга эга бўлиш мақ-садида кирганим йўқ эди», — эътироф этади муал-лиф, «мен ниятлари пок, виждони тоза, олижаноб, мард, фидокор ва содиқ одамлар гуруҳига қўшилган

ва улар билан бирга дунёда энг улуғ, энг бахтиёр, энг адолатли жамият қуришдек катта йўлда ҳаммаслак бўлган эдим».

Муаллиф шундан кейин комфирқа фаолияти, жамият ҳаётидаги ўзи кўрган, гувоҳи бўлган ажабтовур, ҳайрон қоларли, ҳайратга соларли, ақлга сиғиши қийин воқеалардан бир нечтасини келтирадики, улар алал оқибат унинг партияга ишончи томирларига болта уради, йўлининг тўғрилигига шубҳа туғдиради ва ниҳоят, узил-кесил ҳафсаласини пир қилади: ёш коммунистни уставга хилоф равишда, тўққиз ой деганда партбюро котиби қилиб қўйишади, бошқалар айби учун «виговор» ёпиштиришади; Ўч кузда, ер музлаган далада, пахта қолмаган пайтда «Нега талабаларнинг терим суръати пасайиб кетди?» дея дағдаға қилган раҳбарга «Бундай шароитда болаларни тутиб туришдан нима маъно бор?» — деган жавоби учун партиянинг пахта сиёсатини тушунмаганга чиқади.

Ростгўйлик пойгакда қолиб, ёлғоннинг тўрға чиқишига кўп гувоҳ бўлади; эллик йил партияга сидқидил хизмат қилган аяси қариганда қадрига етишмаганидан изтироб чекканини кўриб, сезиб туради; беқиёс олим Ҳабиб Абдуллаевнинг ҳалол пулига иморат қургани учун бадном қилинганини, буюк актёр Шуккур Бурҳон бетоблигида орқаваротдан мажлис қилиб, ишдан бўшатилинганини ҳеч ҳазм қилолмайди.

Тошкентдан 35 чақирим узоқликда, шапалоқдай жойда кўп меҳнат қилиб, оддий, лойсувоқ дала ҳовли қургани учун номи ёлғон-яшиқдан иборат «Чорбоғчилар» деган фельетонга тушгани, масаласи бюрларда кўрилгани, изоҳномалар ёзгани, шунчаки болохонани кўпориб ташлашга мажбур қилишгани (биз бир қанча ҳамкасблари, шогирдлари, ўз ихтиёримиз билан, лойсувоқ иморатни тузишда — ҳашарда ва бузишда, домланинг аламли иборасича «антиҳашар»да қатнашган эдик) юрагида, айниқса, ўчмас чандиқ қолдиради; бошқалар қатори Ленинни буюк, жаҳон пролетариати доҳийси деб билган, у ҳақдаги асарларни таржима қилган олим хориж сафарларида оддий, меҳнаткаш одамлар уни танимагани, расмини кўриб «Бу ким?» деб сўрашганлари, у ерларда Лениннинг шуҳрати унчалик эмаслиги, усиз ҳам бинойидек кунларини кўриб

туришларига ҳайрон-лол қолади; қайта қуриш йилларида юртимизга юборилган «ленинчи десант раҳбар»ларнинг бедодликлари, турли-туман ёлғон, тилёғламалик, таъмагирлик, ҳаромхўрлик ва бошқа иллатлар зиёли коммунистнинг сабр косасини тўлдирди. Пировардида йиллар давомида содиқ қолиб, сажда қилиб келган эътиқодидан воз кечади. Сохта, пуч эътиқоддан воз кечиш — янгича мафкурага, тоза эътиқодга интилиш, эришиш эди. Мақолани ўқиган ҳар бир собиқ коммунистнинг кўз ўнгида ўз ҳаёти, адашишлари, ўқинч-армонлари ўтади.

Компартия, унинг мафкурасини авра-астарини ағдариб танқид қилган, чангитиб сўкиб хуморидан чиқилган анча-мунча мақолаларини ўқиганмиз. Озод Шарафиддиновнинг «Эътиқодимни нега ўзгартирдим?» мақоласи вазмин, мулоҳазакорлиги, характерли далил ва мисолларга таянилганлиги, таҳлилийлиги, тадқиқийлиги билан ўқувчини ром этади ва ишонтиради.

Озод Шарафиддиновнинг ёзма (ва оғзаки) услубига хос хусусият — фазилатлардан бири рост гапни дадил ва далилли айтиши эди. Бу фазилат устоз адиб Абдулла Қаҳҳордан кўпроқ юққан бўлиши мумкин. Олим А.Қаҳҳор ҳақида салмоқли тадқиқотлар, йирик китоб ёзган. «Сардафтар»дан ҳам адиб ҳақида «Чинорлардан бири», «Бир нутқ тарихи» мақолалари жой олган. Биринчи мақола умумлашма тарзда бўлиб, А.Қаҳҳор истеъдоди, тийнатиининг энг диққатга сазовор, устувор жиҳатларини таъриф-тавсифласа, иккинчиси — адибнинг ҳар доим унутилмас воқеа, шовшув бўладиган, юрт узра тез тарқалиб кетадиган нутқларидан бири, 1956 йил июль ойида Ёзувчилар уюшмасида сўзлаган оташин нутқи, у қолдирган кучли таассурот, кейинги ҳангомалар ҳақида жуда мароқли ҳикоя қилади. Элик олтинчи йил Сталин шахсига сифиниш қораланиб, узоқ муддат ҳукм сурган зулматли тун ёриша бошлагандан тикилиб ётган булоқнинг кўзи очилгандай бўлган, ошкораликка бир қадар йўл берилган қисқа даврда сўзланган бу нутқ бамисоли ёзнинг тиниқ осмонида гулдираган момақалдироқ, чақнаган яшин эди. Адиб ўз нутқида ёзувчилар уюшмасида ижодий муҳит йўқлиги, айрим шахслар адиблар орасига турли йўллар билан нифоқ солишга, уларни

бир-бирига қарши қўйишга, обрўсизлантиришга, демагогия, дўқ-пўписалар билан ўз мақсадига эришишмоқчи бўлган бир тоифа одамларнинг умумлашма қиёфасини чизиб беради ва бундайларни «ўзбек адабиётининг жаллодлари», деб атайти. «Мажлис бир қалқиб тушди, — ёзади мақола муаллифи. Гарчи кимнинг жаллод экани айтилмаган бўлса-да, бунақа гапни айтиб бўлмасди — бу гап учун жавоб бериш керак эди». Залдан «Ким у? Фамилиясини айтинг» деган овозлар янграйти. «Айтаман, албатта айтаман. Драмаларда ҳам конфликт охирида ҳал бўлади-ку», — дейди ва яна бир неча минут гапини давом эттириб, «Мен Владимир Мильчаков ҳақида сўзладим», деб тугатади. Кутилмаганда бомба портлагандай кучли бўлган бу нутқ овозаси тез ёйилиб кетади ва марказкомгача етади, бюро мажлисида кўрилади, бу гап учун узр сўраш кераклиги талаб қилинади. «Мен узр сўрайдиган ҳеч қанақа гуноҳ қилганим йўқ — фақат бу одамнинг қилмишлари ҳақида гапирдим, холос, «Жаллод» сўзи сизларга унча маъқул бўлмаётган бўлса, майли «жаллод» қолақолсин-у, «ўзбек адабиётининг қотили» бўла қолсин» дейди. Бюро ҳар икки адибга ҳайфсан беради.

«Жаллод» деган сифат шу-шу Мильчаковга ёпишиб қолди — имонли одамлар унга қўл бериб кўришишга ҳазар қилиб қолишти, у бундай хўрликларга чидай олмади, орадан кўп ўтмай кўч-кўронини кўтариб Ўзбекистондан кўчиб кетди. Бир неча йил ўтгач, унинг Россиянинг қай бир овлоқ шаҳрида оламдан ўтганини эшитдик», — дея тугатади муаллиф мақоласини.

«Чинорлардан бири», «Бир нутқ тарихи» мақоалари маданиятимизнинг бир гуруҳ улкан вакиллари қаторида «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирланган Абдулла Қаҳҳор хотирасини абадийлаштиришга қўшилган ҳисса бўлди.

«Декада кунларидан бирида», «Тирик сатрларнинг қийин қисмати» мақоаларида турғунлик даврига хос ортиқча маддоҳлик, ортиқча хавотир, ҳадик, муаллиф ўзи гувоҳ бўлган конкрет воқеалар, мисоллар орқали мароқли ва ишонарли кўрсатилган.

«Сардафтар» илмий, бадиий, публицистик услуб — йўсинда яратилган синтетик асар. Муаллифнинг ил-

мий тадқиқотлари («Абдулҳамид Сулаймон ўгли Чўлпон», «Абдурауф Фитрат ва «Ҳинд сайёҳи» қиссаси», «Ўткир Ҳошимов», «Қалдирғоч — баҳор элчиси» ва ҳ.к.)да нафис, бадиий тасвирлар, эҳтиросли лавҳалар табиий равишда алмашилиб туради. Буни асарнинг тагин бир ўзига хос хусусияти — фазилати деб ҳисоблаш мумкин. О.Шарафиддинов, Н.Каримов, И.Ғафуров, Б.Қосимовларнинг адабий-танқидий асарларида бу хусусият алоҳида балқиб туради. Марҳум Ғайбулла ас-Салом асарлари ҳам публицистик руҳ билан чўгланиб турарди. Публицистиклик, публицистик руҳ баъзиларга ёқмаслиги мумкин: фалон адабиётшунос фалон тадқиқотида публицистикага тойилиб кетган, деган маънода эътирознома фикрларга ҳам дуч келамиз. Ялтироқ, шалдироқ, қуруқ публицистика ҳақида бўлса, бу тўғридир. Лекин теран, мағизли, чўнг публицистика асарга ўзгача мароқ, нафосат, жозиба бағишлайди, ҳам ақлингиз шуур, ҳам қалбингиз ҳузур олади. Мана шу хусусиятдан маҳрум, «соф илмий», академик услубда ёзилган, жўяли фикрлар мавжуд бўлса-да, ўқилиши, ҳазм бўлиши қийин, зерикарли тадқиқотларга дуч келганда, бунда «Публицистикадан тойилиб кетибди», — деган таъна ўринли бўлар балки.

1979 йил «Вопросы литературы» журнали бир сонини бошдан-оёқ адабий-бадиий танқидчилик муаммоларига бағишлаган, собиқ иттифоқнинг, шунингдек, хорижнинг кўпгина кўзга кўринган адибларига танқидчилик аҳволига оид бир неча саволга жавоб бериш сўралган эди. Таниқли адиб Асқад Мухтор анкета саволларига, жумладан, шундай жавоб берган эди: «... Танқиднинг адабиётга муносабати, образли белгилайдиган бўлсак, табиатнинг жонли организмга муносабати сингаридир. Табиат ҳам ёрдам беради, ҳам даволайди, ҳам организм билан бирга яшайди. Шунинг учун ҳам мен танқидни адабиётни ўқигандай ўқийман...

Ҳозирги ўзбек танқидчилари ичида Озод Шарафиддиновнинг асарларини алоҳида қайд этмоқчи эдим. Унинг китоблари адибларга ақл ўргатмайди, балки тенгма-тенг туриб жиддий, фойдали суҳбат қуради. Муаллиф ёзувчи ва ўқувчи билан биргаликда адабиёт

ва ҳаёт муаммоларини муҳокама қилаётгандай бўлади. Унинг оддий ва самимий манераси ўзига ром этади, бу — мунаққид шахсияти аксидирки, менинг симпатиям танқидчи томонида».

Ўтган йиллар давомида мунаққид қалами чарҳланиб, маҳорати ошиб, услуби янада сайқал топиб бордики, «Сардафтар» ва унга кирмаган кейинги мақолалар бунинг исботи.

Чўлпон ва Фитрат ҳақидаги тадқиқотлари Озод Шарафиддиновнинг кучли ва теран адабиётшунослигини яққол кўрсатди. Чўлпон ҳақида энг биринчилардан бўлиб сўз айтган, илк мақолалар битган, мафкураравий тазйиқ йиллари гап ҳам эшитган, мустақиллик даврида шогирдлари билан биргаликда кўп тадқиқотлар яратган олим О.Шарафиддинов эди.

«Сардафтар»даги тадқиқотни ўқиган китобхон машҳур адиб Фитрат ҳаёти, ижоди ҳақида кенг, яхлит тасаввурга эга бўлади. «Бу асар том маънода юксак бадиий фазилатларга эга бўлиб, ўзининг фавқуллода зўр таъсир кучи билан ажралиб турар эди. У Бухорода ҳам, Туркистонда ҳам ижтимоий фикрни уйғотишда жуда катта роль ўйнайди. Чунки унда ўша даврдаги Бухоро ҳаётининг энг чирсиллаб турган, кескин ижтимоий муаммолари қаламга олинган бўлиб, ҳаётда теран ва изчил ислохотлар ўтказиш зарурияти таъкидланган эди»; «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» икки-уч йил мобайнида Бухоро ва Туркистон жадидлари учун ҳақиқий дастуруламал бўлиб қолди ва бу ҳаракатнинг янада уюшганроқ бўлишини таъминлади». Асарга Садриддин Айний ва Файзулла Хўжаевлар алоҳида ургу беришни лозим кўришган. Ушбу фикрларда Фитрат асарининг ғояси яхши очилиб берилган.

«Сардафтар»даги бошқа мақолалар ҳам қизиқиш билан ўқилади. Масалан, «Ўткир Ҳошимов» мақола-сида таниқли адиб ижодининг муҳим нуқталари кўрсатиб берилган бўлса, «Қалдирғоч — баҳор элчиси»да ўзбек илмий-фантастик адбиётининг бошловчиларидан бири Ҳожиакбар Шайхов ижоди қаламга олинади. Бу ўзига хос адиб ижоди, услубий хусусиятлари, афсуски, мақолада тўлиқ таҳлил этилмаган, қисқа ва кемтик бўлиб қолган. «Сукрот» мақоласи эса кенг ва қизиқарли далил, маълумотларга бой.

«Сукрот донишманд бўлган, ҳақсўзлиги, ҳозир-жавоблиги билан кўп азоб-уқубатлар чеккан»; «соғ одамга Сукротнинг кераги йўқ». Кўпчилигимизнинг у ҳақдаги тасаввурларимиз шу атрофда эди. Олим кўп ноёб китоблар кўриб, сочилиб ётган маълумотларни йиғиб, Сукрот ҳақида ғоят мароқли ва мазмундор мақола яратганки, уни ўқиган одам шуури кенгаяди, билими ошади. «Учинчи тўлқин» мақоласи ҳам ўқувчида катта қизиқиш уйғотди.

«Сардафтар» мазмунини ҳикоя қилиш ундан олиндиган таассуротни сусайтириш демак. Бу китобни ҳузур қилиб ўқиш, билими, тасаввурини бойитиш, маънавий озиқ олишни маслаҳат кўрардик.

«Ижодни англаш бахти», «Довондаги ўйлар» О.Шарафиддиновнинг кейинги, янги, якуний китоблари. Бу асарлар бир қанча хусусиятлари, фазилатлари, жумладан, муаллифнинг йигирма тўққиз китоби ичида энг йириклари, салмоқлилари, бири 632, иккинчиси 528 саҳифадан иборат бўлиб, мустақиллик йилларида ёзилган мақола тақриз, интервью, суҳбат, портрет, хат, эсселаридан таркиб топганлиги, мазмундор, ҳузурбахш китоблари ичида янада мазмундорлиги, жозибадорлиги, фикр, мулоҳазаларнинг табиий ва самимийлиги, ростгўй ва мантиқийлиги, аччиқ ҳақиқатларни очиқ айтишдан чўчимаслиги, илмий, танқидий, публицистик услубининг ўзига хослиги, равон ва созлиги, майин, тагдор юморга бойлиги билан бадиий асардек қизиқиб, бир нафасда ўқилиши ва бошқа фазилатлари билан ажралиб туради. «Ижодни англаш бахти», «Довондаги ўйлар» биринчи даража давлат мукофотига сазовор бўлгани, кўплаб мақола, тақризлар ёзилгани, таниқли адиб, олимлар иштирокида тақдимотлар ўтказилганлиги — бунинг далили.

«Ижодни англаш бахти» китоби «Истиқлол нурларида эврилаётган адабиёт» деган фаслдан бошлангани ва бу фаслда Чўлпон, Фитрат, Ҳамза ҳаёти, фаолияти, ижоди, 20—30 йиллар адабиёти таҳлил-тадқиққа тортилгани табиий ва мантиқийдир. Негаки, ўтган асрда олтмиш йил давомида «Ўзбек совет адабиёти» деган фан Чўлпонсиз, Фитратсиз, жадид адабиётисиз ўрганилган, улар асарлари ҳукмрон мафкура амри, тайиқи билан кенг жамоатчиликдан бекитиб, яши-

риб келинган. Ҳамза ҳақида кўплаб китоб, мақола, тадқиқотлар битилган эса-да, ижоди бир томонлама талқин этилган, асарлари ошириб-тошириб мақталган эди.

Теран таҳлил-тадқиқ, далилли, дадил фикрларга бой ушбу фасл адабиётшунослик солномамизнинг 20—30 йилларига бағишланган қисмидаги кемтиклик, «оқ доғ»ларни тўлдиришда муҳим аҳамият, салмоқ касб этиши шубҳасиз. Фасл «Чўлпонни англаш» деган боб билан бошланади (14—96 бетлар). Дарҳақиқат, Чўлпонни англамай туриб, ижодни, адабиётни, миллатни тўла англаб бўладими? Олим афсус-надомат билан қайд этганидек, «ўзини халқдан айри ҳолда замондошларининг ҳаёти, маънавий дунёсидан ташқарида деб тасаввур ҳам қилмаган» бу шоир деярли 70 йил давомида қораланиб келинди. Бу давр мобайнида шоир шаънига айтилмаган бўҳтон қолмади, уни қоралаш, таҳқирлаш бобида ким ўзар мусобақалар авж олди. Юзлаб мақолаларда, китобларда, маърузаларда унга «буржуа шоири», «жадид», «мафкураси бузуқ», «босмачилар куйчиси», «миллатчи», «аксилинқилобчи», «Октябрь инқилобини тушунмаган овсар», «ёшлар онгини заҳарловчи ёт унсур», «халқ душмани» ва яна алланима балолар деган тавқи-лаънат ёпиштирилди. Бир йил эмас, ўн йил эмас, салкам етмиш йил давомида-я! Савол туғилади: наҳотки шунча йил давомида ўзбек халқидай кўп сонли халқ ичидан Чўлпонни англай оладиган, унинг чинакам улуғ шоир эканини идрок этган ва ҳақиқатни айтишдан чўчимайдиган биронта ҳам олим одам топилмади? Наҳотки, бизнинг халқимиз ўз олдидан оққан сувнинг қадрига етолмайдиган, бу қадар ношукур халқ? «Совет замонасида биз халқ тўғрисида кўпинча умумий, тумтароқ, баландпарвоз гапириб ўрганиб қолганмиз — халқ доно, халқ улуғ, халқ бағри кенг, халқ яратувчи, халқ ижодкор ва ҳоказо... Аммо халқнинг тафаккури чекланган, маданий савияси чатоқроқ, халқ ўзининг асл фарзандларини унча эъзозламайдиган эканини айтиб бўлмасди ёки айтилмасди... Уларнинг ҳаёти, фожиаси халқнинг кўз ўнгида кечди-ку!» Бироқ халқ оғзига талқон солиб олгандек чурқ этмай сукут сақларди, томошабин бўлиб турарди, турардигина эмас, кези

келганда, масаланинг моҳиятига етмай, билиб-билмай чапаклар чалиб, бўғила-бўғила ҳайқириб кўярди.

Ўзимиз қадрламаган, аксинча, қоралаган, таҳқирлаган Чўлпон ижодига узоқда, хорижда Боймирза Ҳайит, Заки Валидий, Вали Қажумхон, Иброҳим Ёрқинлар юқори фикр билдиришганини, лекин юксак темир девор билан ўралган хориждан бу фикрлар етиб келмаганини муаллиф алам билан қайд этади. Тўғри, 20-йилларда Зариф Баширий, Вадуд Маҳмуд, Абдурахмон Саъдий, Ойбеклар Чўлпон, унинг ижоди ҳақида илиқ фикрлар билдиришган бўлса-да, у кезларда шоир ижодига синфийлик, партиявийлик принциpidан туриб ёндашиш устувор эди. Йилт этган илиқ муносабат Усмонхон ва бошқаларнинг ноҳолис, беписанд, дағдағали фикрлари, ҳукмфармо қарашлари оқимида фарқ бўлиб кетарди. Масалан, Айн «Бу кунги ўзбек адабий тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир. Бутун адабий ёшлик унинг тилини ўрناق танийдир. Унга тақлид қилади, — дея ёйилиб мақтаган бўлса-да, лекин «Чўлпон бойлар, миллатчи зиёлиларнинг мафкурарачисидир. Шуларнинг шоиридир... Асарлари шуларнинг қарашларини, мафкурасини, манфаатларини акс эттирган ойнадир» каби ҳукмфармо фикрлари, Усмонхон унга жўр бўлиб айтган «Чўлпон бузғунчи», Чўлпонда собитлик, мустақил дунёқараш йўқ... У у шохдан бу шохга кўниб юради, «таназзулпарвар», халёлпарастдир» каби фикрлари, расмий доираларнинг бу фикрларни ёқлаши, бошқа ноҳолис фатволар алал оқибат Чўлпоннинг қатағон тегирмонига тушишида дастак бўлди. Чўлпоннинг она халқи бағрига қайтиши бошқа замон — озод замон даврига тўғри келди. Адабиётшунослигимизда сезиларли из қолдирган таниқли олим, ЎзФА мухбир аъзоси Олим Шарафиддиновнинг Чўлпон ҳақидаги фикрларининг ноҳақлигини кўрсатиш, исботлаш эллик-олтмиш йиллардан кейин бошқа бир Шарафиддинов — машҳур олим Озод Шарафиддинов зиммасига тушди. Озод Шарафиддинов, унинг ҳамкасблари, шогирдлари буюк ватандошимизни қайта кашф этишга, чўлпоншуносликка катта ҳисса қўшди ва қўшишмоқда.

Фитрат ва унинг «Ҳинд сайёҳи» асари тадқиқоти О.Шарафиддиновни етук адабиётшунос, моҳир пуб-

лицист сифатида кўпроқ ва тўлиқроқ намоён этади. Гарчи тадқиқотда Фитратнинг диалог шаклида ёзилган бир машҳур асари чуқур профессионализм билан батафсил, эҳтиросли таҳлил этилган бўлса-да у умуман маърифатпарвар фаолиятининг муҳим нуқталари, ижодий камолоти ҳақида анча тўлиқ тасаввур беради. «Ҳинд сайёҳи» роман ёки қисса эмас, балки бадиий публицистик асардир ва шундай асар сифатида жаҳон адабиётининг энг яхши анъаналарига амал қилиб ёзилган. У бугун ҳам ўз қимматини йўқотган эмас», деб ёзади муаллиф.

«Истибод қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир» номли йигирма саҳифалик мақола, сарлавҳасидан ҳам маълум бўлиб турибдики, ўзбек маданиятининг йирик намояндаларидан бири, халқнинг миллий уйғонишида, янги ўзбек адабиётини барпо этишда катта жонбозлик кўрсатган, мустабид тузумнинг қурбони бўлган Ҳамза Ҳакимзода ижоди, фаолиятига янгича нуқтаи назардан, ҳолисонилло қарашнинг намунасидир. Сўзни муаллифдан эшитайлик: «1929 йилда Шоҳимардонда кўзи қонга тўлган ваҳший оломон қўлида ҳалок бўлгандан кейин кўп ўтмай Ҳамза йирик шўро ёзувчиси сифатида улуғлана бошлади. Ҳаётлигида етти ухлаб тушига кирмаган иззат-икромни у ўлганидан кейин кўрди. Эллик йил мобайнида унинг шаънига айтилмаган мақтов қолмади. Бу ҳамду саноларга қараб ҳукм қилса, Ҳамзанинг икки кураги устига бир жуфт қанот кўндириб қўйса кифоя эди. Мабодо мўъжиза рўй бериб, Ҳамза тирилиб қолса, театр саҳифаларида, кино экранларида, бадиий асарлар саҳифаларида ўзини кўриб, «илмий» тадқиқотлар, китоблар, мақолалардаги баландпарвоз гапларни ўқиб, ўзини таниёлмай қолиши муқаррар эди. Шу зайдда шўро мафкураси Ҳамзани оқ кигизга ўтқазиб, эгасиз қолган адабиёт тахтига чиқазиб қўйди. Хўш, нега энди ҳумо қуши келиб-келиб Ҳамзанинг бошига кўнди?» Бунинг сабаблари кейинги саҳифаларда бирма-бир кўрсатиб берилади. Булардан бири, муҳими, ҳокимият тепасига келган большевиклар қўллаган «қамчи ва ширин кулча» сиёсати, иккинчиси, Октябрь инқилоби барча миллатларга янги ҳаёт олиб келди, уларнинг адабиёти, санъатини яшнатди, деб жар солган, амал-

да кўплаб таниқли адибу шуароларни қатағон қилган большевикларнинг ҳар бир миллат номидан лоақал битта инқилоб куйчиси ясамоғи кераклиги нияти натижаси эди. Ҳамза биографиясига рост гаплар қаторига кўплаб мифлар, ҳақиқатдан узоқ афсоналар, ёлгон-яшиқ гаплар тўқилгани. Октябрь куйчиси деб эълон қилинган шоирнинг аслида истибдод қурбонига айлантирилгани натижаси эди.

«Истибдод қурбони» мақоласи билан таниқли олимимиз бамисоли узоқ йиллар давомида ёлғиз адабиёт осмонига чиқариб қўйилган, бир ўзи зерикиб қолган шоирни ерга, ҳамкасблари даврасига туширади, унинг маданиятимиз тарихида тутган салмоқли ўрнини тайин этиб ёзади: — «... маънавий-маданий меросимиздаги ҳар қандай бойликни авайлаб асрашимиз, ҳар қандай ёрқин сиймони эҳтиёт қилмоғимиз талаб этилади. Шу сиймолар қаторида аслида ватан равнақи учун курашган, кейин ўзи беҳабар ҳолда шўро адабиётининг байроғига айлантирилган Ҳамза Ҳакимзода ҳам бор».

«20—30 йилларда жадид адабиёти» мақоласи «Истиқлол нурларида эврилаётган адабиёт» номли фаслни яқунловчи ва жадид адабиёти ҳақида кам айтилган, эҳтиёткорона айтилган тадқиқотларни умумлаштирувчи янги фикр, хулосалар берувчи мақола сифатида диққатга сазовордир.

Мақоланинг бошланишиёқ дарҳол диққатни ўзига тортади: 1956 йилда шахсга сиғиниш фош қилинган, кўплар қатори А. Қодирий ҳам оқланади. Асарлари қайта нашр этилади. Ижоди ҳақида мақола, диссертация, китоблар ёзилади. Муаллифга қулоқ тутайлик: «Ишлар бир маромда кетаётганда бир масала кўндаланг бўлдию, унинг атрофида қизғин баҳс кўзгалди — Абдулла Қодирий романлари қайси ижодий метод асосида ёзилган? Уларни социалистик реализм методига мансуб деб бўладими? Савол қалтис эди — чунки «йўқ» деб жавоб берса, яқиндагина оқланиб, душманлик белгиларидан халос бўлиб келаётган адибни тўлақонли совет ёзувчилари қаторига киритиб бўлмади қоларди. «Ҳа» деб жавоб берса, романларида социалистик реализм белгиларини топиш амри маҳол» (153 бет). Айрим адабиётшунослар дурустроқ далил-исботларсиз адиб асар-

ларини соцреализм намунаси деб эълон қилган бўлсалар-да, масала барибир ҳал бўлмай қолаверган, ушбу зўрма-зўраки ҳукмдан кейин бу муаммо қайта қўзғалмагани аён.

«Аслида эса, тузукроқ ўйлаб қаралса, «Ўткан кунлар» ҳам, «Меҳробдан чаён» ҳам ва ҳатто «Обид кетмон» ҳам жадид адабиётига мансуб асарлар деган хулосага келиш мумкин эди, — ёзади муаллиф. — Аммо шўролар замонида бундай хулосага келинса ҳам уни ошкора айтиб бўлмас эди, ошкора айтган одам балога қолар эди, чунки хулоса ҳукмрон мафкура ақидаларига мутлақо зид бўлар эди. Бинобарин, унинг яшашга ҳаққи йўқ эди». Мунаққид большевиклар мафкураси жадид адабиётини тан олмаслиги, тоқат қилмаслиги сабабларини бирма-бир очиб беради. «Албатта бундай адабиёт сафида жадидларга ҳам, жадидчиликка ҳам ўрин йўқ эди. Афсуски, биз, ўзбек адабиётшунослари, кўп йиллар мобайнида шу ёлғон ҳақиқатда ишониб яшадик, — ёзади муаллиф. — Ишондиккина эмас, уни фаол тарғиб қилиб, халқни ҳам шунга ишонтиришга уриндик. Ҳолбуки, ҳақиқий аҳвол бутунлай бошқача эди» (154-бет).

Муаллиф ўтган асрнинг 20-йилларида жадид адабиёти яхлит, кўп жанрли адабиёт сифатида фаолият кўрсатгани, турли тақиқ-тазийқларга қарамай ўсишда давом этгани, публицистика, наср, шеърят, драматургия соҳаларида муваффақиятли қалам тебратганини, эрк ва озодлик, адолат ва виждонийлик ғояларини олға сурувчи адабиёт бўлганини, ёзувчиларнинг янги авлоди санъатнинг моҳиятини тушунишда, маҳорат сирларини эгаллашда улардан кўп нарса ўрганганлигини далиллар, мисоллар, мантиқий муҳокама-лар билан асослаб беради. Олимнинг ҳамкасблари Наим Каримов, Шерали Турдиев, шогирдлари Бегали Қосимов, Дилмурод Қуроноф, Бойбўта Дўстқороев ва бошқа адабиётшунослар жадид адабиёти ҳақидаги тадқиқотлари билан бу қутлуғ, масъул мавзунини бойитишди.

«Истикбол ўйлари» фаслидаги «Муқаддас бурч», «Адабиётда диний оҳанглар» мақолалари, Тоир Юнус, Аҳмад Отабоев, Элбек Ҳолиқов, Дилфуза Мадраҳимова, Ашурали Жўраев билан суҳбатлари, Фафур Фу-

лом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад ҳақидаги этюд-лари, Зулфия, Саида Зуннунова, Музайяна Алавия, Ғайратий, Сарвар Азимов, Чарҳий, Зоҳиджон Обидов портретларига чизгилари янги ва ибратли мисолларга бойлиги, мазмундор ва мароқлилиги, муаммобандлиги, тилининг ширадорлиги, услубининг равонлиги, майин юмори ва бошқа фазилатлари билан ўзига ром этади. «Адабиётда диний оқимлар», «Адабий танқид ва янги тафаккур», «Модернизм — жўн ҳодиса... эмас», «Бардош ва садоқат», «Сизни соғиндим, Зулфия опа», «Мувашшаҳ» каби мақола-портретларини алоҳида таъкидламоқчи эдик. Мавзусининг долзарблигини сарлавҳалари ҳам айтиб турибди. Дарҳақиқат, зикр этилган адиблар, мустақиллик даври адабиёти, ижодий жараёнининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида бошқалар айтмаган ёки йўл-йўлакай айтиб кетган фикрларни билгиси келган киши О.Шарафиддинов мақолаларини, сардафтарларини, «Биринчи мўъжиза» дея улуғланган китобларини, албатта, ўқиб чиқмоғи, ҳузур қилмоғи, билими кенгаймоғи, маънан бойимоғи керак.

Тоғнинг улуғворлиги узоқдан билинади, деган гап бор. Ҳаётга, одамларга, воқеаларга чўққилардан, довонлардан туриб назар ташланса-чи? Бу саволга Озод Шарафиддиновнинг китоблари, тадқиқотлари жавоб беради.

АСҚАД МУХТОР ЭЛЧИЛАРИ

Асқад Мухтор хассос шоир, забардаст носир, моҳир драматург, таниқли таржимон бўлиши баробарида, теран адабиётшунос ва мунаққид, тажрибали журналист, сермахсул публицист ҳам эдилар.

Адабиётшунос, танқидчилар ижодига чуқур ҳурмат билан қарайдиган, уларнинг китоб, мақола, тақризларини доимо кузатиб, ўқиб борадиган Асқад Мухтор ўзи ҳам махсус китоблар (масалан, «Ёш дўстларимга»), сермазмун мақола ва тақризлар ёзиб, ёзувчилар йиғинлари, анжуманларида теран, мароқли маърузалар қилиб, радио ва телевидениеда қизиқарли суҳбатлар билан чиқиб, ёш ижодкорга икки энлик ширин «оқ йўл» тилаб, асарларига сўз бошилар битиб турар-

дики, булар таниқли ёзувчимиз адабиётимизнинг нозик ва теран тадқиқотчиси бўлганлигини кўрсатади. Танқидчилик адиб илмий публицистикасининг муҳим қисмини ташкил этади.

Ёзувчи танқидчилиги. Ёзувчи тадқиқотчилиги. Бу ниҳоятда ўзига хос, қизиқ, сирли-сеҳрли, ҳали кам ўрганилган соҳа. Таниқли ёзувчиларнинг адабиётшунослик, танқидчилик фаолияти бу борада кўп ва қизиқ материал беради. Горькийнинг «Адабиёт ҳақида» тўплами адабиётшунослик, танқидчилигимизда ҳам ноёб ҳодиса. Адибнинг фольклорга бағишланган, ёхуд «Ёшлар билан суҳбат», «Ёзишга қандай ўргандим» мақолаларининг ҳар бири ўзи йирик, салмоқли тадқиқот. Маяковскийнинг оз-у соз мақолалари-чи? Биргина «Шеърни қандай ёзиш керак?» мақоласини эслайлик. Назм олами ҳақида ҳеч ким ҳали ундан ўтказиб гап айта олгани йўқ, дея тан беришади. Лев Толстой, Алексей Толстойларнинг мақолалари танқидчилар севиб ўқийдиган, ўрганадиган асарлардан. Таниқли прозаик Сергей Антоновнинг «Ҳикоя ҳақида хатлар», «Мен ҳикоя ўқийман» китоблари ҳикоячилар учун керакли дастуруламал. «Хатлар»нинг бир жойида муаллиф «мен бу гапларни бирор илмий даража олиш учун ёзаётгани йўқ-ку, шунинг учун чўчимай фикримни айтмай, ўзимга маъқул таърифларимни берай», дейди. Ёзувчининг камтарлик билан айтган қимматли, оригинал фикрлари, нозик кузатиш-таҳлиллари китобдан-китобга, диссертациядан-диссертацияга кўчиб юради. Сергей Наровчатовнинг «Қизиқарли адабиётшунослик», Сергей Залигиннинг «Адабий ташвишлар» китоблари, Чингиз Айтматов, Эдуардас Межелейтис ва бошқа таниқли адибларнинг мақола, китоблари ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин.

Бизнинг улкан ёзувчиларимиз Абдулла Қодирий, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир ўзига хос ва оригинал фикрловчи, бақувват ва хассос адабиётшунос, жиддий ва нозик танқидчилар бўлишгани маълум, биз улар ижодининг бу жиҳатларини ҳали лозим даражада кенг, пухта ва теран ўргана олганимизча йўқ.

Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва бошқа таниқли

ижодкорлармизнинг адабиётшунослик, танқидчилик борасидаги ишлари, китоб ва мақолалари, суҳбат ва интервьюлари, хатлари ва қайдлари жиддий ва чуқур ўрганилишга лойиқдир.

Ёзувчи танқидчилиги, унинг ўзига хослиги, фазилатлари ҳақида гап борганда, «табиб табиб эмас, бошидан ўтган табиб», деган ҳикматли ибора ёдга келадими, айтилганлар Асқад Мухторнинг илмий-танқидий публицистикага ҳам тўла тааллуқлидир.

Ёзувчи адабий асарни таҳлил қилар экан, унинг тўқима, ҳужайраларини аниқроқ «кўради», ғояси, руҳи, оҳангини яхшироқ англайди, материал қаршилигини, сўз, жумлага юкланадиган нагрукани чуқурроқ ҳис этади, бадиий унсурлари, тасвирий воситаларига алоҳида аҳамият беради, ижодкорнинг қибилияти даражасини, фазилатлари, қусурларини синчковлик ила илғайди. Яъники, бошқа бир асарни таҳлил қилаётганида ўзининг асари, ёзиш жараёни, чеккан заҳматлари кўз ўнгида намоён бўлади.

Асқад Мухторнинг адабиётга оид тадқиқотлари, мақолалари, хат ва суҳбатлари муаммонинг айни моҳияти, ўзаги қамраб олинганлиги, қийин, мураккаб масалалар оддий, ўқиш, ҳазм қилишга осон, ҳатто (яхши маънода) жўн тарзда, равон, самимий ифодаданганлиги, тил зўрға айланадиган терминлар, чийиртма иборалар, кўртугун, қоришиқ, «олимона» гап-конструкциялардан қочилгани, оддийликка, табиийликка интилгани ва шу каби фазилатлари билан ажралиб туради. Асқад Мухтор мақолалари, тадқиқотлари бадиий асарларидек қизиқиб, завқ билан ўқилади, уларда ўзига хос микросюжет, композиция, ички бир пафос, энергия, ўзига тортувчи жозиба бўлади.

Асқад Мухторнинг эстетика, санъат ҳақидаги кўплаб катта-кичик тадқиқот (мақола, тақриз, обзор, суҳбат, хат, қайднома)ларида қамраб олинган мавзу-муаммолар ичида уч гуруҳи, назаримизда, яққол кўзга ташланади, булар: а) адабиётнинг энг муҳим, ўзак муаммоларига бағишланган, умумлашма характердаги мақолалар («Ижоднинг марказий масаласи», «Асримизнинг катта мавзуи», «Ҳаёт ва адабиёт», «Ёзувчининг ҳаётий позицияси», «Давримизнинг бош қаҳрамони», «Ёзувчининг кенг ва тор қараши ҳақида», «Ижодкор-

нинг дахлсиз дунёси», «Ажойиб сирли гармония» ва бошқалар); б) традиция ва новаторлик, классиклардан, жаҳон адабиёти, халқ оғзаки ижодидан ўрганиш, озиқланиш («Бир умрлик ҳайрат» (Пушкин ҳақида), «Фахримиз», «Инсон руҳининг улуғворлиги», «Ўзи бир олам одам», «Уммон» (Лев Толстой), «Устозга муносиб бўлиш масъулияти», «Бўрон қуши» (М. Горький), «Адабиётимизнинг меҳрибон дўсти» (Н. Тихонов), «Бебаҳо хазина», «Устоз ва шогирд ҳақида» (Ф. Фулом), «Қатра ва дарё» (Ойбек), «Қонимизда» (М. Жалил), «Бир умрлик ҳаяжон» (А. Қаҳҳор), «Берди оға» (Б. Кербобоев), «Оловли юрак» (М. Шайхзода), «Санъаткор» (Миртемир), М. Лермонтов, Р. Тагор, А. Исаакян, П. Неруда, С. Рустам, М. Стельмах, Зулфия, С. Аҳмад, Мирмуҳсин, Ш. Алядин, Ҳ. Назир, П. Қодиров ҳақидаги, шунингдек, «Мураккаб санъат», «Дўстлик кўприклари», «Истеъдоднинг таркибий уйғунлиги» каби мақолалари); в) адабий жараён, турли бўгин ёзувчиларининг, айниқса, ёш ижодкорларнинг янги асарлари, муҳим тамойиллари таҳлили («Янги ижодий босқичда», «Қалам — масъулиятли қурол», «Замондошимиз», «Мен ҳам бир ўғлингман, она сайёра», «Тилимиз бир мўъжиза», ёш истеъдодларга «оқ йўл», «Адабий танқид ҳақида» ва ҳоказолар). Ёзувчи адабий-танқидий публицистикасини уч туркумга бўлганимиз шартли эканлиги, бу туркумларга мансуб ҳамма муҳим асарларни таҳлилга тортиш имкони бўлмаганлигини қайд этишимиз лозим.

«Ёзувчининг ҳаётининг позицияси» — адабиётнинг туб масалаларига бағишланган мақолалардан. Умумлашма характерга эга, сермазмун бу мақола Асқад Мухторнинг кенг ва чуқур билими, баланд эстетик савияси, катта ҳаётининг ва бадиий тажрибаси, адабиёт муаммоларини жуда нозик ва теран тушунишидан, зукколигидан далолат бериб турибди. У, айни вақтда, адабнинг барча бадиий ва адабий-танқидий меросини чуқурроқ ўзлаштиришимизда калит бўлиб хизмат қилади, эстетик кредоси, ижодий принципларини янада кенгроқ, теранроқ тушунишимизга имкон беради.

Мақоланавис «Фаол ҳаётининг нуқтаи назар» деган сермазмун, пурҳикмат иборани адабиёт оламига боғлаб ўрганади, тадқиқ этади, бу ибора адабиётга ҳам,

қахрамонларга нисбатан ҳам, ёзувчиларнинг ўзларига нисбатан қўлланилаётгани, адабиётимизнинг ҳаётга актив таъсир этиш кучи ва ижтимоий руҳини жуда аниқ ва ойдин ифодалашини алоҳида таъкидлайди. Муаллиф ушбу ибора авваллари торроқ тушунилгани, у кўпроқ очерк, публицистика, ҳужжатли жанрларга кўчирилгани, бу эса масалани жўнлаштиришга олиб келишини айтиб ўтади. Ёзувчининг қизгин эътирофи-ча, замоннинг долзарб мавзуларига бағишланган, замондошларнинг йирик характерини яратган, кескин ҳаётий вазиятларда уларнинг парвозини очиб берган йирик, кўп планли асарлар борки, уларнинг муаллифларидаги фаол ҳаётий позиция, гоёвий йўналишнинг ёрқинлиги ҳақида астойдил гапириш тўғри бўлади. «Адабиётимизнинг гражданлик руҳи, фаол мавқеи ва асосий табиати мана шунда», — ёзади тадқиқотчи. Мақола муаллифи ўз фикрларини давом эттириб, замонавий мавзуда қалам тебратишнинг ўзи ҳали бу ижодкорнинг актив позициясидан далолат бермаслигини уқтиради. Мавзу актуал, замонавий бўлса-ю, асар ҳиссиз, туссиз, бадиий сўниқ бўлса — бу энди муаллифнинг актив ҳаётий позициясини билдирмайди. «Актив позиция — аввало актив бадиий таъсир деган сўз», — таъкидлайди муаллиф, бу гап замирида чуқур мазмун, катта ҳақиқат бор. «Ниятнинг яхши бўлиши кифоя қилса, унда ҳар бир насиҳатгўйни актив позицияли дейиш мумкин. Аммо, афсуски, қуруқ насиҳат, декларация билангина инсон шахсини камолотга етказиб бўлмайди». Ёзувчининг бу гапларига ҳаётдан, адабиётдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Ёзувчининг актив позицияси бу унинг кенг дунёқараши, чуқур билими, юқори савияси, катта ҳаётий тажрибаси, ижтимоий фаоллиги, воқеа-ҳодисаларга синчков кўз билан қарай билиши, юксак бадиий маҳорати эканлигини, бу муҳим омиллар, компонентлар ўзаро чамбарчас боғлиқ, бир-бирини тақозо этиб, тўлдириб, бойитиб боришини ўқувчи мақола давомида изчил англаб, келтирилган мисоллар орқали бунга ишонч ҳосил қилиб боради.

Адабиётнинг инсон шахсини камол топтиришдаги улкан ролига («ҳар бир инсон — шахс эмас ва вазифа шундан иборатки, инсондан шахс етиштириш керак»)

алоҳида урғу қилинади мақолада. Тарбиявий-ахлоқий вазифа қўйилмаган бирон жиддий асар топиш қийинлигининг боиси ҳам, муаллиф фикрича, шунда, лекин ҳамма гап, қийинчилик бу вазифани ҳаётий сфераларнинг бутун мураккаблиги билан боғлиқ ҳолда олишда, негаки, инсон шахси унинг фаолиятида, ишларида, курашида етилади. (Асқад Мухторнинг бу мақоладан олдинроқ, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнаlining 1976 йил, 6-сонида босилган «Ҳаёт ва адабиёт» мақоласида ҳам кейинги йилларда адабиёт ахлоқ мавзусига катта эътибор берилётгани тасодифий эмаслиги, хусусан, прозамизнинг жанр тамойили, қисса жанрининг етакчи мавқеини эгаллай бориши ёзувчиларимиз инсон шахсига, унинг руҳий дунёсига, ахлоқий, психологик омилларига янада эътибор билан қарашаётганидан далолат эканлиги таъкидланган эди. Ушбу мақолада ёзувчини бир нарса — прозамизда ахлоқий-этик муаммоларининг маълум даражада чекланганлиги, у қандайдир бир «махдудлик» доирасига, маиший-биқик муҳитга солинаётганлигини, натижада инсон қанотлардан маҳрум бўлиб қолаётганлиги рўй-рост айтилган, ҳамкасбларини ана шу тор муҳитдан қутулишга, маишат ҳақида эмас, кўпроқ ҳаёт ҳақида ёзишга даъват қилган эди).

Инсон шахсини таҳлил этишда меҳнат, муҳаббат, виждон каби азалий ва доимий категориялар, қадимий устунларга таяниш, уларни бир-бири билан мустаҳкам алоқадорликда, «бирлик ва мураккаблик»да олиб бориш лозимлигини, жўн асар шахсни камол топтиришга хизмат қилмаслигини ёзувчи алоҳида уқтиради, бу қоидага ҳамма асарларда ҳам бирдек амал қилинади, деб бўлмайди. Шундай жўнлаштиришдан бири, муаллиф ибораси билан айтганда, «асарни синхрон тарзда замонавийлаштириш, даврий «бир қаватлилик», яъни ижодкорнинг биқиклиги, шу кун, шу соатнигина назарда тутиб иш кўриши, кечаги кундан маъно чиқара олмаслиги, истиқболга назар ташлай билмаслигида, тарихийлик принципига эътибор бермаслигида намоён бўлади. Ёзувчининг фикрича, яхши адабиёт даврий жиҳатдан ҳам чекланиш билмайди. Муаллиф Мустай Каримнинг ўзи таржима қилган «Прометей, оловни ташлама!» асари қадимий афсонага асос-

ланган бўлса ҳам, даврий жиҳатдан жуда конкрет эканлигини, қадимий миф давримизнинг муҳим муаммоларидан бирини — маънавий қашшоқлик фожиасини кўтарганлигини мисол келтиради. Бу ўринда тасаввуримиздан муаллифнинг қадимий ривоятлардан унумли, ўринли фойдаланиб яратган замонавий асари — «Чинор» романи, Чингиз Айтматовнинг «Соҳил бўйлаб чопаётган олапар», «Оқ кема» қиссалари, «Асрга татиғулик кун» романи ва яна кўп асарлар ўтади.

Шахсни камол топтиришнинг муҳим томони — шахснинг маънавияти учун кураш эканлиги мақолада алоҳида таъкидланади. Ички маданият, эътиқод, юксак ахлоқ, виждон софлиги — комил шахснинг компонентларидирки, ёзувчи мана шу жиҳатларга алоҳида эътибор бергани, маънавий масалаларга жиддий эътибор қаратгани ёзувчининг узоқни, истиқболни кўзлаб иш тутганидан далолат беради.

«Давр инсон тақдирида акс этмаса, у давр эмас. Шунчаки зое кетган вақтдир. Даврнинг бутун моҳияти шундаки, у бизнинг тақдиримизга айланди», — дейди ёзувчи. Адибнинг кўпчилик асарлари — бу сўзларнинг исботи, романларидан бирининг «Давр менинг тақдиримда» деб аталиши ҳам бежиз эмас.

Ёзувчи эътирофича, «даврий ракурслар тўғри олинмаса, образ таъкидлайди-ю, даъват этмайди. Бу — замонлар пойдорлиги масаласидир. Бу тарихийлик мезонидир. Бу даврни бадиий таҳлил қилишнинг асосий предметида». Бу лўнда, сермаъно тезисларнинг ҳар бирини жуда кўп мисоллар, бақувват, пишиқ, шу билан бирга, бўш, заиф асарлар билан тасдиқлаш, ишботлаш мумкин. Асқад Мухтор ўзи таниқли инсонлар, асарларининг бўлғуси қаҳрамонлари билан тез-тез мулоқотда бўлиб, учрашиб, хат ёзиб туришини, бу ижодига илҳомбахш таъсир кўрсатганини, масъулиятни чуқурроқ ҳис қилишга имкон бераётганини мамнуният билан қайд этгани. Масалан, адиб қаҳрамонлари прототипларидан бирига асари кўлөзмасини ўқишга юборганда, у шундай ёзган экан: «Билишимча, ёзувчининг вазифаси биронта қизиқ воқеани ҳикоя қилиб беришдан ҳам кўра, биронта воқеани қизиқ қилиб ҳикоя қила олишдир». Жуда оддий ва жуда чуқур гап айтган ёзувчи қаҳрамони!

Юқорида эслатиб ўтганимиз «Ҳаёт ва адабиёт» мақоласида Асқад Мухтор жамият, давр, асар, образ ҳақида анча кенг ва батафсил фикр юритади. Хусусан адибнинг адабиёт ва образ, уларнинг диалектик алоқадорлиги ҳақидаги аниқ, лўнда мулоҳазалари диққатга сазовордир. «Адабиёт — турмушдан нусха кўчириш эмаслиги ҳаммага маълум. Бироқ у воқеа-ҳодисаларнинг оддий тасвири ҳам эмас. Образ ва тасаввурнинг илдизи битта. Образли тафаккур ҳар ҳолда ҳодисалар дунёсидан моҳиятлар дунёсига кўчишни билдиради». Ёзувчининг маҳорати ҳам ҳодисалар, моҳиятлар дунёсига қай даражада кўчира олишда, бу борада нўноқлик қилинса, образ нари борса таъкидлайди-ю, даъват этмайди. Моҳиятлар дунёсига кўчган образли тафаккур, типик образларгина даъват этиши мумкин. Яна Асқад Мухтор образ билан персонаж бир нарса эмаслигини, улар ўртасида умумий ва фарқли жиҳатлар борлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Маълумки, бу масалада хийла чалкашлик мавжуд. Ёзувчининг фикрича, образ — бу фақат персонаж дегани эмас. Бу — фикр, инсонга айланмаган фикр демакдир. Унда ахлоқий куч-қудрат жо бўлмоғи зарур. Шунинг билан бирга, унда даврнинг йирик масалалари акс этиши, ёзувчининг орзуси тажассум топиши шарт. Бунинг учун қаҳрамон фикрлаши, изланиши, дадиллик билан олға интилиши, ўқувчини катта ҳаёт йўлига, юксак ахлоқий муаммолар сари бошлаши, унинг ҳаётдаги асл ўрни, асосий масъулияти ҳақида ўйлашга даъват этиши зарур.

Асқад Мухторнинг классиклардан, бошқа халқлар адиблари ижодидан ўрганиш, халқ оғзаки ижодидан озикланиш, адабиётлар ҳамкорлиги, традиция ва новаторлик масалаларига бағишланган мақола ва тадқиқотлари ҳам муаммога жуда кенг ва диалектик ёндашиши, қизиқарли кузатишларга, диққатга сазовор умумлашмаларга бойлиги, оригинал ва самимий ёзилганлиги билан ажралиб туради. Мана, шулардан бири — «Бир умрлик ҳайрат». Мақола Пушкинга бағишланган. Пушкин ҳақида қанчадан-қанча мақолалар ёзилмаган, китоблар битилмаган. Асқад Мухтор бу азалий ва сеvimли мавзуга ўзича ёндашади, қисқа мақолада буюк шоир генийсини характерли мисоллар орқали

кўрсатиб, пушкинномага ўз ҳиссасини қўшади. Аввало, мақола сарлавҳасининг ўзиёқ Пушкин даҳосига берилган зўр баҳо. Ҳа, чинакам санъат кишини ҳайратга солади, «ажабланиш, ҳайратга тушиш эса фалсафийликнинг бошланишидир» (Аристотель). «Пушкин сабоқлари эстетик таъсир ёки бадиий тасвир маҳоратигина эмас. Бу — умуминсоний гоёларни кўтара билишгина ҳам эмас», деган сўзлар билан бошланади мақола. Бу таъриф-тавсифларнинг ўзи Пушкин даҳосини ўлчаш учун камлик қилишини бошдан оқ эслатади муаллиф. Ўқувчининг қизиқиши ортади, диққат-эътибори янади кучаяди. «Пушкин сабоқлари, аввало, шу юксак гоёларнинг доҳиёна маҳорат билан узвий бирлигини, яъни ҳақиқий санъатни кашф этишдир». Пушкин даҳосига берилган бу теран таърифни муаллиф Пушкин ижодига ўз муносабати, шоир асарларини таржима қилиш жараёнида орттирган тажрибаларидан келиб чиқиб беради, «Мис отлик» поэмасини ўзбекчага ўгириш (Асқад Мухтор Пушкиннинг кўпчилик шеърӣ асарларини ўзбекчага таржима қилганлиги маълум) жараёнида бу асарда хусусий, шахсий манфаатларнинг катта ижтимоӣ, давлат манфаатлари билан, миллий-тарихий мақсадлар билан тўқнашув фожиасининг бутун мураккаблиги, диалектик зиддиятлари нақадар тўла акс этганини, Россия тарихидаги бутун бир давр қиёфасининг чуқур фалсафӣ-эстетик таҳлили даражасига кўтарилганини, бунга барча бадиӣ воситалар системаси, жумладан композицион маҳорат ёрдамида ҳам эришилганини кўрганини айтади. «Евгений Онегин», «Борис Годунов» каби машҳур асарларда замон қиёфаси, халқ оммасининг мавқеини энциклопедик тарзда мукамал кўрсата олган Татьяна, Онегин каби зиммасида бутун бир давр юкини кўтариб турувчи ёрқин, типик образлар яратган Пушкин даҳосининг қудрати, ҳайратангиз маҳоратининг янги қирраларини муаллиф характерли мисоллар орқали оча боради, шоир йиллар, асрлар оша қиммати ошиб, бойиб бораётганини, «Рус поэзиясининг қуёши» деган машҳур таъбир ҳам тор келиб, жаҳон поэзиясининг қуёшига айланаётганини таъкидлайди. Республикамизда Пушкинга ҳурмат-эҳтиром йилдан-йилга ошиб бораётгани, ҳар йили Пушкин

шеърляти байрамлари ўтказиб туриш анъана бўлиб қолаётгани, пойтахтимизда Пушкин кўчасининг биринчи рақамли уйи — Ёзувчилар союзи биноси байрамнинг бош штаби эканлиги (ҳозир Ёзувчилар уюшмаси бошқа жойда. С.У.), кўчанинг охири Пушкин номидаги майдонда унинг улуғвор ҳайкали пойида ўлмас, бетакрор шеърлари жаранглашини айтади». Пушкин — виждонимиз. Яхши-ёмон ишларимизнинг ҳакамидир», — дея тугалланган мақола.

Асқад Мухтор рус классик адабиётининг бошқа бир улкан намояндаси Лев Толстой ҳақида бир қанча мақолалар ёзиб, собиқ марказий ва республика матбуотида эълон қилди. Толстой ҳақида ёзиш нақадар шарафли бўлса, шу қадар масъулиятли эканлиги маълум. Асқад Мухтор «Осон эрмас бу майдон ичра турмоқ», бўйи барабар китоб битган Толстой ҳазратлари ҳақида ёзмоқликнинг бутун масъулиятини тўлиқ ҳис этгандан кейингина қўлига қалам олганлиги мақолалари руҳи, мазмунидан кўриниб туради. Дарҳақиқат, Лев Толстойнинг машҳур ҳикоя, очерк, повесть, роман, драма, памфлет, хат, мақолаларини синчиклаб ўқиб-ўрганмаган, асарлари оламига чуқур кирмаган, адиб дунёқараш, фалсафий, ахлоқий қарашлари концепцияси, эстетик кредоси, ижодий принциплари, маҳорат қирралари ҳақида кенг, тўқис тасаввурга эга бўлмаган, у ҳақдаги тадқиқотларни чуқур ўзлаштирмаган одам бу мавзуда ёзолмайди, ёзса ҳам кўнгилдагидай ёзолмайди, бошқаларни маъқул қилдиролмайди.

Лев Толстой ҳақидаги мақолаларида Асқад Мухтор ўзини мавзу, материал жиҳатдан чеклаб, Толстой ва шарқ, Толстой ва шарқ адабиёти, жумладан, ўзбек адабиёти, буюк адиб ижодининг ўзбек ёзувчиларига таъсири каби масалаларни қаламга олади, бу масалаларни янги фактлар, янги материаллар билан тадқиқ этади, қизиқарли хулоса ва умумлашмалар чиқаради.

«Инсон руҳининг улуғворлиги» мақоласи «Баъзан шарқда Толстойнинг асосан фалсафий қарашлари ва биринчи галда, ахлоқий-этик таълимотининг заиф тамонлари кўпроқ нуфуз топган, деб ҳисоблайдилар», деб бошланади ва муаллиф шарқ донишмандлиги адибни бир умр ўзига қаттиқ жалб этиб келгани, ахлоқий

муаммоларга жавоб топмоқчи бўлганини айтади, Толстойнинг итоаткорликка ундаш, қаршилиқ кўрсатмаслик ҳақидаги утопик таълимоти шарқдаги суфизм таълимоти асосларига анча мос келса-да, аини пайтда улуғ адиб асарлари, қарашларида колониализм, милитаризм, зулмнинг ҳар хил кўринишларига нафрат палласи босиб кетарди. «У жаҳон адабиётида энг буюк исёнкорлардан бири эди ва, Стефан Цвейг айтмоқчи, унинг ёввошлиқ ниқобига асло ишонмаслик керак»,— дейди муаллиф ва адибнинг андижонлик адвокат Убайдулла Асадуллаҳўжаевнинг хатига берган жавобида ўз таълимотини таъкидлашда илгариги қатъият сезилмаслигига эътиборни жалб этади (бу муҳим тарихий факт биринчи бор «Гулистон» журналида эълон этилгани, ёзувчининг «Чинор» романига ҳам киритилгани маълум).

Асқад Мухтор мақолаларида Лев Толстойнинг ўзбек ёзувчиларига ижодий таъсири ҳақида кўп гапирилади. «Ўзбек прозасининг бахти шундаки, унга Толстойнинг мураккаб ва ҳаққоний, аслан соғлом ва буюк мероси билан учрашиш ёшлигиданоқ муяссар бўлди ва бу уни, ўйлашимча, санъатдаги кўпгина носоғлом «ўйин»лардан асраб қолди. Ўрта Осиё адабиётида реализмнинг етилишида Толстой асосий омиллардан бири эди», дейди тадқиқотчи ва ўзбек адиблари Толстойга тақлид қилишмагани, унинг бевосита таъсирига берилмагани, балки, Толстой образлари ва фикрлари дунёсида худди жонли ҳаётдагидек яшашганини ёзади ва бу жуда тўғри, сермаъно фикрларини А.Қодирий, Ойбек, А.Қаҳҳорлар ижодидан келтирилган мисоллар билан тасдиқлайди. Асқад Мухтор бошқа мақоласига «Уммон», «Ўзи бир олам одам» («Человек вселенная») деб сарлавҳа қўядики, бунда ҳеч қандай моболага йўқ.

Традиция ва новаторлик муаммосини Асқад Мухтор кенг, чуқур тушунишини «Устоз ва шогирд ҳақида» деган мақолласи ҳам тасдиқлаб туради. Мақола Фафур Фуломнинг Маяковскийга шогирдлиги ҳақида. Мақола бошидаёқ муаллиф бу шогирдлик ҳақида гап кетганда, «зинапояли» сатрлар, тақлид ва тематик ўхшашликлар ҳамда бошқа юзаки белгиларни пеш қилишга мутлақо қарши эканлигини айтади (сир эмаски, ўзбек поэзиясида Маяковский традициялари мавзуидаги ил-

гариги айрим тадқиқотларда зоҳирий белгиларни санашга мойиллик сезиларди) ва Фафур Фулом ёшлигиданоқ устоз мактабининг моҳиятига етганлигини, шунинг учун ҳам унинг шогирдлиги ҳақиқий ва теран бир адабий ҳодиса эканлигини ёзади. Машҳур рус шоирининг традицияси ҳақида гап кетганда, Фафур Фуломнинг Маяковскийга шахс сифатида яқинлиги, унинг маънавий активлиги, гурури, жозибали минбарий нутқи, эрудицияси, улкан истеъдоди ўта халқчиллиги, шу боис унинг поэзиясида гражданлик руҳининг ўткирлиги, фалсафий таҳлилнинг кучлилиги, эстетик кашфиётларнинг мўллиги ҳақида гапириш мақсадга мувофиқлигини айтади.

А.Исаакян, Н.Тихонов, Муса Жалил, Берди Кербобоев, Ойбек, Ҳамид Олимжон, А.Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир ва бошқа ёзувчилар ҳақидаги мақолаларида Асқад Мухтор адиблар ижодининг моҳиятини кўрсатадиган жиҳатларини аниқ, равшан кўрсатишга, улар истеъдодининг янги қирраларини очиб беришга интилади.

Асқад Мухтор мақола ва тақризлари, суҳбат ва хатлари билан адабий жараёнга фаол аралашиб турарди. Хусусан, Асқад аканинг ёш ижодкорларга ғамхўр устоз ва мураббийлигини алоҳида қайд этмоқ лозим. Ўз вақтида Рауф Парфи, Алишер Ибодинов, Гелди Бердиев, Машраб Бобоев каби ёш ижодкорларга икки эллик ширин «оқ йўл»и, қўлёмасини юборган бошловчи ижодкорларга ёзган хати улар учун қанчалик азиз, қимматли эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Асқад ака ижодкорларнинг кенжа авлодига бағишлаб «Ёш дўстларимга» номли алоҳида китоб нашр эттирган. Китобнинг «Қалам — масъулиятли қурол» мақоласида ёзувчининг ҳаёт ва ижод, ижод масъулияти ҳақида кузатишлари, умумлашмалари, ёшлар асарлари ҳақидаги мулоҳазалари, таҳлиллари берилган. «Адабиётга одам бир умр ёнгани киради. Ҳар бир асарда бир ловиллаб ёнмаса, ёзувчининг бўлмагани маъқул», — дейди муаллиф. Ёзувчининг фикрича, асарнинг савияси муаллифнинг савиясидан ошиқ бўлмайди. Муаллифнинг завқи, билими, хулқи, қалби, қарашлари, тажрибаси — асарга муҳр бўлиб босилади. Устознинг, хусусан, поэзия ҳақидаги кузатишлари,

фикрлари жуда қизиқарли ва диққатга сазовор. «Поэзияда ҳикоя қилиш, тасвир этиш, кўрсатиш, ўргатишгина етмайди, поэзия сеҳрлаши керак, ўйлатиши, руҳни кўтариши, куч бағишлаши, ҳар бир образли сўзнинг бутун гўзаллигини очиб ташлаши, ҳайратга солиши керак». Ана шу талабларга жавоб берадиган поэзия — чинакам поэзия. Муаллиф Лермонтов умрида биттагина китоб чиқарганини, Блок «шеърни ёзмай қўйсаммикан, деган ўй келди бошимга. Чунки шеър ёзишга жуда уста бўлиб кетмадиммикан деб қўрқаман» деган фикрларни эслатиб, бу — сўзга, шеърга чуқур ҳурмат, масъулият намунаси эканлигини айтади. «Замондошимиз» мақоласида ёш поэзиямизнинг аҳволи, фазилатлари, қусурлари, етакчи ва ўтқинчи тенденциялари, таланти ёшлар шеъриятининг ўзига хос хусусиятлари, маҳорат масалалари баланд профессионал савияда қизиқарли таҳлил-тадқиқ қилинади.

«Шеър — шоирнинг ижтимоий виждони» мақоласи Асқад Мухторнинг шеърят, хусусан, Рауф Парфи шеърияти ҳақида биринчилардан бўлиб ёзган энг мазмундор ва мароқли мақолаларидан бири. Рауф Парфи шеърияти ҳақида адабиётшунос, мунаққид, шоирлар кўп ёзишган, ҳали яна кўп ёзишади.

Рауф Парфи шеъриятини замонавий поэзия оғушида кенг, теран таҳлил қилган мақолалардан бири ҳам Асқад Мухторники бўлди. Ва бунга таниқли шоир, адиб маънавий ҳақли эди. Сабаби, Рауф Парфининг илк машқларини матбуотга тавсия этган, «Шарқ юлдузи», «Гулистон» журналлари бош муҳаррири сифатида сара шеърларини чоп эттирган, тўпламларини, изланишларини синчиклаб кузатиб борган, устозлик қилган ҳам Асқад Мухтор эди. Унинг бу йўли осону равон бўлгани йўқ, албатта, — ёзади устоз. — Олтмишинчи йилларнинг аввалида гоҳ ғарб модернистларини эслатадиган, тиниш белгиларсиз мавҳумотлар, гоҳ ўрта аср япон поэзиясини эслатувчи миниатюралар, гоҳо деразага қўнган ғариб қушча ҳолига йиғлагувчи «сентимент»... Хуллас, «ўз хаёлларига ўз қўли етмай», «борми менинг ҳам йўлим» — дея, ўзлигини тополмай, «чақмоқдай чорасиз» юрган пайтлари эсимда.

Биз кўпгина умидли ёшларга оқ йўл тилаймиз, лекин шулар орасида, айниқса, Рауф Парфи мени

ҳамиша ташвишга солар эди. Унинг гоҳо дадил, гоҳ ўзи айтгандай, «қалтис дордан юриши», дам ажойиб гўзал, дам мантиқсиз экспериментлари мени ҳам озмунча ҳаяжонлантирмади. Лекин у ҳақда ўйлаш менга доим завқ бағишлайди».

Газетанинг салкам бир саҳифасини эгаллаган мақоланинг ушбу сатрлари ўша кезларда олти-етти китоб чиқариб шеърят мухлислари қалбини ром этган истеъдодли шоир ижодини Устоз нақадар синчков кузатиб борганлигини кўрсатиб турибди.

Мақола муаллифи Рауфнинг илк бесабр машқлариёқ истеъдод ҳосиласи эканлиги, кейинги нозимона сарбастларида кенг, тиниқ уфқлар кўрина бошлагани, тетик фалсафий руҳ кучайгани, шеърига замон ва замондошлар бор бўйи билан кириб кела бошлагани, инсоният тақдири, инсоннинг маънавий олами, руҳини доимо безовта қилаётганини таъкидлайди, «Ҳали дунё очдир фикрга, нонга, Вақт шамолида талошдир, давр — Дунё турганча тур, курашчан хаёл!» каби сатрларини мисол қилиб келтиради.

Мунаққид Рауф Парфининг поэзияда мураккаб ва динамик метафоралар усулини кенг қўллаши, айрим образларни эмас, баъзан бутун шеърни метафора асосига қуришини, метафора поэтик тилга, образ мантиқига, шеърини тафаккур бойлигига айланишига эътибор қаратади, Ойбек хотирасига бағишланган гўзал шеърини эслатиб, унда устоз ҳақида сўз юритилмаганлиги, Ойни акс этиб турган тиниқ булоқ фожиаси тасвирлангани, булоқни даҳшатли тоғ қуюни ҳалок этганлиги, энди ой мангуликни ёдга солиб фалакларда сузиши эслатилгани ва бу мураккаб метафора орамиздан бевақт кетган устоз хотирасини чексиз алам билан ҳис этишини ёзади.

Асқад Мухтор Рауф Парфининг тушуниш оғир бўлган баъзи шеърлари (масалан, «Агар» шеъри)нинг нуқсонини бадиийликнинг етишмаслиги, прозаизм босиб туриши, шаклий ғудурлик эса буни яна ҳам кучайтирганлигида кўради. Рауфнинг «Яралари очиқ, дардли шоирлиги, унда ҳазинлик кўплиги, ора-чора шунчаки марсия ҳам ёзиб ташлаши, тушкунлик аломатлари ҳам учрашига эътибор берар экан, буни шоирнинг айбига йўймасликни огоҳлантиради, негаки

«шоир инсоний дардлардан холи бўла олмайди». Рауфнинг «мен куйиниб севаман, нетай... Мен куйиниб сўзлайман, холос», — сатрларидан умидсизлик қидирмаслик кераклигини уқдиради Устоз шоир. Айтиб чоғда, ҳамма нарсада бўлганидек, дард, алам, тушкунлик изҳорида ҳам меъёр бўлиши лозимлигини таъкидлайди мунаққид: «Гоҳо лирик қахрамон ўксиб нур ахтаради, у тамом телба, гўзаллик унга машъум кўрилади, ариқ — гўё шиллиқ қурт, осмон — сариғ, ҳаёт йўқ, дунё ҳасратли, шодликлар бекор, ўзи — кўланка, одамлиги ёлғон... Бир бўлибди, шекилли, деб кутасиз, йўқ, бекордан-бекор...«Мен Рауф Парфига ҳомийлик қилмоқчи эмасман, фақат уни тўғри тушуниш, ютуқларидан ҳам, баъзи адашувларидан ҳам тўғри хулосалар чиқариш керак, демоқчиман, холос». Рауф Парфи ижоди таҳлили асносида Асқад Мухтор шеър, шеърят, ундаги изланишлар, традиция, новаторлик ҳақида жўяли фикрлар айтади, нозик кузатишлар қилади.

Асқад Мухтор Зулфиянинг «Ўғлим, сира бўлмайди уруш» шеърини теран ва чиройли таҳлил қилувчи мақола ёзган эди.

Асқад Мухторнинг ҳар бир илмий-публицистик мақоласи, тақризи, суҳбати, хати мавзунинг долзарблиги, масаланинг нақ ўзаги қамраб олинганлиги, аргументларга, мантиқий далилларга мўллиги, қизиқарли ва жозибадор, табиий ва самимий ёзилганлиги, ўз микросюжети, композициясига эгаллиги ва бошқа фазилатлари билан ажралиб туради. Бу — кўп ўқиганлик, зукколик, катта ҳаётий ва ижодий тажриба самараси, лекин адиб ҳеч бир ўринда билимдонлигини пеш қилиш, ҳуда-беҳуда цитаталар келтириш, ўқувчига ақл ўргатиш йўлидан бормайди, балки у билан ҳаёт, адабиёт ҳақида тенгма-тенг самимий суҳбат қуради, очиқлиги, самимийлиги билан уни ўзига ром этади. Асқад Мухтор илмий публицистикасининг «сирасрори», фазилатлари ҳам ана шунда. Асқад Мухтор ҳаёт бўлганда, ҳозир саксон беш ёшга қадам қўйган бўларди. Ул зот машҳур шоир, носир, драматург, таржимонгина эмас, моҳир муҳаррир, меҳрибон мураббий, зўр мақоланавис ҳам эди. Унинг қизгин журналистик фаолияти, бой, ранг-баранг публицистикасиз

адибнинг ижодий портретини тўлиқ тасаввур этиш қийин.

Адиб ҳаёти журналистика билан чамбарчас боғлиқ: дастлаб «Ёш ленинчи» (ҳозирги «Туркистон»), «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газеталарида ишлаган, «Шарқ юлдузи», «Гулистон» журналларига бош муҳаррирлик қилган, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»ни шакллантирган, Ёзувчилар уюшмасига котиб бўлган. Олтмиш йиллик ижодий фаолияти давомида ўн мингга яқин публицистик асар — корреспонденция (фикра), лавҳа, репортаж, ҳисобот, интервью, мақола, тақриз, кузатиш, шарҳ, хат, очерк, фелъетон, эссе ёзган, эфирда, экранда беҳисоб чиқишлар қилган. Ўн мингтача! Айтишга осон: битта мақола, очерк ёзиб, эълон қилиш қанчалар қийин.

80-йилларнинг ўрталарида кутубхоначиликка ўқиган бир талабанинг бошдан-оёқ Асқад Мухтор бадиий, публицистик асарлари рўйхати, қисқа изоҳларидан иборат каттагина диплом ишига кўзим тушган эди. Шундан кейин ҳам адиб ўн йилдан ортиқ ижод қилди, кўп нарса ёзди.

Ёзувчилар бор, публицистикага ҳар замонда, ҳафсала қилганда, завқи келганда ё бирор сана муносабати билан мурожаат этади. Бирор мақола, суҳбат билан чиқади-да, узоқ вақт жим бўлиб кетади. Асқад ака бу иш билан мунтазам, бетиним шуғулланган. Урушдан кейинги йиллари «Пўлат қуювчи» достони, «Дарёлар туташган жойда» қиссасини яратишдан олдин Бек-ободга бир неча бор сафар қилиб, туркум мақолалар, очерклар ёзиб келгани, радиога кўп эшиттиришлар тайёрлагани маълум.

Ўтган асрнинг 60—70-йиллари, 80-йиллар ўрталаригача публицистикамизда, тўғриси, офаринчилик, воқеаларнинг сиртидан гап уриш, мадҳу сано, таъзимтавозе услуби устувор эди. Уша йиллари кўп ва хўп ёзган Асқад Мухтор мана шундай қусурлардан имкон қадар қочишга, табиийликка интилар, дунёқараши кенглиги, оддий воқеа, ибратли далиллардан катта фикр, салмоқли хулоса чиқаришга имкон қидирарди.

Адибнинг «Заранг япроғи» номли йўл очеркидан Канада табиати, одамлари ҳақида кўп маълумотлар оламиз. Машҳур боғбон Ризамат отанинг дил рози —

монологи асосига қурилган «Умр ҳикматлари»да нурунийларимизга хос донишмандлик, бағрикенглик, камтарлик уфуриб туради. Болалар, ёшлар ҳақида ёзганда адиб тилда, услубда бола бўлиб, ёш бўлиб кетарди. Умрининг охириги йилларида, бемор пайти битган «кундаликлари», тўғрироғи, «Тундаликлар»и махсус китобча бўлиб чиқди.

Қисқалик — истеъдоднинг ҳамшираси, деган нақлга амал қилибми ёки катта нарсаларни ўқишга ҳафсаласи йўқ китобхоннинг вақтини аябми, лўнда, пурҳикмат публицистик лавҳа, чақмоқ сатрлар битди. Бундай миниатюр лавҳалар Лихтенберг, Бернард Шоу, Станислав Ежи Летсда кўп учрайди. Энди бизда ҳам урф бўлаётибди: Асқад Мухтор, Файбулла ас-Салом, Ўткир Ҳошимов, Мурод Хидир қатралари бунинг бир мисолидир. Мана, Асқад аканинг афоризмларидан айримлари: «Китоб бойлик, Лекин сотиб олинган эмас, ўқилгани», «Чинакам бадий асар ҳамма вақт жавобсиз саволлардир», «Шоир бўлиш яхши, шоирликка даъво қилиш ёмон», «Кимнингдир ёзганига офарин, кимнингдир ёзмаганига раҳмат», «Авваллари яшаш учун ёздим, энди ёзиш учун яшаяпман», «Кичкина яхшилик қилиш учун ҳам одам (балки буюк одам) бўлиш керак, катта ёмонлик қилишга кичик одам ҳам қодир»...

«Инсонга қуллик қиладурман» китобига ёзган муқаддимасида ўтган асрнинг ўттиз тўққизинчи, қирқинчи йилларида, ҳали телбалик кезлари буюк Соҳибқирон Амир Темур ҳақида илмий-бадий йўсинда курс иши ёзгани, бу ҳурматли устоз Иброҳим Мўминовга маъқул келгани, 80-йиллари ҳикоя ёзилиб, устози — таниқли академикка кўрсатилганда, у кишига манзур бўлгани, лекин эълон қилмай туришни маслаҳат бергани («...сен буни ҳозир бермай қўя қол. Менинг куним сенинг ҳам бошингга тушиб ўтирмасин...» деган эканлар), фақат мустақилликдан кейин чоп эттирганини эслайди. (Соҳибқирон ҳақида «Инсонга қуллик қиладурман» ҳикояси ва шу номли китоби севимли муаллими Иброҳим Мўминов хотирасига бағишланган).

Асқад Мухторнинг адабий-танқидий мақола, тақриз, суҳбатлари ўзида илм, бадиият, публицистика

унсурларини мужассам этган антиқа, синкретик асарлардир. Улар ҳикоядек, очеркдек қизиқиш билан ўқилади, кучли эстетик завқ беради. Зулфиянинг «Қатра» шеъри махсус таҳлил қилинган теран, эҳтиросли мақола фикримиз далилидир.

«Давр масъулияти» мақоласида («Мухбир», 1970) Асқад Мухтор публицистика ижодий ниятни самарали руёбга чиқариш, фикр, туйғу, ҳиссиётларни образли акс эттириш йўлларида бири эканлигини таъкидлайди. Адиб фикрича, одамларнинг, омманинг маънавий дунёсини, идеаллари ва эҳтиросларини фақат лирик ва психологизм тўлқинларида тўлалиги билан китобхон онгига етказиб бўлмайди, бунда ижтимоий фикр ифодасига кучли эҳтиёж сезиладики, публицистика айни шу вазифани адо этади.

Адиб «Вопросы литературы» журналининг 1974 йилги танқидчиликка бағишланган махсус сони саволларига берган мақоласида Озод Шарафиддиновнинг илмий-бадиий-публицистик мақола, тадқиқотларига юқори баҳо беради: «Бу танқидчи ёзувчига, китобхонга ақл ўргатмайди, насиҳат қилмайди, балки ҳаёт ҳақида, адабиёт ҳақидаги ўқувчи билан тенгма-тенг суҳбат қуради, ўқувчилар қаторида менинг ҳам симпатиям унинг томонида».

Асқад Мухтор кўп ва хўп, куюниб, койиниб ёзган мавзу — тил муаммоси, сўз масъулияти. «Тилимиз бир мўъжиза» мақоласида автобусда ўрин бўшатиб берган йигитга қарата ёши улуғ аёлнинг «Умрингиздан барака топинг, тасаддиқ...» сўзларининг мағзини чақишга ярим бетча, кир-чир автобус ҳайдовчисининг дағдаға билан айтган — «Билет олларинг, олдинда контролёр бор» деган гапларини изоҳлашга катта бир абзац ажратганини, бир китобхон унга — журнал редакторига «кўз» сўзи билан боғлиқ мингга яқин мақол, матал, афоризм ёзиб юборганини миннатдор бўлиб эслайди...

Асқад Мухтор моҳир муҳаррир, бетакроп мураббий, бағри кенг устоз эди. Аввало ўзининг устозларига ҳурмати, ихлоси баланд эди: шеърлари, мақола, суҳбатларида Алишер Навоий, Мирза Бобур, Муқимий, Фурқат, оқсоқол адибларни, устоз олимларни ёдлаб турар, асарлари, фазилатларини тез-тез ибрат қилиб кўрсатарди.

Бир суҳбатида Ёзувчилар уюшмасида ўтган мушоирада «Икки нарса оғирдир кўнглимга асти, Икки нарса учун йўқ менда бардош, Бири — душманнинг шодон қаҳқаҳаси, Бири — дўст кўзида ялтилаган ёш» деган тўртлигини ўқиб берганда тўрда, ҳайъатда ўтирган Фафур Фулом хурсанд бўлиб ўрнидан туриб кетиб: «Яхши нарса ёзибсан, «ялтилаган»ни ўрнига «мўлтилаган» де, таъсири кучлироқ чиқади», деганини эслайди. Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ адиби Саид Аҳмад тенгдош дўсти хотирасига бағишланган эссесини «Мукамал инсон сурати» деб атайди. Кейинги авлод вакилларида ёзувчи Хайриддин Султон «Бобурийнома»да Асқад акани «Улуғ инсон, улуғ адиб, шафқатли мураббий, зоти шариф», дея таърифлайди, у киши муҳаррир бўлган «Гулистон» журнаlinesи мустабид бир тузумдаги эркин фикр оролчасига ўхшатади. Твардовский бошқарган «Новый мир» журнаlinesи рус жамиятига қанчалик ижтимоий таъсир кўрсатган бўлса, «Гулистон» ҳам ўша кезлари ўзбек жамиятининг маънавий ҳаётига шунчалик кучли таъсир кўрсатганини таъкидлайди. Хайриддин Султоннинг илк ҳикояси талабалик йилларида бош муҳаррир оқ фотиҳаси билан журналда босилган эди. Бошқа бир адиб Алишер Ибодинов ҳали талаба эмас, армия хизматида денгизчи бўлиб юрган кезларида илк ҳикояси чоп этилгани, адибимиз истеъдодли йигитга университет журналистика факультетига илиқ тавсиянома-тавсифнома ёзиб юборгани эсимда. Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Зулфия, Шайхзода, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Одил Ёқубов, Файбулла ас-Салом (кейинги авлод ижодкорларидан Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Иброҳим Фафуров, Ўткир Ҳошимов, Икром Отамурод, Маҳмуд Саъдий) каби Асқад Мухтор ҳам қалам аҳлига, айниқса, ёшларга гоят меҳрибон, бағри кенг, таҳрири тоза, тиниқ ижодкорлардан. Қанчадан-қанча қўлёмалар у киши таҳриридан чиқиб, очилиб кетмаган, дейсиз. Миртемир домла «Асқад қўлёммага билиб қалам тегизади», деган экан. Абдулла Орипов шеърларидан биридаги «Асқад ака лутф этгандай» деган сатр ҳам машҳур адибга катта ҳурмат, эҳтиром рамзи. Адибнинг мунис, меҳрибонлиги, танги ва камтарлигини кўрган, эшитган ёшлардан қай

бирлари қимтиниб, қай бирлари тортинмай ҳузурига келганлар, қўлёзмаларини қолдирганлар, хат йўллаганлар, маслаҳатларидан, ёрдамларидан баҳраманд бўлганлар қанча. Сухбатларидан бирида ҳазил мақомида шундай дегани кечагидек ёдимда: «Яқинда бир қизалоқ телефон қилиб, журналингизга борсам, маслаҳат олсам майлими?» деб сўради. «Марҳамат, сиз кимсиз?» деб сўрасам, «Ёш талантман», деб жавоб берди жарангдор овози билан...»

Асқад Мухтор публицистикасида ҳам шўролар даври мафкураси ўз таъсирини қолдирган, албатта. Лекин кўпгина мақола, сухбатлари бугунги кунда ҳам ўзининг долзарблигини, таъсир кучини йўқотмаган: «Камолот калити», «Табиат гўзаллиги — маънавий бойлигимиз», «Сиз қандай ўқийсиз?», «Хат ёзиб турасизми?», «Тарихийлик — замонавийлик», «Дарё ва соҳиллар» ва бошқа мақолаларини — улуғ инсоннинг авлодларга элчиларини эслаш кифоя. Дарҳақиқат, замон ва қаҳрамон, маънавият, маърифат, мактаб, оила, тарбия, тил, экология ва адиб кўтарган бошқа муаммолар бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам муҳимроқ ва долзарброқ. «Тундаликлар»нинг «Иккинчи дафтар» қисмидаги кичик қатраларда ҳам катта, муҳим фикрлар айтилган. Шеърий сўзнинг илоҳий қудрати, тасаввур («бу — олий савқитабий»), тасаввуф («Нима учун пантеизм, неоплатонизм оқимларига амал қилган Данте, Петрарка асрлардан бери улуғланади-ю, тасаввуфга бунча қора чапланади?.. Бу сингари камситишлар бизларга мустамлака деб қарашнинг аломатлари эди»), Шарқ адабиётининг Фарбга таъсири, кейинги пайтлар ҳамма нарсани рад этишнинг авж олганлиги, ўзбекчадан русчага таржималарнинг кескин камайиб кетаётганлиги, утопик асарларнинг идеал излаш натижасида юзага келганлиги ва ҳоказолар ҳақидаги теран мулоҳазалари фикримиз далилидир.

Асқад Мухтор публицистикаси, айниқса, ёш ижодкорлар учун маҳорат мактаби, ибрат намунаси.

Хулоса қилиб айтганда, Асқад Мухтор адабиётимизнинг теран тадқиқотчиси сифатида ҳам кўзга ташланган эди. Ёзувчининг илмий-бадиий публицистикаси, адабий-танқидий асарларини кенг ва батафсил ўрганиш пайти келган.

БИР ШИНГИЛ ХОТИРА

«Шарқ» нашриёти томонидан Воҳид Абдуллаев ҳақида «Адабиёт илмининг алломаси» деган хотиралар китоби чиққанлигини эшитиб, бениҳоя суюнгандим. Устоз ҳақида катта-кичик эсдаликлар, Б. Валихўжаев, В. Воҳидовнинг жуда самимий ва мароқли ёзилган бир рисоласини ўқиган эдик, буниси каттагина китоб бўлибди. Хўп яхши, савобли иш қилинибди. Бу таниқли олим, дарёдил муаллим, меҳрибон мураббий, некин, валломат инсон ҳақида минглаб шогирдларнинг ҳар бири хотира ёзадиган бўлса, кўп жилдлик китоб юзага келгуси. Камина ҳам Устоз суврати ва сийратига андак чизгилар чизсам.

Профессор Ғайбулла ас-Салом билан ҳамкорликда ёзган «Толибнома» китобимиз юзасидан учрашувларда дорилфунунда сабоқ берган устозларимиз ҳақида сўрашганда, «Иншоолло, эъзозли устозларимиз кўп ва хилма-хил, «А» ҳарфидан бошлаб айтадиган бўлсак, академик Абдуллаев» дея ифтихор ила жавоб берардик.

Воҳид Абдуллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги, «Сайланма»си, «Навоий Самарқандда», «Асрлар нафаси», «Хоксор ва Нишотий», «Мирий ва унинг замондоши» каби илмий, «Самарқанддан фронтга», «Самарқанд сайли», «Мадакдор эшелон», «Хайричка» каби шеърӣ китоблари, салмоқли тадқиқотлари, публицистик мақолалари ўқувчиларга яхши таниш. С. Айний, Е. Бертельс, Ойбек, Ғ. Ғулом, М. Шайхзода, Ш. Рашидов, И. Мўминов, М. Турсунзода, С. Муқонов, Э. Бечка, Ҳ. Орасли, Ғ. Қосимзода, К. Яшин, А. Мирзоев, В. Воҳидов, О. Содиқов ва бошқа кўпгина олим, адиб, арбобларнинг В.Абдуллаев шаънига айтган, битган дилсўзлари маълум. Устознинг илмий раҳнамолигида О. Икромов, Р. Орзибеков, Ш. Шукуров, Ш. Холматов ва бошқалар докторлик, ўттизга яқин киши номзодлик рисолаларини хатм қилишгани, яна кўп тадқиқотчиларга оппонент, маслаҳатчи бўлишганидан илмий, адабий жамоатчилик яхши хабардор.

Устоз Воҳид Абдуллаев узоқ йиллар Самарқанд илмий — адабий муҳитининг қарвонбошиси, ҳамкасблари, шогирдлари орасида, ўзлари бирон марта ҳам

писанда қилмаган бўлса-да, филолог шогирдлар тай-ёрлаш, китоб, мақолалар чиқаришда энг сермахсули, муқаввийлик, ҳотамитойликда намуна, ибрат бўлиб келди. Бугунги кун нуқтаи назари, кенглиги ва баландлигидан туриб Воҳид домлага хос турфа фазилат, хислатлардан бирини таъриф-тавсиф этадиган бўлсак, ул зот қадриятларимизнинг собитқадам қадрловчиси, тадқиқотчиси, тарғиботчиси, ташвиқотчиси деган бўлардик. Қадимий тарихимиз, бой маданиятимизнинг теран ва нозик билимдони бўлган устоз талабаларга, мумтоз адабиётга улкан меҳр-муҳаббати, садоқатини юқтирган, пайванд қилган эдилар. Бу нарса саксонинчи йилларнинг иккинчи ярмидан, устоз вафотидан кейин, ошкоралик, турфа фикрлиликка бир қадар йўл очилгач, айниқса, мустақиллик қўлга киритилгач, қадриятларимизни қадрлашга кенг йўл очилгач қаттиқ сезилди ва марҳум устозга ҳурмат-эҳтиромимиз янада ошди.

Воҳид домла мумтоз адабиётдан, айниқса, ҳазрат Алишер Навоий ижодидан ажиб бир меҳр, ихлос билан маърузалар ўқирди, қувваи ҳофизаси кучлилиги боис ўнлаб ғазаллар, рубоийю туюқларни ёддан ифодали ўқир, кайфияти баланд чоғларда, илтимос қилсак, ўз шеърларини ҳам улаб юборар эди. Ўзлари назмларни шоирона, батафсил таҳлил қилардилар, ҳазм этиш осон бўлсин учун баъзан жайдари сўзлар, русча атамалардан ҳам фойдаланиб тушунтирардилар: «Мушкин қошингнинг ҳайъати, яъни редколлегияси, ул чашми жаллод устина, яъни кўзингнинг устидаги жаллод...»

«Навоий, Бобурлардан кейин, Муқимий, Фурқатларгача бўлган даврда ўзбек адабиётида жимжитлик ҳукм сурди, деган фикрлар ҳам юради. Бу мутлақо асоссиз гап» дерди домла ва ўзининг Хоразм адабиёти бўйича қилган тадқиқодларида фанга номаълум бўлиб келган шоир, мутафаккирлар ижодидан жўшиб, илҳомланиб мароқли ҳикоялар қиларди. Ҳолбуки биз сабоқ олган эллигинчи йиллар мумтоз адабиётимиз ҳақида қисиниб-қимтиниб, эҳтиёт бўлиб гапирадиган давр эди. ВКП(б) МКнинг тарихий деб ном олган даҳшатли қарорлари, миллатчилик, космополитизм,

ўтмишини идеаллаштириш ҳақидаги ваҳимали мақолалар, нутқ, муҳокамаларнинг заҳри, совуқ нафаси кетмаган, танқиддан кўпчилик бебаҳра қолмаган, бир чеккаси олдинроқ Воҳид домлага ҳам тегиб ўтган эди. Шунга қарамай Устознинг бой маданиятимиз, кўҳна тарихимиз ҳақида гурур-ифтихор, қатъият-ишонч ила гуриллаб гапириши, қалам суриши катта жасорат эди.

Устоз ўткир синчилар сингари, иқтидорли, истеъдодли ёшларни беҳато аниқлар, уларни «тулпор» дея эркалатар, мурувват кўрсатар, маслаҳати, кўмагини аямас эди.

Воҳид домла қанчалик билимдон, улуғ бўлса, шунчалик камтар, одамохун эди. Ботирхон Валихўжаев, Раҳим Воҳидовлар жуда тўғри ёзишганидек: «.....мансаб, мартабалар юксак бўлди. Воҳид домла эса ўша-ўша. Сира ўзгармади. Аксинча, унинг хокисорлиги, камсуқумлиги ортди. Устод учун расмиятчилик батамом бегона эди. У иш билан мурожаат этганларни фақат ҳашаматли қабулхонада эмас, қулай келган жойда тинглай олар, ҳожатини чиқарарди. Академик, ректор, депутат Воҳид Абдуллаевнинг уч тийин тўлаб трамвайда юрганини сиз кўрмагандирсиз, аммо биз кўп маротабалаб шоҳид бўлганмиз» («Эзгулик — умр мазмуни», «Фан», 1992, 36-бет).

Республикамизда илмий анжуманлар, декадалар, адабиёт, санъат кунлари ўтказилганда меҳмонлар қадимий ва навқирон Самарқандга ҳам боришар, кутиб олиш, ижодий учрашувлар ўтказиш, кузатишда академик В.Абдуллаев фаол иштирок этарди. Саксонинчи йиллар бошида биз, ойимнинг фарзандлари — Марувса опам, Тўлқин укам маслаҳатлашиб, уларнинг олтимиш уч ёшини кичик бир тадбир сифатида нишонламоқчи бўлдик. Отамиз урушда ҳалок бўлгач, уларга бир умр садоқатли, вафодор ёр бўлиб қолдилар, бизни кипригида вояга етказдилар, ўстирдилар, ўқитдилар, уйли-жойли қилдилар, ўзларини меҳнат билан овутидилар, кўп йиллар звено бошлиғи бўлиб, пахтадан юқори ҳосил олдилар, орден-медалларга сазовор бўлдилар, (Ҳар гал Абдулла Ориповнинг «Аёл» шеърини ўқисам, раҳматли ойижоним кўз ўнгимда жонланади, беихтиёр кўзимга ёш келади).

Укалари Ортиқбой тоғам, опалари Оя холам, сингиллари Карам холам, куёвлари Муҳаммад тоғам, Исоқ бўламлар ниятимизни қўллаб-қўлтиқлашди, биргалашиб кўнгилдагидай ўтказамиз, — дейишди. Оиламизда бирор тўй-маросим бўлса, доимо дорилфунундаги домлаларимизни таклиф этардим. Айтиш биздан, келиш-келмаслик улардан. Кўпинча вақtlари бўлмайди, хафа бўлмаймиз, албатта. Лекин бизнинг Воҳид домла ойимизнинг пайғамбар ёшлари тўйига келдилар, бир ўзлари эмас, Нуриддин Шукуров, Сайдулла Мирзаев, Раҳмонкул Орзибеков ва бошқа домлалар билан келдилар. Узоқ демасдан (Самарқанддан Пайариққача қирқ километрлик йўл), жоҳилият-атеизм даври бўлишига қарамасдан, чўчишмасдан келишди ва турган гапки, хонадонимиз аҳлини, қариндош-уруғларни бениҳоя хурсанд қилишди. Воҳид домла ҳамма билан илиқ сўрашди, чўнтагига солиб келган конфет, сақичларни болакайларга улашди, ойимнинг шаънига илиқ гаплар айтдилар, ҳаммани оғзига қаратиб, ҳаётдан, адабиётдан кўп қизиқ тарихлар ҳикоя қилиб бердилар ва кетишаётганда бетартиб турган калиш, туфлиларни тўғрилаб, жуфтлаб қўйдиларки, буни кўрганлар, айниқса, аёллар ҳали-ҳали эслаб, гапириб юришади.

Воҳид домланинг аёллари вафот этгандан бир неча кун ўтгач, Иззат Султон, Матёқуб Қўшжоновлар билан поездда кўнгил сўрашга борганмиз. Боргунча-келгунча бу икки алломанинг мароқли суҳбатларидан баҳраманд бўлдим. Воҳид домланикида бўлганимизда қойил қолганимки, хонадон соҳиби ўз дардини сездирмасликка ҳаракат қилиб, мавзуни мумтоз адабиётимизга, ижодий жараёнга бурдилар, бир-бирларига янги гаплар, қизиқ хотиралар айтишди.

Академик, депутат сифатида пойтахтга келганларида биз, шогирдлари улар билан кўришиш, суҳбатини олиш пайдан бўлардик. Бир куни юринг, катта ҳовузга, жиянларимникига бориб келамиз, деб қолдилар. Дарҳол қўл кўтариб, такси тўхтатмоқчи бўлган эдим, йўқ, трамвайда кетамиз дедилар. Домла боргунча йўловчиларни гапга солиб кетдилар. Домла оддий, билимдон, суҳбати жонон инсон эдилар.

ТЎКИС ЗОТ ЭДИЛАР

Академик Саъди Сирожиддинов таниқли олим, хас-сос мураббий, моҳир ташкилотчи, олижаноб, кексаларимиз сўзи билан айтганда, ҳар томондан худо берган, тўкис зот эдилар. Сирожиддинов домла Тошкент дорилфунунига икки марта ректор бўлдилар. Оралиқда бир неча йил академиямиз вице-президенти бўлиб ишладилар. У киши ўқитувчи, талабалардан кўпларни танирдилар, лекин дорилфунуннинг бутун жамоаси, домлаю талабалар у кишини жуда яхши танирди, беҳад ҳурмат қиларди, негаки у ҳамманинг назарида, кўз ўнгида эди, барчага намуна эди. Ўйлайманки, университет ўқитувчи, ходимларининг аксарияти юрагида бир армон бор: Саъди Ҳасановичга беҳад ҳурмати-ни, ихлосини, бурчдорлигини ўзларига бемалол, баралла айта олишмади, негаки, у киши раҳбар эдилар, домлани ҳам, ўзларини ҳам ноқулай аҳволга солиб кўйишни хоҳлашмасди, андиша қилишарди. Сирожиддинов ректорликдан озод қилинган мажлисда камина қатнаша олмадим, шу пайт хорижлик бир меҳмонни кузатиш билан банд эдим, бўлганимда, албатта сўз олган, «ҳамонки жамоамизга яна ректор эмас экансиз, энди бемалол айтсак бўлади, сиз яхши одамсиз, улуғ одамсиз», — деган ва дилимда борини изҳор қилган бўлардим. Айни чоғда, минбарларда, бошқа жойларда домланинг яхшиликларини яшириб, камчиликларини ошириб танқид қилиб хуморидан чиққанлар, пашшадан фил ясаганлар, собиқ марказдан миллатимиз гулларини қирқишга келган десантчи «раҳбар»ларга зулм пичоғини қайраб берганлар, маълум муддат ўзларини голиб ҳисоблаб юрганлар ҳам бўлди. Таъна, дашномлар, маломат тошлари қанчалик оғир бўлмасин, домла сиртига чиқармади, ичига солди, энг муҳими, кек сақламади, ўч олиш пайдан бўлмади, майда ҳислардан баланд турди, бу ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди.

Зар қадрини заргар билади. Академик Сирожиддиновнинг ўз соҳасида нечоғлик катта, қўламли, теран олимлигини қилни қирқ ёрадиган риёзиётчилар яхши билишади, албатта. Биз бу соҳадан узоқ ижтимоий фан соҳаси одамлари ҳам, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғо-

ний, Али Қушчи ва бошқа жаҳонга донг таратган риёзционларнинг ворислари, зурриётлари Ўзбекистонимизда борлигидан, Тошкент математика мактабини наинки собиқ иттифоқ, балки жаҳонга маълумлиги, бу мактабнинг Саримсоков, Сирожиддинов, Жўраев, Салоҳиддинов, Аюпов, Саъдуллаев каби устозлари, уларнинг кўплаб истеъдодли шогирдлари борлигидан фахрланамиз. Бернули жамиятининг бир неча йил бурун Тошкентда бўлиб ўтган анжуманида бу нарса яққол кўринган эди.

ТошДУнинг 50 йиллигига бағишланган қисқа метражли фильмда профессор Сирожиддиновнинг дарс бериб турганини акс эттирган лавҳа бор. Доскага турли формулалар ёзилган, домланинг қўлларида бўр, пешонаси, чаккаларидан маржон-маржон тер оқиб турибди, талабаларнинг бутун вужуди кулоққа айланган. Устоз учун маъруза ўқиш қанчалик илҳомбахш, ҳузурбахш онлар эканлиги сезилиб турибди.

Устоз Сирожиддинов талабчан ва меҳрибон, адолатпарвар ва қаттиққўл, феъли кенг ва мулоҳазакор, жасоратли ва валломат инсон эдилар. У кишининг ҳузурига бирор илтимос билан кирган одам, одатда иши битиб, хурсанд бўлиб чиқар, битмаган тақдирда ҳам юмшоқ, ширин, самимий муомаласидан кўнгли кўтарилиб кетарди.

Ўзим гувоҳ бўлган бир-икки мисол: домланинг номига Хоразмдан бир аёл хат йўллабди: «Бошқаларнинг сизда ўқийдиган фарзандлари келиб, хат ёзиб, ҳолини сўраб туришади. Менинг қизим эса на келади, на икки энлик хат ёзади. Шунини айтиб, танбеҳ бериб қўйсангизлар». Бундоқ қараганда, оддий, арзимас нарсасидек, лекин домла синчиклаб ўқиб, факультет деканини чақириб, бу қизга айтиб, тушунтириб, танбеҳ бериб қўйишни, онасига хат ёзиб, кўнглини хотиржам қилишни айтдилар.

Домла ниҳоятда камтар, кийинишлари ҳам, ўзларини тутишлари ҳам оддий эди.

Салкам қирқ йил бурунги бир воқеа.

Бир куни журналистика факультетига оддий кийинган, сочларига оқ оралаган, кўркам бир одам келиб, коридорда папирос чекиб турган лаборант йигитга бир-икки савол билан муружаат этади. Ёш

ходим қандайдир лоқайдлик, нописандлик билан, папиросни лабининг у томонидан бу томонига ўтказиб, истар-истамас жавоб қайтаради. «Мен университет ректори Сирожиддинов бўламан», — дейди хушсурат одам. Болапақир папиросни юлиб олиб бир четга отади-да, «кечирасиз, домла, билмапман», — дейди қизариб. «Гап менинг Сирожиддиновлигим, ректорлигимда эмас, — дейди у киши вазминлик билан юмшоқ оҳангда, — ёшим сиздан катталигида, сочларимга оқ оралаганида. Шарқ одатига кўра ёши улуғларга ҳурмат-эътибор қилинади».

Ўша йигит кейинчалик катта бир идоранинг бошлиғи бўлиб ишлади. «Қаттиқ гапирса, койиса ҳам майли эди, бунчалик хижолат бўлмасдим, — дея эсларди гоҳо. — Домланинг камтарлиги, хушмуомаласи бир умрлик сабоқ бўлди».

Эллигинчи йиллардаги бир воқеа латифа сингари тилдан тилга кўчиб юради. Бир қур ёшлар Москвадан поездда Тошкентга қайтишаётган экан. Улуғсифат, савлатли аспирант, одатдагидек, йўл бўйи йигит-қизларни уюштириб, зериктирмай келади. Бир-икки марта узоқдан кўрган, хушбичим, камгап йигит унга айниқса маъқул тушади: чой дамлаб келинг деса чой дамлаб келади, папирос олиб келинг деса папирос...

«Сиз менга ёқиб қолдингиз, йигит, — дейди жўрабоши манзилга етгач. — Танишиб қўяйлик: МГУ аспиранти фалончиев бўламан». «МГУ профессори Сирожиддинов», — дейди қўл узатиб. Савлатли аспирант терлаб кетибди, «Бир ҳафта ичида икки-уч кило оздимов», — кулиб эслаб юраркан кейинчалик.

Ўзим билан боғлиқ бир-икки воқеа. ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ)нинг журналистика факультетига 1968 йили келганман. (Ризқимиз шу ерга сочилган экан, ушбу қутлуғ даргоҳда салкам ўттиз йил ишладим). Етмишинчи йили кечки ва сиртқи таълим бўйича декан ўринбосари лавозимига тайинлашди. Ёшмиз, елиб-югириб хизмат қиламиз. Кечки, сиртқи бўлим талабаларининг аксарияти ҳам ишлаб, ҳам ўқийдиган, муайян ҳаёт тажрибасига эга ёшлар. Ўзимни катта тутмай, улар билан иноқ бўлишга, таклиф, илтимос билан келишса, шароитини ҳисобга олиб, қўлдан келганча, беғараз, бетама ёрдам беришга ҳаракат қилдим (уларнинг

кўпчилиги кейинчалик таниқли журналист, адиб, олимлар бўлиб етишишди). Олий таълим низоми, йўл-йўриқларини яхши билмаганим боис бир хатога йўл қўйдим, у менга жуда қимматга тушди. Журналистика бўлимини тугатаолмай ташлаб кетган радиода ишлайдиган бир йигит ўқишни давом эттириш учун ректоратга мурожаат этади. Ўқув режасидаги фарқларни топшириш лозимлигини айтиб, бизга юборишади. Қоғоз ёзиб бердик, қайси домлага учраса, «Э, ҳали тугатмаганмидингиз» деб, одамгарчилик юзасидан, сўраб-сўрамай баҳосини қўйиб беришади. Биздан ҳам нодонлик ўтган, эътибор бермаганмиз, бу «вундеркинд» қисқа муддатда йигирмадан ортиқ зачёт, имтиҳонни топширган бўлиб чиқади. Ўқишга тиклаш ҳақида буйруқни кутишга сабри чидамай вазирликка боради, радиода ишлаб тилли-жағли бўлиб қолмаганми, тушунтириш, илтимос қилиш ўрнига баланддан келиб гапиради, сансалорликда айблашгача боради, қитиқ парига тегади. «Ие, бу маҳмадона ким бўлдийкин, текшириб кўринглар», — дея университет раҳбариятига хабар беришади. Ана ундан кейин бошланади машмаша. Ёзган изоҳномада йўл қўйилган хатони бир ўзим бўйнимга олдим, айтиб қайтиб кетганларни эслатишни нотантилик деб билдим. Раҳбаримиз Саъди Ҳасанович Сирожиддинов қаттиқ уялтирди, лавозимдан озод қилишганини, келгусида шундай айб такрорланса, қаттиқроқ чора кўришини таъкидлаб, огоҳлантирди.

Етмиш биринчи йил Саъди Сирожиддинов Фанлар академиясига вице-президент бўлиб кетдилар. Орадан ўн беш йилча ўтгач, иккинчи бор университетимизга ректор бўлиб келдилар. Бир куни факультетимизга янги декан сайлашда иштирок этдилар. Деканликка номзод — фан доктори, тажрибали журналист, одам ажратмайдиган, барчага баробар, айниқса талабаларни ўзига яқин олувчи профессор Феликс Нестеренко ҳақида мен ҳам илиқ сўзлар айтдим. Русча нутқим домлага маъқул келди шекилли, шу мажлисда қайта-қайта мақтадилар, бошқа жойларда ҳам кўп айтибдилар, ҳатто нутқим матнини сўраб олдилар. Саксон олтинчи йил ноябрида, биз Мирзачўлда пахтадамиз, декан ўринбосари қилиб тайинланганимни

айтишди, бир вақт ўзлари шу лавозимдан олувдилар, орада йиллар ўтиб, ҳеч кутмаганим ҳолда, яна шу ишга қўйдилар.

Ардоқли шоир Эркин Воҳидов таваллудининг 50 йиллигини ТошДУ маданият саройида Саъди Сирожиддинов ўзлари бош-қош бўлиб ўтказганлари кеча-гидай ёдимизда. Зал лиқ тўла одам. Устоз «бу кишим» ижоди ҳақида яйраб гапирдилар, қувваи ҳофизаси кучли эмасми, шеърларидан парчалар ўқиб бердилар. Кейинчалик, собиқ марказдан чақирилган «десант» раҳбарлар академик Саъди Сирожиддиновни кўп муҳокама қилишади, партиявий жазо беришади ректорликдан олишади. Лекин устоз бирор жойда бирор одамга нолиганини, зорланганини эшитмадик (бир йилдан кейин домладан партиявий жазо — қаттиқ ҳайфсанни олишади, лекин ноҳақликлар, ҳужумлар, кўнгилсизликларни ичига қаттиқ олган экан, оғир касал бўлдилар, кўп ўтмай вафот этдилар).

Академик Саъди Сирожиддиновдан сабоқ олган, шогирд тушган, бирга ишлашган, ундан яхшилик, мурувват кўрган, ўзини бурчдор, қарздор ҳисоблаб юрган одамлар кўп. Умид қиламизки, вақти келиб бу ҳазрати инсон ҳақида хотиралар китоби ёзилғуси, кўп мароқли, ибратли лавҳалар ўрин олғуси.

СИНЧИ

Таниқли мунаққид, адабиётшунос Матёқуб Қўшжонов китобларидан бирига таниқли адибимиз Одил Ёқубов илиқ, самимий, мазмундор муқаддима ёзган ва унда ибратли бир далил келтирган эди. Бир гал Матёқуб Қўшжонов ҳақида гап кетганда Ойбек домла икки сўз айтган экан: «Асар танийди». Аллома адибимиз бошларини сарак-сарак қилиб, қийналиб айтган бор-йўғи бир жуфт сўзга нечоғлиқ теран маъно жо қилганини тасаввур этиш мумкин. Маълумки, Ойбек ижоди адабиётшунослик, танқидчилигимизнинг ҳамиша диққат марказида турган, янги асари эълон қилиниши билан матбуотда кўплаб тақриз, мақолалар чоп этилган.

Қозоқ ҳамкасбларимиз танқидчини синчи дейишар экан. Синчи отнинг келбати, сағриси, юриш-туришини кўриб, тиши, қулоқ, оёқларини текшириб қанақалигини бехато аниқлаб берганидек, синчи-танқидчилар ҳам бадиий асарни таҳлил, тадқиқ қилиб фазилати, қусурларини аниқлаб, ҳақиқий баҳосини айтишадди.

— Танқидчини синчи, жуда бўлмаса мунаққид дейиш тарафдориман, — дегандилар М. Қўшжонов. — Бир куни поездда бир киши билан суҳбатлашиб кетдик. Инженер бўлиб ишлар экан. Менинг касбимни сўради, танқидчиман дедим. Э, бизга керак одам экансиз,— деди қувониб, — бошқармамызда ишимизга ёрдам бериш ўрнига нуқул халақит берадиган бюрократлар ўтиради. Бир танқид қилиб газетага уриб чиқмайсизми?» Кулимсираб қўйдим-у, ичимда, оқ-қорани тушунган, олий маълумотли зиёлики шундай деб ўтиргандан кейин бошқалардан ўпкаламасак ҳам бўларкан деб ўйладим.

Ношуд синчилар, асар танимайдиган танқидчилар йўқ дейсизми? Асарнинг сиридан кўра сиртидан гап уриш, воқеа-ҳодисалар моҳияти, характерлар таҳлили бир ёқда қолиб, бутунлай бошқа томонларга ўтлаб кетиш, икки гапнинг бирида улуғлардан цитаталар, сиёсий шиорларни рўкач қилиш, фикрларига қарши чиққан, жини суймаган оппоненти билан даҳанаки жангга киришиш, «танобини тортиб қўйиб» хумордан чиқиш, ҳайрон, чалғиган ўқувчини ҳам ўз тарафига тортишга ундаш, баҳс-мунозара маданиятининг пастлиги, эстетик дид, савиянинг ҳамин қадарлиги, тилнинг ғариблиги, услубнинг ночорлиги ҳолларига озми дуч келамиз. Бундай танқидчилик мевалари ўқувчига ҳам, адибга ҳам, адабиётга ҳам керак эмас. Абдулла Қаҳҳор ўзи ҳақида китоб ёзган, мақтов-тасанно кутган бир танқидчига, шунча вақт, меҳнат сарф қилибсиз, асли шу ишга қўл урмасангиз ҳам бўларкан, деган экан.

Матёкуб Қўшжонов эллигинчи йилларда Москвада ижтимоий фанлар академияси аспирантурасида таҳсил кўради. Жаҳон классиклари, улуғ рус адиблари ижодини теран, пухта ўрганadi. Бошда «Белинский

типиклик ҳақида» мавзуида иш бошлайди. Таниқли олимлар М. Храпченко, В. Новиков, илмий раҳбари А. Прялков «Буюк мунаққид ҳақида яхши диссертация ёзишингизга кўзимиз етади, назарий тайёргарлигингиз пишиқ, лекин мана шу билимингизни ўзбек адабиёти таҳлилига, масалан, ажойиб адибингиз Ойбек ижодига бағишласангиз дуруст бўларди», дейишганда жўяли маслаҳатларига қулоқ тутлади.

«Ойбек маҳорати» монографияси ўтган аср олтинчи йиллар адабиётшунослигимизнинг энг сара асарларидан бири бўлди. Китобда ёзувчи ижоди, эволюцияси кенг, батафсил таҳлил-тадқиқ қилинган, айнақса, унинг характер, сюжет, композиция, конфликт яратиш бобидаги маҳорати ҳақида янги, теран фикрлар баён этилган эди. Асарлари ҳақида гоҳ мақтовлар, гоҳ ноҳақ танқидлардан иборат катта-кичик тақриз, мақола, рисолаларни ўқиган адибимиз салмоқли, яхлит, теран тадқиқот билан танишиб, бениҳоя мутаассир бўлганлиги, беш-олти босма табоғи қисқартирилмоқчи эканини эшитиб нашриёт раҳбарларига «Бу китобдан бир саҳифа ҳам қисқартириб бўлмайди», — деган мазмунда қўнғироқ қилганлиги ва тўлиқ ҳолида босилгани маълум.

Матёқуб Қўшжонов 50-йилларда Тошкент Давлат университети филология факультетида ўқитувчилик қилади. Домланинг шогирдларидан анчасини яхши танийман, баъзилари билан бирга хизмат қиламиз, гурунглари, эсдаликларини эшитганман.

Матёқуб Қўшжонов шогирдлари эсдаликларидан:

— Бир неча йил Москвада яшаб, ўқигани таъсири бўлса керак, домла бошда ўзбек тилида қийналиброқ дарс берардилар, лекин катта билими борлиги, савияси баландлиги сезилиб турар, маърузаларига илмийлик, концептуаллик хос эди. «Ҳар бир маъруза кичик илмий иш, ўзига хос тадқиқот бўлиши керак», дердилар. Чундан ҳам, классик адабиётдан, Махмур, Турди, Гулханий ва бошқа намояндалар ижоди ҳақидаги маърузалари гоҳ олдин, гоҳ кейин газеталарда мақола бўлиб чиқарди. Домла кўп ўтмай дарс беришнинг ҳавосини олдилар. Уларнинг адабиёт назариясидан берган сабоқлари ҳамон ёдимизда. Масалан, бир маъруза-

сида сюжетнинг бир неча таърифни ёздирдилар. Мана бу таъриф Тимофеевники, буниси Виноградовники, буниси Абрамовичники... дея яна икки-учта таърифни келтирар ва охирида, мана буниси меники, ўзларингга маъқулини олинглар, дерди, ўз фикрини ҳеч қачон мажбуран тикиштирмасди. Лекин М. Қўшжоновнинг далилли, дадил, мантиқли муҳокамалари, лўнда таърифи кўпроқ маъқул келар, шундоқ миямизга қуйлиб қоларди. Дарҳақиқат, М.Қўшжоновнинг конфликт, сюжет, характер, композиция, метод ҳақидаги мақолаларининг ҳар бири бир китобчага, тадқиқотга арзигулик, бу борада ҳали унинг олдига тушадиган ишлар яратилганича йўқ.

— Диплом ишига М.Қўшжонов раҳбарлик қилган студентнинг омади чопарди. Кўпимиз илмда ўз йўлимизни топдик. Домланинг раҳбарлиги қизиқ эди: кўпинча ишимизнинг ҳошиясига сўроқ, баъзан ундов аломати қўярдилар. Сўроқ аломатининг маъносини ўз ақлимиз билан ечардик, олдин топган бўлсак, хурсанд бўлардилар, саволимизга савол билан жавоб қайтарар, ечимининг учи чиқиб қоларди, хуллас, фикрлашга, таҳлилга ундар эдилар.

— Домла кўп гапирганни, кўп ёзганни ёқтирмас, мухтасарликни хуш кўрардилар. Хаёлимга келган гапни ёзавериб, диплом ишимни 200 бетларга етказибман. Уч-тўрт кун ўтиб учрашганимизда, домла бир жумла билан ифодаласа бўладиган гапни бир-бир ярим саҳифада айтадиган катта бир олимнинг номини тугтиб: «Оғзингга фалончи туфлаганми?» дедилар. Қизарганимдан терлаб кетдим. Бир умрлик сабоқ олдим...

Ўзбекистон Фанлар академияси академиги, республика фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Матёқуб Қўшжоновнинг жами мақола, тақриз, рисола, брошюралари сони 300 дан, китоблари эса 30 дан ортиқ. Бир неча йиллик, бетиним заҳмати, изланишлари самараси ўзбек адабиёти устунлари Ойбек, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги капитал тадқиқотлари бўлди. Булар 20 тача китобни ташкил этди. Бу — олимнинг эзгу орзуси, фуқаровийлик бурчи эди. Қутлуғ орзу ушалганидан ҳаммамиз хурсандмиз. Айни чоғда олим машҳур адиб Садриддин

Айний ижоди бўйича бир неча мақола эълон қилди, «Айний бадиияти эволюцияси» деган китоби чиқди. Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Шукрулло, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров сингари оқсоқол ёзувчиларнинг ҳикоя, қисса, роман, драма, публицистикаси, шунингдек, адабий жараён, унинг тамойиллари ҳақидаги туркум мақолалари, тадқиқотлари, китоблари ўқувчилар ёдида. Мунаққид Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Шукур Холмирзаев сингари кейинги авлодга мансуб истеъдодли ёзувчилар, шунингдек, ёш, умидли бўгин ҳақида йирик, салмоқли тадқиқот яратиш иштиёқи тинчлик бермаётгани, бу масъул, мураккаб ишга ўзини тайёрлаётганлиги ҳақида гапирганини кўп эшитганмиз. Хамир учидан патир сифатида Абдулла Орипов ижодига бағишланган, ўзига хос, қўшжоновона услубда ёзилган «Онажоним, шеърият» китоби юзага келди (ҳаммуаллиф Сувон Мели).

Матёқуб Қўшжонов прозанинг содиқ ва собитқадам, нозик ва нуктадон тадқиқотчи ҳисобланса ҳам, қайси жанрда ёзмасин, ўзига хос, эса қоларли, пишиқ асарлар яратдики, бу катта билим, журъат ва маҳорат самараси, албатта. Масалан, мунаққиднинг Қудрат Ҳикмат, Қуддус Муҳаммадий шеърияти ҳақида мўъжазгина тадқиқотларини эслайлик. Бу шоирлар ҳақида олдин ҳам бир қанча мақолалар, тадқиқотлар яратилган бўлса-да, Матёқуб Қўшжоновнинг рисо-лалари мавзуга янгича ёндашиши, ўзгача талқинлар, кутилмаган маънолар топиши, ўзига хос эътимодли услуби ва бошқа фазилатлари билан узоқ вақт эса сақланиб қолади. Очерк, драма, танқидчилик муаммоларига бағишланган тадқиқотлари ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Адабиётшунос олим ўзбек романи, унинг эҳтиёжлари, ривожланиш тамойиллари мавзусида роман ҳажмига тенг йирик тадқиқот яратди, катта бир қисми «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинди. Ўрта Осиё адабиётида фавқулодда ҳодиса — Чингиз Айтматов ижодига оид китоб ёзишни кўнглига тугиб, материал тўплашга киришганини кўп айтар эдилар.

Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси, М.Қўшжоновнинг 63 фашистни ер тишлатгани ҳақида гувоҳномаси

бор эди. Олим саксонинчи йиллардан бошлаб кўрган-кечирганларидан ҳикоя қилувчи бадиий-публицистик асарлар устида ҳам иш олиб борди. Жанг лавҳалари, эсдаликлардан бир қанчаси матбуотда эълон қилинди, «Тепки босилди» номли 9 босма табоқлик китоб кейинчалик ўқувчи қўлига тегди.

Матёқуб Қўшжоновни маҳоратшунос олим дейишади, унинг ҳамма китоб ва тадқиқотлари катта ва жиддий муаммо — бадиий маҳорат муаммосига бево-сита ва билвосита дахлдордир. Ҳолва дегани билан оғиз чучимайди. Маҳорат, маҳорат дегани билан маҳорат очилиб қола қолмайди. Бунинг учун жуда кўп нарса, энг аввало, катта билим, ҳаётий тажриба, баланд савия, ўткир эстетик дид, воқеалар, характерларни воқелик, одамлар билан қиёслай билиш, макон ва замон бирлиги, меъёр ва мувофиқликни нозик ҳис этиш, конфликт, сюжет, композиция сир-асрорларидан чуқур хабардорлик, бошқалар кўрмаган нарсаларни кўриш, айтмаган фикрларни айта олиш, ўқувчини бир зум назардан қочирмаслик, уни ҳамкор, ҳамфикр билиш, баёнда оддийлик, ифодалилиққа интилиш ва ҳоказо фазилатлар керакки, бунинг кўпчилиги Матёқуб Қўшжоновда мужассамдир.

Таниқли мунаққидларимиздан бири, фан доктори, профессор Қозоқбой Йўлдошевнинг ўтган йили айтган мардона бир гапи эсимда: «Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллиги олдидан адиб маҳорати, айниқса, ҳажвчилик санъати ҳақида бирор нарса ёзмоқчи бўлдим. Матёқуб Қўшжоновнинг «Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор» китобини ўқидиму фикримдан қайтдим. Устоз адиб маҳоратини устоз адабиётшунос қойилмақом таҳлил қилиб қўйибди, у кишидан орттириб бирор нима дейиш қийин эканлигини сездим-да, бошқа мавзуда ёзишга аҳд қилдим».

М. Қўшжоновнинг мураккаб, қийин ҳодисани оддий, тушунарли ифода қила билиши, шундоққина мияга қуйиб қўя қолиши, оҳанрабо, яъни ўзига тортиш санъати, айниқса, таҳсинга лойиқ. Айрим олимлар ўзларининг билимдонлиги, донолигини кўрсатиб қўйиш учун атайин намойишкорона чиқишлар қилдилар. Тил зўрға айланадиган хорижий терминлар иш-

латадилар. «Концептуаллик», «дегероизация» сингари мураккаб терминларга тилим ҳам, қўлим ҳам келишмайди», — деганди олим хиёл кулимсираб. Унинг жумлалари оддий, содда, ҳатто жўн, жайдари бўлади, лекин онгга, қалбга дарров етиб боради. Машҳур мунаққидларимиз, жумладан, М.Қўшжонов асарларини адиблар, танқидчилар, филологлардан ташқари турли касб эгалари, оддий ўқувчилар ҳам ўқиши боиси шунда. Ўтган асрнинг етмишинчи йиллари иккинчи ярмида Пайариққа қилган сафаримиз пайти Матёқуб Қўшжонов биология ўқитувчиси Муҳаммад Мамараҳимов билан узоқ ва мириқиб суҳбатлашгани эсимда. Марҳум поччамиз адабиётдан яхши хабардор эдилар, рус ва ўзбек тилларида босилган янги қисса ва романларнинг кўпини синчиклаб ўқиб борарди. Бир қанча мунаққидлар, жумладан, ўзининг китоб ва мақолаларидан баҳс очганда домла айниқса хурсанд бўлиб, мириқиб суҳбат бергандилар. Шифокор Абдулаҳат Абиловни тез-тез эслаб турарди: «Бу йигитнинг дорихонада ишлашини билмаган одам, ёзувчи ёки танқидчи деб ўйлайди», дерди. М.Қўшжонов адабий асар таҳлилида воқеалар, характерлар мантиқи ва ҳаётийлигига, айниқса, жиддий эътибор берарди. Ҳаққонийликни белгилашда буни асосий мезонлардан деб биларди. «Йўқолган севги», «Хулқар» каби қиссалар, «Қора марварид», «Одам қандай тобланди» романлари ва бошқа баъзи асарларнинг муваффақиятсиз чиқиши бош сабабларидан бири ҳам воқеалар билан характерлар ўсиши ўртасидаги мутаносибликнинг бузилганлиги, мувофиқлик ва меъёр шартларига риоя қилинмаганлигида кўради.

Ёзилажак мақоласи, тақризини узоқ вақт ўйлаб пишитиш, миясида композициясини қуриш, қисмларини жойлаштириш, керакли сўз, жумлани қидириб топиш Матёқуб Қўшжонов ижодий лабораториясининг сир-асрорларидандир.

— Ҳар кун бир бетдан ёзаман, — дерди домла. Бу — темир қоида. Ҳеч чекинмайман. Бир йил 365 кун. Бир йилда бир китоб дегани.

Қорақамиш мавзеида яшаган йилларимизда, уйларимиз яқин бўлгани боис, эрталабки ёки кечқурунги

сайр пайтлари Устоз билан тез-тез кўришиб қолардик (домла жисмоний тарбияни, пиёда юришни яхши кўргани, йил бўйи, ҳатто қиш кунлари ҳам совуқ сувда чўмилгани, ҳаваскор «морж»лар клуби аъзоси бўлгани маълум), бундай онларда ҳаёлида янги асарини етилтириб, фикрларини пиштиб юрарди. 1974 йил март ойи охирлари эди. Домлани Қорақамиш мавзесида, тонгги сайрда учратиб қолдим.

— Биласанми, узоқ вақтдан бери қидириб юрган керакли сўзни ҳозир топдим, — дедилар хурсандлигини яширмай. — Бу тиниш деган сўз. Сув олдин лойқа бўлиб оқади. Аста-секин тинийди. 20-йиллар Абдулла Қодирий дунёқараши тиниши йиллари бўлди. Чиндан ҳам, ўша йили 10 апрелда «Совет Ўзбекистони»да босилган «Юксак маҳорат эгаси» мақоласида ўша сўз ишлатилган эди.

Матёқуб Қўшжонов Республика Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институтига 11 йил раҳбарлик қилди. Бу йилларда институт биринчи категорияли илмий марказга айланди, собиқ иттифоқ, жаҳон олимлари иштирок этган конференциялар ўтказилди. «Ҳурмат белгиси» нишонига сазовор бўлди, кадрлар танлаш, саралашда анча ишлар қилинди. Икки жилдлик «Адабиёт назарияси», «Танқидчилик тарихи», беш жилдлик «Ўзбек адабиёти тарихи», унинг рус тилидаги икки жилдлиги, Ҳамза, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Фафур Фулом асарларининг мукамал академик нашрлари чоп этилди. Бу ишларда унинг ҳам муносиб ҳиссаси бор, албатта. Йирик олим илмга кенг йўл очиш, янги фан номзодлари, докторларини тайёрлаш учун кўлидан келганича шароит яратди. Ўзим яхши биладиган фан докторлари Файбулла Саломов, Тўра Мирзаев, Норбой Худойбергенов, Бахтиёр Назаров, Бегали Қосимов, Исроил Мирзаев, Анқабой Қулжонов, Нажмиддин Комилов, Ҳотам Умунов, Ақром Каттабеков, кўплаб ёш олимлар, ижодкорлар, мунаққидлардан Матёқуб Қўшжоновнинг ҳалол ва принципиаллиги, бағри кенг ва олижаноблиги ва бошқа фазилатлари ҳақида кўп яхши гаплар эшитганман. Домланинг кўплаб шогирдлари, дўстлари билан бирга бир қанча муҳолифлари борлиги аён эди. Принципиаллиги, талаб-

чанлиги хуш келмаган муҳолифлари баъзан очиқ, кўпинча эса пинҳона кураш олиб боришди. Фаолияти, ижодидаги айрим нуқсонларни бўрттириб кўрсатишди. Ўртамиёна асарларни керагидан ортиқ мақтаб мақола, тадқиқотлар ёзиш пойгасида домла ҳам иштирок этгани ҳақиқат, буни олимимизнинг ўзи ҳам мақола-ларарида мардона тан олгандилар. Унинг асабларини қақшатиш, соғлиғига путур етказиш пайида бўлишди. Ва бунга қисман эришишди ҳам: устознинг кўзлари хира тортиб қолди. Яхшиямки, Муҳаммажон Комилов сингари жонкуяр, билагон шифокорлар жонбозлик кўрсатишди, касаллик ривожига йўл қўйишмади. Ёшлигида кундузлари ҳам юлдузларни кўрадиган, уруш йилларида мўлжални бехато оладиган кўзлар яна дуруст кўрадиган бўлди. Бу кўзлар олимга керак эди. Адабиётимизга керак эди.

«Тепки босилди» нашр этилиб, китобхонларга маъқул бўлгач, матбуотда илиқ тақризлар чиққач, М. Қўш-жонов публицистика билан кўпроқ ва жиддийроқ шуғуллана бошлади. «Алам», «Дагиш», «Элим деб, юртим деб...», «Дийдор» ва бошқа публицистик китоблар, газета ва журналларда эълон қилинган хотира, очерк, эсселар шу тариқа юзага келди.

«Алам» (1996) «Тепки босилди...» (1990)нинг бир қадар кенгайтирилган, таҳрир этилган, ўзгартирилган, бадиий бўёқлари қуюқлаштирилган вариантдир. Икки китобни ўқиган, солиштирган китобхон фарқларни, қўшимчаларни осон пайқайди. «Тепки босилди...»га муаллиф «Снайпер хотиралари» дея қўшимча ном берган бўлса, «Алам»ни мемуар роман деб атайди. Кейинги йилларда бирин-кетин мемуар романлар ёзила, нашр этила бошлагани боис, олим ҳам уруш хотираларини мемуар роман дея номлашни мақбул кўрган чоғи. «Алам»да бир ярим саҳифалик муаллиф муқаддимасида уруш мавзусига қайтиши боиси англашилади. Муаллиф, жумладан, ёзади: «Бугун ўша қопқора ўтган кунлар хаёлимдан бирма бир саросималаниб ўтади. Кигизсифат шинель, оёғида оғир чарм ботинка, қўлида милтиқ, орзу-умидлари эзгулик бўлган навқирон хоразмлик йигит жангга кирмоқда. Уруш унинг ёш тасавурида эски китобу дostonлардаги як-

кама-якка беллашувлар, нари борса, қиличбозликлардан иборат эди. Энди у пулемётларнинг тинимсиз тариллашини эшитади. Ҳар қадамда мина ва снарядларнинг портлашларидан ларзага тушади. Эртаклардаги аждаҳоларни эслатадиган танкларнинг даҳшатини, гулдуросидан еру заминни титроққа солиб, турнақатор учадиган Юнкерс ва Миссер-шмидтларнинг ваҳшатини ҳис этади».

Муқаддима сўнгида муаллиф китобни кўп машаққатлар билан ёзганини, бунинг сабаби, бир томондан, ўша, лаънати урушнинг сиҳатига таъсири, бошқаси ўтмишни қайта тирилтиришнинг оғирлигини таъкидлайди. Муқаддимадан келтирганимиз қисқа парча ҳам аввалги китобларини тушунчалар, мантиқий муҳокамалар билан битган олимнинг тасвирлар, манзаралар, рангин бўёқлар билан гавдалантириш санъатини тобора эгаллаб бораётганлигини кўрсатади.

Муаллиф «Алам»га бирмунча композицион ўзгаришлар ҳам киритади. Асарни «Илоҳим, ой бориб омон келгайсан...» деган боб билан бошлайди (бу боб аввалги китобнинг охирида «Она дийдори» деган бобда берилган эди).

Матёқуб Қўшжонов «Тепки босилди...», «Алам» китобларида урушда кўрган-кечирганларини бадиий-публицистик йўсинда мароқли ҳикоя қилиб берди. Айни чоғда, бу китоблар муаллифга урушдан олдинги, аниқроғи, 1923—1941 йиллар оралиғидаги Ҳоразм тарихи ҳақида эшитган, ўқиган, болалик йилларида кўрган-кечирган ибратли воқеа-ҳодисаларни эслашга, қаламга олишга ундайди. Муаллиф асарни «Дагиш» деб атаб, бу билан икки нарсани кўзда тутди. Муаллиф муқаддимада ёзади: «Дагиш. Кўп сир бор бу сўзда. Амударё беқарор оқадиган дарёлардан бири. Гоҳ у томон, гоҳ бу томон ўзанини ўзгартириб туради. Ҳар бурилишда қанчадан-қанча экин майдонларини, қишлоқларни ямлаб ютади. Ҳатто бутун шаҳарларни ўз қаърига тортгани маълум».

Муаллифнинг иккинчи асосий муддаоси бошқача: «20—30 йиллар воқеаларига бағишлаб, ёшлиги ҳақида эсдаликлар битар эканман, ҳаёт оқимини мана шу дагишга ўхшатдим. Воҳа аҳолисининг ҳаёти баъзан

тинч-тотув ўз ўзанида оққан бўлса, баъзан дагиш ясаб, ўзанидан чиқиб кетган, халқ бошига мусибат ҳам келтириб турган».

Муаллиф дагиш ҳодисасидан рамзий деталь сифатида фойдаланади. Эллик етти мўъжаз бобдан таркиб топган «Дагиш», образли айтганда, ўзига хос «Болалик», «Ўтмишдан эртақлар»... Асарни ўқиган китобхон ёш Матёқубнинг қувваи ҳофизаси, зеҳни ўткирлигига, синчковлигига, «қумқулоқ»лигига, яъни эшитганларини ёдида яхши сақлаб, кўрганларини аниқ хотирлаб қолганига тан беради. Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар»и сингари муаллиф ҳар бир бобда муҳим, ибратли воқеани ҳикоя қилади, эса қоларли характер яратишга, жуда бўлмаганда персонажнинг муҳим чизгиларини беришга ҳаракат қилган ва бунга муваффақ бўлган. Биринчи боб «Бика тўн тўқир...» деб номланган. Сарлавҳанинг ўзи Хоразм муҳити, унинг одамлари ҳақида эканлигидан далолат беради. Бу бобда, шунингдек, «Ҳайит сайли», «Отамнинг кўз қири», «Эшмамат тоғам», «Энамнинг кўз ёшлари» каби бобларида онаси, отаси, тоғасининг портрети чизгиларини беради. «Ўрин подачи», «Амат ямоқчи», «Холли сартарош», «Атторчи бобо», «Давлатёр домланинг сабоқлари», «Узилган бармоқлар» каби бобларда турли касб-кор соҳибларининг — оддий одамларнинг эса қоладиган тийнатини чизишга муваффақ бўлади.

Машҳур адабиётшуносларимиз Озод Шарафиддинов ва Матёқуб Қўшжоновлар Юртбошимиз Ислом Каримовга бағишланган рисоалар муаллифлари ҳамдир. Озод Шарафиддинов китоби «Президент» деб, Матёқуб Қўшжонов китоби «Элим деб, юртим деб...» (1999) номланган. О.Шарафиддинов ижоди, жумладан, «Президент» китоби адабиётшунослар томонидан кенг, муфассал таҳлил этилган бўлса-да, М.Қўшжонов асари ҳали етарли ўрганилгани, тадқиқ этилгани йўқ.

Академик Бахтиёр Назаров «Элим деб, юртим деб...»га ёзган сўнгсўзида М. Қўшжоновнинг ушбу асари бошқа китобларига ўхшамаслигини, олим ижодида сўнгги йилларда янги йўналиш кўзга ташланаётганлиги, асос-эйтибори билан тарихий-биографик бўлган

воқеалар ҳаётий ҳодисалардан узоқлашмаган бадиийлик билан йўғрилиб, муаллиф хотираларида тўйиниб, қалбидан ўтиб, ўзига хос равишдаги автобиографик бадиий асарларга айланганини қайд этади ва ушбу асарни шукрона ёки муаллиф шукроналари деб атагим келади, дейди.

Дарҳақиқат, М. Қўшжонов бошқа асарларидаги каби ушбу рисоласида ҳам муаллиф ўзини материал жиҳатдан чеклай билиши лозим, деган ақидага амал қилиб, Президент ҳақида дастлаб эшитган илиқ фикрларни келтиради. Кейин Юртбошимизнинг минг тўққиз юз тўқсон тўртинчи йили Республика Фанлар Академиясининг умумий йиғилишига келгани, мароқли маърузасида бир қатор муҳим муаммоларни ўртага ташлагани, илм-фанга эътибори, Маъмун академиясини тиклагани, Хоразмга сафарлари, у ердаги қадимий обидаларни таъмирлаш, воҳадан етишиб чиққан ал-Хоразмий, ал-Беруний, аз-Замахшарий, Сулаймон Боқирғоний, Нажмиддин Кубро, Паҳлавон Маҳмуд сингари улкан сиймолар, машҳур санъаткорлар ҳақида юқори фикр билдиргани, ёрқин хотираларини ўрнига қўйганини эътиборли мисоллар, ибратли деталлар орқали кўрсатиб берган.

Академик Матёқуб Қўшжоновнинг энг салмоқли ва эътиборли, энг мазмундор ва мароқли публицистик асари, шубҳасиз, «Дийдор» деб аталувчи китобидир. Муаллиф сарлавҳа тагига «Улуғлар билан ўтган онларим...» деган тагсарлавҳа ҳам қўйган. Дарҳақиқат, саксон етти йил умр кечирган, минг баҳорни кўрган, илм, ижодда юксак чўққиларни эгаллаган, бир қанча унвон, нишонлар, жумладан, «Буюк хизматлари учун» ордени соҳиби, фан арбоби, академик Матёқуб Қўшжонов кўп улуғ инсонлар билан ҳамкор, ҳамнафас бўлган, дийдорлашган. Давлат ва жамоат арбоблари Шароф Рашидов, Нуриддин Муҳитдинов, Ислом Каримов, олимлар Қори Ниёзий, Обид Содиқов, Теша Зоҳидов, Иззат Султон, Муҳаммаджон Комилов, Рашид Набиев, Ғойиб Нафасов, Жўра Мусаев, адиблар Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Шухрат, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, санъаткорлар Юнус Ражабий, Комилжон Отаниёзов, мусаввир Абдулҳақ

Абдуллаев... Муаллиф уларнинг ҳар бири ҳақида ма-роқли очерк, эсселар битган, учрашувлари, мулоқот-ларини таъсирли ҳикоя қилиб берган.

Адабиётшунос Матёқуб Қўшжонов «Дийдор»да портрет очеркининг моҳир устаси сифатида намоён бўлган.

«Асрларни пайваста қилган мусаввир» беназир портрет устаси Абдулҳақ Абдуллаев ижоди, шахсияти, маҳоратини жозибадор, ишонарли очиб берган портрет очеркдир. Гарчанд машҳур мусаввир ҳақида бир қанча очерк, мақолалар ёзилган бўлса-да, М. Қўшжо-нов асари табиийлиги, самимийлиги билан ўқувчи-ларни ўзига ром этади. Ойбек, Аброр Ҳидоятлов ва кўплаб машҳур сиймолар портретини яратган, Али-шер Навоий бобомиз сиймосини чизишга бутун ум-рини бахшида этган фидойи мусаввирга Устоз ҳам уч ой давомида, ҳафтада уч-тўрт топқир қатнаб расмини чиздирган. Ва бу қатновлар олимга мусаввир иш жараёнини кузатиш, унинг ҳаёт, санъат ҳақидаги ибратли фикрларини эшитиш имконини берган. Узоқ муддат бир ярим-икки соат рассом рўпарасида қимир этмай ўтириш учун сабр-бардош, ҳафсала керак. Бир китоб-да ўқигандим: москвалик таниқли мусаввир Юрий Гагариннинг расмини чизадиган бўлади. Фазогир кўп марталаб сеансларга келиши керак. Лекин у машҳур одам, иши, таниши, учрашувлари кўп бўлгани боис баъзан кечикиб келади, гоҳ келмай қолади. Бир куни мусаввир унга: «Яхши йигит, агар тарихда номим қол-син десангиз, марҳамат қилиб вақтида, кечикмай ке-линг», — деб танбеҳ берган экан.

М. Қўшжонов таниқли шифокор Муҳаммаджон Ко-миловга ҳам иши кўп тушган, анча-мунча мулоқотда бўлган, шу боис «Кўз нури» очерки ҳаётий, ишонар-ли чиққан. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Шароф Рашидов, Иззат Султон ва бошқалар ҳақидаги портрет очерк-лари, эсселари ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Ёзувчи-лар уюшмасида «Дийдор» тақдимотида бу асар олим-нинг катта ижодий ютуғи, публицистикамининг му-ҳим воқеаси эканлиги яқдил эътироф этилди.

Вафотидан кейин олимнинг «Армон» номли мему-ар асари чоп этилди. «Матёқуб Қўшжонов замондош-лар хотирасида» китоби нашр этилиш арафасида.

САМАРҚАНДЛИК МУТАФАККИР

«Шу ернинг об-ҳавосидан баҳраманд бўлиб камол топсангу, унинг шарафини ҳимоя қилмасанг, (она диёринг) оёқости бўлиши, қадрсизланишига йўл қўйсанг, нобакор ажнабий ўз ватани шон-шавкати учун сенинг ота-боболарингнинг қони тўкилган ерингни ваҳшийларча топтаб, қонингни симирса ва уни ўзининг ахлатхонасига айлантирсаю, сен ҳиссизларча қараб турсанг ёки ундан қочсанг, ўзинг унинг ғоратланишига кўмаклашсанг, унда сен бу ватаннинг номусли ва содиқ фарзанди эмассан»

Саидризо Ализода.

«Туркистон — бизнинг ватанимиз»,
1920 йил.

С. А. ЖУМБОҒИ. Файбуллоҳ ас-Салом 1964 йили нашр этилган «Тил ва таржима» китобида ўтган асрнинг ўнинчи, йигирманчи, ўттизинчи йилларида С. А. имзоси билан кўп ва ранг-баранг асарлар эълон қилган муаллиф билан қизиқиб қолгани, хаёлини мудом банд этгани, вақти-соати билан жиддий шуғулланишни ният қилганини айтар эдилар. С. А. ёзган асарлар тили, услуби Садриддин Айнийникига ўхшамас, демак бошқа зўр, истеъдодли муаллиф ҳақида сўз борар эди.

«Сиз суриштириб юрган муаллиф Саидризо Ализода бўлади, — дейди бир куни самарқандлик иқтисодчи олим Эркин Хўжаев — мана бу манзилга бориб, мана бу одамлар билан учрашсангиз, кўп нарсалардан воқиф бўласиз».

Тугуннинг учи топилганидан қувониб кетган серҳафсала, куюнчак домла бетоблиги, иш-ташвишларини унутиб, дарҳол Самарқандга йўл олади, Ализоданинг жигарбандлари, қариндош-уруғлари, ёр-биродарлари билан танишади, ул зотни кўрган, билган кексалар билан суҳбатлашади, айниқса невараси, геолог Фарҳод Ализодадан кўп маълумот олади, «Уни «Оғо» дер эдилар», «Маворауннаҳр фарзанди», «Соҳиби даврон» номли мақолалар эълон қилади, «Мангуликка пойдор» деган радиокомпозиция тайёрлайди, телевизорда чиқади, донишманд таваллудининг 105 йилли-

гида маъруза қилади, йирик, мароқли тадқиқот ёзиб «Эзгуликка чоғлан, одамзод» китобига (1997) киритади, 500 га яқин асар Марказий Осиё, Эрон, Покистон, Афғонистон, Туркия, Озарбайжон, Тожикистон, Татаристон, Қримда чоп этилган, чақув билан қатагон қурбони бўлиб узоқ вақтлар ватандошларига номаълум бўлиб келган қомусий билим соҳиби, муаллим, мураббий, муҳаррир, мутаржим, муғанний, муаррих, тилшунос, журналист, ношир, шоир, актёр, режиссёр Саидризо Ализодани қайта кашф этишга салмоқли ҳисса қўшганлардан бири бўлади.

ҚАЛАМИ ЎТКИР ЖУРНАЛИСТ. Зеҳни ўткир, қуввайи ҳофизаси кучли, тиришқоқ Саидризо ўз устида тинимсиз ишлайди, тилларни мустақил ўрганишга ружу қилади, ўзбек, тожик, рус тилларида матбуотга хат, мақолалар ёзиб туради, «Самарқанд» газетаси, «Ойина» журналида Беҳбудийнинг яқин ҳамкори бўлади, «Телеграф хабарлари» номли варақани ўзбек тилида ўз ҳисобидан чиқаради (1914), «Шарқ» газетасига муҳаррирлик, «Хуррият» газетасида таржимон ва мухбирлик (1917), 1922 йилдан «Зарафшон» газетасида бўлимга мудирлик қилади, «Овози тожик» газетаси асосчиларидан бири бўлади, унга масъул котиблик қилади. 1919 йили ўша давр руҳига мос «Шарқ машъали» номида ҳафталик журнал ташкил этади ва уни бошқаради. Форс ва тожик тилларида нашр этилган, адади 4 минг нусхага яқин бўлган ушбу мажалла Ўрта Осиё, Кавказ ортидан ташқари, Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, бир қанча араб мамлакатларига тарқалган эди. С. Ализода «Туркистон хабарлари», «Камбағаллар ўқи», «Хуррият», «Меҳнаткашлар товуши», «Бухорои шариф», «Турон», «Самарқанд овози» газеталари, «Машраб», «Мулла Мушфиқий» журналларида тез-тез чиқиб турган. Танқидий мақолалари, фелъетонлари Баҳдул, Замбур, Рапжбар, Боғишамолий, Шапалоқ, С. А. каби тахаллуслар (жами 20 тача) остида босилган.

«Таёқ» мажалласининг 1920 йил 1-сониди босилган фелъетонида «Большевикларнинг ҳукумат оти билан қилгон хиёнат ва фискалари» мусулмон халқини мусибат ва балолар, мудҳиш оқибатларга олиб кели-

шини башорат қилган, ҳушёр кўз, тиниқ ақл билан огоҳлантирган эди. Эрк, ҳуррият, тинчлик, осойишталик, ижтимоий ҳаёт, маънавият, маърифат, адолат, инсонпарварлик, дўстлик, ҳамкорлик, тил, адабиёт, санъат, ҳушёрликка даъват ва ҳ.к. — мана Ализода публицистикасининг мавзу-муаммолар доираси.

Халқаро империализмнинг йиртқич башарасини очиб берувчи, большевиклар сиёсатига шубҳа билан қаровчи ўткир мақола, фельетон, памфлетлар ёзиш учун кўп тилни билишдан ташқари кенг савия, қомусий билим, жасорат, маҳорат ва яна бир қанча сифатлар талаб этилардики, буларнинг бари Саидризо Ализодада мужассам эди. Англия разведкаси жосуслари унинг боши учун бежиз элик минг фунт стерлинг мукофот ажратмаганди; большевиклар эса ватан, миллат равнақи йўлидаги катта меҳнати, сидқидил хизмати эвазига уни инглиз жосусига, халқ душманига чиқариб, чақув уюштиришган, ҳибсга олишган.

Журналистлиги, ёзув малакасини эгаллаганлиги, Эронда уч йил ўқиб келганлиги, кўп тилни билиши маърифатпарварлигига кенг йўл очиб беради. Самарқандда камбағал деҳқон фарзандлари учун мактаб очиб, муаллимлик қилади, «Сарфи араб», «Туркий алифбо», «Тарих», «Жуғрофия», «Риёзиёт», «Хандаса», «Табиат», «Дин вожиблари», «Низомнома», «Бадан тарбияси», «Илми фазо» номли ўн битта дарслик тузади; ўзбек мактаблари учун «Биринчи йил» номли алифбо ёзиб, бепул тарқатади, тожик тилида «Сарф ва наҳв» (1924), ўзбек тилида «Ҳосилот» (1926) китобларини ёзиб, чоп эттиради, Самарқандда яшайдиган руслар учун кечки курслар очиб, ўзбек ва форс-тожик тиллари ўқитади, мутафаккир Абдулла Шоиқ билан янги озарбайжон алифбосини тузади, 2 жилдлик русча-тожикча луғат тузиб (1933—1934) нашр эттиради, 1933—1937 йилларда СамДУда араб ва форс тилларидан ўқитувчилик қилади, Ҳамид Олимжон, Ўткир Рашид каби шоирларга дарс беради, журналист Шароф Рашидов, файласуф Иброҳим Мўминовлар билан мулоқотда бўлади. Лоҳурдан меҳмон бўлиб келган Мирмуҳаммад Гармони Афғон деган ноширни бир неча кун меҳмон қилиб, унга «Маросилот», «Туркистон тарихи», «Русия тарихи», «Умумий Европа тарихи»,

«Ислом тарихи», «Ислом ақидалари», «Фазо илми» китобларини, «Саодат асри» номли романи ва таржима асарларини ишониб топширади. Большевиклар ҳукуматининг сўзи билан иши бир жойдан чиқмаётганини кўриб, билиб, хавфсираб юрган мутафаккир асарлари бу ерда чиқмаслигига, йўқотиб юборилишига кўзи етгани (қамалганидан кейин шундай бўлди ҳам) учун шундай қилган бўлса керак, деб ўйлагинг келади. Афғон ноширига берилган китоблар тақдири узоқ вақт номаълум бўлиб келди, фақат кейинчалик улар 1923—1933 йилларда Лоҳурда чоп этилгани маълум бўлди.

С. Ализода «Капитан қизи», «Борис Годунов», «Дубровский», «Евгений Онегин», «Тирилиш», «Ревизор», «Очилган кўриқ», «Цемент», «Пўлат қандай тобланди» асарларини русчадан ўзбек, форс, тожик тилларига ўгиради, французчадан Мольер, Мопассан, инглизчадан Эптон асарлари таржимасига қўл уради. (Қуръони каримнинг айрим оятларини фаранги тилга ўтиргани ҳақида ҳам маълумотлар бор). Ибн Сино, Фирдавсий, Низомий, Фузулий, Навоий асарларидан рус тилига таржималари ҳам таҳсинга лойиқ иш эди. С. Ализода «Меҳробдан чаён»ни шундай маҳорат билан ўтирган эканларки, бир одамдан асар худди тожик тилида ёзилгандай равон, силлиқ чиққан деган мақтовни эшитиб, фахрланиб кетдим, бобом Самарқандда кўп бўлган, бир муддат у ерда яшаган, Ализода билан анча мулоқот қилган бўлишлари керак, — деди яқинда Абдулла Қодирийнинг невараси, ТошДу журналистика факультетида ўқиб юганидан бошлаб бобосининг ижодий меросини йиғишга киришган, кичик асарларини йиғиб яқинда катта китоб нашр эттирган Хондамир Қодирий — Бир орзумиз: «Ўткан кунлар» ҳам тожикчага ўтирилса, роман кўп халқлар тилларига таржима қилинган бўлсаю, ён қўшнимиз китобхонлари уни ўз тилида ўқишмаса... ҳар икки тилни яхши биладиган моҳир таржимонни кутиб турибмиз».

КИРОЙИ БОБОНГ БЎЛСА, ШУНДАЙ БЎЛСА... Саидризо Ализода 1887 йил 15 февралда Самарқандда таваллуд топган. Отаси Ҳожи мир Махсум эронлик

бўлиб, 1882 йилда Хуросондан Бухорога, сўнгроқ Самарқандга кўчиб келган, онаси Ҳадичабегим озарбайжонлик, машҳур бастакор Узейир Ҳожибековнинг қариндошларидан экан.

Саидризо Ализода олти йил Самарқандда мадраса таҳсилини олган, бир муддат отасига гилам сотишда ёрдамлашиб турган, бир рус зобити билан танишиб қолиб, унинг маслаҳати, кўмаги билан Демуров босмахонасига ҳарф терувчи бўлиб ишга кирган, худди шу касб уни матбуотга ошно қилган, унга бир умр содиқ қолган. Саидризо Ализода 1937 йил декабрида сиёсий чақув натижасида ҳибсга олинади, 8 йил Самарқанд—Тошкент—Тобольск—Владимир турмаларида ўтириб, 1945 йил 24 декабрида сил касалдан вафот этади. Оллоҳ Саидризо Ализодага ҳар томондан истейод ато этган эди. У 1916—1922 йилларда Беҳбудийнинг «Падаркуш», Мольернинг «Зўраки табиб», Узейир Ҳожибековнинг «Аршин мол олан», «Лайли ва Мажнун», «Асли ва Карам», Ҳусайн Жовиднинг «Шайдо», «Шайх санъон» асарларини сахнага кўйишда қатнашади, актёр сифатида айрим ролларини ижро этади.

Ализода чумолига ҳам озор бермаган хокисор, мунис, меҳрибон инсон бўлган экан. Қариндоши Маъди бобонинг Файбуллоҳ ас-Саломга ҳикоя қилиб беришча, Саидризо қишлоқда айвоннинг тепасига девор бўйлаб ил тортиб чиқаркан-да, шифтга ипнинг учини осилтириб, бир дона чақмоққанд боғлаб кўяркан, ипга илашиб борган чумолилارнинг қанддан баҳраманд бўлишини завқ билан томоша қиларкан. Озар шоири Собир Тоҳирзода Шамохи шаҳрида бетоб бўлиб ётганида бориб кўради, икки марта пул тўплаб юбортиради, 1911 йили Собир оламдан ўтгач қирқ кун аза тутишади; «Бухорои шариф» газетасида «Бухоро, уйғон!» деган оташин мақоласини ўқиган Файзулла Хўжаев Самарқандга келади, мириқиб суҳбатлашади, Бухорога таклиф этади. Ф. Хўжаев республика Халқ комиссари раиси лавозимига тайинлангач, ўғли ва шогирдини олиб, Бухорога боради, олим ва арбоб тўрт соатча гурунг қилишади, қайтишда раис ёзма амр қилиб, бир қоп қанд, бир яшиқдан чой, совун, икки қоп газламани фойтунга орттириб, поездга чиқартиради. Манзилга қайтгач, оға рўйхат тузиб барини ноҳор, муҳтож одамлар, етим-есирларга тарқатади.

Фарҳод ака бобосини кўрган, билган одамлардан эшитган айрим воқеаларини завқ билан ҳикоя қилиб беради. Бир куни фойтунда кетаётган Ализода йўлда юпун кийимли, оёқ яланг бир одамни кўриб қолиб, тўхтаб ботинка устидан киядиган калишини ечиб беради. Ишга келгач Садриддин Айний «Калишларини аябдилар-да, тақсир», дея ҳазил қилади, воқеани эшитгач, «бу ишингиз дуруст бўлибту», — дея мақтайди. Бир серфарзанд аёл болаларига егулик, кийим-кечак олиш учун сигирини сотади-ю, пулини йўқотиб қўяди, йўлда топиб олган Ализода пул эгасини кўп қидиради, газетага эълон ҳам беради. Ахири аёлни топиб, айтган белгилари бўйича уники эканлигига ишонч ҳосил қилгач, қайтиб беради, ўзидан ҳам пул қўшиб, фойтун кира қилиб, уйига жўнатади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

КИРОЙИ НЕВАРАНГ БЎЛСА, ШУНДАЙ БЎЛСА...

Бобосини ҳибсга олишганида у қирқ кунлик чақалоқ экан. Бувисининг эслашича, Оғо ўзини бошқа турмага ўтказишаётганида хабар қилган, йўлга иссиқ кийим ва егулик олиб келишларини ҳамда неварасини бир кўрсатишларини сўраган экан. Айтилган вақтда ваҳимали бинога кираверишдаги махсус хонада ҳозир бўлишади. Бир неча дақиқа муҳлат беришади. Қисқа сўзлашув, хайр-хўшлашув. Маҳбус эшикнинг кичик пиёла оғзидек келадиган тирқишидан чақалоқнинг жажжи бармоғини ўпиб, юзига суради-да, «Ойиси, шу неварамни эҳтиёт қилинглар, вақти-соати келиб менинг айбсизлигимни шу бола исботлайди ва номимни рўёбга чиқаради», — дейди. Невара деганимиз ҳозирда Саидризо Ализода жамғармаси ва уй-музейи директори, геолог Фарҳод Ализода бўлади. Етмиш бир ёшли серғайрат, серҳаракат, беш тилда бемалол гаплаша, ёза оладиган Фарҳод акани бир кўрган, суҳбатини олган киши қанийди, ҳар бир неваранинг шундай бобоси, ҳар бир бобонинг шундай невараси бўлса, дея ҳавас қилади.

Фарҳод Ализода ҳикоясидан: 1959 йили бобомиз оқлангани ҳақида қоғоз олдик. Уйимиздагилар ҳолатини тасаввур этасиз: дардли байрам, қувонч, армон, алам ёшлари, муборакбод қилгани келган қўни-қўшни-

лар, таниш-билишлар, хотиралар. Йигирма икки ёшга кирган, армия хизматини ўтаб келган йигитман. Келди-кетдилар, ширин хотиралардан қувонаман, бувимдан сўрайман: бобомиз шундай зўр инсон бўлган экану, нега бизга ҳеч нарса демагансиз. «Э, болам, дейди бувим кўз ёшларини артиб, айтсам тилим, айтмасам дилим куярди-да. У кишининг номларини кўрқа-писа, шивирлаб айтишарди, билганлар, таниш-билишлар ўзларини четга олишарди, баъзи қариндош-уруғлар ҳам қадамларини узишганди. Дардимиз ичимизда эди, мана, худога шукур, энди юзимиз ёруғ бўлди». Бобомнинг ким бўлганлиги, менга қолдирган васиятни илк дафъа бувимдан эшитдим, расмларини кўрдим, қалбим қувонч, гурурга тўлди, фикри-зикрим уларда бўлиб қолди, бобомни биладиган одамларни суриштириб топдим, суҳбатларини олдим.

Бир куни бобом тушимга кирди: оқ либосда, қарашлари жиддий. Чорраҳада, фалон манзилда, фалон кишиникида китобларим бор, бориб шуни ол, дедилар. Ҳайратланиб отамга айтдим, отам Тоғи Ализода бобом фарзанди бўлгани боис, ўн йил ётиб, қайтиб келган эди. Икковлашиб айтилган жойга бордик, эшикни тақиллатдик, бир аёл чиқди, хонадон соҳибини сўрадик, кўп ўтмай, ҳассага таяниб кўзлари ожиз бир одам чиқди. Мақсадимизни айтдик. Тўғри, раҳматли бобом у киши билан бирга ишлаган эканлар, кўп яхши инсон эди деб эслади, китоблар уй теварагига терифлик, лекин стенка орқасида, ўзим касалманд одамман, оғир мебелни силжитолмайман, узр, — дедилар. Қайтиб кетдик. Уч кундан кейин бобом яна тушимга кирди, китобларимни ол деб қайта айтдилар. Яна бордим. Китобларни олмасам бўлмайди, сизни рози қиламан дедим. Кучга тўлган йигит эдим, бир-икки одам кўмагида шкафни сурдик. Бобомнинг етти-та китоби турган экан.

ВЛАДИМИР ШАҲРИГА САФАР. Китобларнинг ичидан бир қоғоз чиқди. Владимир шаҳри турмасидан юборилган бу қоғозда маҳбус Саидризо Ализода билан соат 9⁰⁰ дан 17⁰⁰ гача кўришиш, озиқ-овқат беришга ижозат берилиши ёзилган эди. Қандай қилиб бу қоғоз уйга етиб келмаган, китоб ичида қолган — билмадик.

Қоғозни кўриб бувим кўп йиғладилар. Қоғозни қато-фон қурбони бўлиб ўн етти йил ётиб келган ветеран Раҳим ака Шокирбековга кўрсатдим: «Ҳеч бир сиёсий маҳбусга бундай қоғоз берилганини кўрмаганман, эшитмаганман. Мўъжиза. Бу ерда бир сир бор, яхшилик аломати бу», — дедилар. Ҳузур-ҳаловатимни йўқотдим. Қоғозни олдиму самолётга чипта олиб Москвага учдим, туша солиб бир таксида Владимирга йўл олдим, тўғри турмага бордик. Қаранг, 30 апрелда борган эканман, эрта-индин байрам, 3 май куни келасиз, дейишди. Меҳмонхонага олиб борган таксист билан хайрлашдим. Нотаниш шаҳар, ҳеч кимни танимайман. Ҳамма байрам тараддудида. Мен эса ўзим билан ўзим, фикри-зикрим бобомда. Кечқурун ресторанга тушиб тановул қилдим. Юз грамм арақ буюрдим. Кўшни столда уч киши хандон-хушон гаплашиб ўтирибди, бири ёши каттароқ. Ҳавасим келди. Официант қиздан шу столга менинг номимдан битта коньяк қўйишини сўрадим. Йигитлар миннатдор бўлишди шекилли, бири ёнимга келиб, столга ўтишга таклиф қилди. Ҳаёт тасодифларга тўла. Бахтли ва бахтсиз тасодифларга. Ишинг бир ўнг келса — келаверади, чап кетса ҳам шундай. Суҳбатлашиб кетдик. Кавказликлар экан, тижорат қилиб келиб-кетиб туришаркан. Келишим боисини сўрашди. Муддаомни айтсам, байрам кайфиятига тўғри келмайди, дедим. Йўқ, айтинг, деб қўйишмади. Ниятимни энди баён қила бошлаган эдим, бири секин қулогимга шивирлаб, айни керак одамни топдингиз, нуқтага урдингиз, деди. Омадни қарангки, ўтирганлардан бири Гаврилия Чичиков деган абхаз бўлиб, ўша йиллари турмада омборчи бўлиб ишлаган экан, 3 май куни Чичиков турма бошлиғи ҳузурига бошлаб борди. Яхши одам экан, ёрдам берди, ўттиз икки йил очилмаган, қўл урилмаган 27877-делони кўлимга тутқазди.

Набира 27877-рақамли делони илк бор қўлга олади, бобосининг зиндонда туширилган, қоқ суяк бўлиб қолган, кўзлари чуқур ботиб кетган суратини кўриб ўзини йиғидан тиёлмайди, кейин кўпчиликка қўйилган, бир қолипдаги, бетутуруқ айбларни ўқийди, гўё «С. Ализода «Шўрои ислом» ташкилотининг дастури-ни тузган, чоп этган мақолаларида «йўқолсин империализм» сўзи ўрнига «йўқолсин ВКП (б)» сўзини

ишлатган, колхозлаштиришга қарши чиққан, Сталин сиёсатини қоралаган» ва ҳоказо. Ана шу асоссиз туҳматларни тасдиқлаган одамларнинг фамилиялари ҳам делода битилган бўлиб, ачинарлиси, уларнинг ичида бобосини яхши билган, ёрдамидан баҳраманд бўлган самарқандликлар ҳам бор экан.

1940—1945 йилларда турмада врач, ҳамшира, ошпаз, омборчи, посбон бўлган кишиларнинг манзилларини топдим, суҳбатлашдим. «Ализода жуда интизомли, тарбияли, донишманд инсон эди, — деди 80 ёшли врач Екатерина Богатова. Турма бошлиғи бобонгизни ҳурмат қилар, менга у кишидан яхши овқатлар, дори-дармонларни аяманг дерди».

Турма девори атрофларида кўзимда ҳалқа-ҳалқа ёш, бобом қабри тахмин қилинган жойни қидириб юрганимда қўлида лола кўтариб келаётган бир рус чолни кўриб, гаплашиб қолдим. Омадимни қаранг, айти бобомнинг қабрини зиёрат қилиш учун келаётган экан: «Мен бобонгиз ётган камеранинг посбони бўлганман, тўрт йил кўриқлаганман, йигирма йилдан бери пенсиядаман. Ализодани қадрлар эдим, қўлларидан тутиб, турма касалхонасига етаклаб борардим. Мана — қабри. Ҳар 3—4 ойда келиб, гул қўйиб кетаман». Чолни кучоқлаб раҳмат айтдим, тўйиб-тўйиб йиғладим.

Бобом дуолари мени кўп бало-қазолардан сақлаган, ишларим ўнгидан келган, — ҳикоя қилади Фарҳод ака. Уч ёшимда ҳовлимиздаги сарҳовузга тушиб кетган эканман. Кўшнимиз, кўзи ожиз кампир сув олаётган сатилга нимадир текканини пайқаб, дод солган, ўн икки ёшли опам келиб тортиб олган, сув ютиб чўкаётган эканман. Касбим геолог, Каспий денгизда чуқур қазиб, нефть, газ чиқарардик, олтмиш еттинчи йил йигирма саккизинчи декабрда катта ёнгин чиқди, қирғоққача 300—350 чақирим, чуқурлик 40—50 метр. Қирқ дақиқада олов даҳшат билан ёниб, ҳамма нарса ёниб битарди, ҳаётимиз қил устида эди. Бахтимизга қаердандир тезюрар кема пайдо бўлди. Оллоҳ яна асради. (Фарҳод аканинг қудуқ бурғулаш, сув минораси тиклаш тажрибаси Самарқанд, Жиззах, Бухоро, Қашқадарё вилоятларида ишлаган кезлари жуда қўл келди).

Бир тилни билсанг бир одамсан, икки тилни билсанг икки, уч тилни билсанг уч одамсан, деган гап бор. Беҳбудий энг ками тўрт тилни билишга даъват этган. Саидризо Ализода эса кам эмас, кўп эмас, ўн тўрт тилни билган, булар: ўзбек, тожик, форс, араб, озар, усмонли турк, татар, курд, рус тилларини мукамал, олмон, инглиз, фаранги тилларини яхши билган, арман, иброний тилларидан дуруст хабардор бўлган. Айни чоғда С. А. имзоси билан берилган «Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар» мақоласида («Ойина» журнали, 1914 йил, 35-сон) ҳар бир миллат ўз тилини кўз қорачиғидай асраши лозимлигини уқтиради: «Агарда тил ва адабиётимизни муҳофаза қилмай, анга ажнабий луғат ва сўзларни қўша берсак, бир оз замонда тил ва миллиятимизни йўқотурмиз. Миллиятимизни йўқотганда диёнатимиз ўз-ўзи ила, албатта, йўқолур. Бас, бизга тилимизни ажнабий сўзлардан муҳофаза қилмоқлик энг биринчи муҳим бир вазифадир». С. Ализоданинг олдинни кўргандай башорат қилиб айтган ушбу фикрларини профессор Бегали Қосимов Беҳбудийга бағишланган «Карвонбоши» мақоласида алоҳида қайд этган эди.

Кўп тилларни билиши донишмандга панд ҳам берган (инглизларнинг жосуси деган асосиз шубҳага сабаб бўлган), кўп жойларда эса корига яраган. Қаҳрли Иван Грозний қурдирган Владимир «Централ»ининг совуқ, зах, яккашин хонасига турма бошлиғи Раввинский, ҳамма кетгач, ярим тунда, ҳаётини хавф остига қолдириб, сиёсий маҳбусдан аждодларининг ўзлари унутган иброний (иврит) тилини ўргангани кирар экан, яхшиликка яхшилик қилиб, озиқ-овқат юборишга ижозат берган хат жўнатиш имкониятини яратган, минг афсуски, хат Самарқандга келган-у, зориқиб кутган хонадонга етиб бормаган.

Турма нозирининг яна бир яхшилиги — озод бўлган бир маҳбусдан Ализоданинг пахталигини оиласига бериб юбориши бўлади. У одам сирдан беҳабар бўлганми ё ёдидан кўтарилганми, пахталик ичига битиклар жойлаштирилганини эслатмайди. Рафиқаси бу бебаҳо ёдгорликни сандиққа солиб қўяди. Орадан йиллар ўтиб эски буюмларни шамоллатиш пайтида пахталикнинг

титилиб кетган астарлари орасиддан кўп битиклар чиқиб қолади.

Файбуллоҳ ас-Салом «Уни «Оғо» дер эдилар» мақоласида (айтгандай, Ализодага бу таърифни илк бор Исмоил Гаспирали берган экан), жумладан, ёзади: «Мана бу битикка қаранг, бу енг астари бўлса керак, бўйи ярим қулоч, эни бир ярим қарич. Каноп матоҳдан тўқилган. Унга сиёҳда араб ёзувида нақш солинган. Афсус, вақт ўз ишини қилган. Ёзувлар униқиб кетган. Ҳарфлар ўчган, хиралашган, баъзилари бўялиб, чаплашиб ётибди. Буларни ўқигандан кўра Урхун-Енисей ёзувларини ҳижжалаш осон деб ўйлайди киши. Баъзида юпқа тамаки ва чой қоғозларига ёзилган «номалар» ҳам учрайди. Уруш йиллари юборилган битиклар — тамаки ва чой ўрамлари, латталар — соқов турғунлик ҳамда қатағон йилларида С. Ализодадан қолган жонсиз гувоҳлар... Бу жонсиз ашёлар ортида уларни юборган буюк инсоннинг терак баргидек титраб турган ҳали уйғоқ тирик қалби уриб туради. Уриниб қолган бу матоҳларни ниҳоятда эҳтиёт қилиб қўлга олар экансиз, бармоқларингиз титрайди, уларни кўздан кечирар экансиз, довюрак, матонатли, пок инсоннинг сиймосини яққол кўргандай, у билан дардлашгандай, ҳасратлашгандай, отамлашгандай, синиқ овозларини эшитиб тургандай сеҳрланиб қоласиз. Лабларингиз беихтиёр пичирлай бошлайди...

«Кўзимнинг нури, меҳрибонларим Маъдижон, Хадичажон, Шарофатжон, Асқарнинг ўғилчаси... барингизга муштоқона салом йўллаб қоламан. Сабр қилингиз, оз қолди. Худо хоҳласа, озодликка чиқамиз».

Тиниб-тинчимас неvara не-не машаққатлар билан С. Ализода «дело»си билан танишгач, излай-излай, ниҳоят, қабрини топгач, бобосининг хокини Самарқандга кўчириш ҳаракатига тушади. Бунга эришиш учун нақд ўн йил (1977—1987) керак бўлади. Файбуллоҳ ас-Салом ёзади:

«... ҳатто вафотидан кейин оқланган бир инсоннинг қабрини унинг ўз ватанига кўчириш ҳам ниҳоятда қийин кечди. Маҳаллий ҳукуматлар бу ишнинг катта шов-шувга айланишидан чўчиб, турли тўсиқларни ўйлаб чиқардилар... Фарҳод яна қайтиб бориб, Владимир шаҳрининг маъмурияти ва зиндонбонлари-

га етти букилиб ялинишга мажбур бўлди. Аслида, Самарқанд шаҳар ижроия қўмитасидан Ализоданинг қабрини, марҳумнинг қариндошлари ҳисобига, Владимир шаҳридан Самарқандга кўчиришга рухсат этилиши ҳақида атиги бир энлик хат сўралган эди, холос. Шунчаки йўлига! («Эзгуликка чоғлан, одамзод», 197—198 бетлар).

1987 йили Владимир шаҳри ҳокими Роберт Карлович Магазин кутилмаганда одамохунлик қилади. Расмий ҳужжат, қоғоз-поғоз сўрамай, қаттиқ ёмғир ёғиб турган кезде, ўзи шахсан қабр бошида туриб, ўта эҳтиёткорлик билан қирқ икки йил ер остида ётган Саййиднинг суяқларини олиб, матоҳга ўраб, неварасига топширади ва Фарҳод Тоғиевичга қарата: Ализода бизнинг аждодлар тили — ибронийни билар экан. Анграйиб қолдим... Тўғриси, ўзим яҳудий бўла туриб, она тилим бўлмиш ивритни (ибронийни) билмайман. Менга — уят! Сизнинг бобонгиз бўлса, қаранг, менинг мен билмаган она тилимни билар экан-а! Тупроғи энгил бўлсин шу улуғ инсоннинг! — дея илиқ сўзлар айтиб кузатади.

МАШҲУРЛИКДАН НОМАЪЛУМЛИККА, СЎНГ ЯНА МАШҲУРЛИККА. Саидризо Ализоданинг хоки «Панжоб» қабристонига дафн этилгани, у яшаган уй музей қилингани, бронза бюсти ўрнатилгани, таваллудининг 105, 115 йилликлари тантанали нишонлангани, Файбуллоҳ ас-Салом, Ф. Ализода, С. Хайитов, С. Соколов, Ш. Микаелов, Б. Йўлдошев, С. Ҳожиёва, С. Умиров, Ф. Тошев, А. Неверов, У. Қодир, М. Муқимов ва бошқаларнинг мақолалари эълон қилингани, хорижда асарларининг янги наشري тайёрланаётганидан ўқувчилар хабардор, албатта. Фарҳод Ализоданинг мақсад йўлидаги собитқадамлиги, ғайратлилиги, ташаббускорлиги, янги-янги ғояларга бойлиги ҳавас қилгулик, ибрат олгулик. Мана, етти йилдирки, Фарҳод Ализода Москванинг Химкидаги ҳужжатгоҳида, Санкт-Петербургдаги Сальтиков-Шчедрин кутубхонасида бобосининг меросини, ўзбекистонлик журналист, ёзувчиларнинг ўтган асрнинг биринчи ярмида нашр этилган қўлёзмаларини синчиклаб ўрганиш билан банд. 2004 йилда Покистон президенти Парвиз Мушаррафга хат

ёзиб, ижозатини олиб, Москва телевидениесининг «Муслмонлар» кўрсатувининг муҳаррири ва оператори билан Исломободга, Лоҳурга боради. Лоҳурдаги «Панжоб» кутубхонаси бош директори Аксар Ҳусайн Гилоний бобосининг ўтган асрнинг йигирманчи йилларида нашр этилган бир неча китобини топширади, Фарҳод ака ушбу ва яна кўп китобларни юртига, уй-музейига олиб келади, буларнинг бари тасвирга туширилиб, Покистон телевидениесига, кейин Москва телевидениесига кўрсатилади; 2006 йил дунё эронийлар конгрессида С. Ализода ижоди ҳақида маърузалар қилади, унга фахрий докторлик унвони берилади. Россия космонавтикаси музейлари ассоциацияси (АМКОС) мутафаккирнинг Циолковский билан дярли бир вақтда ёзган «Фазо илми» китобини юқори баҳолаб, С. Ализода уй-музейини музейлар ассоциациясига аъзо қилиб олади, 2004 йил 26 апрелда космонавт учувчи АМКОС президенти Р. Попович имзо чеккан 75-сон гувоҳнома буниинг далили.

Фарҳод Ализода билан Тошкентда Файбуллоҳ ас-Саломнинг ва бизнинг хонадонда, Самарқандда, Челақда суҳбатлар қурганмиз, Ўз ДЖТУ халқаро журналистика факультетида икки марта учрашув ўтказганмиз, ҳар сафар у кишидан машҳур бобоси ҳақидаги янги, мароқли маълумотлар эшитамиз, гурунгларни кўмсаймиз.

НОХУШ ВОҚЕАНИНГ НОХУШ ЁДИ: 1937 йил декабрида Самарқанд Давлат университетида араб тилидан дарс бериб уйига қайтган Саидризо Ализодани НКВД ходимлари қўлига кишан солиб олиб кетадилар...

ХУШ ВОҚЕАНИ ЭСЛАБ. 2002 йил 26 февралда Самарқанд Давлат университетининг одам лиқ тўла мажлислар зали. Саҳна. Саидризо Ализоданиннг кўркам, нурли сиймоси кўриниши билан қизғин олқишлар янгради. Мутафаккир барчага боқиб: «Ассалом, биз орзиқиб кутган истиқлол, ассалом истиқбол, азиз инсонлар, ёр-биродарларим, ҳамкасбларим, ёш дўстларим, мана мен сизнинг хузурингизга қайтдим, энди доимо сиз билан биргаман», деяётгандай эди.

Шу йил 29 мартда яна ўша залда бутун Шарққа маълум машҳур донишманд 120 йиллигига бағишланган йирик анжуман бўлди, матбуотда бир қанча мақолалар босилди, эфир, экранда суҳбатлар эшиттирилди.

СОЛИХ ҚОСИМОВ — БЕҲБУДИЙШУНОС

Авалло таниқли адабиётшунос олим, устозим Солих Қосимов ҳақида қисқача маълумот бериб ўтсам. Солих Қосимов (1920—1989) Тошкент шаҳрида яшаб, ижод этди. Пойтахтнинг кўҳна, таниқли 1-ўрта мактабида ўқийди, Юнус Латиф, Талас, Жиғой каби адиб, шоирлардан сабоқ олади. (С. Аҳмад, Мирмуҳсин, С. Акбарий, А. Аҳрорийлар ҳам шу мактабда ўқишган). Тез-тез ўтказиб туриладиган адабий кеча, конференциялардан бирида ёш, тийрак ўқувчи Солих «Пушкин ва ўзбек адабиёти» («Кавказ асираси» Ҳ. Олимжон таржимасида) номли мавзуда маъруза қилади. Муаллими Юнус Латифдан бу ҳақда эшитган Ҳамид Олимжон ўқувчини ҳузурига чақириб, яхши маъруза учун раҳмат айтади. «Ким бўлмоқчисиз?»— деб сўрайди. «Математик бўлмоқчиман», — дейди Солих шоирнинг илиқ, самимий муомаласидан руҳланиб кетиб. — Жуда яхши, — дейди шоир, — лекин адабиётни тушунишингиз ҳам чакки эмас. Астойдил ўқиб, машқ қилиб турсангиз, сиздан дуруст адабиётшунос чиқиши мумкин».

Таниқли шоирнинг маслаҳати юрагига чўғ ташлайди, Тошкент Давлат педагогика институти тил ва адабиёт факультетига ўқишга киради (1937—1941). Олим Шарафиддинов, Мақсуд Шайхзода каби зукко адабиётшунослардан сабоқ олади. Урушнинг дастлабки йилларида Узоқ Шарқда, Н-қўшилмасида хизматда бўлади. Илмга чанқоқ С. Қосимов қирқ учинчи-қирқ еттинчи йилларда САГУ (кейинчалик ТошДУ, ҳозирда ЎзМУ) аспирантурасига кириб, машҳур рус олими Е. Э. Бертельсга шогирд тушади, айна чоғда декан муовини лавозимида ишлайди. С. Азимов, Ҳ. Абдусаматов, У. Бурҳон, Ф. Жаҳонгиров факультетнинг илк талабаларидан бўлган эди. Е. Э. Бертельс Москвада нашр этилган «Навай и Джами» монографиясининг 229-бе-

тида Жомийнинг бир нечта ўзбекча шеъри хусусида гапириб, «ушбу шеърлар»га менинг эътиборимни САГУ аспиранти, таланти ёш олим С. С. Қосимов қаратдики, унга бу ўринда миннатдорчилик билдирмоқчиман», — деб ёзган эди. Ёш олим машҳур филолог В. М. Жирмунскийдан ҳам кўп нарса ўрганади ва унга, илтимосига кўра, ўзбек тилини ўрганишга кўмаклашади.

Солиҳ Қосимовнинг асосий илмий фаолияти ЎзФА Тил ва адабиёт институтида кечади, бир муддат бу даргоҳга директорлик қилади, узоқ йиллар катта илмий ходим лавозимида ишлайди. Москвада нашр этилган Катта Совет Энциклопедияси (БСЭ)да «Ўзбек совет адабиёти» мақоласи, «Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари» китобида ўзбек адабиёти ҳақидаги бўлим, «Ўзбек адабиёти» (ҳаммуаллиф О. Шарафиддинов) китоби, юздан ортиқ мақола ва тақризлар муаллифи, ўндан ортиқ йирик тўпламлар (жумладан, Москвада нашр этилган «Ўзбек совет адабиёти тарихи» тўплами) масъул муҳаррири ва бошқалар С. Қосимовнинг эътиборга лойиқ ишларидандир. Замона зайли биланми, эҳтиёткорликми, Ленин, партия, адабиёт мавзуида бир рисола ва салмоқли китоб ҳам ёзган, нашр эттирган эди. С. Қосимов «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвонига сазовор бўлган эдики, бундай мукофотга фан номзодларидан кам одам мушарраф бўлган. Москвалик таниқли мунаққид З. Кедрина янги йил табрикномаларидан бирида «Сиздек билимдон, зукко олим ҳануз фан номзоди бўлиб турганда биз, фан докторлари, доимо хижолат чекамиз»,— дея мардона тан олган эди. XIX аср охири, XX аср бошларида, 20—30 йилларда чиққан газета, журналлар тахламлари, Тошкент, Самарқанд, Москва, Санкт-Петербург ва бошқа шаҳарлардаги архив материаллари, эски ва ноёб нашрлар ичида Солиҳ Қосимов нигоҳи тушмаган, ўрганмаган, кўчирмалар олмагани жуда кам эди. Бир мисол: Москвада, Румянцев номидаги кутубхонада эски газеталар орасидан кичик форматли газета чиқиб қолади. Бу — 19-сон чикқан «Тараққий» газетаси эди. Бахтли тасодифдан қувониб кетган олим газетанинг барча сонларини бошдан-оёқ кўчириб олади, ўз номига муносиб тараққийпарвар газета ҳақида

«Кураш саҳифалари» номли йирик мақола ёзади ва у «Гулистон» журналининг мукофотига сазовор бўлади. Домла кўп вақтини архивларда ҳужжат ўрганиш, кутубхоналарда каталог титиш билан ўтказар, хонадаги шкаф жавонлари папка-папка материаллар билан тўла эди. Ҳамкасблари Солиҳ акани ҳазиллашиб бош архивариусимиз дейишардики, бунинг тагида эътироф билан бирга тагдор киноя, яширин нописандлик ҳам бор эди. Шўролар замонида миллий маданиятлар, тарихий қадриятлар етарли қадрланмагани боис ўтмиш мероси, маърифатпарвар зиёлилар ижоди билан шуғулланувчилар ҳам айтарли эъзозда эмас эди. Ўтмиш адабиёти, тарихи билан шуғулланадиган мутахассислардан ўта эҳтиёткорлик, «синфий», «партиявий» хушёрлик талаб этилар, акс ҳолда «феодал ўтмишни идеаллаштирган», «миллий маҳдудликни тарғиб қилган», «космополитизм тегирмонига сув қуйган» қабиладаги ёрлиқлар билан «сийланиши» ҳеч гап эмас эди. Бу нарса иккинчи жаҳон урушидан кейин, эллигинчи йиллар бошларида большевиклар мафкурасини Жданов, Сусловлар бошқарган йилларда анча кучайди. Бир қатор адиб, олимларнинг ноҳақ айбланиб, қамоққа олиниши, В. М. Жирмунский, Х. Зарифовларнинг «Ўзбек қахрамонлик эпоси» номли мазмундор, мароқли китобнинг зарарли деб эълон қилиниши, Ойбекнинг «Навой» романига, халқ оғзаки ижодининг дурдонаси «Алпомиш»га уюштирилган хуружлар — бунинг мисоли.

Қирқинчи йиллар охири, эллигинчи йиллар бошларида матбуотда С. Азимов, С. Қосимов, А. Убайдуллаевнинг мақола, тақризлари тез-тез босилиб туради. Уларнинг мақола, тақризлари адиблар асарларига, ижодий жараёнга ортиқ даражада «синфий», «партиявий» нуқтаи назардан ёндашуви, бадийликдан кўра ғоявийликка кўпроқ урғу берилиши билан ажралиб турарди. Замонга боқишми, иқтидор, маслак, дунёқараш яқинлигимиз, ҳар қалай, бу фаол «учлик»нинг ижодий ҳамкорлиги олти-етти йил давом этиб турди. А. Убайдуллаев миллатчи сифатида ҳибсга олинади, С. Қосимов ҳам қора рўйхатга тушади, фақат, кейинчалик, ўзларининг айтишларича, республика раҳбарларидан бири партияга киришга тавсиянома ёзиб бер-

ганлиги туфайли, қатагон тегирмонига тушмай қолади.

Эҳтиёткорлик Солиҳ Қосимовни умрининг охиригача тарк этмади. Бир эмас, икки, уч докторлик диссертациясига етгулик материал тўплаган бўлса-да, катта ишини ниҳоясига етказмай, олимлар ибораси билан айтганда, столга қўймай, муҳокама қилдирмай кетди. Иккинчи томондан, домламиз ўзига ўта талабчан, бирор фактни кўзи билан кўрмагунча, қўшимча далиллар топмагунча, бойитмагунча қўлига қалам олмас, изланиш-қидириш, архив, кутубхоналарда қўлёзмаларчангини ютишдан эринмас эди. Айни мустақиллик йилларида устознинг даври келган, йиллар давомида йиққан, тўплаган материалларини тартибга солиш, мақола, тадқиқотларини бирма-бир эълон қилиш, докторлигини ёқлаш имкони туғилган эди, афсус, умри вафо қилмади, 1989 йилда вафот этди.

Солиҳ Қосимов узоқ йиллар давомида адабиётимиз, журналистикамиз тарихи, айниқса, XIX аср охири, XX аср бошларида жадидлар, маърифатпарвар зиёлилар ижодига оид йиққан, тўплаган бой, қимматли материалларни тартибга солиб, нашр этиш домла ишлаган Ўз ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти жамоаси, филолог фарзандлари, журналист неваралари, шогирдлари зиммасидаги вазифалардандир. Тўғри, қизи Наргиз Толипова «ЎзАС»нинг 1990 йил 19-январь сонидан босилган бир саҳифалик «Беҳбудий ва жадидчилик» мақоласини тайёрлашда таҳририят ходимларига яқиндан ёрдам берди; Бегали Қосимов, Наим Каримов, Тўра Мирзаев, Аҳмад Алиев, Шерали Турдиев, Сирожиддин Аҳмедов, Бойбўта Дўстқораев, Ҳалим Сайид, Нормурод Авазов, Зебо Аҳророва ва бошқа олимлар, тадқиқотчилар Солиҳ Қосимовнинг XIX аср охири, XX аср бошлари ўзбек адабиёти ва матбуоти тарихи, жадид маърифатпарварлар ижодини ўрганишга қўшган салмоқли ҳиссасини ўз ишларида қайта-қайта қайд этишган (камина ҳам устоз ҳақида матбуотда «Билимдон олим», «Ўрганиш заҳмати», «Солиҳ Қосимов — Беҳбудийшунос» номли мақолалар эълон қилганман).

Солиҳ Қосимовнинг Беҳбудий ҳаёти, фаолияти, ижодини ўрганиш борасидаги узоқ йиллик изланиш-

лари, топган, тўплаган материаллари, эълон қилиб улгурган тадқиқотлари таҳсинга лойиқ. Шулар ичида Қомусимизнинг илк нашри учун ёзилган «Беҳбудий», «ЎзАС»да чоп этилган «Беҳбудий ва жадидчилик» (1990, 19 январь) номли мақолалари алоҳида аҳамиятга эга. Иккинчи мақоласида Қомус учун ёзилган мақоланинг ёзилиш тарихи, қизиқ тақдири ҳақида эътиборга лойиқ фикрлар баён этади. Муаллиф мақола бошида Беҳбудийнинг Қарши шаҳрида озодлик душманлари томонидан пинҳоний равишда қатл этилганини эслатиб ёзади: «Аср жиноятини амалга оширган қотиллар халқнинг Беҳбудийга муҳаббатидан чўчиб, уни тонг саҳарда, ҳали саҳарҳез қушлар ҳам уйғонмасдан «Подшоҳлик боғи»нинг хилват гўшасига дафн этадилар ва кўшни қишлоқдан келтирилган сўққабош кўшчига буюриб қабр устини шудгорлатиб юбордилар. Афтидан, «Подшоҳлик боғи»даги қон излари ва янги қазилган гўрдан шубҳага тушгани аён бўлиб қолгандек кўринади-ки, худди шу куни оқшомда кўшчининг ўзи ҳам асфаласофилинга жўнатилади». Кейинги сатрларда маълум муддат ўтгач, бу сир аён бўлгани, машъум хабар Самарқандга етиб келгани, дарҳол бутун Туркистонда аза очилгани, кўп жойларда мотам кечалари уюштирилгани, матбуотда рус ва ўзбек тилларида чоп этилгани, «Падаркуш» пьесаси саҳналаштирилгани, Қарши шаҳрига, бир қанча мактаб ва кутубхоналарга Беҳбудий номи берилгани ҳақида маълумотлар келтирилади (кейинчалик бошқа тадқиқотчилар ишларида бу маълумотлар аниқлаштирилди, тўлдирилди, бойитилди).

30-йиллар иккинчи ярмида Беҳбудий номига балчиқ чаплангани, ярим аср мобайнида бу зот ёвузлик тимсоли сифатида талқин этилгани, дарслик ва хрестоматиялардан номи олиб ташланганлиги, КПСС XX съезидан кейин ҳам у ҳақда илиқроқ гап айтилмагани, турғунлик йилларида яна унутилаёзгани синчков олимни ташвишга ва шубҳага солади ва «сиёсий, ижтимоий фаолияти ва билимининг кенглиги жиҳатидан Туркистоннинг ўша вақтдаги жадидларидан унга тенг кела оладиган киши бўлмаса керак», (Файзулла Хўжаев) дея юксак баҳога сазовор бўлган маърифатпарвар инсон ҳақида олим янги маълумот, материаллар из-

лашга чинакамига киришиб кетади ва бу изланиш узоқ вақт, умрининг охиригача давом этади. Жумладан, С. Айний, М. Муҳаммаджонов, Хуршид, М. Харратов, А. Саъдий, П. Шамсиев, С. Мирзаев, С. Муталлибов, П. Қаюмов, У. Акрамий, Л. Олимов, И. Раҳматуллаев, Ж. Раҳмон, С. Миржалилов, С. Мусаев, М. Орипов, Х. Исломов, шоир Равнақий билан турли йиллардаги учрашувлари вақтида олган маълумотлари, тўпланган материалларини бойитиш мақсадида кўшимча материал тўплашга киришади, «ЎСЭ» учун мақола ёзишдан олдин Самарқанд, Бухоро, Қарши, Душанба шаҳарларига бориб, Беҳбудий билан бирга ишлашган партия ва меҳнат ветеранлари — Эшонқул Миржамолов, Фаржулла Мамедов, Жавдат Раҳмон, Вадуд Маҳмудов, Тўракул Зеҳний, олимнинг қизлари Парвина Беҳбудий ва бошқалар билан суҳбатлашади, Беҳбудийнинг пинҳона қатли ҳақидаги хабарни аниқлаган, етказган, ўша кезларда «Маориф қурбонлари» номли пьеса ёзган Ҳожимурод Худойбердиевни излаб топади, бир неча суҳбатини олади, архив ва кутубхоналардан, «Самарқанд» газетаси, «Ойина» журналичан янги далиллар қўлга киритади.

«ЎЗ СЭ» бош муҳаррири академик И. Мўминов, қомус таҳририяти Беҳбудий ҳақида ёзилажак мақолага алоҳида эътибор қаратган, тўрт киши (Л. Азиззода, Ҳ. Пўлатов, А. Валиев, С. Қосимов)га буюртма берган. Такдим этилган мақолалар «ЎЗ СЭ» бош редакцияси илмий кенгашида 1971 йил 1 апрелда муҳокама этилади, ЎзФА академиклари, мухбир аъзолари адабиёт, тарих фанлари соҳасида фан докторларидан 14 киши сўзга чиқади, С. Қосимов вариантнинг янги далилларга, хулосаларга бойлиги, айни чоғда, бошқа муаллифлар вариантларидан фойдаланиш кераклиги таъкидланади. «Муайян муддатдан сўнг «қайта ишланган вариант» редакцияга топширилди ва «афандининг куши»га айлантирилиб нашр этилди», — деб ёзган эди олим кейинчалик «Беҳбудий ва жадидчилик» мақоласида. Кўриниб турибдики, талабчан устоз «ҳашар» мақоладан у қадар кўнгли тўлмаган ва ўша пайтдаёқ янги, кўламли тадқиқот яратишни кўнглига тугиб қўйган.

Тўплаган материаллари, тайёрлаган монография-сидан бир қисми хамир учидан патир сифатида «ЎзАС» да босилган «Беҳбудий ва жадидчилик» мақо-ласида С. Қосимов Беҳбудий ҳаёти, фаолияти, ижоди ҳақида янги маълумотлар келтиради, бир қатор мақо-лаларини тақдим этади, Парвина ая билан суҳбатла-ри, матбуот материаллари асосида олим ўз фаолияти-ни қози ва муфтийларга мирзаликдан бошлаган ёш Маҳмудхўжа тиришқоқлиги, ўз устида тинимсиз иш-лаши туфайли муфтийлик мақомига эришгани, умри-нинг охиригача Жомбойда муфтийлик қилгани, ҳар ҳафта Жомбойга бориб, суд жараёнида юзага чиққан мунозараларни қозилар билан бирга ҳал қилгани, адо-латпарвар бўлгани, диний ва дунёвий билимларни чу-қур эгаллаган баркамол шахс сифатида катта ҳурмат-эътибор қозонгани ҳақида ёзади.

Олим келтирган бир далил айниқса ибратли: 1914 йил 3 январиди Самарқандда, Улуғбек мадрасаси ичи-даги жоме масжидда ўқилган жума намозидан сўнг муаззин беш-олти минг мусулмон ҳузуриди нутқ сўзлаб: «усули жадидчиларнинг ва русча ўқитмоққа ташвиқ қилатурғонларнинг кофирлиги ва ҳар ким боласини усули жадид мактабига берса, ўзи кофир, хотини та-лоқ бўлишини» жамоага эълон қилади ва бу фавқу-лодда такфирни гўё уламнинг «қавми ва буйруғи» ила етказди. Бу шумхабар бутун Туркистонга тез тар-қалади, одамлар кўнглига ғулғула солади, маккорона усул муаллимларни, болаларини усули савтияга бер-ган ота-оналарни ноқулай аҳволга солиб қўяди, баъ-зилари болаларини мактабдан олиш ҳаракатига туша-дилар. Шу қалтис вазиятда Беҳбудий ҳушёрлик ва фи-дойилик кўрсатиб, жадидларни ҳимоя қилади, вилоят марказига такфирнинг маънавий раҳбарлари ҳамда му-аззин чақиртирилади, мантиқий, асосли саволлар ол-дида жомеда жангарилик қилган муаззин сувга туш-ган мушукдай попуги пасайиб, алмойи-алжойи жа-воблар беришга, гапидан тонишга мажбур бўлади. Беҳ-будий таклифи — тавсияси билан «Ойина» мажалла-сининг 1914 январь, 12-сониди эълон қилинган «Фав-қулодда такфир» номли ахборотда, жумладан, шундай фикрлар билдиради: «Шуни-да фаврон ёзайинки, «ко-фир» деган одамлари азалий ва абадий мусулмондир.

Улар куфрни абадан қабул этмайдирлар. Келар сафар «Ойина»да батафсил ёзармиз». Дарҳақиқат, журналнинг навбатдаги сониди Беҳбудийнинг «Бизни(нг) ҳоллар ва ишлар» мақоласи босилади. Мақоланинг диққатга сазовор бир парчасини келтириш билан кифояланайлик: «Ушбу нутқ ҳукуматга маълум бўлиб, ҳукумат тарафидан мадрасаи Тиллакор ва мадрасаи Улугбек мударрислари жаноб мулла Имомназар ва жаноб мулла Салим ва ҳам нутқ қилгон муаззиндан сўралибдир. Жаноб мударрислар ушбу нутқдан хабаримиз йўқ — дебдурлар. Муаззин айтубдиларки, мен усули жадид ё русча ўқимоқ ва усули жадидчилар ҳақида ҳеч бир нимарса айтганим йўқ. Бошқа айтганларига мункир бўлибдур». Этилган бошни қилич кесмайди деганларидек, бу мавзуни давом эттиришга ҳожат қолмайди. Мажаллада босилган «Идорадан жавоб»да мунозарага киришишга ҳожат йўқлиги таъкидланади.

Солиҳ Қосимов Беҳбудийнинг «Кийим ва ташаббуҳ масъаласи» (1914 йил 6-сон) мақоласида ҳам ўша давр учун муҳим муаммо кўтарганига эътиборни қаратади. Беҳбудий жаҳолатни қоралаб, бидъати саййиа (ёмон урф-одат) ва бидъати ҳасана (яхши урф-одат) ҳақида муҳим фикрлар баён этади: «Энди келайлук жузъий ташаббуҳлар масъаласидаким, бу курси (устул)га ўтурмоқ, қошиқ ва чинакча истеъмол этмак, медаль тақмоқ, ҳавонинг иссиқлиги учун бош яланғоч ўтирмак каби шайлардан иборатдир. Агар бу жузъий ташаббуҳлар ила-да киши кофир бўлаверса, бас, ер юзида бир нафар ҳам мусулмон қолмаслиги лозим келурки, мумтанеъдур». Беҳбудийнинг тўқсон йил бурун айтган фикрлари, масалан, «бурунги замонда исрофли тўй ва аза ва базми жувон каби ёмон одатларимиз йўқ эди, сўнгра пайдо бўлди: қабул этдик. Эмди мунинг қўлидан осонлик ила қутула олмай турибмиз» деган таъкид, огоҳлари бугунги кунда ҳам ўз қийматини йўқотган эмас. Далил сифатида Беҳбудий Муҳаммад пайғамбар ва саҳобалар турли мамлакатларга борганларида шу жой туб аҳолисининг кийимларини кийганлигини таъкидлаганига тадқиқотчи С. Қосимов алоҳида эътибор қаратган.

С. Қосимов тўплаган, тартиб берган папкаларда архив ва ноёб қўлёзмалардан кўчирмалар, турли киши-

лар, мутахассислар билан суҳбатлари матнлари, ўзининг шарҳлари, фикр-мулоҳазалари ва бошқа нарсалар ўрин олганки, улар алоҳида ўрганишга лойиқ. Солиҳ ака бениҳоя камтар, самимий, суҳбати ширин, бағрикенг одам эдилар. Сўраган одамдан маслаҳатини, ёрдамини аямас, қизганиш, ҳасад, кек, иззатталаблик қусурлардан холи эдилар... «История узбекской литературы» китобининг масъул муҳаррири сифатида Москвага беш-олти марта хизмат сафарига борганини, бир марта корректура ўқишда ёрдамлашиш учун каминани — аспирантини ҳам бирга олиб боргани, «Наука» нашриёти жамоаси, рус олимлари билан муносабати яқинлигига гувоҳ бўлганман. Муҳтарам олимимиз Озод Шарафиддинов университетда сабоқ олган, бирга ишлашга тўғри келган мударрис, олим, адиблар ҳақида туркум мақолалар, эсселар ёзиб, кўп хайрли иш қилдилар. Домла эсселаридан бири Солиҳ Қосимов ҳақида бўлиб, «Хаёл бандаси» деб аталади. Унда С.Қосимовнинг илмий-ижодий фаолияти қисқароқ тавсифланади-да, кўпроқ ўрин Солиҳ ака тийнатидаги бир қусурга, яъни Москвада яшайдиган кўзга кўринган давлат арбоблари, қўмондонларга ўзини яқин кўрсатиши, вақти-вақти билан гўё ўзини маслаҳатга чақириб туриши билан боғлиқ, ишонарлиликдан узоқ воқеалар тафсилотига кўп ўрин берилган. Эссе, Озод аканинг бошқа публицистик асарлари сингари, маҳорат билан ёзилган бўлса-да, домланинг хаёлпарастлиги биринчи планга чиқиб, билимдонлиги, камтарлиги, изланувчанлиги, эски ёзувни яхши ўқиши боис, қадимий манбалардан яхши хабардорлиги ва бошқа сифатлари хирароқ чиқиб, карикатуранамо бўлиб қолмаганми, деган таассурот туғилади. Беайб парвардигор, нуқсонлардан, ғалатироқ феъл-атвордан холи инсон йўқ. Арбоб, қўмондонларга ўзини яқин кўрсатиш, эҳтимол, таҳликали 50-йилларда эҳтиёт чораси сифатида тўқиб чиқарилган гап бўлиши мумкин. Лекин илмий жамоатчилик Солиҳ Қосимовни «Хаёл бандаси» сифатида эмас, изланувчан, талабчан, кенг билимни тўлиқ рўёбга чиқаришга улгурмай кетган, ўзига хос феъл-атворли инсон ва олим сифатида кўпроқ билади ва қадрлайди.

ИЗЛАЙ-ИЗЛАЙ ТОПГАНИ

Бегали Қосимовнинг таржимаи ҳолини мухтасар ҳолда шундай ифодалаш мумкин: 1942 йилнинг 19 декабрида Касби туманидаги Денов қишлоғилик Абулқосим Муродов ва Ҳаёт Курбонлар хонадонидида таваллуд топди. 1958 йилда шу қишлоқдаги ўрта мактабни олтин медаль билан битирди. Сўнг ТошДУ (ҳозирги ЎЗМУ) филология факультетидида талаба, аспирант, ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, профессор бўлиб ишлади. Бир муддат декан, проректор лавозимларида ҳам хизмат қилди. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, 300 дан ортиқ илмий-танқидий, адабий-публицистик мақола, тадқиқотлар, 30 га яқин китоб муаллифи.

Эндигина илм, адабиёт майдонига кириб келаётган ёш тадқиқотчи Бегали Қосимовнинг илк мақоласи 1964 йили «Сирдарё ҳақиқати»да босилган ва «Инқилоб ва адабиёт» деб аталарди. Орадан қирқ йил ўтгач, етук олимнинг охириги мақоласи (2004 йил) Наим Каримовнинг «Чўлпон» китобига ёзган салмоқли, теран тақриз-мақоласи бўлди (бемор олим ҳаётининг сўнгги кунларида «Жаҳон адабиёти» журналининг ҳамкасб дўстлари олиб келган сонини ўқиб мамнун бўлган эди). Шу орада анча вақт ўтди, кўп сувлар оқиб кетди, СССР деб аталмиш империя тугаб, унинг таркибидидаги оғиздаги, қоғоздаги «хур республикалари» мустақилликка эришди, ҳақиқий хур бўлди. Турган гапки, инқилобга ҳам, Чўлпонга ҳам муносабат тубдан ўзгарди.

Илк мақоласи босилаётганига ичидан беҳад қувонган, қаноатланган ёш тадқиқотчи таниқли адабиётшунос, мунаққид, мураббий, филология фанлари доктори, профессор Ўзбекистон Республикаси фан арбоби бўлиб етишди. Унинг мўътабар нашрларда босилган «Жадидчилик», «Абдурауф Фитрат — халқ фарзанди», «Тавалло», «Вадуд Маҳмуд», «Исмоилбей ва Туркистонда жадидчилик», «Мададкор бўлайлик», «Биринчи жаҳон уруши ва шеърляти», «Мардикорлик шеърляти», «Порлоқ инсонга қасида», «Курашларда боқийдур дунё» ва бошқа асарлари илмий-адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди. Бу рўйхат-

ни яна ва яна давом эттириш мумкин. Мақолалар сони 300дан ортиқ. Бу — айтишга осон. Бегалининг ёшидаги ҳар бир олим ҳам шунча мақолани рўқач қила олмайди. Кимгадир баҳсли туюлар, лекин олимнинг, айниқса, адабиётшунос, мунаққиднинг юзи-ўзлиги, кучи-имконияти, қадри-қадрлигини кўрсатадиган нарса — мақола. Катта китоб ёзиб чоп эттириш мумкин, лекин кичик мақола ёзиб, жамоатчиликка манзур қилиш қийин. Долзарб мавзуда монография ёзган, докторлик ҳимоя қилган бир олимнинг қомусга қисқа, мазмунли бир мақола ёзиб бера олмаганини кулиб, афсусланиб гапириб юришганини эслаймиз.

Бегали Қосимовнинг кўпчилик мақолалари жамоатчилик назарига тушди, яхши маънода шов-шув бўлди, айримлари Афғонистон, Туркия, Германия ва бошқа мамлакатларда босилди, Москва, Қозон шаҳарларида чоп этилган тўпламлардан жой олди.

Китоблари ҳам дарҳол ўқувчисини топди, тез тарқалди. Улар сизга яхши маълум: «Излай-излай топганим...», «Салом, келажак», «Абдулла Авлоний», «Мирмуҳсин Шермухамедов», «Инкар қилиб», «Маърифат дарғалари», «Сиддиқий — Ажзий», «Сидқий Хондайлиқий», «Исмоилбек Гаспирали».

Таниқли олимлар турли симпозиум, йиғинларда қатнашиши, маърузалар қилиши маълум. Лекин йиғинда ҳам йиғин, маърузада ҳам маъруза бор. Ошқоралик, мустақиллик йилларида профессор Бегали Қосимоқ қатнашган, маъруза қилган учта симпозиумнигина эслатиб ўтсак, уларнинг қанчалик муҳимлигини ўзингиз баҳоларсиз: 1990 йил, октябрь. Туркистон шаҳри (Қозоғистон): «Яссавий ва ўзбек адабиётшунослиги; 1991 йил, март. Симферопол: «Госпиринский ва ўзбек адабиётшунослиги; 1991 йил, октябрь. Анқара — Истанбул (Туркия): «Тошкент кўлэзмалар фондларида Яссавий «Ҳикматлар»и».

Бу ерда таниқли олим, тадқиқотчи қаламига мансуб мақола ва китобларидан айримларининг сарлавҳаларинигина эслаб ўтдик. Кўпинча сарлавҳа ҳам кўп нарсани англатиб, далолат бериб туради. Олим қизиқиши-қамрови, мавзу-муаммолари доираси нақадар кенглигини тадқиқотлари номлари ҳам айтиб турибди.

Бегали Қосимов китобларидан бири «Салом келажак!» деб аталади. Бу номда катта маъно, чиройли рамз бор. Китоб, асосан, асримиз бошларида, 20—30 йилларда ижод этган, турли сабабларга кўра номлари илмий, адабий жамоатчиликка яхши маълум бўлмаган шоирлар, маърифатпарварлар ҳақида ҳикоя қилинади, янги далиллар, ибратли воқеалар қаламга олинади, таҳлил-тадқиқ этилади. Абдулла Авлоний ҳам, Мирмуҳсин Шермухамедов ҳам, Сидқий Хондайлиқий ҳам, Тавалло ҳам ва бошқа ижодкорлар, энг аввало, зиёлилар, маърифатпарварлар бўлишган, халқни онгли, ўқимишли қилиш, миллат байроғини баланд кўтаришга бел боғлашган, заҳмат чекишган, истиқлолни, истиқболни, бугунги, эртанги кунни орзу қилишган. Бу давр ижодкорларининг миллатпарварлик йўлидаги саъй-ҳаракатларини миллатчилликка йўйиш, тескари талқин этиш, ўзларининг қатафон қилишлар ҳам бўлган.

«Излай-излай топганим...» Жиддий изланиш, йирик тадқиқот самарасидан қаноат ҳосил қилиш, андак ғурур-ифтихор акс этган бу номда. Ва олим шундай дейишга тўла ҳақли-ҳуқуқли эди. Кейинчалик ушбу китоб унинг муаллифи ҳақида ҳамкасблари «Излай-излай топгани», «Игна билан қудуқ қазгани» дейишди, мақола-тақризлар битишди. Ва бунда муболаға, маҳобат йўқ. Ҳар бир олим, тадқиқотчи ҳақида ҳам шундай дейилмайди.

ТошДУ филология факультетининг 5-курсида таниқли адабиётшунос Фулом Каримов унга «Сиддиқий — Ажзийнинг адабий мероси» мавзуда диплом иши мавзуси таклиф этади. Иш кутилгандан ҳам муваффақиятли чиқади. Талабчан, билимдон олим ёш шогирдидан қаноат ҳосил қилади, ишончи ортади. Аспирантурага тавсия этади. Мирмуҳсин Шермухамедов ҳаёти, ижодини тадқиқот мавзуси қилиб белгилаб беради. Ижодкорнинг ҳатто туғилган йилигача номаълум эди. Ёш олим Оренбург, Қозон, Уфа шаҳарларига бориб, далил, маълумотлар излаб юрганида тўсатдан Марказий ҳарбий архивдан (ЦГАСА) шахсий делоси топилиб қолади. Олтмиш саккизинчи йили номзодлик диссертациясини ёқлаб, кафедрада ишга қолади. Ёш олимнинг катта ижодий имкониятига чуқур ишонч

ҳосил қилган профессор Фулом Каримов унга XX аср боши ўзбек адабиёти билан кенгроқ ва чуқурроқ ўрганишни маслаҳат беради. Б. Қосимов 1984 йили «Ўзбек инқилобий шеърятининг майдонга келиши ва тараққиёти» (1905—1917) мавзуида докторлик диссертациясини хатм қилади. 1986 йили профессорлик лавозими берилади.

Бегали Қосимов тадқиқотларига материал тўплаган, эълон қила бошлаган дастлабки йигирма йил аслида мураккаб, қийин даврлар эди. «Замонавий» мавзунинг ўқи ўзган, мозийга қайтиб иш кўриш кўплаб қадрланавермас, ҳужжатгоҳларнинг аксарияти эшиклари тақа-тақ берк эди. Бегали Қосимовнинг илмий жасорати, тадқиқотларининг аҳамияти шундаки, у аввало, йўқ жойдан шунча нарсани бунёд қилди, битта-битта далил, ҳужжат тўплади, газет, журнал таҳлама-ларининг чангини ютди, кўплаб материалларни нигоҳидан ўтказди, мутафаккирларнинг авлод-аждодини, қариндош-уруғлари, таниш-биродарларини суриштирди, кўп қишлоқ, кентларга, хорижий юртларга сафарлар қилди ва асримиз бошидаги ўзбек адабиёти ҳақида салмоқли тадқиқотлар яратди, илмимиздаги кемтикликни тўлдирди.

Публицистик руҳ билан йўғрилганлик профессор Бегали Қосимов мақола, тадқиқотларининг ўзига хос хусусияти, фазилатларидандир. Ақл билан юрак, илм, мантиқ ила ҳис, туйғу ҳамкору ҳамдастлиги, фуқаровий жасорату катта, чўнг маҳорат иттифоқи сифатидагина юзага келади бу фазилат. Ўзингиз ўйланг: туркона лафзда содда, теран ҳикматлари ила мусулмон оламини асрлар давомида лол қолдириб келган, ижодига инқилобий тўнтаришдан кейинги йилларда реакцион дея тамға босилган бобокалонимиз Аҳмад Яссавий, қомусий билимли, шер юракли, ҳақгўй, ўнлаб китоб, тадқиқотлар битган, кўп тилни билган, қизил империяда қадр топмаган Заки Валидий ва бошқалар ҳақида безовта бўлмай, изтироб чекмай, ҳиссиз, ҳаяжонсиз ёзиб бўладими, ахир! Кейинги йилларда публицистика, илгаригагидек, бир гуруҳ ижодкорларнинггина иши бўлмай қолди. Мақоланавислар сафига тарихчилар, иқтисодчилар, дин арбоблари, файласуфлар, ҳуқуқшунослар, турфа соҳа соҳиблари келиб

кўшилди. Адабиётшунос, публицист сифатида профессор Бегали Қосимовнинг ўз ўрни, мевқеи бор.

Бегали Қосимовнинг «Миллий уйғониш» китоби (2002) ва у ташаббускор бўлган, фаол иштирок этган «Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти» дарслиги (2004 йил, ҳаммуаллифлар Ш. Юсупов, У. Долимов, Ш. Ризаев, С. Аҳмедов) таниқли адабиётшуноснинг якуний асарлари узоқ йиллик бетиним, чўнг меҳнати самараси. Ушбу асарларни ўқимаган адабиётшунос билими кемтик филолог, чала мутахассисдир.

«Миллий уйғониш»га ^{И.У.ХУР}Шарафиддинов мухтасар муқаддима ёзган. Ниҳояти ярим бетлик нарсада Устоз шогирди китобининг салмоғи, аҳамиятини лўнда, ишонарли кўрсатиб берган, хусусан Б.Қосимовнинг қўрқ йиллик ижодий фаолияти давомида муттасил равишда жадидчилик ҳаракатини ўрганиб келгани, мазкур муаммога бағишлаб ўнлаб рисола, мақолалар эълон қилгани, жадидчилик ҳаракати ХХ аср бошларидан бошлаб Туркистондаги кудратли фикрни уйғотишга туртки бўлгани далиллаб берилганлигини алоҳида қайд этади.

Устознинг таъкидлашича, бу мавзуда ўзимизда ва хорижда кўп асарлар ёзилган эса-да, ҳаммасида ҳам жадидчилик тўғри талқин қилинавермаган, Б.Қосимовнинг жадидизм ҳақидаги тасаввурларимизни бир жойга йиғадиган, умумлаштирадиган йирик тадқиқотлари миллий истиқлол мафкурасини шакллантираётган бир пайтимизда жуда катта илмий-амалий аҳамиятга моликдир. Озод домла шогирди ҳақида камоли гурур, жиндай маҳобат билан «Бегалининг ўзи бир институт» дея лутф қилардилар.

МАСАЛАНИНГ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

«Жадидчилик Туркистонда 19-асрнинг охирларида майдонга келган, 20-аср бошларида шаклланиб, қисқа муддатда ўзининг ҳадди аълосига кўтарилган, 1917 йилги большевиклар тўнтаришидан кейин ҳам социалистик диктатура ўрнатилгунга қадар ўз мавқеи ва йўналишини сақлаб қола олган ижтимоий ҳаракатдир. У ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларини қамраб олган эди.

Муболағасиз айтиш мумкинки, мазкур даврда юзага чиққан на сиёсий, на маданий бирор ҳодиса йўқки, унинг эътибор ва таъсир доирасидан четда қолган бўлсин.

Жадидчилик ғоялари эрта баҳорнинг шиддатли ша-моллари сингари пўпанак босиб, билжираб кетган ўрта асрчилик турмушининг энг пастки қатламларигача очиб ташлади. Момагулдирак бўлиб, Миллат ва Ватаннинг ҳаёт-мамот масаласи кун тартибига қўйилгани ҳақида бонг урди. Чақмоқдек чақнаб, унинг бағридаги жароҳатларини ёритди. Обираҳмат бўлиб, она Туркистон кўксига маориф, матбуот, театр ниҳолларига ҳаёт бахш этди. Бу ғояларнинг асосида миллий уйғониш, миллий мустақиллик учун кураш ётар эди. Жадидчиликнинг моҳиятини Миллат ва Ватанни англашда улар манфаати учун курашишгача бўлган қизғин ва ҳаяжонли жараён ташкил қилди. Айни пайтда бу ҳаракат миллатни ҳам тарбиялаб борди. Уни ўз бошига ётган ҳар бир офатни тақдир деб таъбир этишдан таҳлил қилиб, чорасини излай олиш даражасигача кўтарди. Хусусан, жадидларимиз миллатнинг яшамоғи, тараққий топмоғи учун, биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи лозимлигини англаб етдилар ва кенг халқни уйғотишга алоҳида эътибор бердилар.

Халқ эса, Пўлатхон ва Дукчи Эшон воқеаларидан «Туркистон (Кўқон) мухторияти» моҳиятини англаш ва қўллашгача бўлган масофани босиб ўтди. Жадидларимиз сиёсий ишлар — ҳақ-ҳуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари билан мунтазам шуғулландилар. Айни пайтда, мактаб-маориф ислоҳ қилина бошланди. Миллий матбуот йўлга қўйилди. Театр пайдо бўлди. Янги адабиёт шаклланди, бир сўз билан айтганда, янги тафаккур майдонга келди. Бу — миллатнинг ўзлигини англаш ва мустақиллик мафкураси эди.

Бу ҳол, шубҳасиз, миллатнинг кейинги 3—4 асрлик тарихий тараққиётида мисли кўрилмаган ҳол эди. Унинг ҳаётида узоқ турғунликдан кейин янги босқич бошланишига далолат эди.

Жадидчиликнинг моҳияти шунда».

Бир саҳифа-ю етти сатрлик «Кириш»да жадидчиликнинг моҳияти — қаймоғини қисқа, лўнда ифода-лаб бериш, чиндан ҳам, ҳайратланарли, ҳавас қиларли маҳорат.

Профессор Бегали Қосимов йирик олим, айна чоғда моҳир педагог сифатида ном чиқарганди. Бизнингча, бу қонуний эди. Негаки, у илмий-педагогик фаолиятга киришган маскан — Миллий университетнинг филология факультетида XX асрнинг машҳур педагоглари Фулом Каримов, Айюб Гуломов, Субутой Долимов, Сиддиқ Фузаилов, Озод Шарафиддинов, Лазиз Қаюмовлар ишлашарди. Улар билан бир сафда туриб маъруза ўқишнинг ўзи бўлмасди. Бегали Қосимов бундай шарафли вазифани аъло даражада уддалабгина қолмай, йиллар ўтиб ўз услуби, ўз йўлига эга бўлган моҳир педагогга айланди. Унинг мазмундор, мароқли маърузаларини тинглаган филолог ва журналистлар домланинг билимидан баҳраманд бўлганликларидан фахрланиб юрадиган бўлишди. Муҳими, ўзбек филологияси факультетида талабчан, адолатли, ҳалол домла — Бегали Қосимовнинг имтиҳонидан ўта олган талаба, аспирант ўзини бемалол катта синовдан ўтдим, дея ҳисоблайдиган бўлди.

Юз йил нари-берисида миллат, Ватан, истиқлол учун фидойилик қилган маърифатпарвар, жадид отабоболаримиз ҳаёти, ижоди ҳақида турфа тадқиқотлар профессор Бегали Қосимов ижодининг асоси, мағзини ташкил этади.

Жуссаси пишиқ, миқти дўстимизнинг турган-битгани ақл, билим эди: унинг мақола, китобларини ўқиш, мароқли маърузаларини тинглаш, суҳбатини олиш, у билан шоҳмот ўйнаш ҳузурбахш, гаштли эди. Унинг номи, асарлари Туркия, Германия, Америка, Японияда, Москва, Санкт-Петербург, Қозон, Алмати, Симферополда, бутун Ўрта Осиё ҳудудида маълум эди. Немис олимаси И.Балдауф ҳар сафар юртимизга келганда, энг аввал, профессор Бегали Қосимовни сўроқлаб, суҳбатини оларди. Шунча ишни қилишга улгурган олим дўст-қадрдонларининг тўй-маъракаларида қатнашиш, янги асарлари билан қутлаш, беморларнинг кўнглини олишга ҳам вақт-имкон топарди.

Қаҳрамон шоғирдимиз Абдулла Орипов дорилфунундош, курсдош дўсти тобути қаршисида туриб, етук олимимизнинг адабиётимиз, маданиятимиз ривожига салмоқли ҳисса қўшгани, олтмиш икки ёшида юз ёшли олимнинг ишини қилиб кетганини гапирди, кўзлари-

да ёш филтиллаб ҳазин овозда икки мисра шеър айтди:

*Кунларим нотинчдир, тунларим пурғам,
Бир-бир кетаётир жўраларим ҳам...*

Бегали Қосимов 50, 60 ёшга тўлганида матбуотда 20 дан ортиқ мақола чиққанди, вафотидан кейин чоп этилган мақола, ёдномалар сони ўндан ошиб кетди. Шундай мақолалардан бири «Сўнгги жадид, янги насаф» деб аталади. «Бегали Қосимов замондошлари хотирасида» номли тўплам тайёр бўлиб қолди.

Катта олим, камтар инсон Бегали Қосимов жисман орамиздан кетган бўлса ҳам асарлари, сўзлари адабиёт муҳиблари, жигарбандлари, дўст-қадрдонлари қалбида узоқ йиллар сақланиб қолади.

ПУБЛИЦИСТ САБОҚЛАРИ

Минг-минглаб ўқувчиларни ром этган, юракларга сингиб кетган таниқли ижодкор вафот этса жудолик алами, айниқса, оғир бўлади. Анатолий Аграновский ҳаётдан кўз юмганига чорак асрча бўлибди. Лекин машҳур публицист истеъдодининг сон-саноқсиз мухлислари бу жудоликка кўника олишгани йўқ: уларнинг назарида «Известия»нинг махсус муҳбири газета саҳифаларида янги, ўткир муаммовий мақола, очерк, фельетон билан ҳар икки ойда бир марта кўриниш берадиган, самимий, ўйчан суҳбат қурадиган, муаллиф наздида узун, ўқувчи наздида қисқа, тез тугаб қоладиган бу асар ҳар сафаргидек воқеа бўладиган, тилга тушадиган, қўлдан-қўлга ўтадиган, таҳририятга, муаллифга катта обрў, эътибор келтирадиган...

Валентин Овечкин, Константин Симонов, Георгий Радов, Сергей Смирновлар сингари Анатолий Аграновский ҳаёти, фаолиятини публицистикага бус-бутун бахшида этган, ижоднинг бу турини юксак даражага кўтарган заҳматқаш, фидойи санъаткор эди. Тасалли, шукрона шуки, устозлардан ўлмас, ўчмас асарлар, бой, ибратли тажриба, теран, мароқли сабоқлар мерос қолади. Ва бу қутлуғ меросни изчил, жиддий, теран ўрганиш, идрок этиш, таҳлил-тадқиқ тарозуси-

дан ўтказиш, асарларининг сеҳрию хислатлари, сирю фазилатларини очиб бериш, биринчидан, устозлар хотирасига қўйилган ҳайкал бўлса, иккинчидан, уларнинг ижод, маҳорат сабоқларини давом эттириш, етишиб келаётган қаламкаш бўғинларга узатиш демакдир. Бу Анатолий Аграновский ҳамкасблари, дўсту шогирдлари, толибу шогирдлари, публицистика тадқиқотчилари ва мутахассислари зиммасидаги шарафли ва маъсулиятли ишдир.

Ўтган асрнинг олтмишинчи, етмишинчи йиллари, саксонинчи йилларнинг биринчи ярми публицистикасининг ёрқин, етук намуналари ҳақида гап борганда, Анатолий Аграновский ижодига мурожаат этмаган, «ўз» мавзуси, муаммоси нуқтаи назаридан унинг мақолалари, очерклари, фелъетонларига тегиб ўтмаган, муносабат билдирмаган тадқиқотчини топиш қийин. Бу Анатолий Аграновскийнинг собиқ иттифоқ публицистикасида тутган ўрни, мавқеидан далолат берувчи мароқли далил, албатта. Айни чоғда, унинг ижоди, маҳорати ҳақида йирик, салмоқли, теран тадқиқотлар ҳали, афсуски, кам. Истисно тариқасида «Известия» нашриёти 1986 йили чоп этган «Аграновский сабоқлари» («Уроки Аграновского») китобини, 1988 йил «Советский писатель» нашриёти чиқарган «А. Аграновский ҳақида хотиралар»ни, яна бир неча мақола, тақризни эслатиш мумкин.

Анатолий Аграновский асарларида оҳанрабо янглиф мудом ўзига тортувчи куч, аллақандай жозибадор сеҳр, элитувчи, эргаштирувчи меҳр бор, неча марта лаб ўқиб чиққанинг мақола, очерк, фелъетонни қайта қўлга олар экансан, албатта, яна ниманидир кашф этасан, янгича маъно, нуқталар топасан, ўзгача ҳузур, завқ-шавқ оласан, муаллиф истеъдодига, маҳоратига яна бир бор қойил қоласан. Публицист ижодини яхши тушуниш ва холис баҳолаш учун, кенг билим ва савия, адабиёт, журналистиканинг спецификацияси, сир-синоатидан чуқур хабардорликдан ташқари, оддий ҳақиқатнинг такрори булса ҳам айтайлик, шошмасдан, синчиклаб, «шимиб» ўқиш ва мулоҳаза юритиш, ўқиш ва ўқишнинг аҳамияти катта. Публицист асарлари — унинг қалби, қалами, олами, услуби, ижодий манераси, ёзиш йўриғи, кредоси, кўзгуси. Яна

бир қўшимча калит публицистнинг илмий, танқидий мақолаларидир. Бундай мақолалар — дилномалари оз бўлса ҳам соз.

Келинг, А. Аграновскийнинг илмий-танқидий қарашларидан келиб чиқиб, унинг айрим мақола, фелъетон, очерklarига мурожаат этайлик, бу назаримизда, публицист фаолиятининг етакчи майллари, тамойиллари, маҳоратининг муҳим нуқталарини тайин этишда энг мақбул йўл.

«Ўқувчи публицистикадан янги, теран фикр, юксак, хақ гоё қидиради. Яхши ёзадиган одам яхши ёзмайди, яхши ўйлайдиган одам яхши ёзади». «Публицист маҳоратини авваламбор янгилликни — янги далил, янги тийнат, янги муаммо, янги ҳодисани разведка қилиш, тушуниш, чизиб беришда кўраман». «Муаммосиз публицистика умуман йўқ. Биз эса кўпинча ишонтириш ўрнига декларация билан машғул бўламиз»; «Публицистика-кураш, ҳаётимиздаги янги нарсаларни барқарор этиш, олға боришимизга тўсиқ бўлаётган иллатларга барҳам бариш демакдир. Курашни олиб ташланг — хроника, корреспонденция, очеркнамо лавҳа, репортёр мулоҳазалари қолади. Газета публицисти сифатида бу жанрларни эъозлайман, уларсиз газета бир кун ҳам яшай олмайди (бадий очерксиз кун кечиришини биламиз), шундай бўлса ҳам уларни чинакам публицистика дея олмайман. Қайси факт хабарбоп-у қайсиси корреспонденциябоп, буниси далиллаш, униси идрок этишни тақозо этади — буларни журналист иш столида ҳал этиши керак. Ишчи заводда материалга ҳар хил ишлов бергани сингари очеркка ҳикоя либосини кийдиришдан ёмони йўқ... Учинчи кварталда пойабзал тарқатиш муаммосини мойбўёқда тасвирлашга ҳожат йўқ».

А. Аграновскийнинг илмий-танқидий, публицистик қарашлари ичидан ҳозирча мана шу, занжир ҳалқаларидек маҳкам боғланган, бир-бирини тўлдирадиган, бойитадиган, тақозо этадиган фикрлари, нуқтаи назарини олайлик-да, улар асосида ижодига, асарларига мурожаат этайлик.

А. Аграновскийнинг «Келажакдан репортаж», «Катта старт», «Равшан кўрувчи кўзлар», «Эътиқод», «Излашга йўл оляпман», «Тўқнашув», «Ишнинг кўзи»,

«Ўрмон ўсаверади», «Тартиб», «Танланган асарлар» китобларига кирган мақола, очерк, фельетон, ҳужжатли қиссаларининг ҳаммасига ва ҳар бирига теран мазмун ва гўзал шаклнинг уйғунлиги, юксак гоёвийлик, бадийлик, публицистикликнинг уюшқлиги, фикр билан сўзнинг узилмас иттифоқидек энг муҳим фазилатлар хосдир. Публицист, ўзининг сўзларидан фойдаланиб айтганда, ҳам яхши ўйларди, ҳам яхши ёзарди.

Уқувсизлик билан ёзилган (баъзан, ҳатто анча-мунча тажриба орттирган журналистлар қаламига мансуб) асарларида гоёвийлик билан бадий публицистиклик икки хил, бошқа-бошқа нарсалар эканлигини, гоёвийлик шиорлар, чақириқлар, улуғлардан иқтибослар, дабдабали, қизиқ гаплар, офаринномалар сифатида асар юзига ёғ сингари суриб чиқилгани ва, турган гапки, бу чинакам гоёвийликдан тамом узоқлиги сезилиб қолади. А. Аграновский мақола, очерк, фельетонларида юксак гоёвийлик, тамойил (тенденция) асарнинг умумий руҳидан, теран томирларидан, далил ва воқеаларнинг изчил ва жиддий таҳлилидан, ибратли, ҳикматли хулосаларидан, тийнатлар моҳиятидан, муаллифнинг фикр-мулоҳазаларидан, қисқаси, матндан бевосита, табиий равишда келиб чиқади. Мисол учун истаган китобидан истаган асарини олиб қараш мумкин. «Ўрмон ўсаверади» китобини бошлаб берган асар — «Қандай қилиб биринчи бўлганим» очеркини олайлик. Публицист иккинчи космонавтнинг парвози ҳақидаги илк хабарни, ният қилганидек, Москвадан беш минг чақирим узоқликда, Титовлар хонадониди, ота-онаси, қадрдонлари, ёр-биродарлари, ёғилиб кетажак журналистлар даврасида қарши олади.

Инсон илк бор коинотни забт этган, бу бахтга собиқ иттифоқ кишиси мушарраф бўлган кезлар. Иттифоқ фани, техникаси зафаридан бутун жаҳон дол, оммавий ахборот ва пропаганда воситалари ҳайрату тасанноларга тўлиқ. Ҳар қандай ташбеҳ, баландпарвоз сўз айтса арзигулик, ўрнига тушгулик. Лекин, чинакам публицистларда бўлганидек, А. Аграновскийда ҳам «самовий», ялтироқ сўз, кўтаринки, офаринона иб-

ра учрамайди, публицист, ўз услубига содиқ қолиб, масаланинг илдизига, моҳиятига теран назар ташлайди, мунаққид В.Кардин ҳаққоний таъкидлаганидек, очеркка тамом ўзгача, кутилмаган йўналиш беради. Ҳамма жойда, ҳатто фазода ҳам рўй берган воқеа, бўш ерда, бўшлиқда рўй бермаганига эътиборни жалб этади.

Аграновский учун энг муҳим нарса нечанчи бўлиб ёзишда эмас, балки қандай ёзишда, аниқроқ қилиб айтганда, маҳорат билан, қойилмақом қилиб ёзишда, масаланинг моҳияти, негизини теран ва тўлиқ очиб беришда, анализ ва синтезнинг кучи, қувватида. Публицист, масалан, қурувчи Злобиннинг методи ҳақида бошқалардан анча кейин ёзди («Хўжайинлар» очерки), лекин ҳаммадан ўтказиб, маромига етказиб ёзди. «Известия»га ёғилиб келган хат-хабарлар, жавоблар, таҳририятнинг бу мавзуга яна икки марта қайтиши бунинг гувоҳи. Мусобақа ҳақидаги мақоласи («Обтекатели»), «Реконструкция» очерки ва бошқа асарлари хусусида ҳам шуни айтиш мумкин. Публицист масаланинг туб моҳиятига етмагунча, барча саволу жумбоқларни бартараф этмагунча кўнгли таскин топмайди, айрим муаммоларга қайта-қайта мурожаат этишдан эринмайди.

«Босилган материалга қайтиш, публицистикада сўнгсўз (эпилог) бўлиб хизмат қилади. Газета қаламга олинган ҳодиса қай тарзда ривожланаётгани ҳақида хабар беради. Бу — муҳим ва керакли сатрлардир. Мақола юзасидан чора-тадбирлар кўрилганда улар керак, чора-тадбирлар кўрилмаган бўлса, ўн чандон керак. Уларнинг муҳимлиги босилган материалларнинг ўзидан кам эмас». («Хўжайинлар, ёки Николай Злобин бригадаси ташаббуси қандай ёйилаётгани тўғрисида», «Известия» 1972 йил, 16 июль.) «Нимага, ўйладим, биз «Босилган материаллар изидан»ни ҳафтадан кейин, бир ойдан кейин берамиз-у деярли ҳеч қачон ўн, ўн беш йилдан кейин бермаймиз. Ахир бу қизиқ эмасми? Воқеалар қай тарзда ривожлангани билан қизиқиши қаҳрамон келажаги қандай белгилангани кўриш, у ҳақда бекор ёзилмаганига ёки бекор ёзилганига ишонч ҳосил қилиш. Бундай эпилоглар муаллиф

учун бамисоли имтиҳон («Ўн йил ўтгач», «Известия», 22 апрель, 1975 йил). Бу сўзлар — публицист кредоси, принципини кўрсатиб турибди.

Мавзу ва муаммо — Анатолий Аграновский публицистикасининг энг жозибадор жиҳатларидандир. Бу икки сўзни пайванд, вобаста ишлатишимиз боиси бор. Публицист мавзулари, албатта муаммобанд бўларди, муаммолар, ўз навбатида, янги мавзуларни белгилаб берарди.

Мавзунинг муаммолилиги кўпинча асар сарлавҳаларидан ҳам кўриниб туради («Сифат нимадан бошланади», «Техника хавфсизлиги», «Реконструкция», «Аппаратни қисқартириш», «Амалга ошмаган ташаббус» ва ҳоказо).

Мавзу ва муаммонинг вобасталиги ўз-ўзидан юзага келиб қоладиган, ҳаммага ҳам муяссар бўлаверадиган фазилат эмас, тажриба, катта билим, кенг савия, жиддий тайёргарлик, масалани миридан-сиригача, бўйдан-энига ўрганиш, матн устида кунт, сабот билан ишлаш, ҳар бир жумла, ибора, сўзга эринмай сайқал бериш, бир сўз билан айтганда, зўр маҳорат натижаси.

Уфа махсус синтез заводи қурилишидаги илғор тажрибаларни ёритиб очерк ёзиб келиш топширилган муҳбир кескин танқидий руҳдаги мақола ёзиб, вазирликдаги анча-мунча амалдорларнинг ҳушини бошидан учириб юборади, ҳатто вёрстка қилинган материал энг сўнгги дақиқада олиб ташланади, бир ойдан сўнг газета юзини кўради. Аграновский муаммога кенг ва тегран нигоҳ ташлайди, 25 йил муқаддам бугунги кунни кўради, бугун (яъни ўша пайтда) тежалган бир миллион кейинроқ бориб ўнларча миллион зарар келтиришини далиллаб, исботлаб беради.

Аграновский қайси мавзуга қўл урмасин, уни қойилмақом қилиб улдасидан чиқарди, публицист мавзулари доираси эса кенг ва ранг-баранг бўларди. Тўғри, баъзи мавзулар (масалан, учувчилар ҳаёти, фан-техника масалалари)ни алоҳида меҳр, ихлос билан қаламга олса-да, у бир мавзунинг, бир соҳанинг публицисти эмас эди.

«Энг яхшилар — олдинги маррага! Мана биз нимага ўрганганмиз. Ва бу адолатли, тўғри, лекин халқ

хўжалигида «кейинги марра йўқ», деган сўзларни так-
рорлашни яхши кўради у.

Муаллиф кабинетларда ўтириб, кундалик иши қоғозлар ўқиш, ёзиш, телефонларда гаплашишдан иборат бўлган кишилар ҳақида гапириб, «бу ишлар ҳеч бир жиҳати билан пўлат эритиш, дарёларни жиловлаш, янги йўллар қуриш, шаҳарлар бунёд этишга ўхшамайди. Лекин бундай канцеляриячиларсиз эритиш ҳам, жиловлаш ҳам, қуриш ҳам, бунёд этиш ҳам бўлмайди. Минглаб одамлар олдинги маррада қаҳрамонона меҳнат қилишади, кейин шундай тинчгина кабинетларда нимадир вақтида расмийлаштирмаса, барча ҳаракатлар беҳуда кетади.

«Келинг, бошқармачилар меҳнатига тўлиқ ҳурмат-эътибор билан ёндашайлик» («Аппаратни қисқартириш»); «Биз денгизчилар, балиқчилар, ўрмон кесувчилар, учувчилар ҳақида оз ёзамизми? Келинг, бу сафар официант ҳақида ёзайлик», — ўқиймиз «Официант» очеркида.

Аграновскийнинг «Сифат нимадан бошланади» номли мақоласи бор. Бу мақоланинг юзага келиши тарихи, тайёргарлик жараёни ҳақида шу номли илмий-танқидий мақоласи ҳам бор («Журналист», 1972 йил, 6-сон). Публицист вафотидан кейин унинг ҳамкасблари сўнгги муаммоли мақоласи «Аппаратни қисқартириш»нинг илк варианты ва унинг юзага келиши тарихи ҳамда муаллиф қайдларини эълон этишди («Известия», 1984 йил, 13 май). Ҳар икки мақола ва уларнинг вужудга келиш тарихи ҳақидаги мақола ва қайднома — публицистнинг ҳар бир асарига нечоғли катта ва жиддий таёргарлик кўриши, бетиним меҳнат қилишига ёрқин мисолдир. Масалан, «Сифат нимадан бошланади» мақоласини ёзишдан олдин муаллиф ўттиздан ортиқ — ишчидан тортиб министрчага одам билан суҳбатлашади, бир қанча корхоналар, илмий тадқиқот институтлари, кўрғазмаларда, масъул идораларда бўлади, кўплаб материаллар билан танишади, Германияга қилган икки сафари кузатишларидан фойдаланади, бир неча ён дафтарни тўлдиради, шундан кейингина ёзишга киришади. Айрим очерк, мақолалар учун икки, ҳатто кўпроқ командировкалар лозим бўлганини айтади.

Ушбу мақоласида публицист қахрамон, персонажлар билан суҳбатлашишда баъзи нарсаларга алоҳида эътибор билан қарашни таъкидлайди. Булар: билмаган нарсани сўраб билишдан уялмаслик, тортинмаслик, суҳбат чоғида жим турмаслик, «шариллатиб ёзиб олувчи автомат» бўлмаслик, суҳбатдошни қизиқтира, уни фикрлаш жараёнига торта билиш, фактлар кетидан эмас, фикрлар кетидан бориш (баҳслашиш, мунозара қилиш) ва ҳоказо. «Мен суҳбатдошлар билан доимо турли савияда баҳслашаман ва бу бирор кишида норозилик уйғотганини эслай олмайман. Пайдо бўлган истаган шубҳани ҳал этиш мен учун муҳим». Булар ҳар бир журналист, публицист учун керакли, зарур сабоқлардир.

«Олтин тутун» очерки моҳирона ёзилганидан ташқари, яна бир жиҳати билан ибратлидир. Ёшини яшаб бўлган бир чол НЭП даврида савдо-сотиқ қилиб йиққан беҳисоб бойликлари (тилла, бриллиантлари, долларлари, қимматбаҳо санъат асарлари)ни ўз ихтиёри билан, аризасида ёзишича, «шонли Армиямизнинг мудофаа қудратини кучайтириш» учун топширади. Бир умр сажда қилиб келган нарсадан халос бўлиб, руҳан энгил тортади, шаҳри, фамилиясини айтмасликларини, умуман тинч қўйишларини илтимос қилади.

Аграновский чол билан учрашишга икки-уч бор уриниб кўради, лекин у бундан бош тортади. Бошқа журналист бўлганда, эҳтимол, «аттанг» дея изига қайтган, мавзуга алвидо айтган бўлармиди. Лекин бундай қилмайди: милиция бўлимида бойликлар билан танишади, чолнинг ҳаёти, турмуш тарзи, руҳий кечинмалари, қатъий қарори сабабларини чуқур таҳлил-тадқиқ этади ва «Унинг ҳаёти уч нуқтага таянади: йиғди, яширди, топширди» деган лўнда, тўғри хулосага келадики, «Известия»да босилиб шов-шув бўлган очерк саводли, ўқимишли чолнинг ҳам қулоғига етган, ичида муаллифнинг таҳлил-хулосаларига тан берган бўлса ажаб эмас, деган фикрга бориш мумкин.

Аграновский дарҳол мавзуга киришишни, ниятини очиқ баён этишни, у билан ўқувчини таништиришни хуш кўради. Айрим очерк, мақола, фелъетонларининг илк сатрларини келтириб ўтиш ибратли,

ўрганса арзигулик деб ўйлаймиз. «Умрни узайтиришнинг энг яхши ва ҳозирча якка-ягона йўли — уни қисқартирмаслик. Мавзуим: техника хавфсизлиги. Кенгроқ олинса, меҳнат муҳофазаси муаммоси. Биз буни қишлоқ хўжалиги мисолида кўриб чиқамиз («Техника хавфсизлиги»); «Мавзуни белгилаб олай, менга «фан» ва «иш» сўзларини бириктирмоқ даркор. Унчалик оммабоп бўлмаган бирикув» («Аввал иш қилинди»); «Воқеа, афсуски, янги эмас, болалар совхоз боғидан мева ўғирлашди. Таъкидлайман: совхоз боғидан. Таъкидлайман: ўғирлашди. Таъкидлайман: болалар. Сиз нима десангиз денг, мен учун бу ҳолатлар ичида энг муҳими — болалар» («Олчазор»); «Нима учундир энг катта машмашалар энг кичик жамоаларда юз беради» («Ўрмон ўсаверади»); «Аппаратни қандай қисқартиришади. Истаган аппаратни, айтайлик, учиш аппаратини, йўли битта, ортиқча нарсасини олиб ташлашади» («Аппаратни қисқартириш»).

Деярли ҳар бир асар мана шундай қизиқтирувчи, ром этувчи, фавқулудда, парадоксал жумла-иборалар билан бошланади. Бу — таҳлил-тадқиқотнинг интиҳоси, сўнгги нуқтаси, хулосаси бўлади.

«Инсон машинадан қиммат!!! — бу бизнинг шароитимизда шунчаки шиор эмас. Чиндан ҳам, қиммат, фалсафий маънода ҳам, ахлоқий, социал, техникавий, сиёсий маъноларда ҳам. Ва энг оддий, пулга чақилган маънода ҳам шундай, қиммат» («Техника хавфсизлиги»); «Мен қўшнилар билан хайрлашдим ва уйимга қайтдим. Бори-йўғи — икки қават. Энг қисқа командировкам. Ва энг оғир командировкам («Икки қават пастда»).

Анатолий Аграновский публицистикасининг энг муҳим фазилати, энг бақувват жиҳати анализ ва синтез кучи, қудрати десак, муболага бўлмас. Таҳлил, тадқиқ, хулоса (улар, одатда, узвий боғлиқ, уйғун, бир-бирини тўлдирган, бойитган ҳолда келади) кўпинча асар сарлавҳасидан, илк жумлаларидан бошланади, мавзу, муаммо талқинида тўлиқ намоён бўлади, сўнгги нуқта билан яқунланади, йўқ, кейин ҳам, ўқувчи-хатлари, кўпчилик фикр-мулоҳазаларида давом этади.

А. Аграновскийнинг таҳлил ва ҳулосалари кенг, миқёсли, теран ва ишонарли бўлади, ижтимоий, сиёсий, ахлоқий, ҳўжалик ҳаётининг бир қанча жабҳаларини қамраб олади.

«Амалнинг инқирози» очерки бошида муаллиф аввал район ижроия комитетининг ёмон раиси, сўнг совхознинг яхши директори ҳақида ҳикоя қилишга ваъда бериб, ўқувчини қизиқтириб қуюди ва сал ўтмай парадоксал бир фикрни айтиб, ўқувчи қизиқишини орттиради: «Бу ерда шуни маълум қилишнинг мавриди келиб қолди: гапимиз бир одам устида боряпти. У ёмон эди — яхши бўлиб қолди. Ва бу, одамларнинг ўзгариши қийин бир ёшда юз берди... Мен ёши улўф амакиларнинг дарров «қайта тарбиялана» қолишига ишонмайман ва бу ўзгаришларни психология соҳасидан изламоқчи эмасман». Публицист кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш муаммосини ўртага қўяди ва Кучеров мисолида ишонарли таҳлил-тадқиқ қилиб беради.

«Кучеровнинг инқирозга юз тутиб, пастлаб кетиши ва тез кўтарилиб, парвоз этиши сабаблари нимада?» — савол қўяди муаллиф. Айтиш керакки, саволлар қўйиш, персонаж, ўқувчи билан ҳамкорликда жавоб қидириш ва топиш — Аграновский анализ ва синтез санъатининг синалган усулларидандир. Кучеров райижроком раиси лавозимида мустақил эмасди, бошқаларнинг оғзига қараб турарди, директор бўлгач, мустақил иш тутади, ўзидаги катта энергия, идеалларни тўлиқ рўёбга чиқаради, бошқаларни оғзига қаратади, етаклайди, «Лонница» савхозини илғор ҳўжаликлардан бирига айлантиради — мана асосий сабаб, сирсиноат қаерда (оғир, ҳалол меҳнати билан оила боқувчи темирчи, тўғрисўз Константин Твардовский (машҳур шоирнинг укаси) у ҳақда илиқ фикрлар билдиради... «унгача бўлган директорлар кўпроқ ўзини ўйлашди, мол-дунё тўплади, маишат қилди, давлат пулини совурди, бу эса ҳўжалик оёққа турсин, одамлар яхши яшасин деб тиним билмай елиб югурди». «Тилингга эрк бермасанг бўларди, — деб танбеҳ беради хотини, — бирортаси эшитиб қолиб, ишингга ҳалал бермаса эди». «Мени постимдан жилдириш қийин, —

мағрурона жавоб қайтаради эри», — болға-сандонимни эгаллашга кўзи учиб турган одам йўқ»).

Илмий даражаси ҳам, унвони ҳам бўлмаган, «шунчаки Иван Иванович»нинг педагогика институтида профессорлик лавозимида, кафедра мудирини бўлиб ишлаши ҳеч бир ғайритабиий бўлмай, тамом табиий ва қонуний эканлигини асар таҳлили давомида исботлаб беради. Маълум бўлишича, ўнлаб, юзлаб шогирдлар, фан номзодлари, доцент, профессорлар тайёрлаган, мақола ва дарсликлар ёзган, Қозон лингвистлар мактабининг устози, фронтовик И.И. Назаров умри бўйи бошқаларни ўйлаб, ўзини ўйлашга вақт, имкон топмаган экан, «Известия»нинг, муаллифнинг аралашуви билан ВАК унга доцентлик унвонини беради, кўп ўтмай орден билан мукофотланади («Кўлингизни беринг, Иван Иванович»).

Кочеров маст ҳолда тракторни поезд йўлига тикиб қўяди-да, ўзи номардларча қочиб қолади. Ведринцев яшин тезлигида поездни тўхтатишга улгуради, ўзи ҳалок бўлади-ю 500 пассажир ҳаётини сақлаб қолади. («Тўқнашув»). Публицист жиноятчи билан қамоқда суҳбатлашади, мархум машинист билан хаёлан суҳбатлар куради, кўп материалларни ўрганади, воқеаларни таҳлил-тадқиқ тарозисидан ўтказди-да, кенг, чуқур ҳулоса чиқаради. Муаллифнинг қатъий фикрича, юз берган ҳодиса оддий бир тўқнашув бўлмай, икки хил ҳаёт тарзи тўқнашуви, икки хил нуқтаи назар тўқнашуви, қолаверса, икки мафкура тўқнашувидир.

Кўриниб турибдики, публицист ҳулоса ва умумлашмалари теран, салмоқли, мазмундор. Ва ҳар бир ижодкордан шуни талаб этади. «Мен яқинда Астраханда бўлдим ва Волга Каспийга қўйилишига шахсан ишонч ҳосил қилдим», «Тўп дарвозага кирганда гол бўларди» қабилидаги «чуқур ҳулоса»лар устидан истеҳзо билан кулади.

Публицист шундай ишончли аргумент, мисол-далиллар келтирадики, муаммонинг ҳаётийлиги, зарурийлигига заррача бўлсин шубҳа қолмайди. «Реконструкция» мақоласи шундай бошланади:

«Намунали, шаҳар бўйича хотинлар олдиндан ёзилиб қўядиган туғуруқхоналардан бирининг бош врачини

аризаларига шундай резолюция чекаркан (ўзим кўрдим): «Кўз ёришга рухсат этаман».

Борди-ю рухсат этмаса-чи. Ўйлаш ҳам даҳшатли... Қуйида сўз кетадиган ишни таъқиқлаш мумкин эмас.

Гап реконструкция тўғрисида боради. Мақола охирида ўқиймиз: «Реконструкцияга ижозат бермаслик — бугунги кунда бемаънилик. Туғилиш сўзсиз юз беради. Аммо унга ёрдам бериш даркор».

Кўриниб турибдики, қиёс беҳуда келтирилмаган, у муҳим, ҳаётий далил бўлиб хизмат қилади. Ҳар бир воқеа-ҳодисани, ҳатто жасоратни ҳам жиддий ва синчков таҳлил-тафтишдан ўтказиш — Аграновскийнинг доимий эътиқоди, синалган усуллардан эди. Ҳатто фан, техника зафари ҳақида ёзганда ҳам публицист баланд-парвоз сўз-жумлалар ишлатмайди. «Ўлимдан кўрқмасдан», «Кўркув нималигини билмай» деган сўзлар беъманилик, куруқ гапдан бошқа нарса эмас», — дейди «Бир оғиз сўз» очеркининг қаҳрамони Седов. — «Учувчи ўлимдан кўрқади», «Ваҳима ҳам унга ёт эмас». Седовнинг қатъий фикрича, агар учувчи парвоз олдидан жасорат кўрсатишга отланипман деб ўйлар экан, демак, у учишга ҳали тайёр эмас. Шунинг учун А. Аграновский жасорат, қаҳрамонлик, шижоат сингари сўзларни иложи борича ишлатмасликка интилишини айтади, негаки, бир мақоласида ўринли таъкидлаганидек, ортиқча миқдордаги пафос толиқтиради. Публицист очеркда нуқул қизил бўёқ, фелъетонда нуқул қора бўёқлардан фойдаланишга қарши. Очерк қаҳрамони билан учрашув пайтида беҳосдан унга соя ташлайдиган ҳолатлар, халақит берувчи далиллар, қаҳрамоннинг такаббурлиги, ичкиликка, қинғир ишларга мойиллиги ва ҳоказо ёхуд фелъетон персонажи самимийлик, тўғрилиқ ва ҳоказо фазилатларини намоён этиб қолса, чўчимаслик, бемалол матнга киритавериш лозим, бу асарга жонлилик, ҳаётийлик бахш этади.

Публицистика — кураш демакдир, деган ақидага қатъий амал қилган муаллиф воқеаларни кескин тўқнашувлар, мураккаб ички коллизиялар фонида баён қилади, пировардида асар жонли, ҳаётий қаҳрамонлар ёрқин, кабарик, тугал чиқади. «Ўрмон ўсавера-

ди», «Тўқнашув», «Лекин хавфсиз», «Олчазор», «Икки қават пастда», «Фан қуруқ гапга ишонмайди» ва бошқа асарлари бунга ёрқин мисолдир.

Ёзувчи, публицистнинг асосий қуроли — сўз. Бадиий публицистик маҳорат кўп жиҳатдан сўз маҳоратига боғлиқ. А. Аграновский сўз имкониятларидан тўлиқ фойдаланувчи, унга максимал нагрузка юкловчи публицистлардан. Унинг азми-ихтиёридаги сўз, даставвал, таҳлил, тадқиқ, умумлашма қуроли. Публицист сўз негизини тадқиқ этиш, термин, ибораларнинг маъзини чақиш, кутилмаган маънолар топишга ва буни мавзу, муаммога боғлашга айниқса моҳир. «Амалнинг инқироzi» очеркида «номенклатура» термини, «Доктор Фёдоровнинг кашфиёти» очеркида «интеллигенция» сўзларининг маъзини чақиш орқали қўшимча далил-аргументлар топади. «Иш ҳақи улар учун ишлаб олинган ҳақ бўлди — сўз ўзининг илк, соғлом, асл маъносини касб этди». «Хўжайинлар»; Академик Обид Содиқов ҳақидаги «Муваффақият» очеркида «успел», «успех» сўзлари негизи бир эканлигига ишора қилади. Учувчи Нефедов янги самолётни синаш пайтида ҳалок бўлди. Ҳлими олдидан техникага оид қандайдир бир сўзни айтганини доктор аёл эслайди. «Ҳалок бўлди. Сирни олиб кетди. Лекин сўнги дақиқагача ҳаётининг маъноси — иши ҳақида ўйлади, нима кечганини дўстларига айтмоқчи бўлди. Ва бу сўз, сўнги бор сўз энг кучли, энг ватанпарварона сўз эди. Улар аниқлашди. У «помпаж» деган экан («Бир оғиз сўз»). Учувчи характерини тугал чизишда бир оғиз сўзга қанчалик залворли нагрузка юклаганини англаш қийин эмас. Кейинчалик конструкторлар бу сўз асосида самолёт титрашининг олдини олиш чорасини кўришади. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Анализ ва синтез жараёнида Аграновский доимо ўқувчини назарда тутаяди, уни ҳамфикр, ҳамқору ҳамдаст билади. Публицистика барчага баравар, очиқ лаборатория деган фикрга Аграновский асарлари ҳаммадан кўпроқ жавоб беради. У ўқувчидан ҳеч нарса яширмайди, уни бирга ўйлашга, факт ва рақамларнинг маъзини чақишга, масаланинг моҳиятига етишга

таклиф қилади, ижодий ҳамкорликка чорлайди. Муаллифнинг ўқувчи билан мулоқоти ўзаро ишонч, самимий юморга асосланган. У ҳазил-мутойибани, кутилмаган фикрлар айтиб, ўқувчини ҳайрон қолдиришни ҳуш кўради.

«Аппаратни қисқартириш» мақоласида собиқ иттифоқ вазириликлари бўйича айрим рақамлар келтиради:

«...1970 йилни олайлик. Ўшанда тармоқнинг маъмурий-бошқарув персонали — АУП 139 минг киши эди. Шундан кейин йилига қисқартиришлар бўлиб турди, уларни ҳам кўшиб ҳисоблаганимда, бошқарувчилар сони 73 мингга камаяди. Қанча қолди дейсизми? Шу-да, ҳисобни билмайсиз: 160 минг киши қолди. Кулгига олиш осон, тушуниш қийин».

«Официант» очерки ўртасида Рошчининг таъриф-тавсифини тугатади-да, кутилмаганда: «Чойчақа-чи? Афтидан, бу нозик савол кўпларнинг тилининг учиди турибди, сезиб турибман», — дейди ва қаҳрамони ҳам бу иллатдан холи эмаслигини, чойчақа олиши, лекин мижозларни алдаб, маст қилиб олмаслиги, берса қайтармаслигини айтиб, бу иллат тобора йўқолиб бораётганини таъкидлайди.

«Фан қуруқ гапга ишонмайди» фелъетони бошланишидаги огоҳ ҳам диққатга сазовор: «Келинг, бошдан суҳбат оҳанги ҳақида келишиб олайлик. Оҳанг бир текис бўлиши лозим. Ҳеч қандай сенсацияларга, ҳеч қандай ғазабнок товушларга ўрин бермайлик, кенг-фелъ ва сермулозамат бўлайлик. Ундов аломатларини бошқа ҳолларга сақлаб турайлик. Ҳозир биздан даркори босиқлик, босиқлик ва яна босиқлик. Бизга равшанлик керак».

Ҳамма бирдек амал қилиши керак бўлган, лекин ҳамма амал қилавермайдиган огоҳ. Асар оҳанги масаласига А. Аграновский алоҳида эътибор берганича бор. Публицистининг инон-ишончича, тўғри белгиланмаган, мароми келишмаган оҳанг (тон) муаллифдан ўчани олади. Муаллиф қизишгани сари ўқувчи совуққон бўла боради. Муаллиф ғазабнок бўлса ўқувчи босиқ тутади. Муаллиф ҳаяжон оғушида — ўқувчи бўлса лоқайд. Ҳеч кутилмаган ҳолда асар тескари таъсир эта

бошлайди. Бунга ўзбек публицистикасидан ҳам мисоллар келтириш мумкин.

А. Аграновский эслатиб ўтганимиздек, махсус, қисқа, мазмундор илмий-тадқиқотларининг ўзида ўрнини топиб журналистиканинг айрим масалаларига тегиб ўтишга уста. «Бўшлиқ» очеркида доимий, кундалик ахборотнинг зарурати ҳақида гап кетади. Едоковлар оиласи дунёдаги, мамлакат турли бурчакларидаги воқеалардан хабардор. Лекин қўшни заводда нима қилиняпти, уйлари қаршисидаги бўшлиқда нима қурилмақчи — беҳабар. Бунда асосий маълумот ўчоғи — бозор-ўчар, кўча-куй. (Уйлари рўпарасида қурилаётган объект, кампир навбатда туриб эшитганидек, бошлиқлар учун уй эмас, хиёбон экан) «Табиат бўшлиқни ҳазм қилолмайди, ялангликлар ўт билан қопланади, асосан ёввойи ўт билан. Айтмоқчиманки, информация бўлмаган жойда миш-мишлар ўрмалаб чиқади. Бизга фойдали миш-мишлар бўлмайди. Миш-мишлар фақат зарарли бўлади». Публицист бу хулосасида тўла ҳақ.

«Наташа» очерки қаҳрамонни ўзи ҳақида ёзмаслик ҳақида муаллифнинг чин сўзини олади (ваъдасига амал қилиб, қаҳрамоннинг номини ўзгартиради, шаҳрини айтмайди), сабаби газетада ишлайдиган дугонаси панд берган — йўқни йўндириб, борни йўқ қилиб ёзган экан. «Амалга ошмаган ташаббус» очерки персонажи эса тилларда дoston бўлгиси, ҳайъатларда ўтиришни, экраннинг нарёғидан туриб жилмайишни хуш кўради, ўйламай, пишитмай, ҳисоб-китоб қилмай ташаббус билан чиқади, «Мисли кўрилмаган кўтаринкилик шароитида...» қабул қилинган ташаббуснинг қўллаб-қувватланмаганидан астойдил хафа бўлиб, газетага хат йўллайди. «Одатда газетачилар янги ташаббус кашф этишса гурурланиб юришади, менга эса бир марта ташаббусни ёпишдек серғалва иш билан шуғулланишга тўғри келган эди» ёзади публицист. Қаҳрамон аёл бизнинг журналистик шовқин-суронимиз, хато ва нуқсонларимиз «маҳсули» эканлигини айтади, Республикамизда ҳам бунга мисоллар топилади. Етмишинчи йиллар охирида машина теримида «мингтонначилик»дек ёлғон ташаббусни йўққа чиқаришда Назир Сафаров,

Шароф Убайдуллаевнинг, қоракўл тери етиштиришда сохта рекордларга, СЖКни бекор қилишда Нусрат Раҳматов, Номоз Саъдуллаев, Ҳамдам Эшонқулов ва бошқа публицистларнинг хизмати катта бўлди. «Тошкент технологияси», «Ака-ука Шодиевлар жасорати» каби ташаббусларни ёйишда ҳам муболаға, бўрттиришлар, санамай саккиз дейишлар бўлгани сир эмас.

А. Аграновский адабиётда бутун бир йўналиш, публицистикада бутун бир авлод яратди деган баҳоларда муболаға йўқ. У республикамызда ҳам энг севимли муаллифлардан эди. «Иттифоқда биринчи журналист, менимча, «Известия»нинг махсус мухбири Анатолий Аграновский, ўйлайманки, бошқалар ҳам бунга қўшилади», — деб ёзган эди. «Сўз ҳам ишдир» сарлавҳали интервьюсида истейодли публицист Сафар Остонов («Комсомолец Узбекистана», 5 май, 1978 йил).

Анатолий Аграновский гарчанд мустабид тузум, ҳукмрон мафкура йилларида ижод этган бўлса-да, унинг публицистикаси бугун ҳам ўз қимматини йўқотган эмас, маҳоратидан ўрганадиган нарсалар кўп.

ИЛМ, ИЖОД ЧОРРАҲАСИДА

ЎЗБЕКНИНГ ЧИНГИЗ ОФАСИ

Мамлакатимиз истиқболи, миллатимиз истиқболига чин дилдан қувонадиган ардоқли инсонлардан бири — қирғиз халқининг улуғ фарзанди, жаҳон адабиётининг йирик намояндаси Чингиз Айтматовдир. Улуғ адибнинг юртимиз, халқимиз ижод аҳлига меҳри, ихлоси қанчалик баланд бўлса, ўзбекистонликларнинг Чингиз Айтматовга бўлган муҳаббати, ҳурмати, эътиқоди ундан-да зўр. Юртбошимизнинг Чингиз Айтматовга йўллаган мактуби бунинг яна бир ёрқин ифодаси бўлди.

Чингиз Айтматов жаҳон миқёсида асарлари энг кўп нашр этиладиган, энг кўп ўқиладиган, саҳналарда, экранларда энг кўп кўрсатиладиган, эфирда эшиттириладиган сермаҳсул ижодкорлардан биридир. Адибнинг асарлари 180 тача мамлакатда, 1000 мартача, 800 миллиондан ортиқ нусхада чоп этилган. Бу рақамлар йилма-йил ортиб бормоқда. Адиб таваллудининг 75 йиллиги муносабати билан кўплаб янги нашрлар юзага келди ва 80 йиллик юбилеи арафасида бу жараён ҳамон давом этмоқда. Яна бир жиҳати, жаҳон олимларининг Чингиз Айтматов ҳақидаги барча тадқиқотлари адиб асарларидан кўпроқ жилдларни ташкил этади.

Улкан сўз санъаткорининг ҳар бир асари биринчилардан бўлиб ўзбек тилига ўгирилиши ва кўп нусхаларда нашр этилишини алоҳида қайд этиш мароқли ва қувонарлидир. «Жамила», «Бўтакўз», «Биринчи муаллим», «Сарвқомат дилбарим», «Момо ер», «Алвидо, Гулсари!», «Оқ кема», «Эрта қайтган турналар», «Соҳил бўйлаб чопаётган Олапар», «Асрга татиғулик кун», «Қиёмат», «Кассандра тамғаси», «Чўққида қолган овчининг оҳи зори» ва бошқа асарларини Асил Рашидов, Иброҳим Ғафуров, Набижон Боқий, Ёқубжон Хўжамбердиев, Суюн Қораев таржималари орқали ўқиганмиз.

Чингиз оғанинг юртимиз, элимизга меҳр-муҳаббатини «Пахтанинг ойдин йўли», «Жаҳаннам узра қарғалар фарёди», «Дунёни ҳайратга солайлик», «Амур Темур буюклиги» каби мақолаларида, оламга донг тартган буюк бобокалонларимиз, олиму фузалоларимиз, улкан сўз санъаткорлари Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Зулфия, Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Саид Аҳмад, Шукрулло, Ҳамид Фулом, Тўлепберган Қаипбергенов, кинохроникамизнинг донгдор вакиллари Малик Қаюмов, Хайрулла Жўраев, олимлар Париза Мирзааҳмедова, Фазлиддин Ҳамроев, журналистлар Зиёд Есенбоев, Мақсуд Қориев, Аҳмаджон Мелибоев, Аҳмад Аъзам, Анвар Жўрабоев ва бошқалар билан қурган суҳбатларида ҳам ўз ифодасини топган.

Чингиз Айтматов 1958 йил Тошкентда бўлиб ўтган Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари 1-конференциясида иштирок этганди. Шундан бери юртимизда ўтган турли анжуман, йиғин, байрамларда қатнашиб келади, ижодкор дўстлари, ҳамкасблари билан дийдор кўришади, юртимиз, одамларимиз, Тошкентимизни юракдан севишини, узоқ вақт кўрмай қолса соғинишини кўп бор таъкидлайди. Мана, адибнинг айрим дил сўзлари:

«Ўзбек ҳалқининг тақдирини ўз тақдиримдан ажратиб қаролмайман»; «Агар Ўзбекистоннинг ҳамма пахтасини жамулжам қилиб, вагонларга ортиладиган бўлса, Ердан то Ойга қадар етадиган эшолон зурур бўлгани ҳақида ҳикоя қилганман очеркимда. Бунинг сира муболаға жойи йўқ эди»; «Қадим ўзбек маданиятининг Ўрта Осиёга кўрсатган таъсирини кўҳна Византиянинг Русга кўрсатган таъсири билан қиёслаш мумкин».

Адиб Ўш фожиаларини эслаб ёзади: «Қадимдан қардош бўлган икки халқ ўртасида пайдо бўлган нифоқни бартараф этиш борасида ўшанда Ислом Каримов улкан давлат арбобиға муносиб ақл-идрок, донолик намунасини кўрсатди».

2004 йилда Москвада, «Воскресенье» нашриётида буюк адиб таваллудининг 75 йиллигига атаб «Ковчег Чингиза Айтматова» номли садмоқдор китоб чоп этил-

ди. Ковчег — кема дегани. Афсонада айтилишича, дунёни сув босганда Нуҳ пайғамбарни, оила аъзоларини, мол-ҳолларини кема қутқариб қолган экан. «Ноев ковчег» — «Нуҳ кемаси» деган ибора шундан қолган. Китоб номи ҳам маълум маънода рамзий. Чингиз Айтматов кемаси, оқ кемаси, нажот, умид кемаси деган маъноларда.

Китоб салкам етти юз бетлик. Унда адибнинг машҳур давлат ва жамоат арбоблари, ёзувчи, санъаткор, олимлар, ота-онаси, фарзандлари билан бирга турли йилларда тушган 90 дан ортиқ сурати ҳам берилган. Ўзбекистон Қаҳрамони, машҳур адабиётшунос, китоб шайдоси Озод Шарафиддинов: «Ёзувчиларга бағишланган анча-мунча китобларни биламан, лекин бундай салмоқли, мароқли ҳам сифатли китобни кўрмаган эдим», — дея нашрга беҳад юксак беҳо бериб, тенгдоши ва қадрдонига аталган китоб ҳақида газетада махсус мақола эълон қилганди.

Китоб таниқли давлат ва жамоат арбобларининг адиб ҳақидаги дил сўзлари, Расул Ҳамзатов, Дайсаку Икёда шеърлари, Луи Арагон мақоласи билан бошланади, 60 дан ортиқ адиб, олим, мунаққид, санъаткорларнинг мақолалари, Айтматовнинг «Оқ кема», «Чингизхоннинг оқ булути» асарлари, «Болалигим» қиссасидан парчалар, янги мақола, суҳбатлари берилган. Немис олими ва таржимони Фридрих Хитцер адиб ҳикояларидан ёзиб олиб нашр эттирган «Болалигим» қиссасининг «Отамни эслаб» бобида Чингиз олти яшар пайтида падари бузруквори, таниқли давлат арбоби, ўттиз еттинчи йили қатағон қурбони бўлиб қатл этилган Тўрақул Айтматов билан Фарғона водийсига сафарини эслайди.

«Фарғоналикларнинг яшаш тарзи ҳам ўзига хос эди, — эслайди адиб. — Одамлар катта бир оиладек бўлиб аҳил яшаган, ҳар қандай ишни жамоа бўлиб кўнгилдагидай бажаришар эди. Қишлоқларда кексаларнинг ҳурмати баланд, уларнинг гапи кичиклар учун қонун эди. Қайғуни ҳам, хурсандчиликни ҳам бирга баҳам кўришарди. Бундай бирдамлик Ўзбекистоннинг олис туманларида ҳали ҳам сақланиб қолган».

Китобнинг юзага келишида ўзбекистонликларнинг салмоқли ҳиссалари бор. Чингиз Айтматов ижодининг

собитқадам тадқиқотчиси Париза Мирзааҳмедова китобга илмий муҳаррирлик қилди ва «Ўз чўққисини забт этган адиб» деган йирик, теран мақола ёзди. Таниқли файласуфлар Қўчқор Хоназаров «Инсоният фарзанди», Омонулла Файзуллаев «Кассандра тамғаси» романида илмий фантазия» номли мақолалари билан қатнашди. Шунингдек, менинг ҳам Айтматов публицистикаси тадқиқига бағишланган «Сайёравий тафаккур адиби» сарлавҳали мақолам китобдан жой олган. Ҳаммамиз буюк адибга сиҳат-саломатлик, янги ва гўзал асарлар туҳфа этишини тилаймиз.

ҚЎШ ЧИНОР

Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов — булар адабиётимизнинг икки порлоқ юлдузи, шеърятимизнинг сарбаланд қўш чўққиси. Уларнинг шеърларини ўқимаган китобхон, қўшиқ, ғазалларини куйламаган ҳофиз, дилтортар сўзларини тингламаган, шуҳрати, довруғини эшитмаган ҳамюртимиз, асарларини таҳлилга тортмаган адабиётшунос, мунаққидларимиз бўлмаса керак. Уларнинг довруғи аллақачон икки дарё оралигидан, юрт сарҳадларидан ошиб кетди, адабиётшунослигимизда-ку, қаҳрамон ёзувчиларимиз асарлари ҳақида битилган мақола, суҳбат, очерк, эссе, тақриз, китоб, диссертация ва бошқа тадқиқотлар устма-уст тахланса уларнинг кўп жилдликларидан ошиб кетади, бу арифметика шоири замонларимизга хуш келса керак деб ўйлайман. Камина ҳам китоб, мақола, суҳбат, эсселаримда, ўрни келганда улуғларимиз ижодига мурожаат этиб, шеърларидан парчалар келтириб тураман. Ушбу мўъжаз эсседа Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов билан учрашувлар, мулоқотлардан баъзиларини эслаб ўтмоқчиман.

Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов билан аввал ғойибона, матбуотда босилган шеърлари орқали танишганман. 1965 йил бўлса керак, «Ёш гвардия» нашриёти ўн ёш шоирнинг ўнта китобчасини чиқарган ва уларни ярми кўриниб турадиган мўъжаз қоғоз қутичага солиб ўқувчиларга тақдим этган эди. Улар ичида Э. Воҳидовнинг «Тонг нафаси» ва А. Ориповнинг «Мит-

ти юлдуз» китобчасини бошқалар қатори алоҳида меҳр — иштиёқ билан ўқиб чиққан эдим.

1965 йил Братск (ҳозирги Х. Сулаймонова) кўчасида жойлашган Ёзувчилар союзи Абдулла Қаҳҳор ўтказган суҳбатда камина ҳам иштирок этгандим, орқада ўтирганларнинг «ана Эркин Воҳидов, ана Абдулла Орипов» дея шивир-шивир қилишгани, ҳавас билан боқишганини эслайман. Уларнинг айрим шеърлари тилларга тушган, овоза бўлиб кетган, талабалар ёд олиб айтиб юришган эди-да. Устоз А. Қаҳҳор ушбу суҳбатида, кейинги мақолаларида Э. Воҳидов, А Орипов шеърларини алоҳида қайд этган, ҳикоя, қиссасига уларнинг тўртликларини эпиграф қилиб келтирган, айрим «ўта сиёсий ҳушёр» кишиларнинг ўринсиз таънадашномларидан ҳимоя қилган эди.

Э. Воҳидов, А. Ориповлар билан шахсан 1967 йили, устоз юбилеи муносабати билан ўтказилган учрашувларда, шеърхонлик, гурунглarda танишганман. Август охирларида Самарқандга Абдулла Қаҳҳор, О. Шарафиддинов, Э. Воҳидов ва бошқаларга кўшилиб, камина, диссертация ҳимояси арафасида бўлган аспирант ҳам борган эдим. Академик В. Абдуллаев олиб борган ўша учрашувда Э.Воҳидов устозга аталган «Чинор» шеърини завқ билан ўқиб берган эди.

6 сентябрда А. Қаҳҳор 60 йиллиги олдидан улар ижоди бўйича диссертация ёқладим. Вақти зиқлигига қарамай Устоз ҳимояга келган, уч соат чамаси икки ҳимояни жимгина эшитган, кейин бизни қутлаб, шошиб кетган эдилар. Тадқиқотимиз талабчан адибимизга маъқул келдими, келмадими, анча вақт билолмай юрдим. Чамаси бир ойлар вақт ўтгач, учрашиб қолганимизда Абдулла Орипов: «Бу бола яхши нарса ёзибди, деб сизни мақтади», — деб кўнглимни кўтарди. Устозга, шоирга меҳрим яна ҳам ошиб кетди.

ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ) журналистика факультетида ишлаган йилларимизда Маданият саройида, «Ёшлик» мажмуасида, 303 ва бошқа аудиторияларда ҳар икки севиқли шоир билан кўпдан-кўп учрашувлар, шеърхонликлар гувоҳи бўлганмиз. Уларда журналистлар, филологлар, айниқса, фаол иштирок этишарди. Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповларнинг 50, 60 йил-

ликларига баришланган тантаналар улар таҳсил олган университетда, айниқса, қизиқарли, файзли ўтарди.

Абдулла Орипов янги китоби чиқса, телевидениеда бирор нарсаси кўрсатилса, кўпинча яқин тутган дўстлари, ҳамкасбларини бирор кафе ёхуд хилват чойхонага таклиф этар, у ерда адабиёт, санъат, ижод ҳақида қизгин гурунглар бўларди. Университет деканларининг ойда бир марта бўладиган анъанавий кечки гаштак — гурунгига, каминанинг гали келганда, ҳамкасблар илтимосига кўра, Абдулла Ориповни таклиф этдик. Шоир бажонидил рози бўлди ва уч-тўрт соат давомида очилиб суҳбат берди, мароқли ҳикоялари, янги шеърлари, ҳазил-мутойибаларини хузур қилиб эшитдик. Ўша пайтлардаги шофёри Обид деган йигит, одатдагидек, кетайлик деб тиқилинч қилмаганида гурунгимиз ҳали давом этадиган эди. Қайтаётганимизда шоир бирдан «Ғайбулла домланикига борамиз», — деб қолди. Обиджон «Гаражга киритмайди», — деб тиқилинч қила бошлади. Мен ҳам нима дейишни билмай қолдим: вақт, чиндан ҳам, кеч бўлиб қолган эди, ўзимиз ҳам, рост гап, сархуш эдик. Раҳбар барибир айтганини қилдирди. Хайрият, Устоз ҳали ухламаган экан, кўриб хурсанд бўлиб кетди. Абдулла Ориповнинг зукколиги, топқирлигига қойил бўлдим: «Домла, бир куни ўғлингиз улғайиб, мурти, соқоли оқариб қайтиб келади, сиз нуроний мўйсафид бўлиб кутиб оласиз, — деди кучоқ очиб кўришаётиб. Йўқолганига уч йилча бўлганича дараги чиқмаётганидан дилтанг, дарди ичида Устоз ғоят таъсирланиб, қувониб кетди: «Ойиси, битта тўн олиб чиқинг», — деди. Умидбахш сўзга интизор Шаҳрибону опа дарров тўн олиб чиқдида, биргалашиб шоирнинг елкасига ташлашди. Кейин «Саиджон, ертўлага киринг-да, битта шиша олиб чиқсангиз,» — дея илтимос қилдилар. Кўп йиллардан бери наинки ичкиликни оғзига олмай, ҳатто гапирмай қўйган Устознинг бу кутилмаган таклифига ҳайрон бўлмадим: сўз санъаткорининг сўзшунос олим хонадонига ташрифи, иккинчидан, ёлғиз ўғлини йўқотиб, гангиб қолган эр-хотиннинг далда берувчи, умид уйғотувчи бир оғиз ширин сўзига бениҳоя суюнишгани, таъсирланишгани, юрагига яқин тутадиган икки сар-

хуш меҳмонни янада сархуш кўриши, илиқ гапларини эшитиши, хоҳиши эди.

«Пойқадами ёққан инсон» очеркимда ўттиз йил муқаддам хонадонимизда Пайариқ туманининг раҳбари, дилбар инсон Хайрулла Сайдиевнинг елкасига китоб, қоғоз қўйиб «Хайрихоҳ» шеърини ёзиб, уларга эсдалик сифатида топширгани, икки йил бурун марказдаги уйда Жуманиёз Жабборов, Маҳмуд Сатторов ва каминага Андрей Вознесенский билан Жанубий Кореяга сафари, туфли олмоқчи бўлиб, рус тилида мурожаат этганида сотувчи қиз ўз тилини унутган юртдошимга нарса сотмайман, деб дағал муомала қилгани, кейин меҳмонлигини, шоирлигини билиб қайта-қайта узр сўраганини кула-кула айтиб берган ва учовимизга ҳам биттадан тўн кийдириб юборган эди.

Эркин Воҳидовнинг шеърлари, китоблари, газаллари асосида яратилган ашулаларни эшитиб, ижодий учрашувларга қатнашиб, истеъдодига маҳлиё бўлиб юрган бўлсам-да, шахсан анча кеч учрашганман. Тўғриси, шоирнинг салобати босгандир, гарчанд иш юзасидан ёки унинг нашриётга директорлик даврида китобимни чиқариб беришини илтимос қилиб мурожаат этмаган бўлсам-да, барибир, катта шоир, зукко инсонга бесабаб мурожаат этишни эп кўрмаганман.

Эркин Воҳидов билан бир қадар яқин бўлиб кетишимизга унинг курсдоши, кейин куёви, таниқли адабиётшунос, ажойиб инсон, моҳир таржимон ва шахмат шайдоси Раҳматулла Иноғомов (жойлари жаннатда бўлсин) сабабчи бўлгандилар. («Куй авжида узилмасин тор» ёдномамда бу ҳақда батафсил ёзганман). Эркин Воҳидов ижоди, бетакрор маҳорати ҳақида кўп ёзилган, гапирилган, ёзилажак ва гапирилажак. Лекин Р. Иноғомовнинг «Шоир бўлиш осонмас» китоби ва, айниқса, «Камтарлик ҳақида» шеърининг таҳлили, қайта-қайта сайқал берилганлик жараёни менда чуқур таассурот қолдирган эди. Эркин ака учрашув, шеърхонликлардан кейин баъзан университет бош корпуси орқасидаги Абдулла аканинг самоварида (афсуски, бузилиб кетганига анча бўлди) ишқибозлар билан шахмат суришга қоларди. Шоир шахматни энг камии биринчи разряддилар кучида ўйнар, ҳаммани доғда қолдирарди. Шахмат баҳонасида турли фан мутахассисла-

ри — филологлар О. Шарафиддинов, Б. Қосимов, тарихчи Ш. Шаропов, математик Ф. Насриддинов, геолог А. Жўлиев ва бошқалар ўйинларини томоша қилиб, қизиқ-қизиқ воқеаларни гапиришиб ҳам дам олардик, ҳам янги-янги маълумотларга эга бўлардик. Эркин ака, илк кўрганда, халқ шоири, депутат, арбоб, ўзини бир қадар сипо тутгандай туюлса ҳам, аслида камтар, киришимли, суҳбати ширин, дилбар инсон сифатида ҳар сафар жуда ёқимли таассурот қолдирарди. Қизиқ, баъзи шоирлар бор, иқтидори ўртача, шеърлари ҳам ҳаминқадар, лекин гурунг, улфатчиликларда, нуқул ўзининг матоҳини, шиғирларини ўқиш, бошқаларга гап бермаслик пайида бўлади, барчанинг жонига тегади. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов гап-гаштакларда кўпроқ бошқаларни тинглаб, қизиқ тарихларни гапириб, ҳаммани оғзига қаратишади, шоирлигини бир қадар «унутишади», ўрни, завқи келганда суҳбат мавзусидан келиб чиқиб, икки сатр ё бир тўртлик қистириб ўтишардики, бу узукка қадалган кўздай ярашарди. Махсус ижодий учрашувларда эса бошқа гап. Мухлислар истаганча, томоқлари қақрагунча шеър ўқишади, ҳар икки томон учун ҳам завқли бўлади (бир йил бурун Москва телевидениесига кўрган эдим: бир учрашувда Евгений Евтушенкога узоқ шеър ўқитишди, қайта-қайта илтимос қилишди, шоир ахийри, «Мен чолга раҳмларинг келсин», — деди-да яна бир шеър ўқиб, давомли олқишлар остида минбарни тарк этди). Тўғри-да, самоварда ёхуд саккиз-ўн кишилик улфатчиликда, айтайлик, таниқли актёр ёки мусаввирга соҳалари бўйича ҳадеб савол бера бошласанг, ё гапни бошқа ёққа буради ёки жавоб бермайди, ахир у бу ерга дам олгани, уззу кун шуғулланадиган соҳасини бир муддат «унутиш»га, «чалғиш»га келган. Журналист талабалар, ёш мухбирларга шу маслаҳатни баъзи-баъзида эслатиб тураман, савол беришнинг, гап олишнинг мавриди, ўрни бўлади (махсус учрашувга келишиб ол, унда, ажратган вақтига қараб, истаганча савол беравер).

Эркин ака шеърляти ҳақида гапириб, шахматга ўтиб кетибмиз. Бу маълум маънода табиий. Шоиримизнинг «Шеър ва шахмат» деган махсус назми ҳам бор. Каминна, ҳамкасбларим даврасида ўртамиёна шахматчи, та-

ниқли шоирдан бир неча марта қолганимни, бир марта, Фафур Фулом номли боғда «Муштум»нинг 80 йиллиги муносабати билан ўтказилган турнирда дуранг ўйнаганимни мақтаниб, ўзларини кўрганда «шу дурангнинг кайфи билан юрганим»ни мақтаниб қўяман.

Эркин Воҳидов аруз вазнига янги нафас олиб кирган, унинг катта имкониятларини намоиш этган шоирларимиздан — «Ёшлик девони», бошқа ғазал, назмлари бунинг далили. Мумтоз адабиётимизни, ийҳом, тажнис, талмеҳ, тазод, сажь, тарсеъ, тажохул-ул ориф, тимсол каби маънавий, лафзий санъатларни чуқур ўрганган шоир ўзи ҳам бу санъатларни моҳирона қўлагани ва катта муваффақиятларга эришгани маълум.

Қизим Гулчеҳра университет филология факультетида таҳсил олди, Озод домладан диплом иши ёзди, аспирантурада профессор Ёрмат Тожиев раҳбарлигида «Ўзбек бадий нутқида антитеза (Эркин Воҳидов шеърини мисолида)» деган мавзуда номзодлик диссертациясини хатм қилди. Расмий оппонентлар, шоир ижодининг билимдонлари И. Фафуров, Р. Иноғомовлар иш ҳақида илиқ фикрлар билдиришди. Бу ҳам шоир билан янада яқин бўлишимизга бир сабаб бўлди. Шоира Турсуной Содиқова «Эл устозим» рисоласида Э. Воҳидовга «Сўзни соққадай ўйнатади» дея таъриф бергани бежиз эмас.

Камина ТошДУ (ЎзМУ) журфагига деканлик чоғимда Абдулла Ориповни ўриндошлик асосида бир муддат ярим ҳажмда ишга таклиф этган эдик (шоир филфакнинг журналистика факультетида таҳсил олган-да). Шоирнинг маърузаларини бошқа факультет талабалари ҳам келиб тинглашар эди. Олим Тошбоев деган аспирантимизга илмий раҳбар қилиб Абдулла Ориповни белгилагандик, ёш тадқиқотчи диссертациясини ўз вақтида муваффақиятли ҳимоя қилди.

Қаҳрамон шоирларимизнинг мароқли мақола, интервьюларини ҳузур қилиб ўқиганман. Жиддий, масъул мавзуларидаги теран, илмий маърузаларини ҳам, майин, тагдор юмор билан йўғрилган чиқишларини ҳам анча-мунча эшитганман ва ҳар сафар катта таассурот, завқ олганман.

Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллиги арафасида Республика Фанлар Академияси мажлислар залида ўтган илмий-назарий анжуманда Абдулла Орипов шундай ўткир, таъсирли маъруза қилдики, ҳамма лол, қойил қолди. Шундан кейин сўзга чиққан академик Бахтиёр Назаров ҳамманинг кўнглидаги гапни айтди — бу чинакам қаҳҳорона, зўр нутқ бўлганини эътироф этди.

Ҳар икки шоир ижодида гоҳ юзларга ним табассум югуртирадиган, гоҳ ёйилиб кулдирадиган шеърлар ҳам, зоҳиран беозордек туюладиган, лекин таги зил ҳазиллар ҳам анча (А. Ориповнинг қалин қорли, изғирин кечада эшакда меҳмонга бормоқчи бўлиб, йўлдан адашиб яна уйга қайтиб келган икки чол ҳақидаги, ёки илғор ишчи ва чаққон мухбирга бағишланган шеърларини, Эркин Воҳидовнинг довдир Матмуса билан боғлиқ ҳангомаларини, ёхуд нашриётга раҳбарлик чоғида китоби чиқмай ётган ёки қўлёзмаси қайтарилган ижодкорларнинг гинахонлигини ифодалаб «Бахтиёр Ризо, Ихтиёр Ризо, москвалик Николай Доризо, Бари менадан норизо, мен директорман» деб бошланадиган ҳазил шеърини, шунингдек, сатрларга «Карвалол ичгандан кўра кар ва лол бўлмоқ керак» деган топилмани жойлаган ҳажвиясини эслаш кифоя).

Шоирларимиз, мана ярим асрдирки, гўзал, пурмаъно шеърлари билан матбуот саҳифаларини лолазор этишиб, жарангдор назмлари, мароқли суҳбатлари ила эфир, экранни безашиб, катта-кичик китоблари, таржималарини чоп эттиришиб, жамоат ишларида фаол қатнашиб келишаётибди. Илк шеърлари, тўпламлари билан минг-минглаб ўқувчилар меҳрини қозонишди, халқнинг, Президентимизнинг назарига тушишди, лауреат, депутат бўлишди, турфа сийловлар олишди, сўзлари билан шеърятимиз газини баландга кўтаришди, миллатини, ўзларини хорижга танитишди. Адабиёт аҳлига танилиш, шуҳрат пиллапояларидан кўтарилиш ўз-ўзидан бўлгани, силлиқ кечгани йўқ, албатта. Мустабид тузум йилларида ёшлиқ ҳарорати, шижоати билан ёзилган гўзал, ҳаққоний шеърларидан баъзилари ҳукмрон мафкура қолипига сифмаганлиги, айрим «синфий, партиявий ўта ҳушёр» кишилар назм тизмаларини бамисоли микроскоп ор-

қали кузатиб, мавзу, сарлавҳалардан, матнлар, таг-матнлардан, сарлавҳалар орасидан, ҳатто қофия оҳанглардан қалтис маънолар, сиёсатга тегиб кетадиган гаплар излашгани, «топишгани», шунингдек, ҳасад, кўролмаслик каби иллатлар, очиқ ва пинҳоний гала-мисликлар ҳар икки ижодкорнинг асабларига текканлиги, айна чоғда янги мавзу, сюжетлар берганлиги, маҳоратини чархлагани бор гап.

Абдулла Орипов Эркин Воҳидовга атаб «Юрак ва ақл» номли ҳазиломуз ва «Арслон чорлаганди...» номли жиддий шеър ёзган. Шоир ҳамкасбига уларни арслон юксакликларга чорлагани, ўзларида матонат, бардош борлиги, лекин «ёппа таларга яралган» кумурсқалар сафардош бўлганини ва бу алам қилишини тагдор, маънодор йўсинда изҳор этганди.

Ўзбекистон Қаҳрамонлари Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов адабиётимизнинг порлоқ юлдузлари, кўркам, бақувват илдизлари заминга чуқур кетган, шохлари сарбаланд, ёнидаги ёш ниҳолларни жазирамада иссиқдан, изғирин шамоллардан авайлаб ўстирувчи кўшчинорлардир.

АДЛ ҚАЛАМ СОҲИБИ

Одил Ёқубов ҳақида гапириш, ёзиш ҳам осон, ҳам қийин. Қийинлиги шундаки, адибнинг катта, ибратли ҳаёт йўли, бой, ранг-баранг ижоди, қизгин жамоатчилик фаолияти, инсоний фазилатлари ҳақида соатлаб мириқиб гапириш, илҳом билан узоқ қалам суриш мумкин. Осонлиги шундаки, Одил Ёқубов деган ном тилга олинishi биланоқ минг-минглаб китобхонлар, ихлосмандлар кўз ўнгида, тасавурида Туркистоннинг Қарноқ деган қишлоғида туғилиб ўсган, тенгтўшларидан олдин фронт кўрган, порох ҳидини туйган, Ўзбекистонда олий таҳсил олган, тақдирини шу юрт билан боғлаган, масъул, шарафли лавозимларда ишлаган, адиб сифатида кенг танилган, Туронзаминни оламга танитган, гўзал ҳикоя, қисса, роман, драма, мақолалар битган улкан истеъдод, мукофот, унвон, нишонлар соҳиби, ўзбек — қозоқ халқлари, Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида дўстлик, ҳамкор-

лик ришталарини мустаҳкамлашга салмоқли ҳисса қўшган, қўшаётган фаол жамоат арбоби, уруш ва меҳнат фахрийси, қалби кенг ва олижаноб, камтар ва дилкаш бир инсон гавдаланади.

Асарлари билан миллионлаб китобхонларга яхши таниш бўлган Одил Ёқубов ҳақида узоқ гапирмайлик, деб унинг ҳаёти, ижодий фаолиятига қисқача экскурс қилиш, бадиияти, шахсиятига хос муҳим нуқталар, етакчи тамойилларга тўхталиш билан чекланайлик.

Эгамберди акага эгам яхши фарзандлар берди. Бирининг исмини Одил қўйишди. Ният холис экан, у одил инсон, одил адиб бўлиб етишди. Одил Ёқубовнинг болалиги ўттизинчи йилларга, тилларда, матбуоту радиоларда шонли Октябрь, улуг доҳий, ҳур замон, бахтли болалик бетиним мақталган, амалда қаҳатчилик, қаттиқчилик, қатағоннинг қаҳрли қиличи, совуқ нафаси кезиб юрган, дилларда алам, армон, мунг қотган асабий бир даврга тўғри келди: ўттиз еттинчи йилда 90 дан ошган бобоси қамоққа олинади, кейин отаси «халқ душмани» деган машъум ёрлиқ ёпиштирилиб, отиб ташланади. Оила чирқираб, тўзиб қолади. Бедодлигу шўришлар, ур-сурларнинг асл-сабаби ҳали маълум эмасди: доҳийга, партияга, тузумга муҳаббат, садоқат кучли эди.

Уруш оёқлаб қолган кезлар ўсмир Одил ёшлик орзуси — романтикаси, ҳукмрон мафкура таъсирдаъватими, ё, кейинчалик ўзига хос очиклик, самимийлик билан тан олганидек, нодонликданми, ёшини катгартириб, ихтиёрий фронтга жўнайди, Гоби саҳросини, Хинган тоғларини елкасида қурол, юк пиёда кезади. Квантун армиясига қарши курашар экан, ёш жангчи Ватан ичра бир ватанни — жонажон Қарноғини, гўзал Туркистонни, жигарбандлари, қавм-қариндошлари, юртдошларини ҳимоя қилаётганини теран англайди.

Аскарликка ёш бориб, олти йил деганда қайтиб келган Одил Ёқубов Тошкентга йўл олиб, Ўрта Осиё давлат университети филология факультетига ўқишга кирганда курсдош талабалари ичида «қария»си, тажрибалиси эди. Илмга чанқоқ, тиришқоқ Одил Ёқубов сабоққа қаттиқ берилади, ўз устида кўп ишлайди, ўқиш билан бирга ижод қила бошлайди. Илк асари —

«Тенгдошлар» қиссаси чоп этилганда ҳали талаба эди. Матбуотда чиққан «Дадил қадам» деган илиқ тақриз ёш адибга янги куч, илҳом бағишлайди, кичик жанрларга зўр бериб, қаламини қайрайди. Ҳикоялари ичида «Икки муҳаббат» ҳаётийлиги, самимийлиги, кўп планлилиги билан адабий жамоатчилик диққатини тортди, танқидчилик мазмунан қиссага тенг ҳикоя деб баҳоланди.

Тажрибаси ошган адиб бирин-кетин бир неча қисса эълон қилади: «Муқаддас», «Тилла узук», «Ларза», «Қанот жуфт бўлади», «Матлуба», «Бир фельетон қиссаси», «Излайман». «Муқаддас» қиссаси Одил Ёқубовга катта шуҳрат келтиради, у ўқувчиларнинг, айниқса, ёшларнинг севимли асарига айланади. Адиб Шариф ва Муқаддас севгиси тасвири асносида ҳалоллик, поклик, диёнат, эътиқод муаммоларини ўртага қўйди ва бу муаммолар барча асарларининг етакчи мотивига айланди. Бу йилларда адиб энг қийин — драматургия жанрида ҳам кучини синаб кўрди, «Чин муҳаббат», «Айтсам тилим куюди, айтмасам дилим...», «Юрак ёнмоғи керак», «Олма гуллаганда» номли пьесалар, «Дилбарим», «Баҳор ёмғирлари» киносценарийлари... Пьесалар театрлар сахналарида қўйилди, сценарийлари асосида фильмлар яратилди. Айни чоғда адиб ижодий имкониятларини насрда кўпроқ намоён эта олишини, йирик, салмоқли проза яратиш мумкинлигини чуқур ҳис қилди.

«Эр бошига иш тушса...» романида уруш йилларида фронт орқасидаги оғир ҳаёт, хотин-қизлар, болалар, ўсмирларнинг машаққатли меҳнати, сабр-бардоши ўз жонли ифодасини топган.

Одил Ёқубовга катта шуҳрат келтирган асар — «Улуғбек хазинаси» романи (1973) бўлди. Адиб бу шоҳ асарида — шоҳ ва олим Улуғбек ҳаётининг нур ва зулматга, маърифат ва хурофотга, зиддиятли ва фараҳли дамларга тўла сўнги даврини ажиб бир маҳорат билан гавдалантиради. Машҳур адиб Чингиз Айтматов ёзувчига «Литературная газета» саҳифаларида илиқ хат — тақриз йўллаб, асарни қизиқиб, тўлқинланиб ўқиб чиққанини, русча таржимасидан кўнгли тўлганини, роман баланд ва олижаноб прозанинг гўзал намунаси эканлигини, буюк зот Улуғбек туркиёна мил-

лий ифтихоримиз, дард-изтиробимиз эканлигини баралла айтдики, шўролар Шарқининг тарихий шахслари ва тарихий асарлари атайин рағбатлантирилмайдиган, қадрланмайдиган турғунлик даврида бу фикрларни билдириш, ёзиш катта журъат ва жасорат эди.

Одил Ёқубов бошқа бир тарихий романи — «Кўҳна дунёда»да Турон заминнинг икки буюк алломаси — Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино илмда, табобатда ўзлари бир академия бўлишгани, беҳисоб машаққату қийинчиликларни сабр-матонат билан енгишга интилишганини типик тийнатлар, ёрқин манзаралар орқали ўзига хос алфозда ва услубда тасвирлагандики, улуғ зотларнинг фидойилиги, мақсад йўлида собит қадамлиги, ирода-бардошлилиги ҳозирги авлод, айниқса, ёшлар учун катта ибрат, намунадир. Умуман, Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», Кўҳна дунё»си қанчалик тарихий бўлса, шунчалик замонавий, «Диёнат», «Оқ қушлар, оппоқ қушлар»и қанчалик замонавий бўлса, шунчалик тарихий. Ўтган, кечаги кун — бугун тарих, ҳозирги, шу тобдаги лаҳзалар — эртага тарихга айлангуси. Тарих эса одил ҳакам, буюк муаллим, сабоқ бергувчидир. Адибнинг «Фарзандлар бурчи» туркум очерклари, «Кеча бугуннинг сабоқлари» номли мақолалар тўплами, оташин нутқлари, мароқли суҳбатлари бу жиҳатдан, айниқса, диққатга сазовордир.

Одил Ёқубов таниқли публицист, журналист ҳамдир. У узоқ йиллар «Литературная газета»нинг Ўзбекистондаги муҳбири, адабиёт ва санъат ҳафталигимизнинг бош муҳаррири бўлиб ишлади. Адибнинг «Қишлоқдаги фожа», «Ўқитувчининг қадри» каби ўткир муаммоли мақолалари нуфузли нашрларда эълон қилинган. СССР халқ депутатлари съездида ўзбек миллати бошига тушган оғир савдоларга тўхталиб, аччиқ ҳақиқатни рўй-рост, очиқ изҳор этган, Иттифоқ раҳбариятининг ноодиллиги, нотантилигига мисоллар келтирган, мажлис раиси асабий ҳолда «Қисқа қилинг» дея қўнғироқ қилган, кўпчиликнинг, жумладан, буюк ҳақгўй Андрей Дмитриевич Сахаровнинг маъқуллаб қарсак чалишига сазовор бўлган оташин нутқини эслайлик. Бу халқ дардини рўй-рост айтган халқ адибининг юрак нидоси, юксак публицистика намунаси эди.

Ислом Каримовнинг аралашуви, ёрдами билангина сўзга чиқишга муяссар бўлганини адиб кейинчалик миннатдор бўлиб эслаган эди (Адабий давраларда ёзувчиларнинг ўткир, ёрқин тарихий нутқларидан учтасини алоҳида тилга олишади, булар: А. Қаҳҳорнинг 1956 йили Ёзувчилар уюшмасида, О. Ёкубовнинг СССР халқ депутатлари съездида, А. Ориповнинг А. Қаҳҳор 100 йиллиги арафасида ЎзФАда ўтказилган илмий сессияда сўзлаган нутқлари).

Осиё халқлари ассамблеяси ишида, Одил Ёкубов бир неча йил фаолияти давом этган Марказий Осиё халқлари маданияти ассамблеяси, терминология Давлат кўмитасида қизгин жамоатчилик ишлари олиб борди.

«Қашқадарё гурунглари» очерки, «Қайдасан, Морико» ҳикояси, «Бир қошона сирлари» драмаси, «Адолат манзили» китоби, «Осий банда» романи адибнинг кейинги йилларида яратган асарларидандир.

Одил Ёкубовнинг сиёсий товланишлардан йироқ, ҳаққоний, латиф асарлари бугунги кунда ҳам мароқ билан ўқилмоқда, қайта-қайта нашр этилмоқда, хорижий тилларга ўтирилмоқда. Асарлари доимо адабиётшунос, мунаққидлар назарида — Иззат Султон, Матёкуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Абдуғафур Расулов, Пирмат Шермухаммедов, Норбой Худойберганов, Иброҳим Ғафуров, қozoқ, қирғиз, рус, туркиялик, америкалик мунаққидлар тадқиқотлари — бунинг гувоҳи.

Камина Қозоғистоннинг Оқсув, Қирғизистоннинг Ўш шаҳарларидаги ижодий учрашувларда Одил Ёкубовнинг Ўрта Осиё ҳудудида асарлари севилиб ўқиладиган ёзувчилар сирасига мансублигига гувоҳ бўлганман. Туркияда Одил Ёкубовнинг «Улугбек хазинаси», «Кўҳна дунё», «Адолат манзили» асарлари Аҳсан Бобур таржимасида икки мартадан чоп этилгани, асарларининг беш жилдлиги тайёрланаётганлиги ҳақида турк адабиётининг яхши билимдони, фан номзоди, шоир Тоҳир Қаҳҳор махсус мақола эълон қилди.

Туркистондан чиққан машҳур ўзбек шоири Миртемир «Китобларим, сиз учун хижолатлик эмасман» деб ёзган эди. Туркистондан чиққан ўзбек носири Одил Ёкубов ҳам шу сўзларни айнан, баралла такрорлашга тўла ҳақли, ҳуқуқли.

СЎЗ МУЛКИГА САЁХАТ

Пиримкул Қодировнинг «Тил ва эл» китоби босилиб чиқиши билан жамоатчилик назарига тушди, матбуотда бирин-кетин илиқ тақриз, мақолалар чиқди, миллий кутубхонамизда тақдимоти бўлиб, таниқли олим, адиб, мунаққидларнинг баланд баҳосини олди, бу ажойиб китоб йилнинг энг яхши асарларига бериладиган мукофотга муносиб эканлиги айтилди, таъкидланди.

«Тил ва эл», чиндан ҳам, антиқа илмий-бадий публицистик асар. Муаллиф бир умр китобга меҳр қўйгани, ўнлаб илмий, бадий, тарихий, публицистик асарларни синчиклаб ўқигани, уққани, мағизини обдон чаққани боис шундай сермазмун, жозибатор китобни ёзишга муваффақ бўлди. Адиб сифатида мазмундор, мафтункор ҳикоя, қисса, романлар яратиб катта тажриба тўлагани боис шундай мароқли асарни иншо этди. Олим сифатида теран илмий, публицистик мақола, суҳбатлари билан матбуотда, эфир, экранда бот-бот чиқиб тургани, «Халқ тили ва реалистик проза», «Тил ва дил» каби махсус тадқиқотлар, «Ўйлар», «Қалб кўзлари» каби илмий-публицистик рисоалар чиқаргани, Алишер Навоий, Мирзо Бобур сингари бобокалонларимиз буюк меросидан баҳраманд бўлгани, Ойбек, Фафур Фуломдек аллома адибларимизга замондош, ҳамнафас бўлгани, Абдулла Қаҳҳордек сўз санъаткорига шогирд тушгани, ижоди ҳақида номзодлик иши хатм қилгани, ижодкор дўстлари Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Одил Ёқубовлар сингари жамиятга, адабиётга бетиним, сидқидил хизмат қилишни дилига маҳкам туккани, она юртимизга, она тилимизга, ижод аҳлига меҳри-ихлоси баландлиги туфайли шундай тилнома, дилномасини армуғон этди.

«Тил ва эл» китобининг оҳанграбоси, фазилатлари нимада? Аввало, мавзунинг қутлуғлиги, долзарблиги, қамров доирасининг кенглигида. Асар мундарижаси ҳам бундан далолат бериб турибди. «Тилга ихтиёр — элга меҳрдир», «Минг йиллик илдишлар», «Адабий тилимизнинг олтин кўприги», «Амир Темур маънавияти тилимиз кўзгусида», «Мумтозлик чўққисига элтувчи

йўллар», «Алишер Навоий — ўзбек адабий тилини мумтозлик даражасига кўтарган сиймо», «Бобур Мирзо ижодида мумтоз тилимиз такомили», «Мумтоз адабий тилимиз жаҳон кенгликлариди», «Мумтозлик ша-рофати ва масъулияти».

Мухтасар сўзбошию илк жумлаларда муаллиф қутлуғ ниятини баён этган: ...Кўп йиллардан буён темурийлар даврига оид тарихий манбаларни ўрганиб юриб бир нарсага амин бўлдим: Алишер Навоий асос солган адабий тилимизнинг юксак ривожи ва мумтозлик даражасига кўтарилиши темурийлар даври билан чамбарчас боғлиқдир. Бугун мумтоз адабиётимизнинг бадий тилини халқ оммасига атрофлича тушунтириб, таҳлил ва талқин қилиб бериш бизнинг олдимизда турган долзарб вазифалардандир» (3-бет). «Халқимизнинг қарам аҳволда яшаганда она тилимизнинг ҳаракат доираси беҳад чекланган, унга расмий эътибор йўқолиш даражасига етиб борган эди. Лекин ватанпарвар кишиларимиз ўша шароитда ҳам тилимизга аталган меҳрларини дил тубида асраб келдилар. Она тилимизнинг истиқболи хавф остида қолган оғир вазиятда ҳам дадил элдошларимиз Алишер Навоий руҳидан мадад олдилар». (4-бет).

Машҳур сўз санъаткорлари айни чоғда она тилининг жонкуярлари, тадқиқотчилари, тарғиботчилари бўлишганини ўзбек Алишер Навоий «Муҳокаматуллуғатайн» номли, итальян Алигъери Данте «Халқ тили ҳақида трактат» номли махсус теран тадқиқот ёзишганини, Франсуа Рабле Гаргантюа деган қаҳрамони учун 153 хил ўйинлар, 138 хил овқатлар, 98 хил илонларнинг номларини француз тилидан топиб берганини мисол қилиб келтиради.

Навоий бобомиз «Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз» деган ҳикматли сўзларига катта маъно жойлаганини, икки аср муқаддам рус зодагонлари она тилига нописанд бўлиб, француз тилида гаплашишга ружу қилишгани, ҳатто Пушкиннинг Татьянаси ўз она тилини яхши билмагани боис Онегинга фаранги тилда хат ёзишга мажбур бўлгани, бу ҳол эътиқодли, ватанпарвар зиёлиларни ташвишга солганини таъкидлаб ёзади: «Жамиятимизда ўз она тилини ўрганишни ихтиёр қилмайдиган одамлар ҳам бор. Албатта, тил

ўрганиш ихтиёрийдир. Аммо она тилига ихтиёрсиз бўлиш — уни писанд қилмасликдан ва элга эътиборсизликдан келиб чиқади». Луғат бойлиги ғариб, адабий тил қоида маромларига риоя қилмайдиган кишиларнинг «чиройли бўтқа» нутқини эшитганимизда адибимиз куйинганича, койинганича бор эканлигига гувоҳ бўламиз.

Асар тил, адабиёт, тарих оғушида — бу учлик ҳамкорлиги, ҳамдастлигида, ўзаро мустаҳкам алоқадорлигида битилган.

Мароқли мисоллар, ибратли деталлар, ўринли иқтибослар муаллифнинг кўп манба, ҳужжат, китоб қарагани, жиддий тайёргарлик кўргани, далолати, мисоллар, рақамлар, деталлар муаллиф фикрини далиллаш, асослаш учун хизмат қилдирилган. Адиб фойдаланган манба, ҳужжат, китобнинг номи, саҳифасини ўз ва хорижлик муаллифларнинг исми-шарифини аниқ кўрсатади, миннатдор бўлиб эътироф этади, эътирозини ётиғи билан далиллаб баён этадики, бу илмда холислик, ҳалоллик йўли. Бунга риоя қилмайдиган муаллифлар ҳам, афсуски, йўқ эмаслиги маълум.

Мумтоз қадриятларимизнинг муайян бир даврини, айрим шоир, носир ижодини ёхуд алоҳида бир асарни олиб, мавзу, жанр, тил, услуб нуқтаи назаридан таҳлил этган тадқиқотлар анча. Лекин минг йил нариберисидаги тилимиз, адабиётимиз тараққиёт тамоийиллари, ўзига хос хусусиятлари, маҳорат нуқталарига лисоний, услубий жиҳатдан назар ташлашга, муҳим, ибратли нуқталарини тадқиқ этишга жазм қилингани «Тил ва эл» китобининг яна бир муҳим фазилатидир.

«Минг йиллик илдизлар», «Адабий тилимизнинг олтин кўприги» бобларида муаллиф адабий тилимиз тарихини янгича тафаккур асосида чуқур тадқиқ қилиш зарурлигини таъкидлагач, «Алп Эр Тўнға», «Билге ҳоқон ва Култегин» дostonлари, «Кутадғу билиг», «Девону луғатит турк», «Девони ҳикмат», «Ҳибатул-ҳақойиқ», «Қисас-ул анбиё» каби лисоний-бадий шедеврларимиз ҳақида янги фикрлар айтади, Наршахий, Фитрат, С. Малов, Е. Бертельс, Э. Рустамов, И. Конрад, Й. Стеблева, Қ. Маҳмудов, Н. Келимбетов, У. Турсунов, Г. Ўринбоев, А. Алиев, Х. Дониёров,

И. Қўчқортоев, Б. Исабеков, Қ. Содиқов, А. Абдурахмонов, М. Иброҳимов, Ш. Холматов ва бошқа олимларнинг тадқиқотларини эслайди, иқтибослар келтиради, нуқтаи назарларини баён этади. Хусусан, буюк хоқон Алп Эр Тўнға кейинчалик Афросиёб деб аталиб, номи дoston, қўшиқларда нақш этилгани, қабри Бухоро шахрининг баланд бир тепалиги устида эканлиги айтилгани, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Афросиёб салбий қахрамон сифатида тасвирлангани баъзиларни ўйлантириб қўйганлиги, лекин Маҳмуд Кошғарийнинг «Туркларнинг машҳур қахрамони Афросиёб Алп Тўнға деб аталишига сабаб унинг шерни йиқитадиган паҳлавон, оти, қуши белгулик бўлганлиги», унинг қизи Қаз (Оқ ғоз) Эрон подшосига узатилгани, бу қиз ҳам Эронда шаҳарлар бунёд қилишга интилгани, масалан, Қазвин шаҳри номи бунга ишора қилиб туриши ва ҳоказо далил, мисолларни ўқиш, чиндан-да, мароқлидир.

Муаллифнинг барча фикрлари, келтирган мисоллари бевосита ё билвосита тилимизнинг талқини, тақдири, тадрижий ривожига боғлиқдир. «Алп Эр Тўнға» достони билан «Билге ҳақон» достони орасида роса минг йиллик фарқ бор, — ёзади олим — лекин она туркийимизнинг умрбоқийлигини қарангки, «тангри, хоқон, билиг, кўз, олтин, кумуш, тоғ, йўл, ўғил, қиз, эл» каби минглаб сўзлар эрамиздан олдин яратилган «Алп Эр Тўнға» достонида қандай оҳори тўкилмай ишлатилган бўлса, милодий еттинчи асрдаги тош битикда ҳам шундай ёрқин жило бериб турибди». («Тил ва эл», 23-бет).

Тадқиқот муаллифи Аҳмад Яссавийнинг ҳақгўйлик, донишмандлик, теранлик намунаси — «Девони ҳикмат»и билан Аҳмад Югнакийнинг ярим — салкам бир аср ўтиб Туркистон заминида яратилган «Ҳибат-ул ҳақойиқ»ни («Ҳақиқат тухфалари»), ундан яна бир оз муддат ўтиб Рабғузийнинг Работи Ўғиз шаҳарчаси (Хоразм)да битилган «Қисас ул-анбиё»си — бу уч дурдона — ҳам мазмун, ҳам тил жиҳатидан жуда яқинлигини, Е. Э. Бертельснинг қадимги ўзбек тилидан классик ўзбек тилига ўтишда «Ҳибат-ул ҳақойиқ» кўприк бўлиб хизмат қилганлиги ҳақидаги фикрини, бошқа муҳим далил, мисолларни келтириб ўтадики, бу табиий, ман-

тикий ва тушунарлидир. Айни чоғда, улардан кейинроқ, Волга бўйида, Олтин Ўрда худудида яшаган Қутб Хоразмий «Муҳаббатнома», Мисрда яшаган Сайфи Саройи «Гулистон» асарларида салафлар мактабига мансуб ворислари яратган адабий тил меъёрларига риоя қилганлари, чунки бу меъёрлар асрлар синовидан ўтиб, барча туркий элат ижодкорларини ўз атрофига жипс-лаштира оладиган ибратли қоидалар ва мумтоз фази-латларга эга бўлганлигини алоҳида таъкидлайди («Тил ва эл», 43-бет.).

«Тил ва эл» муаллифи К.Ерасман, Э.Нажип, А.Боровков, А. Самойлович каби олимларнинг мумтоз адабиётимиз намуналарини ўрганиш, таҳлил, тадқиқ этиш, тарғиб қилишдаги хизматларини эътироф этган ҳолда, айни чоғда, уларнинг мумтоз адабиётимиз ушбу дурдоналари туркий тилда битилганига шубҳа билан қарашганига, айримларини «Чигатой адабиёти» намуналари деб ҳисоблашларига, Чигатой тилида, баъзилари Қипчоқ-ўғуз тилида ёки Олтин Ўрда-Миср тилида ёзилган, мазмунидаги фикрларига кескин эътироз билдиради, бундай қарашларнинг нотўғри эканлигини асословчи далиллар келтиради.

Буюк бобокалонимиз Амир Темур ҳақида мустақиллик йилларида кўплаб илмий, бадиий, публицистик асарлар, тадқиқотлар ёзилди, ёзилмоқда ва ёзила-жак. «Тил ва эл»нинг энг йирик бобларидан бири «Амир Темур маънавияти тилимиз кўзгусида» дея ата-либ бобокалонимизнинг тилларга муносабати, «Темур тузуклари»нинг лисоний хусусиятларига бағишланган-ки, бу соҳалар ҳозирча кам ўрганилганлиги боис катта қизиқиш билан ўқилади.

Муаллиф, аввало, И.Сторн, А.Якубовский, В. Бартольд, Э.Браун, Ибн Арабшоҳ ва бошқа олим, солномачиларнинг «Тузуклар»нинг бошқа биров томонидан ёзилган мазмундаги фикрларига жиддий эътироз билдиради (ҳатто Б.Аҳмедовдай катта олимимизда ҳам бошда иккиланиш бўлган экан), асарда келтирилган аниқ, содда, таъсирли парчалар Мўъйиниддин Натанзийнинг «Мунтахаб ут-тавориҳ» китобидаги ҳаётий, психологик тасвирлар, бошқа тарихий манбалар билан бу даъволарни рад этади. Айниқса, Амир Темур Низомиддин Шомийни 1401 йил 11 августида ҳузур-

га чақириб, ҳаёти ва фаолияти ҳақида китоб битишни буюриб, «лекин шу шарт биланки, такаллуфу безак бериш, лоф уриш, муболаға қилиш бўлмасин, мақсад нималигини ўқиган одам тушунсин», «Яхши сўз улдирким, авом халқ унинг маънисини англагай, хос кишилар эса унга айб қўймагай — дея тайинлаши, бошқаларга ҳам бу талабни қайта-қайта такрорлаши, автобиографик асарида ўзи бунга — «рости-русти»га қаттиқ риоя қилиши мантиқан кучли, ишонарли далилдир.

Алишер Навоий мумтоз адабиётимиз, туркий тилимизнинг сарбаланд, нурли чўққиларидир. Бу чўққини забт этиш учун бобокалонимиз тўрт-беш ёшидан сўнгги нафасига қадар бетиним ўқийди, бетиним изланади, минглаб мисра шеърларни ёд олади, назмда, насрда бетакрор, бетимсол асарлар иншо қилади. Зеро, сарбаланд чўққи бирданига забт этилмайди, унга пастбаланд тепаликлар, кичик чўққилар эгалланиб, ҳадиси олиниб, маҳорати оширилиб борилади. «Ўзбек адабий тилини мумтозлик даражасига кўтарган сиймо», «Бобур Мирзо ижодида мумтоз тилимиз такомили», «Мумтозлик шарофати ва масъулияти» боблари Пиримқул Қодиров китобининг кейинги, яқунловчи саҳифаларида берилганлиги табиий, мантиқий ва қонунийдир. Алишер Навоий ҳам, Мирзо Бобур ҳам ҳаёт даврларидаёқ етти иқлимда донг таратган машҳур шахслар, бетакрор ижодкорлар бўлиб етишган (уларнинг довуғи йиллар, асрлар, эллар, тиллар, иқлимлар, қитъалар оша ўсиб борди, боряптики, биз, бугунги авлодлар, бунинг гувоҳимиз). Лекин бу мумтозлик даражасига, юксак мақомга фавқулодда истеъдодларини ҳайратангиз меҳнат, ўқиш, ўрганиш, изланиш, ижодга зарб этиш туфайли эришганликлари маълум.

Кейинги йилларда «классик» ўрнида «мумтоз» атамасини қўллаш кўпроқ урф бўляпти. «Тил ва эл» китобида мумтоз сўзи кўп ишлатилган. Муаллиф «классик», «мумтоз» сўзлари маъноси, моҳиятини изоҳлашга беш саҳифа ажратган.

Таниқли шарқшунос Е. Э. Бертельснинг 1925 йилдаёқ ёзган илмий ишида «қадимги ўзбек тилидан классик ўзбек тилига ўтишда «Ҳибатул-ҳақойиқ» кўприк бўлиб хизмат қилган» дея биринчи бўлиб айтган пур-

маъно сўзлари мумтоз ўзбек тили ҳақидаги йирик, салмоқли тадқиқот бобларини бирлаштиришда ўзига хос кўприк ва таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган.

«Ўзбек тилининг «Изоҳли луғат»ида «мумтоз» сўзига чекланган мафкуравий изоҳ берилади, — ёзади муаллиф. — «Бирор фазилати, яхши томони билан бошқалардан ажратиб турадиган афзалликларга эга бўлган одам...» Жумланинг охири мантиқан бош қисмини инкор этади. «Афзалликлар қандай қилиб бирор фазилатнинг яхши томони бўла олади? «Мумтоз» сўзи бу ерда фақат одамга нисбатан қўлланилади. Мумтозлик, чиндан ҳам, мисли йўқ нодир бир афзалликки, гарб адабиётидаги «классика» деган тушунчага мос келади. Биз шу фикрдан келиб чиққан ҳолда, Е. Э. Бертельс илмий истеъмолга киритган «классик ўзбек адабий тили» иборасини «мумтоз ўзбек адабий тили» шаклида ишлатишни мувофиқ деб топдик» (168-бет).

«Мумтозлик чўққисига элтувчи йўллар» боби (қандай жозибали, маъноли ном!) «Қутадғу билиг», «Девону луғатит турк» ва бошқа тарихий обидаларда «олтин, кумуш, темир, тоғ, кўй, ой, йил» каби юзлаб сўзлар мавжудлиги, булар туркий тилимизнинг қадимийлиги, барқарорлиги далолати эканлигини, «улкан дарёлар тиниқ булоқлардан сув олганидек, адабий тилимиз мана шундай соф туркий манбалардан обиҳаёт олиб, бойиб борган»лигини фахрланиб эътироф этишдан бошланади. Масалан, «Алп Эр Тўнға» дostonидаги «учдимиз», «тугдимиз», «чиқдимиз» каби сўзлар Тошкент ва Наманган шеvasига хос «келдивуз», «бордивуз» каби сўзларнинг сал ўзгарган шаклини, «Қутадғу билиг»даги «Биликсизлар билгеларнинг ёғийси» ибораси («Нодонлар доноларнинг душмани») деган маънони англатишини эслатади. Муаллифнинг «Қутадғу билиг»ни «Саодатга элтувчи билим»дан кўра «Саодатга йўлловчи донолик» дея таржима қилиш мақсадга муoфиқ, деган фикри ҳам эътиборга лойиқдир.

«Девону луғатит турк»да учрайдиган қаттиқ йиғлаш-«сиқташ», «Муҳокаматул луғатайн»да

*«Ул ойки кула-кула йиғлатди мени,
Йиғлатди мени демайки сиқтатди мени»*

тарзида, «ўқсуди» (озайди) сўзи «ўксиди» тарзида берилишини келтириб, Маҳмуд Кошғарий билан Алишер Навоий яшаган даврлар орасида тўрт асрлик фарқ борлигига қарамасдан ўн биринчи асрда истеъмолда бўлган жуда кўп туркий сўзлар ўн бешинчи асрда ҳам учраши бу сўзларнинг умри узоқ бўлганлигидан далолат эканлигини таъкидлайди муаллиф.

Ҳамма нарса қиёсда билинади, деган гап бор. Бутун тадқиқот давомида бу ҳикматга амал қилган Пиримқул Қодиров асрлар ва асарлар пойдорлиги, назмий ва насрий жавоҳирлар анъанавийлиги, лисоний ва услубий бетакрорлик ҳам яқинлик, сўз ва иборалар, тимсол ва ташбеҳлар мағзини чақиш борасида моҳир адабиётшунос, нуктадан тилшунос сифатида нозик кузатишлар, теран таҳлиллар қилади, мароқли далиллар асносида ибратли фикрлар айтади, хулосалар чиқаради. Бир неча мисол: Алишер Навоий бир ғазалида Аҳмад Яссавийнинг «Ўзим ғамлик, кўзим намлик, мен аламлик» мисраларидан таъсирланиб, «Кўзум намлик, бўюм хамлик, ичим андуҳу мотамлик» дея янада таъсирли мисралар битганини таъкидлаган олим А. Абдуғафуров таҳлилини давом эттиради. Алишер Навоийнинг машҳур «Қаро кўзум...» ғазали ўнга яқин махсус мақолада шарҳлангани маълум. Лекин ғазалга яширинган маъно шу қадар теран, сирли, сеҳрли эканки, ҳали яна таҳлилга тортилса ажаб эмас. П. Қодиров ушбу ҳайратингиз ғазал таҳлиliga уч ярим саҳифа ажратади, «Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил», «Юзинг гулига кўнгил равзасин гулшан эт», «Таковарингга бағир қонидин хино боғла, итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил» мисраларини ўзига хос талқин қилади, Навоий сўзининг илоҳий қудрати ҳақида ибратли хулосалар чиқаради.

Алишер Навоий асарларида учрайдиган «турк», «ўзбек» сўзларининг Пиримқул Қодиров талқинлари мароқли ва эътиборлидир. Масалан, «Садди Искандарий» достониданги:

*Яна манғит ўзбек билан ёндашиб,
Ики зулфдек тузлари чирмашиб.
Алар ёнида Моварауннахр эли,
Ики руд орасида ўн шахр эли*

сатрларини таҳлил учун келтирар экан, даставвал, Х. Дониёровнинг ўзбек адабий тилида манғит, қирқ, юз, қўнгат, қиёт, найман ва бошқа кичик шевадан Навоий маҳорат билан фойдалангани ҳақида илмий тадқиқот яратганини таъкидлагач (муаллиф бу тилшунос олимни бир неча ўринда эҳтиром билан эслайди), ёзади: «Аввало, Алишер Навоий тасвирида «ўзбек» деб аталган эл Искандар яшаган милоддан олдинги даврда ҳам Самарқанд атрофида яшаганлиги диққатга сазовордир. Искандар афсонавий подшоҳ бўлгани каби, унинг қўшини сафида юз минг ўзбек ва мўғул бўлгани ҳам шоирнинг бадиий фантазияси маҳсулидир...

Навоий тасвирида ўзбек, манғит икки дарё оралигида Мовароуннаҳр эли билан ёнма-ён яшайди, жангга ҳам бир саф бўлиб боради. Навоийнинг бу нуқтаи назари нафақат ўтмишга эмас, келажакка ҳам йўналтирилгандек, асрлар ўтиши билан шоир энг улкан меҳр-оқибатни ўзбек халқида кўришини ва барча туркий халқлар орасида шу халқ уни ўзининг мумтоз адабиёти ва адабий тилининг асосчиси деб тан олишини башорат қилгандай бўлади. Тасодиф эмаски, улуғ шоир ўзбек номини қайта-қайта қаламга олар экан, ҳар сафар бу халққа хос бирон фазилатга эътиборни қаратади.

*Ҳалол она сутидек гар ўзбаким тутса,
Тобуқ қилиб, юкиниб, тустогон ичинда қимиз.*

Ёки:

*Шоҳу хилъатеким, мен томошо қилғали,
Ўзбаким бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас» (99—100 бет).*

Муаллиф юқоридаги мисраларни келтирар, таҳлилни давом эттираркан, чорвадор ўзбек қавми тустогон деб аталадиган чиройли косада бир тиззаларини ерга қўйиб таъзим билан қимиз тутишларини, шоир оддий юртдошлари киядиган қалпоқ ва устки кийим — ширдоғни шоҳлар киядиган хилъатдан мароқлироқ дейиш билан яна ўзбек қавмига бўлган ҳурматини кўрсатишини таъкидлаган.

«Вақфия» асарининг кенг ва теран таҳлили, «Маҳбубул қулуб», «Насойим ул-муҳаббат» ҳақидаги янги

фикрлар, Хусайн Бойқаронинг Навоийга бағишлаб ёзган махсус рисоласининг батафсил талқини ва ҳоказолар «Тил ва эл» китобининг гўзал ва жозибали саҳифаларидир.

Муаллиф тадқиқоти «Бобур Мирзо ижодида мумтоз тилимиз такомили», «Мумтоз адабий тилимиз жаҳон кенгликларида» деган икки боб ва «Мумтозлик шарофати ва масъулияти» номли хотима билан яқунланади. Мирзо Бобур тилига бағишланган боб олтмиш саҳифани эгаллаган. Бу, нима десак экан, ҳам кўп, ҳам оз. Пиримкул Қодиров Бобур Мирзо тили, услуби, сўз санъатига бағишлаб келгусида йирик, салмоқли илмий-публицистик асар ёзади деб умид қилса, ишонса бўлади. Негаки, устоз адиб маълум ва машҳур романларини ёзишдан олдин не-не илмий, бадиий китобларни синчиклаб ўқимаган, тарихий ҳужжатлар, архив материаллари билан танишмаган, бинобарин ён дафтарларида, хаёли-тасаввурида қанчадан-қанча кузатишлар, фикрлар, хулосалар пишиб етилиб, қоғозга тушишга тайёр бўлиб турган бўлса не ажаб.

Лекин мана шу икки бобда ҳам Мирзо Бобур тилининг бойлиги, нафосати, услубининг ўзига хослигини, сўзининг сеҳри жозибаси ҳақида нозик кузатишлар, теран таҳлил-тадқиқотлар, эътиборга молик хулоса, умумлашмалар қилган муаллиф, энг аввало, Бобур назми, насрига холислик, ростгўйлик, ҳаққонийлик, камтарлик, «бетакаллуф, равшан ва пок алфоз», соддалик, анъаналарга содиқлик, самимийлик ва бошқа фазилатлар хослигини, сўзини ўқиб ўзини кўриши, соғинишини таъкидлайди. «Ой бошида» ўрнида «ой гуррасида», «суздим» ўрнида «қўл солдим» ва ҳоказо дейилиши, «тутғил», «қилилди», «эрди», «тенгри» каби сўзлар шоҳ, шоир, носир иншосига хос эканлигини айтади.

*«Гар бу иккиси муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сориға кетса киши,»*

мисралари мавжуд тўртликни таҳлил қилган муаллиф: «Муяссар ўлмаса» иборасидаги сўз «бўлмаса» шаклида эмас, «б» тушириб қолдирилиб «ўлмаса» шаклида ишлатилади. Чунки «б» қўшилса арузнинг нозик оҳанги хиёл бузилиши мумкин эди. Ёки ҳаракат йўналишини

билдирадиган «борган сари» деган адабий тилимизда қабул қилинган иборани олинг. Агар рубоийдаги «сориға» сўзи ўрнига «сариға» сўзи ишлатилса эди, аруз вазнининг қоидаси бузилган бўларди. Чунки «сари»да «а» қисқа талаффуз этилади. «Сориға» деганда «о» эса узун талаффуз этишга имкон беради, шу туфайли аруз вазнига яхши тушади. «Г» ўрнига андижонча шева билан «Ғ» деб айтиши ҳам шеърнинг мардона оҳанг билан жаранглашига хизмат қилади» (188-бет).

Нозик ва теран таҳлил. Зеро, аруз вазни ҳақида «Мухтасар» номли асар ёзган Мирзо Бобурнинг ғазал, рубоийларини таҳлил этиш нозик дид талаб қилади.

«Тил ва эл» китоби ўтган минг йилликнинг биринчи ярмидаги адабий ва лисоний жараён ҳақидаги тасаввуримизни кенгайтиради, билимларимиздаги кемтикликни тўлдиради, бой тарихимиз, азалий кадриятларимизга меҳр-муҳаббатимизни янада оширади. Китобнинг Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхонамизда бўлиб ўтган тақдимотида академик Бахтиёр Назаров гарчи асар «Тил ва эл» деб шоирона ва камтарона номланса-да, унинг қамров доираси, муаммолар миқёси анча кенгдир, деган эди. Чиндан ҳам, бу китобни бир ўқиган одам қайта қўлга олгиси, унда тилга олинган, таҳлилга тортилган катта-кичик асарларни, рубоий-ю ғазалларни, ривоятлару ҳикоётларни яна ва яна синчиклаб ўқигиси, мумтоз адабиётимиз, тилимиз ҳақида катта-кичик тадқиқотлар ёзган, муаллиф миннатдор бўлиб эслаган, фикрларини давом эттирган олим, адибларнинг битикларига қайта кўз югуртиргинг келади.

Заҳматқаш, камтар, ардоқли адибимиз Пиримқул Қодиров ўзининг саксон йиллик таваллудини «Она лочин видоси» романи, «Тил ва эл» тадқиқоти, муаммоли, мароқли мақолалари ва янги, ҳозирча анъанага кўра, сир тутиб турилган асарлари билан қарши олаётир.

КАМАЛАК ЖИЛОЛАРИ

Публицистика ва адабиёт Ўткир Ҳошимов ижодининг қўш қаноти, икки муҳим қиррасидир. Журналистик фаолият, публицистик асарлар Ўткир Ҳошимовга мавзу берди, қаламини чархлаб борди, образли

тафаккурга кенг майдон, катта имконият яратди. ТошДУ филология факультети журналистика бўлимида ўқиб юрганидаёқ Ўткир газеталарда хабар, мақолалари билан қатнашиб туради. Ўқишни битиргач, узоқ йиллар «Тошкент оқшоми», «Тошкент ҳақиқати» газеталарида ишлади, «Шарқ юлдузи» журнаliga бир неча йил бош муҳаррирлик қилди, эфирда, экранда маънавиятнинг долзарб масалалари бўйича суҳбатлар олиб борди, Олий мажлис депутати, кўмита раиси бўлган йилларида матбуот ва оммавий коммуникация муаммолари билан фаол шуғулланди. Ўткир Ҳошимов кейинги йилларда «Театр» журнаlinesи бошқармоқда. «Оқ камалак», «Хазина», «Нотаниш орол», «Дафтар ҳошиясидаги битиклар» номли публицистик китоблари ўқувчилар томонидан илиқ кутиб олинди. Журналистик фаолият, публицистик ижоди Ўткир Ҳошимовга «Нур борки, соя бор» романини ёзишга материал берди.

«Ёш бола эдим. Ё бешинчи, ё олтинчи синфда ўқирдим. Бир куни физика муаллимимиз ғалати иш қилди. Олти қиррали шишани куёш нурига тутган эди, камлакнинг етти рангида товланиб кетди. Мен сеҳрлангандек қотиб қолдим. Қизиқ, оқ рангда етти хил ранг бор экан-да».

Ўткир Ҳошимовнинг «Оқ камалак» мақоласида бу қизиқ факт шунчаки келтирилмаган. Адиб оқ пахта-мизда камалакнинг ҳамма ранги мужассамлигини таъкидлайди. Пахтамининг етти хил жилоси: Меҳнат, Машаққат, Меҳр, Бурч, Жасорат, Бахт, Шарафда намоён дейди.

Адиб топган чиройли образдан фойдаланиб, бадий ва публицистик асарда (турган гапки, энг яхши, етук, «оқ» асарда) ҳам камалакнинг етти ранги мужассам дейиш мумкин.

Яхши асар қалбимиз, шууримизда илиқ ҳислар, эзгу туйғулар уйғотади, онг, билимимизни бойитади, янги фактлар, тасаввурлар пайдо қилади — бор фазилатлари, ранг-жилоларини номоён этади. Бу гаплар «Оқ камалак» тўпламининг «Ўйлар» қисмига, айниқса, тааллуқли.

Ўткир Ҳошимов кейинги йилларда публицистика жанрида кўп ва хўп ижод қилаётгани қувончли ҳам

тахсинга сазовор. Янги китобининг «Ўйлар» қисмига кирган мақолалари адиб публицистикасининг, қолаверса, кейинги йиллар ўзбек публицистикасининг ўзига хос хусусиятлари, етакчи тамойиллари, мавзу, муаммо йўналишлари, услубий ўзига хосликлари ҳақида бир мунча кенгроқ, яхлитроқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

Кейинги пайтларда муаммоли, таҳлилий публицистикага эҳтиёж, зарурат, айниқса, кучайди. Бу — давр тақозоси. Ўткир Ҳошимов замона зайлини тез илғаб иш тутадиган ҳозиржавоб, жиддий ижодкорлардан. Унинг долзарб мавзудаги, ўткир муаммоли, таҳлилий публицистикаси бунинг далолати.

М.Горький публицистикани ижтимоий педагогика дея атагани, очерк, мақолаларнинг тарбиявий аҳамиятини кўп бор таъкидлагани маълум. Сўнги йиллар ўзбек публицистикасининг, жумладан, Ўткир Ҳошимов мақолаларининг мавзу, муаммо доирасига назар ташлайдиган бўлсак, машҳур рус адиби фикрларининг нақадар тўғри, теранлигига яна бир карра ишонч ҳосил қиламиз.

Публицист Ўткир Ҳошимов диққат-эътиборини кўпроқ маънавий-ахлоқий муаммолар банд этади. Бу муаммолар тобора муҳим аҳамият, долзарблик касб этаётгани маълум. Инсоннинг мураккаб ички олами, маънавий-ахлоқий камолоти, жамият, юрт, жамоа, оила олдидаги бурчи, масъулияти, моддий бойлик билан маънавий қашшоқлик орасидаги узилиш, истеъ-молчилик пойгаси, тўқликка шўхлик, ҳаромхўрлик, мешчанлик, тошбағирлик, лоқайдлик, имон-этиқоднинг сустиги каби иллатлар адиб, публицистни анчадан буён ўйлантириб, ташвишлантириб, қаламга олишга, фикрларини ўқувчи билан баҳам кўришга ундаб келади.

Маънавий-ахлоқий муаммолар доирасини публицист кенг миқёсда, турли аспектларда, ранг-баранг қирраларда кўради ва таҳлил этади. Масалан, «Нон-имон» деган туркумни ташкил этган «Ишониш қийин бўлган воқеа», «Дадам айтиб берган даҳшатли ҳодиса», «Нон иси», «Арзон, аммо бебаҳо», «Тўқликка шўхлик», «Нон ... ароқ шишасидан арзонми!», «Гербада бошоқ тасвири» мақолалари фикримиз далили бўла

олади. Аввало шуни айтиш керакки, матбуот саҳифаларида нон ҳақида кўплаб мақола, корреспонденция, хат, откликлар босилган, босилмоқда, радио, телевиденида турли-туман эшиттириш, кўрсатувлар уюштирилмоқда. Нон ҳақидаги турфа, ранг-баранг материаллар ичида Ўткир Ҳошимовнинг туркум мақолалари долзарблиги, муаммобандлиги, характерли факт, мисолларга мўллиги, далил-аргументларининг ишонарлилиги, салмоқдорлиги, ҳикоя, баённинг изчиллиги, таъсирчанлиги, полемик руҳи, услубининг равлонлиги ва бошқа фазилатлари билан алоҳида ажралиб туради.

Ноннинг қадрига етмаслик — ахлоқсизлик, нонкўрлик эса бориб турган пасткашлик — мақолалардаги факт, мисол, ҳикоялардан келиб чиқадиган хулоса шундай. Тўқликка шўхлик, нонтепкиликдек бадахлоқликлар тасвир-баёнида публицист тонини ва тўнни ўзгартиради — вазмин, салмоқли услубида асабий оҳанг, зарда, қаҳр пайдо бўлади ва бу ҳолат ўқувчига ҳам юқади, зеро ахлоқий шаккоклик ҳақида осойишта, бамайлихотир ёзиб бўлмайди.

Публицистиканинг энг муҳим, асосий вазифаларидан бири — омма онгига таъсир этиб, жамоатчилик фикрини уйғотиш ва шакллантириш. Шу маънода Ўткир Ҳошимовнинг икки мақоласи алоҳида таъкидлашга лойиқ, булар — «Қалбнинг оппоқ дафтари» ҳамда «Муқаддас қасамни бузганлар». Биринчи мақола педагогика, иккинчиси — медицина мавзуида. Мавзуларнинг нақадар муҳим, ҳаётгийлиги аён. Мактабда ўқимаган, медицинага иши тушмаган одам йўқ. Ҳар биримиз мактабимиз, муаллимларимизни, шифохонаю шифокорларни яхши эслаймиз. Фарзандларимизнинг яхши ўқишлари, соғлом бўлиб ўсишларини хоҳлаймиз. Ва ҳар икки соҳанинг талаб-эҳтиёжлари, дард-муаммоларидан озми-кўпми хабардормиз.

Публицист ҳар икки соҳага оид муаммоларни узоқ ва сончиклаб ўргангани, факт ва воқеаларни қалб призмасидан ўтказгани, жиддий ва теран таҳлил-тадқиқ қилгани, диққатга сазовор хулоса ва умумлашмалар чиқаргани кўриниб турибди, бу фазилатлар пировардида мақолаларнинг ўткир ва пишиқ, қизиқарли ва таъсирчан чиқишини таъмин этган.

Мақолаларнинг энг муҳим фазилатларидан бири, айтиб ўтилганидек, уларнинг муаммовийлигида, пишиб етилган, долзарб масалаларни дадил ўртага ташлаб, жамоатчилик диққат-эътиборига ҳавола этишда. Муаммо қўйиш — осон нарса эмас. Муаммоларни бирма-бир аташ, санаш, муҳимлигини таъкидлаш билан иш битмайди. Муаммо — ҳаётни теран ўрганиш, жиддий мушоҳадаю муҳокама, фаол фуқаровийлик позицияси, анализ ва синтез, жасорат ва маҳорат маҳсули...

Ўқитувчи, шифокорнинг қадри, шарафи, обрў-эътибори, бурчи ва масъулияти — публицистни кўпроқ банд этган муаммолардан бири. Кадр, обрў, аввало, ўқитувчи, шифокорнинг ўзига, қолаверса, бошқа омилларга боғлиқ. Ўз устида кунт билан ишлайдиган, билими, маҳоратини тинимсиз ошириб борадиган, қалби кенг, меҳри дарё ўқитувчи, шифокорлар ҳақида публицист ибратли фактлар келтириб, фикр-ўйларини ўқувчи билан баҳам кўради. Публицист ўзи кўрган, билган, кузатган характерли факт ва эпизодлар, уларнинг таҳлили, тадқиқи, айниқса, жозибадор, ишонарли, таъсирчан чиққан (маҳалласида кекса, обрўли педагог вафот этганда кўчага одам сиғмай кетгани; ёшлар фаоллиги ҳақида мажлис қилиш керакми ё кинога бориш керакми дея баҳслашаётган ўқувчиларга «Пўлат қандай тобланади» фильмига тушишни маслаҳат берган рус тили ўқитувчиси Марям Шаҳобиддинова; бошқа фан, соҳалардан ҳам яхши хабардор, савияси кенг физик дўсти; оппоқ сочили, хушфёъл, ҳаммаша хизматга ҳозир-нозир турган, тама деган нарса нималигини билмаган фидойи рус доктори Ачинский ва ҳ.к.). Булар касбни шарафлайдиган ижобий, нурли мисоллар.

Айни чоғда шарафли касбни қадрсизлашдан далолат берувчи тескари, соя мисоллар ҳам келтириб ўтилади (фанини наридан бери билиб олиб дарсга қириб-чиқиб юрувчи, боланинг илмига қараб эмас, онасининг тутган мавқеига қараб баҳо қўювчи, сочсоқолини ўстириб, юриш-туришига қарамай қўйган баъзи ўқитувчилар; беморларга лоқайд, тошмеҳр, тамагир айрим докторлар; маънавият билан чайқовчилик қилувчи баъзи муаллимлар; бировнинг бахтсизли-

гидан фойдаланувчи, оқ халатини беморнинг қони билан доғ қилувчи имонфуруш «шифокор»лар ҳақида публицист қаҳр, ғазаб билан ёзади).

Акт фикрни, фикр фактни истисно этмаслиги, уларнинг мустаҳкам алоқадорлиги, бир-бирини тақозо этиши маълум, бу кўрсатма публицистикада алоҳида аҳамият касб этади. Ўткир Ҳошимовнинг мақолаларига факт билан фикрнинг вобасталиги, пойдорлиги хосдир. Публицист кўпчилигимизни ўйлантирадиган, ташвишлантирадиган, энг характерли факт ва мисолларни келтириб таҳлил-талқин қилади, дилимизда, тилимизнинг учуда турган фикр-мулоҳазаларни изҳор этади, беихтиёр публицистнинг ўй-фикрларини давом эттиргимиз, фикр-мулоҳазаларига ўзимизнинг мисол, мушоҳадаларимизни қўшгимиз келади.

«Қалбнинг оппоқ дафтари»да публицист етмишинчи, саксонинчи йилларда кўпчилик мактабларда юз процент ўзлаштириш учун ҳаракат кучайгани фактини эслатиб, бу нохуш тенденцияга кескин норозилигини билдиради. Процентлар кетидан қувиш, «илғорлик»ка, сиртқи ялтироқликка интилиш, чала билимларни тўла деб қўшиб-чатиб ёзиш ва ҳ.к. лар ана шу шубҳали пойганинг «соврин»лари, асоратлари эди.

«Муқаддас қасамни бузганлар» мақоласининг китоб вариантыда ярим бетлик изоҳ бор. Мақоланинг аҳамияти, таъсирчанлигини белгилашда бу қисқа изоҳнинг алоҳида ўрни, салмоғи бор. Мақола, очерк, фелъетонларнинг китоб вариантыда бундай лўнда изоҳ қанча кўп бўлса, шунча яхши (Анатолий Аграновский китобларидаги майда петит билан ёзилган изоҳномаларни эслайлик — улар воқеалар ривожидан, кўрилган, кўрилажак тadbирлардан, асар таъсир кучидан далолат беради). Мақола «Тошкент оқшоми»да босилгач, газета таҳририяти, муаллиф номига кўплаб хатлар келади, хат муаллифлари мақолада ғоят муҳим муаммо кўтарилганини яқдил маъқуллаб, шифокорлик касбини улуғлаётган кишилар, шунингдек, бу номни ерга ураётган айрим кимсалар ҳақида ёзиб юборишади. «Тўғри гап тўққанинга ёқмас», дегандек, очиқ, аччиқ фикрлар республика соғлиқни сақлаш министрлигида айрим масъул ходимларга ёқмайди, улар ҳатто муаллифни туҳматчиликда, ифвогарликда айб-

лашга, раддия юборишгача борадилар. Юқори доиралар газета чиқишини қўллаб-қувватлайди, медицина хизмати мунтазам назорат остига олинади.

Ўтмиш сарқитлари ичида публицист, айниқса, тоқат қилолмайдигани, кўп ва беаёв ёзадигани — мешчанлик, мол-дунёга ҳирс қўйиш, истеъмолчилик пойгаси... «Товус гўштини еб бўладими?», «Тахт бошқа, бахт бошқа», «Ота» каби публицистик асарларида бошдан-оёқ мешчанлик қораланиб, бунинг моҳияти, сабаблари таҳлил-тадқиқ этилса, бошқа бир қанча мақолаларда ҳам, ўрни, кези келганда бу юқумли иллат чандиб, антипатия билдириб ўтилади.

«Товус гўштини еб бўладими?» мақоласида биринкетин олти воқеа келтирилади, кейин талқин-таҳлилга ўтилади. Публицист бири-бирига ўхшамайдиган олти воқеанинг ҳар биридан пировардида мешчанликка олиб борадиган тугаш нуқталар топади.

Замонавий кийинган, галстук таққан, туфлисига гард юқмаган кишининг товусларга қараб айтган биргина сўзи — «Шуларниям гўштини еб бўладими?» луқмаси — бу «хушсухан», «маданиятли» одамнинг ниқобини йиртиб, мешчанлик башарасини кўрсатиб туради; Жом қишлоғи атрофидаги четлари ўпирилиб туша бошлаган ўн икки катта ўчоқ бир тонна ош дамлаб, катта улоқ бериб «юртни қойил қолдириш»ни ният қилган, йиллаб топган-тутганини бир кунда сарфлаб, энди қарзини узиб ётган «валломат» колхозчининг мешчанлик дардига учраганидан унсиз ҳикоя қилади.

Ўткир Ҳошимовнинг инсон, предмет, ҳодисаларнинг яхлит, тугал публицистик портретини чизиш борасидаги ишлари ҳам оригинал ва диққатга сазовордир.

«Аёл» азиз оналаримиз, опа-сингилларимиз, қизларимиз, «Фаришталар» ширин болакайлар шаънига битилган публицистик қасида бўлса, «Нон-имон»да Ноннинг, «Оқ камалак»да Пахтанинг, «Ҳазина»да Вақтнинг жозибador, ёрқин, эса қоларли портрети чизилган.

Публицист ёрқин факт, маънодор деталь, таъсирчан ҳикоядан унумли фойдаланиб тасвир, баёнда жозибadorликка эришишнинг ҳавосини олган. Тўғри, баъ-

зан (масалан, «Аёл» мақоласида) қизиқарли факт, деталлар зичлигидан «ҳаво» етишмаслиги, фикр тақчиллиги сезилиб қолади.

Кейинги пайтларда, бадий асарлардаги сингари, публицистик асарларда ҳам, ривоят ва афсоналардан мантиқий қурол, далил сифатида фойдаланиш расм бўлаяпти. Бу борада Ўткир Ҳошимовнинг изланишлари мароқлидир. Публицист кўҳна миф, афсоналарни ўрнида ишлатиб, уларга жон киритиб юбораяпти. Лекин баъзан бунда ҳам меъёрни унутиш, ривоятларни суиистеъмол қилиш ҳоллари кўзга ташланади.

«Оқ камалак» китоби икки қисмдан иборат: 1) Ҳикоялар 2) Ўйлар. Ўқувчига ҳар икки қисмни қиёс қилиш, чоғиштириш имкони берилган. Бизнингча, иккинчи қисм, «Ўйлар»нинг палласи босиб кетади.

Тўғри, китобда айрим пишиқ ҳикоялар ҳам бор. «Қатралар» туркуми остида берилган мўъжаз ҳикоялар чиройли рамзлари, самимийлиги («Муҳаббат»), чўғдорлиги, характер чизгилари («Ёмғир», «Устоз ва шогирд»), публицистик пафоси («Бегона суҳбат») ва бошқа фазилатлари билан ажралиб туради. «Ўзбеклар» ҳикоясида Отинойи характерини чизиш асносида азалий эзгу-удумларимиз, маҳалла аҳлининг тотувлиги, бир-бирига қайишиши, меҳрибонлиги жонли, жозибадор тасвирланса, Искандар Ваҳобович образи орқали иш, амал, обрўга маҳлиё бўлиб, хотинчаси измидан чиқолмай, маҳалла-куйдан, азиз онажонидан узоқлашиб кетган сўқир қалб фожиаси яхши, ишонарли берилган. Ҳикоянинг номи тасвирга олинган воқеаларга унчалик мос келмагандай эди; ҳар қалай, «Ўзбеклар», бизнингча, ҳаётнинг катта кўламини халқимизнинг меҳнат, жанг фронтдаги фидойилиги, жасоратини қамраб оладиган, роман, повесть каби йирик асарга ярашиғлиқ масъул ном).

Айрим ҳикояларнинг бўшроқ чиққанлигининг асосий сабабларидан бири, бизнингча, муаллифнинг баъзан ижтимоий мавзудан бир қадар узоқлашиб, кўпроқ маиший мавзуларга, оилавий можароларга ўралашиб қолганлигида эди. «Законний» эр, «Мировой» хотин ҳикоясини муаллиф Саид Аҳмадга назира тариқасида ёзган. Назира — устозга ҳурмат, айна чоғда баҳс, рақобат. Устоздан ўтказиб, жуда бўлмаса, устоз даража-

сида ёзилса, назира ўзини оқлар. Ўткир Ҳошимов бир вақтлар Саид Аҳмад жуда яхши, кулдириб айтиб қўйган гапларни бошқачароқ, ўртачароқ мақомда такрорлайдики, бу кутилган самарани бермайди.

«Одам нимадан пайдо бўлган?» ҳикоясида муаллиф бола тасавури орқали қоғозбозликни қораламоқчи, айрим нозик, тагдор гапларни айтмоқчи, «Насиҳат» ҳикоясида ўзига боқмайдиган одамнинг ичиб олиб сўзига боқтиришга уринишини кулгили тарзда кўрсатмоқчи, лекин ҳикоялардаги воқеаларга ишониш қийин. «Гувала», «Қўшимча мажбурият», «Кўнгилнинг кўчаси» ҳикоялари ҳам ишониш қийин бўлган воқеалар асосига қурилган. Тўғри, сатирик, юмористик ҳикояда бўрттириш, муболага бўлиши мумкин, лекин ҳикоянинг асоси ҳаётий бўлмоғи лозим.

«Оқ камалак» китоби Ўткир Ҳошимовнинг ҳам бадийят, ҳам публицистика соҳасида тинимсиз изланаётгани, маҳоратини тобора ошириб бораётганини кўрсатган эди.

Ўткир Ҳошимов кўп йиллардан бери «Дафтар ҳошиясидаги битиклар» номи остида ҳикматли сўзлар, қайроқи гаплар, фикр сачратқилари, митти ҳикоячилар эълон қилиб келади. Барини тўплаб бир китобча қилиб чиқарди. Кейин тўлдириб, қайта ишлаб янги нашрини тақдим этди. Костюм, пальтонинг чўнтақларига сиғадиган чоққина китоб машҳур бўлиб кетди: уни метро, автобус, троллейбусларда, навбат кутиб турганлар ўқиётгандарини кўп кузатганман. Муаллифнинг ўзи ҳам ижтимоий учрашувларда «Битиклар»дан парчалар ўқишни хуш кўради: ҳам қисқа, ҳам мароқли, майин юмор, тагдор ҳажвга бой.

Сукрот, Конфуций, Ғаззолий, Навоий, Лихтенберг, Станислав Ежи Летсларнинг қисқа, маъноси тегран иборалари, ибратли афоризмлари ўқувчиларига яхши маълум. Ижоднинг бу шакли кейинги йилларда бизнинг ёзувчиларимизда ҳам урф бўлаётибди: Асқал Мухтор «Тундалик»лари, Ўткир Ҳошимов «Битик»лари, Иброҳим Ғафуров «Мансуралари», Ғайбуллоҳ ас-Салом, Мурод Хидир фикр-сачратқилари...

Ўткир Ҳошимов «Битиклар»и «Табиат. Жамият. Инсон», «Фарзандларимизга ўғитлар», «Урушлар ҳақида», «Болалик — пошшолик», «Саккизинчи мўъжиза», «Та-

бассумга мойил гаплар» номли фаслларга жо бўлган. «Қисқалик истеъдоднинг ҳамшираси» ақидасига амал қилган адиб ўта қисқаликка, оз сўз орқали кўп маъно англатиш, фикр қаймоғини беришга интилган. Кутилмаган иборалар, мақол, матал, ривоятларга унумли ва ўринли мурожаат, савол-жавоб (диалог), дил изҳори (монолог), қарши қўйиш (антитеза), ёнма-ён қўйиш (параллелизм), маҳобат ва кичрайтириш, қайроқи гаплар, сўз ўйинлари, калит-сарлавҳалар, кичик ҳикоялар, ёзилган ва ёзилажак асарларнинг хамиртурушлари — бу ва бошқа фазилатлар, муаллифнинг эътирофича, кузатувлари, ўйлари, бир қадар табассумли хулосалари — бари «Битиклар»да мужассам.

Илк саҳифасидаги «Девонаи-ҳаққўй» сарлавҳали битикка эътибор қилинг:

«Телбаларга таъзим қилинг!

Юзта донишманд айтолмаган ҳақиқатни битта телба айтади!». Бор гап-шу. Жумбоқнома биринчи сатрдаги изоҳни ўқиб, адиб хулосасига тан берасиз. «Яхшигаям, ёмонгаям бирдек яхши кўринишга уринадиган одам энг хавфли одамдир», — дейилади бир битикда. Ҳаётда шундай одамлар борлиги хаёлингизга келиб, нозик кузатувни маъқуллайсиз. Бир битикда худодан умр, бахт, фарзанд, давлат, омад сўраб мурожаат қилишганини кўп кўргани ҳолда «мен-нодонга бир чимдим ақл бер» деб сўраган бандасини кўрмаганига афсусланади. Мана бу тагдор ҳазил:

«Дунёда ақлли жонивор — балиқ! Биринчидан, соқов, иккинчидан, муттасил думини ликиллатади!».

Адиб қалдирғочлар файзсиз, ноаҳил хонадонга ҳеч қачон ин қурмаслигини, аёл киши ҳуда-беҳудага ўзини кўзгуга солаверса ҳушёр тортиш, бир гап борлиги ҳақидаги огоҳи, «Отчопар»да сигарет сотиб ўтирган бир математик олим дўстини учратиб қолиб, хижолат бўлмаслик учун иккиси ҳам бурилиб кетишлари, китоб ўқийдиганларда пул йўқлиги, пули кўплар китоб ўқимаслиги ҳақидаги кузатувлари, ошкоралик деб аталмиш дарахтнинг мевасини энг аввал чинқироқ маймунлар ейиши ҳақидаги ўкинчи — мароқли, маъноли, керакли фикрлар.

Ўткир Ҳошимов бадий адабиётни саккизинчи мўъжиза деб атади ва буни буюк адибларнинг ёмби фикр-

лари, ижодидан намуналар билан асослайди. Адибнинг қатъий инони-эътиқодича, изтироб чекиб ёзилган асар роҳат қилиб ўқилади, ижод спринтерлик мусобақаси эмас, узоқ ва машаққатли йўл.

Китобда таниқли адиблар, олимлар билан кечган воқеаларининг қисқача тасвири, учрашувларда ўқувчилар берган саволларга жавоблар ҳам ўрин олган.

«Нур ва соя» битигининг иккинчи абзацида ўқиймиз:

«Начора, нур бор экан, соя ҳам бўлаверади. Биров нурни танлайди, биров сояни...». Балки бу фикр муаллиф хаёлида қачонлардир туғилиб, дафтарига тушгандир, «Нур борки, соя бор» романига хамиртуруш бўлгандир. Умуман анча-мунча битикларни ўқиганимда, булар ёзилган ва ёзилажак асарларнинг хамиртуруши эмасмикин деган гап хаёлимдан кечди.

«Дафтар ҳошиясидаги битиклар»ни бор ўқувчи (бундайлар кўп) уни қўлдан қўймай ўқиб чиқишига имоним комил. Мабодо, ушбу китоб билан танишишга ҳам улгурмаганлар (бундайлар кам) рағбат пайдо қилиш, тезроқ олиб, топиб ўқиш ҳаракатига тушсинлар деган мақсадда хамир учидан патир сифатида баъзи парчалар келтирдик. «Битиклар»ни ўқиган ўқувчи адибнинг бошқа асарларини ҳам қидириб, топиб мутолаа қилишлари (агар улгуришмаган бўлса, албатта) турган гап.

Ўтган асрнинг саксонинчи йиллари иккинчи ярмида Ўткир Ҳошимов, кўпчилик ҳамкасб ёзувчилар сингари, публицист сифатида, айниқса фаоллик кўрсатди, кўп ва хўп ёзди, бир-биридан ўткир мақола, интервью, хат, эсселар эълон қилди, китоблар чоп этди. Ошкоралик, ҳур фикрлик эпкинлари, ўзликни англаш, қадриятларни қадрлаш, Орол тақдири, она тилимиз истиқболи йўлида қайғуриш, саъй-ҳаракатлар, юртимизда юз берган мураккаб вазият, собиқ марказ ёпиштирган «пихта иши», «ўзбеклар иши» каби ёрлиқлар, Москва, Ленинград, бошқа шаҳар, вилоятлардан юборилган «десант раҳбар»ларнинг қилмиш-қидирмиш, хурмача қилиқлари, кўпгина беайб одамлар, заҳматкаш деҳқонларнинг қамалиши ва бошқа нохуш ҳолатлар, буюк тарихий воқеа — Республика-мизнинг мустақилликни қўлга киритиши, истиқболга

кенг йўллар очилиши имонли, миллатпарвар ижодкорларни лоқайд бўлмасликка, қўлга қалам олишга, бадиий асарлардан кўра кўпроқ публицистика билан шуғулланишга даъват этди. Уткир Ҳошимовнинг матбуотда босилган, эфир ва экрандан янграган ўйлари, суҳбат ва нутқлари, мақола ва эсселари, кейинчалик, китоблари, жилдликларидан ўрин олди.

Ў. Ҳошимов ҳаётни, матбуотни синчков кузатади, бошқалар анчайин эътибор бермайдиган далил, воқеаларга алоҳида диққатни қаратади, хулосалар чиқаради. «Дўстлик ҳурматдан бошланади» мақоласида («ЎзАС», 1982, 2 июнь) «Клуб служебного собаководства» тўпламида «Итларга қандай лақаб қўйиш керак?» деган мақола билан чиққан И. Духновскийнинг «тавсия»ларига кескин эътироз билдиради. Итшунос таклиф этган лақаблар рўйхатида асосан Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари номлари кўп учрашини ва буни «мутахассис» марказ ёрликлар ёпиштирган, ёмонотлиқ қилган халқ томорқасига тош отиб қўйиш ниятида қилганини таъкидлаб ёзади:

«Афсус, китобда И. Духновскийнинг исми-шарифи тўлиқ айтилмаган. Билмадик, балки Игордир, балки Иван, балки Илья... нима бўлганда ҳам итга бу қадар беқиёс меҳр қўйган муаллиф ўз тавсиясида бирорта (ҳатто энг зотдор итга ҳам) Игор, Иван, Илья деб лақаб қўйишни лозим топмайди. Тўғри-да, айтайлик, итшуноснинг ён қўшниси тўрт оёқли биродарига Игор (Иван ёки Илья) деб исм қўйса-да, унинг кўз ўнгида «Игорь, ма еб ол» деб суяк ташласа, итсевар «олим» бу манзарадан унчалик ҳам қувонмаса керак. Шундай экан, нега у ўзига раво кўрмаган нарсани ўзгаларга раво кўради?

Эҳтимол, И. Духновскийга тавсия этган ўттиз чоғли лақаб Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари ўғил ва қиз фарзандларига қўйиладиган номлар таниш эмасдир, лекин «олим» ҳеч қурса беш-олтита жаҳонга машҳур номларни билмаслиги мумкин эмас, деган хулосага келади публицист.

«Молодой коммунист» журналида босилган «Турмушдаги ислом» мақоласи ҳам ҳудудимиз халқлари турмуш тарзи, урф-одатлари, тарихий қадриятлари ҳақида юзаки тасаввур, баъзан аноним хатлар асосида

ёзилганини Ў. Ҳошимов далиллар асосида исботлаб беради, ва «Яна ўша гап: келинг, ҳақиқатнинг кўзига тик қараб гаплашайлик...» деган даъват билан тугатади фикрини.

Оташин, ёлқинли нутқ ҳам публицистиканинг ёрқин намунаси бўлиши мумкин. Ўтқир Ҳошимовнинг Ўзбекистон Компартиясининг XXII съездида (1990 йил, 4 июнь), КПССнинг XXIII съездида (1990 йил, 5 июль) сўзлаган нутқлари жасоратли, далилли публицистиканинг сара намуналаридандир.

Сирти ялтироқ, ичи қалтироқ баҳайбат империянинг сўнги даврлари. «Метиндай мустаҳкам, бузилмас кўрғон» дея жар солиниб, мақтаниб келинган давлат бир ярим йилдан кейин тамом парчаланиб кетади. Лекин ҳали у ичдан нураб битгани, парчаланиб кетаётганини тан олгиси йўқ, шу боис айрим жойларда бўшашган интизомни кучайтириш, тартибни мустаҳкамлаш пайида. Собиқ марказнинг собиқ раҳбарияти айбни ўзидан эмас, ўзгалардан, ташқаридан қидиради. Тўрт-беш йилдирки, уларнинг ёвуз нигоҳи Ўзбекистонга қаратилган: ёрлиқлар ёпиштирилган, «десант раҳбар»лар юборилган, қама-қамалар авж олган. Юртимизда бесаранжомлик, асабий вазият ҳукм суради».

«Шарқ юлдузи» журнали бош муҳаррири, ёзувчи Ў. Ҳошимов ЎзКомпартия XXII съездидаги дардли, армонли, аламли нутқида тобелик, таъзимкорлик психологияси, унинг зарарли оқибатларига тўхталади. «Сталин замонида чуқур илдиз отган тобелик турғунлик йилларида деярли ўзгармади ва, ростини айтганда, бугун ҳам давом этмоқда. Биз ўзимизнинг ночорлигимизни чиройли иборалар билан хаспўшлашга ўрганганмиз. План — «Оқ олтинни олтин қўллар яратади!».

Молхонадан фарқ қилмайдиган шийпонда ўтириб, даладан заҳар ҳиди анқиб турган паллада гўштсиз шўрва ичаётган пахтакор, сассиқ ҳовуз бўйидаги дарахтга осилган қоп беланчақдан боласини олиб эмизаётган ночор хотин бу шиорларни кўрганда нимани ўйлади экан! Ҳеч нимани ўйламаган! Ўйлашга вақти бўлмаган. Чунки у тобе эди, муте эди, қул эди». («Совет Ўзбекистони», 1990 йил, 7 июнь).

Бутун нутқ шундай кескин тарзда давом этади.

«Ўзбек иши»дан ваҳимага тушган айрим раҳбарлар республикамизни «кадрлар билан мустаҳкамлаш» учун шошилиш чоралар кўрганлиги, узоқ-узоқдан «десант раҳбарлар» таклиф этилгани, «ҳалол ва принципиал» деб тавсифланган раҳбарларнинг аслида юртимизга жазо чорасини ўтаётгандек юборилганини афсус-надомат, кулги-истеҳзо билан тилга олади: «шу тариқа кузбаслик кўмирчи бухоролик чўпонга эшак минишни ўргатди, узоқ шарқлик балиқчи андижонлик пахтакорга ғўза суғоришдан дарс берди. Қани мантиқ?»

Нотиқ-публицист маънавий ҳаётдаги тобеликка ҳам ачинарли далиллар келтиради.

Ўткир Ҳошимовнинг КПСС XXIII съездида 1990 йил 5 июлда сўзлаган изтиробли, оташин нутқи ҳам фирром марказнинг қутқуси билан айбсиз айбдорга чиқарилган халқимизнинг норозилиги, аламли ифодаси эди.

«Кейинги пайтларда «пахта иши», «ўзбек иши» деган тамға остида қатагон, сурункали қонунбузарликлар авжига чиқди. Республикамиз раҳбари таъкидлаганидек, Ўзбекистон полигонга айланди! «Пахта» деганда «вата»ни тушунадиган, пахта етиштириш заҳмати қанчалик оғирлигини тасаввур ҳам қилолмайдиган, олтинчи синфда ўқийдиган қизалоқ бир кунлик пахта териш нормасини бажариш учун ғўза устига ўн беш минг мартагача эгилишга мажбур бўлишини ҳаёлига ҳам келтирмайдиган ва марказдан бориб Ўзбекистонда «тартиб ўрнатаётган» кончилар, балиқчилар, инженерлар, бизнинг республикани бошдан оёқ айнаиб кетган деб ҳисоблайдилар. «Ўзбек иши» деган ҳақоратли гап марказий матбуот саҳифаларидан тушмай қолди. Мен ёзувчи сифатида, журналнинг бош муҳаррири сифатида ўша ҳамкасб қаламкашлардан сўрагим келади «Нима учун сизлар Ўзбекистонни «Иккинчи Афғонистон» деб аташдан уялмайсизлар? Ўзбекистон сизларга нима ёмонлик қилди? Ўзбекистон душманми? Бундай гаплар Ўзбекистон номини қора қилиб қўйди. Қардош халқлар орасида ўзбек халқи ҳақида ёмон таассурот уйғотди. Айтинглар, нега айнан «ўзбек иши»? Нега, дейлик, «арман иши» эмас, «молдован иши» эмас-да, нега «ўзбек иши»? Тўғри, Ўзбекистонда «қўшиб ёзиш»лар бўлган. Аммо бошқа рес-

публикаларда бўлмаганми? Шундай экан, бир ҳовуч қонунбузарни деб бутун бошли халқни бадном қилиш керакми? Ҳар қандай халқ орасида яхши ва ёмон одам бўлиши мумкин. Бироқ халқнинг ёмони бўлмайди!»

Аччиқ ҳақиқатларни рўйирист, очиқ, тўғри сўзни тўқмоқли, мантиқли қилиб айтиш ҳайъатдагиларга ёқмагани луқма ташлашганидан ҳам билса бўларди. Нотиқ келтирган аччиқ, ўжар фактлар залдагиларга қаттиқ таъсир қилди, ҳатто ўзбек йигитлар гробларга солиб юртига юборилаётгани ҳақидаги фактларни айтганда бир генерал ўрнидан туриб буни аниқлаш, кечки мажлисда ахборот беришни зиммасига олади.

Ўткир Ҳошимов элигинчи йилларда ноҳақ қатафонга учраган адиблардан бири устози Саид Аҳмаддан биринчилардан бўлиб интервью олган эди. «Минг бир азобга чидаган адиб» мақола-интервьюси ҳам жуда таъсирли, мароқли чиққан.

Сталин лагерларида минг бир азоб чеккан, барига чидаган, лекин узоқ вақтлар у ердаги даҳшат, ваҳшатларни эслашни истамаган кекса адибдан севимли шогирди Ўткир Ҳошимов биринчилардан бўлиб интервьюлар олди, кейинчалик, ёзувчининг ўзи ҳам ёрилди, юракларни ларзага солувчи бир қатор ўта таъсирли воқеий ҳикоялар эълон қилди.

Ўткир Ҳошимов йирик қисса, роман, драматик асарлар яратиш орасида қисқа, мазмундор мақола, очерк, эссе, битиклар эълон қилиб, ўқувчиларни хушнуд этадиган сермахсул, моҳир ижодкорларимиздан.

БОБУР, «БОБУРНОМА», «БОБУРИЙНОМА»

Ҳар бир халқнинг мумтоз адабиётида буюк сўз санъаткорлари, шоҳ асарлари бўлади. Айтайлик, форсларда Фирдавсий ва «Шоҳнома», итальянларда Данте ва «Илоҳий комедия», инглизларда Шекспир ва «Гамлет», немисларда Гёте ва «Фауст», гуржиларда Руставели ва «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон», русларда Пушкин ва «Евгений Онегин», Лев Толстой ва «Уруш ва тинчлик».

Халқ оғзаки ижоди (фольклор)да ҳам шундай. «Махабхорат», «Манас», «Алпомиш»...

Ўзбек мумтоз адабиёти ҳақида гап кетганда даставвал, икки улуғ сиймо ва икки ҳайратангиз асар ёдга келади. Ҳа, топдингиз. Алишер Навоий ва «Хамса», Мирзо Бобур ва «Бобурнома».

Ҳар йил февраль ойида буюк мутафаккир, улкан сўз санъаткори Алишер Навоий таваллуд кунини ўзгача руҳ, шукуҳ ила кутиб оламиз. Ва бу байрам — бошқа бир тарихий сана — шавкатли ватандошимиз, шоҳ, шоир ва носир Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллуди шодиёнасига уланиб кетади.

Улуғ аждодларимиз ҳаёти, фаолиятига қизиқишнинг ортиши, уларнинг бетакрор ижодий меросини ўрганиш, тарғиб-ташвиқ қилишнинг кучайиши истиқлол йилларига тўғри келгани гувоҳимиз: юбилей тантаналари, анжуманлар, навоийхонлик, бобурхонликлар, асарларининг қайта-қайта нашр этилиши, янги ва мароқли тадқиқотлар юзага келиши, хорижий тилларга ўгирилиши, муборак номларига мукофот, дорилфунун, боғ, кўча, хиёбон, мактаб, маҳаллалар қўйилиши, табаррук излари бўйлаб экспедициялар ташкил этилиши — бунинг далили. Мустақилликнинг биринчи йилини Президентимиз Навоий йили деб эълон қилганларида бу улуғ сиймони ҳар доим ёд этиб, асарларидан баҳраманд бўлиб туришимиз лозимлигини такрорлашларида теран маъно, ҳикмат бор.

«Бобомиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур номи билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Ўзбек халқининг доврўғини дунёга таратган улуғ аждодларимиздан бири ўлароқ, ул зот бизни тарихимизни қадрлашга, келажакка буюк ишонч билан қарашга ўргатади», — деган эдилар Юртбошимиз бундан ўн етти йил аввал ҳали буюк бобомиз сиймоси тепасида қора булутлар соя ташлаб турган, ҳукмрон мафкура қиличини сермаб турган вақтда жасорат билан.

Нафсиламрга айтганда, бу икки зот хотираси олдида ҳали кўп қарздормиз, бурчдормиз. Гарчанд ҳукмрон мафкура замонида Алишер Навоий ижодини ўрганиш, тадқиқ қилиш, шоир таваллудининг 500, 525 йиллик тўйларини ўтказиш, номини абадийлаштириш борасида, бир мунча ишлар қилинган эса-да, Мирзо Бобур ҳаёти, фаолиятини кенг, ҳар тарафлама, холис ўрганишнинг, афсуски, имкони бўлмади, шеърятини,

«Бобурнома», унинг муаллифи хусусида истиҳола, эҳтиёткорлик билан, қимтиниб қисқа фикр айтишдан нарига ўтилмади. Маъмурий-тоталитар тузум, фирқавий босим, тарихий қадриятларга нописандлик кенг, бемалол, эркин фикрлашга йўл қўймади.

А. Фитрат, Я. Фуломов, В. Зоҳидов, И. Султонов, С. Азимжонова, Ҳ. Ёқубов, А. Қаюмов, П. Шамсиев, С. Мирзаев, А. Ҳайитметов, Ф. Сулаймонова, Р. Набиев, Ҳ. Ҳасанов, Н. Маллаев, Б. Валихўжаев, П. Қодиров, Х. Султонов ва бошқаларнинг мустабид тузум шароитида холис, ҳаққоний илмий, бадий асарлар битишганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Ҳолбуки «Бобурнома» отлиқ қомусий асар тўрт ярим асрдан бери жаҳон узра мағрур кезаётган, муаллифи номини, юрти, эли, миллати доврўғини мамлакатлар, иқлимлараро таратиб келаётган, ҳали «Ўзбекистон» деган давлат шу ном остида дунёга танилмаган асрларда ҳам «Бобурнома» таржималар, талқинлар орқали танилган, унинг муаллифи ҳақидаги маълумотлар тарқалган, тадқиқотлар битилган, «Бобур замондошлари орасида энг маданиятли, дилбар шахс эди» (Ж. Неру); «Ҳозирги замонда Ҳиндистонни ўрганишни хоҳлаган киши бу ишни Бобур мемуарларидан бошлагани маъқул» (В. Талбот); «У барча шарқ фотиҳлари ичида энг буюғи бўлмаса-да кўпроқ инсонийси эди... У ҳақда чуқур меҳр-муҳаббат билдирмасдан бошқача ўйлаб бўлмайди» (В. Морленд) каби илиқ фикрлар айтилган эди.

Ўзбек адабиётининг бир қатор мумтоз намуналари хорижий тилларга ўгирилиб, тадқиқотлар, шарҳлар битилиб келинган бўлса-да, бу борада ҳеч бир асар «Бобурнома» олдига тушолмайди. Бобур ҳаёти, ижоди, асарлари, таржималари, таҳлили, тадқиқи, шарҳи билан фаол шуғулланган, шуғулланаётган хорижлик олим, мутахассислар сони етмишдан ортади.

Мирзо Бобурни «Бобурнома»ни ёзишга ундаган, илҳомлантирган нарса, аввало, Ватан туйғуси, қайғуси ва армони эди. Имонли, эътиқодли шоҳ ва шоир Ватанни севмоқ иймондан эканлигини, Ватан киндик қони тўкилган макондан — Андижондан бошланишини теран ҳис этган, ўсиб-улғайган, кўрган, кезган, жангу жадалларда гоҳ музаффар, гоҳ мағлуб бўлган икки дарё оралиғи — Мовароуннаҳрни, унинг табиа-

ти, шаҳар-қишлоқлари, ноз-неъматлари, турфа одамларини бир умр юрагининг тўрида сақлаган. «Бобурнома» муаллифи туғилиб ўсган макон — «меvasи фарон, оқар суви, қовун — узуми мўл, ов қуши кўп, эли турк, одамларининг лафзи қалам билан рост» Андижоннинг таъриф-тавсифи билан бошланганлиги, асар охирида юртининг қовуни, узуми, мазали меваларини чунон соғинганлиги, рубоийларида ўз ери қолиб, Ҳинд сари юзланганлиги не юз қаролиғ бўлганлиги, армон-ўкинч билан ёзганлиги бундан далолат».

Буни айтишдан мурод Бобур шахсияти, унинг асарлари ҳақида она Ватанини, юрти, эли, тилини, урф-одатлари, удумларини юрак қони, жони-жаҳони билан севган, тупроғини кўзига тўтиё қилишга ҳозир, имон-эътиқодли одамларгина ёзиши, ёза олиши мумкинлигини таъкидлашдирки, бу қутлуғ мавзуга қўл урган илм, ижод аҳли айни шундай инсонлардир.

Хайриддин Султон университет журналистика факультети талабалиги чоғидаёқ «Бобурнома»га шайдо бўлган, бу китобни кўлидан кўймай мутолаа қилар эди: «Китоб ҳам бамисоли дўст, эски, синаштаси дуруст. Шунинг учун кўп вақт «Бобурнома»ни варақлаб ўлтираман. У менга мутолаадан кўра кўпроқ хаёл суриш имконини беради. Бугун «Вақойии санаи сабъ ва тисъа» — тўққиз юз еттинчи йил воқеаларини қайта ўқидим. Мелодий ҳисобга ўтқазилса, бу 1501—1502 йил воқеалари бўлади.

Ажаб янгилик: Бобур Паркентда бўлган экан! «Бобурнома»нинг 152-саҳифасида: «Ҳазрати Ҳожаго Хожа Самарқанддан чиқиб келиб, Фаркатда ўлтуруб эдилар. Фаркатга бориб Ҳожани кўрдим...» («Бобурнома», 19 бет).

Ушбу сатрлар 1975 йил 6 октябрда битилган. Бул вақтда паркентлик талаба, «Оқтош» сиҳатгоҳида даволанарди, бўш вақтини кутубхонада ўтказарди, шоҳ, шоир, ношир билан мароқли суҳбатлар қуради. Мирзо Бобурдек маълум, машҳур зот ўзи туғилиб ўсган юртда бўлганлигини билиб, юраги хаприқиб кетади. Хаприқмай бўладими?!

Эсимда, эллигинчи йилларнинг иккинчи ярмида Самарқандда дорилфунуннинг филология факультетида ўқиган кезларимизда билимдон, хушсухан домламиз,

бўлғуси академик Воҳид Абдуллаев маъруза, нутқларида «Сизлар Алишер Навоий, Мирзо Бобурдек буюк шахслар қадами теккан, маълум муддат яшаб ижод қилган «рубъи маскун шаҳр»да ўқиётганингиз билан ҳар қанча фаҳрлансангиз оз» деганларида, гўзал газал, байтларини ёддан айтиб берганларида юракларимиз хапқиқиб кетар, ифтихор ҳиссига тўларди.

«Бобурнома»да Тошкент атрофидаги Оҳангарон, Пискент, Шоҳруҳия деган жойлар қайта-қайта тилга олинган. Энг муҳими, Бобур Мирзо ўша суронли йилларда бир муддат Сомсаракда сарсон-саргардон кезган экан.

«Сомсарак Паркентдан саккиз-ўн чақирим нарида, ўрқач-ўрқач адирлар қўйнида жойлашган чоғроқ бир қишлоқ. Мен ёш бола пайтларим дадам шу ерларда, токзор боғларда ишлар эди Ёз кезлари биз Паркентдан кўчиб, чайла тикиб узум қўрир эдик... Наинки бундан тўрт юз саксон йил муқаддам бу масканда ҳазрати Бобурнинг пойқадамлари теккан».

«156-бетда: «Сомсийракнинг орасида буронғор ва жувонғорни ясол ясаб эдим, кўрдилар...» 157- бетда: «Тонғласига Сомсийрак навоҳисини чарга солиб овладилар...» («Бобурнома», 19-бет).

Дорилфунун талабаси, бўлғуси адиб «Бобурнома»ни қайта-қайта ўқир экан, Бобур Мирзонинг мардлик ва муруватда, заковат ва матонатда тенгсиз шахсиятига мафтун бўлиб, уни отасидай, онасидай, фарзандидай яхши кўриб қолади, шу — шу бутун онгли ҳаётини ул зотнинг сўнмас ижоди, суронли фаолиятини ўрганишга бағишлайди, бу мавзуда бир қатор бадиий, илмий-оммабоп асарлар битади, Бобур ва унинг авлод-аждодлари изидан йўлга чиққан махсус экспедиция таркибида Эрон, Туркия, Сурия, Иордания, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари, Покистон, Афғонистон мамлакатларида бўлиш насиб этади, кейинроқ Ҳиндистонга сафар қилади, «Бобурнома»дан илҳомланиб «Бобурийнома» отлиф мароқли маърифий роман битади, «Яратгандан илтижо қиламанки умримнинг охирига қадар мени шу ҳамсухбат ҳамроҳларимдан айирмасин».

Ҳамсухбат ҳамроҳлар... Зап яхши айтибди муаллиф. Дарҳақиқат, «Бобурийнома» «Бобурнома» билан, шоҳ,

шоир, инсон Заҳириддин Муҳаммад Бобур, унинг авлод-аждодлари билан, илмий сафар қатнашчиларига ғойибона ҳамроҳлик қилган китобхонлар билан ва ўз-ўзи ҳамда ижодкор ҳамкасблари, устозлари билан мулоқот ҳосиласи, самараси эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Муаллиф муддаосини беш саҳифалик «Муқаддима» қисқа, образли баён қилган, Бобур Мирзо сиймосига лўнда, таъсирли таъриф-тавсиф берган. Айрим парчалар: «Бу мумтоз инсон тарихимизнинг энг мураккаб, энг жозибадор, энг драматик сиймолардан биридир.

— Дунёи фонийга келиб, у нисбатан қисқа умр кўрди — бор-йўғи қирқ етти йил ҳаёт кечирди. Лекин, шу суронли умри мобайнида у жаҳон тарихидан шавкатли ўрин олиб улгурди.

Ҳали мурғак экан, ота-боболари уни сулюб-эркалаб, яхши ниятлар билан залворли нон бериб атадилар. Исм ва жисмнинг бир-бирига узукка кўз қўйгандек мос келиши ноёб учрайдиган ҳодисадир. Лекин бу азамат шахс тимсолида бу ҳол ўзининг ёрқин ифодасини топган эди...

У фазилат бобида камлиги йўқ инсон бўлиб камол топди. Бу беназир сиймо олмос истеъдодини синаб кўрмаган фаолият соҳаси жуда кам топилади.

Аслида, унинг умр йўли бошдан-оёқ тақдир имтиҳонларидан иборат эди, десак янглиш бўлмас.

У ўн икки ёшида отадан етим қолди.

Ҳали айрилиқ кўз ёшлари тинмай туриб, қисмат унинг гўдак бошига тожу тахт миннатини солди...

Ўн икки ёшидан кейин рамазон ҳайитини бир ерда икки бор қарши олмоқ насиб этмади — умри мудом от устидан, жангу жадалларда, сиёсат гирдобларида ўтди. Гарчанд маърифатли мурғак кўнгли илму зиё сари парвонадек талпиниб турса-да, тақдир унга на Бухорои шариф мадрасаларида, на Бағдод байтулҳикмаларида таҳсил кўрмоқликни насиб этди. Лекин даҳо заковати ва илоҳий қалами билан у оламнинг тенгсиз адабий ва илмий мўъжизаларини яратмоқликка мушарраф бўлди. Зотан унинг муаллими ҳам, мураббийи ҳам бешафқат Ҳаёт эди.

У ўн тўққиз ёшида туғилган диёрини мангу тарк эди. Йигирма беш ёшида Афғонистон, Покистон, Ҳин-

дистон, Бангладеш мамлакатларининг аксарият қисмини эгаллаган улкан салтанатга асос солди...

Адоват ва фитналар, исён ва суиқасдлар туфайли у умр бўйи қиличнинг дамида тургандек беором, беҳаловат кун кечирди. Неча бор муқаррар ўлим чанғалида қолиб, ҳар сафар меҳрибон ва марҳаматли Оллоҳнинг кудрати ила яна ҳаётга қайтди.

Тириклик чоғида чархнинг жабру жафосини ҳадсиз даража тортган бу зоти бузрук вафотидан кейин ҳам узоқ йиллар тақдирнинг машаққатли синовларига дуч келаверди.

У фавқулодда нодир истеъдоди, беқиёс инсоний салоҳияти билан ҳақли равишда жаҳон аҳлининг ҳайрат ва эҳтиромига мушарраф бўлди. Айни фазилатлари билан у миллатимизни, халқимизни бутун оламга танитди. Ва шу боис у миллатимизнинг, халқимизнинг ифтихор байроқларидан бирига айланди.

Дунёдаги не-не фозил инсонлар у ҳақида то ҳануз ҳайрат ва эътирофга тўлуқ ҳикоялар сўзлайдилар.

Бу зот — улуғ аждодимиз қадим Турон — Туркистон ерининг паҳлавони Заҳриддин Муҳаммад Бобурдир.

Башариятнинг бу даҳо фарзанди ҳақида юзлаб китоблари ёзилган. Ва иншооллоҳ, ҳали яна юзлаб-минглаб асарлар битилгусидир.

Қисқа, лекин қуйма, қамровли, мағизли-мазмунли тавсиф, табиий, самимий, сатрлар эҳтиросли.

Мирзо Бобур кундалик тутганми ё бениҳоя ўткир қуввайи ҳофизаси орқали асарини битганми — бу номаълум, ҳар қалай, иккинчи тахминимиз тўғрироқ бўлса эҳтимол, негаки бутун умри от устида, бесарамжон, беҳаловат ўтган адибда мунтазам кундаликлар ёзиб бориш имкони бўлмагандир, гарчанд насиб этган дақиқаларда ғазал, рубоийлар битиб нималарнидир дафтарга чекиб берган эса-да кўрган, кечирган, билганларини мияси саҳифаларида ёзиб, хаёлида нақшлаб берган бўлса ажабмас.

Бадий, тарихий китобларнинг аксарияти, кундаликлар, солномалардан ўсиб чиққанини назарга олсак, Ҳайриддин Султонга, назаримизда биринчи усул кўпроқ қўл келган, биринчидан, тасвир, баённинг хронологик тарзда кечишини, иккинчидан, энг муҳими, ҳужжатлилигини таъминлаган, учинчидан, асар

гаройиб воқеалар, қизиқарли тафсилотлар, ибратли тадқиқотларга бойлиги боис ортиқча хаёл ва тасаввурларга имкон қолдирмаган. Китобхон ўқиш жараёнида ўзини бамисоли Бобур излари бўйлаб ташкил этилган илмий экспедицияда қатнашаётгандай, ҳамсухбат бўлиб бораётгандай ҳис қилади.

«Ўн тўрт ёшларимда илк бор бу нуруний сиймонинг тасвири чекилган сувратни кўрдим... шоҳона салласига уқпар жиға қадалган улуғ инсоннинг бори борлиги мурғак тасаввуримга шу қадар теран ўрнашдики, дарс пайтида ҳам, танаффус чоғлари ҳам унинг мардона чехрасидин кўз узолмас эдим», «... содда, ҳазин мисралар бир ўқишдаёқ ёд бўлиб кетган, сатрларини кўча-куйда ҳам, дала-даштда ҳам такрорлаб юрар эдим. Уларнинг маънос маъноси, шикаста оҳанги дилимга қаттиқ таъсир қилар, ўз-ўзидан йиғлагим, узоқ бир жойларга бош олиб кетгим келар эди. Шу йўсин... мафтун бўлиб қолдим».

Бобур Мирзога улкан ихлос, мафтункор ишқ «Бобурнома»ни қайта-қайта ўқиш, уқиш, лаззатланиш, ўрганиш, илҳомланиш туфайли даставвал «Йўлбарснинг туғилиши», «Ой ботган паллада», «Паноҳ», «Тавба», «Саодат соҳили», «Бобурнинг тушлари», «Нуқта» сингари ҳикоялар, қиссалар, кейинчалик «Бобурийнома» юзага келди, яна янги асарлар юзага келаётир.

Хайриддин Султоннинг ўз вақтида матбуотда эълон қилинган, адабий жамоатчилик, танқидчилик томонидан илиқ кутиб олинган ушбу ҳикоя, қиссалари ўрни-ўрни билан «Бобурийнома»да ҳам бериб борилганки, ўқувчи уларнинг «таржимаи ҳоли», муддаонинг туғилиши, сюжетнинг етилиши, ёзиш жараёни, босилгунча ва босилгандан кейинги воқеалар тафсилотларидан воқиф бўлади.

Қайта-қайта ўқиш, уқиш, ўрганиш туфайли «Бобурнома» ҳали талаба Хайриддинни шу қадар ром этганки, илк машқлари, жумладан «Йўлбарснинг туғилиши» ҳикоясини (1974йил) беихтиёр «Бобурнома» услубида ёзишга интилганини кўрамиз. 1975 йилда ёзилиб, «Гулистон»да босилган, ёш адибни бирданига кенг танитган «Ой ботган паллада» ҳикоясида бу услуб, айниқса, яққол сезилган эди. («— Қайси манзилга кўчмоқни қарор қилдингиз, амирзодам?» — Бундан

икки йигич нари Сомсарак отлиғ бир кент бор. У ерга қароргоҳ қурумиз. Йўл тараддудини кўрингиз. Сиз, Гулда Қосимбек...»).

«Бобурнома»ни ўқиш, тушуниш, мағзини чақиш осон иш эмас. Қайта-қайта ўқиш, луғат титкилаш, тарихга мурожаат, сўраб-суриштириш, мантиқий муҳокама, яна ўқиш маданияти талаб этилади. «Бобурнома» услубида ёзиш эса унданда қийин. Ёш адиб бунинг уддасидан чиққан, «Воқеот» услубида қалам чекишга муваффақ бўлган эди. (Йўқ, бу, баъзилар ўйлаганича, хавотир олганича, тақлид эмас, интилиш, зеро сўз санъаткорларига тақлид қиламан деганда ҳам тақлид қилиб бўлмайди, улар бўй бермайди, одамларнинг бармоқ излари бир-бирига ўхшамагани сингари услублари ҳам бетакрор бўлади).

«Бобурнома» услубида ёзишга интилиш нафақат ҳикоя, қиссаларига, «Бобурийнома»нинг кўп саҳифаларига ҳам юққан, бу, айниқса, «Гулистон» журналининг ўтган аср етмишинчи йиллардаги жамоаси — Асқад Мухтор, Ваҳоб Рўзиматов, Абдулла Шер, Маҳмуд Саъдий, Сулаймон Раҳмон, Мурод Хидир, Тоҳир Малик, Саъдулла Аҳмад, Эркин Аъзам, Эмил Рўзиев, Бобур излари бўйлаб илмий экспедиция аъзолари — Зокиржон Машрабов, Абдуғани Ҳамидов, Собиржон Шокаримов, Шуҳрат Мадаминов, Орифжон Ураимов, Маҳмуд Раҳимов, Муҳаммадсодиқ Қосимов, Фарруҳ Раҳимов, Адҳамжон Исмоилов, Баҳром ака Рустамжонлар ҳақида, уларнинг касб-ҳунари, феъл-атвори, хислат-фазилатлари ҳақида, «Бобурнома»даги сингари, қисқа, лўнда, образли, эса қоларли таъриф-тавсиф берилади.

70—80 йиллар сўз бўстониинг чинакам гулистони — мустабид бир тузумдаги эркин фикр оролчаси «Гулистон» журнали жамоаси ҳақида адиб камоли эҳтиром билан сўз юритади, журнал сардори Асқад Мухторни ўзбек адабиётнинг классиги, улуғ инсон, улуғ адиб, шафқатли мураббий, адабиёт моҳиятини тўғри англаган ва адабиёт хусусида фикр алмашмоқ мумкин бўлган жуда кам сонли ижодкорлардан бири, хокисор ва мағрур инсон сифатида баланд таърифлайди.

«Яна бир бош муҳаррир ўринбосари Ваҳоб Рўзиматов эди, шу боис «туққанига ҳам ёқмас» эди. Унинг

учун адабиёт бозорида унвону нуфуз деган матоҳлар ўтмас, ҳар кимнинг молига — ёзган матнига қарабгина тош тарози қўяр эди. Аҳли истеъдодга мураббий ва муқаввий, адабий чайқовчиларга шафқатсиз эди» (35-бет). Бобуро на таърифдан яна бир намуна: «Яна бири Маҳмуд Саъдий эди, адабиёт ва санъат бўлимининг мудури эди. Самарқандлик эди, асли фамилияси Саъдинов бўлиб, Саъдий тахаллусини олган, Асқад ака ҳазиллашиб «Шайх Саъдий» дер эди. Китобининг кўплиги ва ижодий маҳсулининг камлиги билан машҳур эди. Ишга мудом кеч келиши шуҳратига шуҳрат қўшган эди. Матбуот заҳматкаши эди, умр бўйи турли хил кимсалардан мутафаккир ясаш билан машғул эди. Адабий танқид касби эди. Менинг журналдаги ва умуман мустақил ишдаги илк мудирим эди.

Маҳмуд Саъдийни бундан-да қисқа, холис, ҳаққоний тавсифлаб бўлмас. Олтмиш кечаю кундуз давом этган илмий экспедициянинг ўн тўрт аъзоси, сафар давомида дуч келган, мулоқотда бўлган барча одамлар ҳақида ҳам шундай лўнда, мароқли таъриф-тавсифлар ўқиймиз. Албатта, энг кўп таъриф Зокиржон Машрабов — халқаро Бобур жамғармаси Президенти, экспедиция раҳбари, бу ишга энг кўп бош қўшган, сафар давомида пайдо бўлган турфа муаммоларни топқирлик, тадбиркорлик билан ечиб борган сардор, «Бой ота» ҳақида.

«Машинамиз — «Тойота»

Раҳбаримиз — «Бой ота»,

Чойни қуяр — «чой ота», — дея лутф қилади мумтоз қўшиқлари, қизиқ-қизиқ ҳангомалари, ҳазил-хузуллари билан узоқ сафар давомида ҳамроҳларини зериктирмай келган зарофатли Андижон мусиқа мактаби муаллими Адҳамжон.

«Бобурийнома»ни ўқир эканмиз, муаллиф энг аввало шоҳ, шоир, инсон Заҳириддин Муҳаммад Бобур, унинг авлод-аждодлари билан, илмий сафар қатнашчиларига ғойибона ҳамроҳлик қилган китобхонлар билан ва ўз-ўзи ва ижодкор ҳамкасблари билан мулоқот қилганига ишонч ҳосил қиламиз. Муаллиф «Бобурнома»га, шоирнинг рубоийларга бот-бот ва ўрни билан мурожаат этиб туради, шоҳ асар саҳифалари, боблари, ғазал ва рубоийларининг ёзилишига туртки

берган, илҳомлантирган воқеа, кечинмаларни таҳлил-тадқиқ этади. «Май таркини қилғали паришондурман», «Сен гулсану, мен ҳақир булбулдурман», «Бесабрлику бесару самондурман», «Ё қаҳру ғазаб бирла мени туфроқ қил», «Кўнгил тилаган муродига етса киши» сатрлари билан бошланувчи рубойларнинг юзага келиши тарихи ва ҳоказолар фикримиз далилидир.

Бобурнинг тушлари, тавба қилиб майхўрликни ташлагани, Камрон Мирзога битган мактуби тафсилоти, Шоҳжаҳон ва Мумтоз Маҳалнинг буюк муҳаббати, Баҳодиршоҳ Зафарнинг фожей тақдири, Тожмаҳал таърифи ва ҳоказолар алоҳида, мароқли, таъсирли, қолипловчи ҳикоялар бўлиши баробарида темурийлар шажараси, Бобур, бобурийлар шахсияти, фаолиятини ёритиш билан боғлиқ узун, давомли воқеалар занжирида муҳим ҳалқалар ҳисобланади.

Кундалик қайдлари, чизгиларидан четга чиқмаган ҳолда воқеа, саргузашт, таассуротларнинг хронологик тарзда тасвир ва баён этилиши сафарноманинг композицион қурилиши иншо интизомни белгилашда муҳим омил бўлган. Муаллиф асарнинг бошидан охиригача бунга амал қилади. Масалан, «Ашхобод, «Турист меҳмонхонаси» бобида 1977 йили дорилфунуннинг тўртинчи курсини битиргандан сўнг талабаларни ҳарбий кафедра орқали ўқув машғулотларига Небитдоғга олиб келиб ташлагани, икки ой давомида зобитлик сир-асрорларини ўрганишганини эслатиб, «бу ҳақда икки дафтар хотира ёзувларим бор, афсуски, мавзуимизга алоқадор эмас», дейди (64-бет). «Машҳад. Гумрукхона» бобида дадаси ҳарбий хизмат чоғида Эронда бўлгани, қирқ учинчи йилги Техрон конференцияси чоғида Сталинни кўргани, бу юрт табиати, анвои мевалари ҳақидаги мароқли ҳикояларидан бир шингил айтиб, тақдир тақозоси билан, йиллар ўтиб, ота издан бу қадимий заминга қадам қўйганини эслатиб, ўқувчини қизиқтириб қўяди-да, «бизнинг асосий мақсадимиз Бобур ва бобурийларнинг авлод-аждодлари тарихи ҳамда меросини ўрганишдан иборат экан, диққатимизни чалғитмасдан, имкон қадар мавзу доирасида фикр юритганимиз афзал» дея писанда қилади. «Бир шингил тарих»да бобурийлар шажараси ҳақида қисқа маълумот берар, нуруний (ва сўнгги) шаҳзода

Баҳодир Зафарнинг саккиз фарзандини, жумладан, охирида Куёш Мирзони санар экан, қавс ичида Қадрли ўқувчим, бу номни алоҳида эслаб қолишингизни сўрайман, дея таъкидлаб ўтади. Бир неча саҳифадан кейин келадиган «Мирзо Куёш авлодиданмиз...» бобида бунинг боиси маълум бўлади: сўнгги бобурий шаҳзода Баҳодиршоҳ Зафар тожу тахтидан мосуво бўлиб, Рангунга ихрож қилинган, подшоҳнинг аҳли аёллари, фарзандлари, ичкилари, қариндош-уруғи, хизматкорларига қадар қимматидан ўтказилади. Яратганнинг қудрати, адолати билан шоҳнинг гўдак ўғли Мирзо Куёш бахтли тасодиф билан омон қолади, ўзлигини ошкор этмай вояга етади, улғайиб уйланган, ундан ўғил, вақти билан ўғлидан ўғиллар, қизлар туғилади. Қизларнинг бири Лайло Умахоним бўлиб, Зиёвуддин Тусий ва бошқа бобурийзодалар сулоласининг кейинги тақдири ҳақида ва ғам-андуҳли, таъсирли ҳикоялар айтиб беришади, бобокалонларига кўрсатилаётган эътибор, эҳтиром учун Юртбошимизга, халқимизга чексиз миннатдорчилик изҳор этишади.

«Китобда мустақил ҳолда алоҳида олганда ҳам мазмундор, мароқли ҳикоялар анчагина, айтиб чоғда Мирзо Бобур, бобурийлар тарихи, улар шахсияти, ҳаёти, фаолияти, таъдирига бевосита ва билвосита дахлдор, алоқадор ушбу ҳикоя, саргузаштлар биргаликда яхлит, тўлиқ тасвир-баён тизимини ҳосил қилади. Илмий экспедиция аъзолари қўш «Тойота»да юрган йўллар, йўл бошловчилар, тўхталган манзиллар, учрашган, мулоқотда бўлишган турфа одамлар, турли саргузаштлар ҳақидаги катта-кичик ҳикоялар шулар жумласидан. Масалан, муаллиф Анқарада, хуфтон номидан кейин Умар Байрам отлиғ, ўттиз беш ёшлар чамаси, бир сўлаб, ўн куладиган тижоратчи билан танишиб қолади, меҳмонларнинг Ўзбекистондан — Самарқанду Бухородан эканлигини эшитиб суюниб кетади, хонадонига бир пиёла чойга таклиф этади, «Бой ота»дан ижозат олиб уч-тўрт киши боришади, оила аъзолари билан танишишади: «Умар Байрам оғзидан бол томиб бизни куёвиге таърифлар «ароба»да шундай узоқ манзилларга кетажаклигимизни айтиб ҳайратга тушар, таомга ундаб парвона бўлар эди У содда-

гина, билими ҳам ўзига яраша йигит эди, Бобурнинг номини, тарихини эшитмаган бўлиши ҳам эҳтимол, ammo қандайдир бир ички туйғу билан бизга чин дилдан ихлос қўйгани билиниб турарди» Ушбу муъжаз ширин ҳикоядан кейин муаллифнинг фикр-муносабати мантиқий муҳокамаси ибратли». Бундай ҳайрат ҳавас туйғусини кейинчалик ҳам сафаримиз давомида яна кўп марта пайқадик. Ва бу бежиз эмас эди. Чунки дунё бизнинг бундоғ енгил машиналар миниби, сайру саёҳат қилишимизга ўрганмаган эди. Чунки биз хоҳ Чехославакия бўлсин, хоҳ Венгрия бўлсин, хоҳ Афғонистон бўлсин, албатта оғир танк миниби борганмиз. Олам аҳли ҳам шунга кўниккан, ҳар сафар бизнинг ташрифларимизни юрак ҳовучлаб кутадиган бўлиб қолган эди. Шу боис ҳам чет элдаги кишиларнинг ҳайрати чексиз эди. Хусусан, Ўзбекистон диёридан «Рашн» (Россия)га айлантирилган бир ўлкадан бундай сафарларнинг ташкил этилиши уларнинг таажжуб ва қувончларини беҳад оширган эди. Айниқса, диндошларимизнинг, миллатдош ва ватандошларимизнинг шодликлари чексиз бўлар эдики, мавриди етиб у хусусида ҳам ҳикоя қиламиз. Сафарлар чоғида нима воқеалар рўй бермайди, суҳбат чоғида нималар ҳақида сўз бермайди, лекин моҳир адиблар энг эътиборга молик ҳолатлар, ибратли деталларни танлаб, саралаб акс эттиради. Муаллиф Умар Байрам хонадонидаги гурундан мезбоннинг ташвишланиб айтган бир гапини — Туркияни собиқ Шўролар Иттифоқидан чиққан бир ёв босгани, мамлакатнинг барча йирик шаҳарларига сайёҳ сифатида келаётган ахлоқи бузуқ аёлларнинг сони кескин ошиб кетгани, бу ҳол турк йигитларининг турмушига, оиласи ва келажак тақдирига кучли зарб бераётгани, халқ оммаси, аёллар, оналар бундан қаттиқ ҳавотир ва изтироб чекаётгани, ҳатто «Масквали Наташа, қўйдинг бани оташа...» деган сатрлар бор қўшиқ тўқилганини куйиниб ҳикоя қилганини эслатади. Дарҳақиқат, кишини ўйлантирадиган, безовта қиладиган ҳол, турк миллатининг ахлоқига чанг солаётганлар фақат наташалар эмас, афсуски, турли юртлардан бораётган холпошшалар ҳам йўқ эмас...

«Ниҳоятда чарчаган эканман, машинага кириб доимий жойимга ўлтирдиму мизғиб кетибман. Бир пайт

кимдир дераза ойнасини чертаётганини сезиб уйғониб кетдим. Аранг кўзимни очиб ташқарида турган Умар Байрамни кўрдим. «Тинчликми?» деб ойнани очдим. У кўлидаги оқ жужун курткани менга тутқазди: «Афанди, на ўлди сана, урда қолдирмишсан...» юрагим беихтиёр шиф этиб кетди. Боя меҳмон бўлиб борган жойимизда курткамни ечиб, қозиққа илган эдим, барча ҳужжатларим топган таянганим уч юз эллик долларча ва эллик олтмиш минг рубл ҳам бор эди... Тавба! «Девонанинг ишини худо ўнглайди» деганлари шу бўлса керак. Агар бордию куртка йўқолиб кетганида ҳозир бутунлай бошқа мақолни — «Камбағални туянинг устида ҳам ит қопади» деган мақолни ёзиб ўлтирган бўлар эдим. Меҳрим товланиб Умар Байрамига яна чин дилдан миннатдорлик изҳор қилдим».

Йўлда йўлдош бўлган сарбонлар, орттирилган катта-кичик танишлар, шаҳар-қишлоқлар манзараси, урф-одатлар, муомала тарзлари ҳақидаги ҳикоялар қисқа бўлса-да, мароқли ҳам таъсирли.

Ҳажга зиёрат қилган ватандошларимиздан анчасининг ҳикояларини тинглаганмиз, ёзганларини ўқиганмиз, лекин камина ҳаж мавсуми, Мадинаи мунаввара, Маккаи мукаррама зиёрати, икки қутлуғ шаҳар таъриф-тавсифи, меҳмонхоналар, тумонат одамлар, саргузаштлар, таассуротлар, кечинмалар, мулоқотлар ҳақида батафсил тасвир, дил изҳорини «Бобурийнома»да ўқидим. Эллик саҳифали насрий ҳажномадан «Тавба», «Бобурнинг тушлари» ҳикоялари ўрин олгани айни муддао бўлган. Ахир, Алишер Навоий, Мирзо Бобур ҳазратлари ҳаж зиёратини орзу қилишган, лекин, амалга ошириш имкони бўлмаган. «Бобурийнома» муаллифи ўрин-ўрин билан адиблар Фафур Фулом, Ойбек, Пиримқул Қодиров, Тўлепберган Қайипберганов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Муҳаммад Юсуф, Иброҳим Фафуров, Мурод Муҳаммад Дўст, Ҳуршид Даврон, Мирзо Кенжабек, Ҳуршид Дўстмуҳаммад, Нуруллоҳ Отахонов, Орзиқул Эргашев, Носир Муҳаммад ва бошқа адиблар, ҳамкасблар ҳақида ўрни келганда, қаловини топиб, гоҳ асарларидан парчалар, шеърларидан сатрлар, гурунг-мулоқотлари, ибратли фикрларини эслайдики, бу ҳурмат, эътибор белгиси.

Афғонистонда, Ҳиндистонда Бобур ҳазратлари қада-ми теккан жойларни кўриш, кутубхона, музей, обидаларда бўлиш, ул зот ҳақидаги тадқиқотлар материаллар билан танишиш, мутахассислар билан суҳбатлашиш, таҳликали, қалтис вазиятда ул зот мақбарасини зиёрат қилиш, суратларга тушиш, тупроғидан олиб қўйиш, бобокалонимиз авлодлари билан танишиш, уларнинг армонли ҳикояларини тинглаб, миннатдор сўзларини эшитиш, Тошкент, Андижондаги учрашувлар, мулоқотлар, шубҳасиз, «Бобурнома»нинг энг мароқли, ҳаяжонли, таъсирли саҳифаларини ташкил этадики, бунга ишонч ҳосил қилиш учун китобни ўқиб чиқиш, завқ, баҳра олиш лозим. Китобхон ҳали китобни ўқимасдан икки «Тойота»да икки ой муддат бир неча мамлакатни кезиб, Бобур ва бобурийлар тарихини ўрганишга жазм қилган илмий экспедиция аъзоларига «Қандай бахтиёр одамлар-а» дея ҳаваси келиши турган гап. Лекин ушбу сафар қанчалик хайрли, шарафли бўлса, шунчалик машаққатли, хатарли бўлган, буни муаллиф «Бобурнома» муаллифи сингари, ҳеч нарсани яширмай, оширмай, рўйирост ёзади. 71-бетда ўқиймиз: «Кечаси гумрукхона йўлагиди, мрамар пол устида «уйкухалта» ларга кириб ухладик. Зах белга хилий таъсир қилди. Аммо бошқа иложи йўқ. Зокиржон ака — «Бой ота» айтмоқчи, биз курортда эмас, экспедициядамиз. Қийинчиликка, очин-тўқинга чидаш керак. Чунки олдимизда ҳали беҳад узоқ, машаққатли, номаълум ва нотаниш манзиллар турибди. Имкон борича маблағдан, озиқ-овқату дори-дармондан тежаб фойдаланиш зарур. Ҳар қандай кутилмаган ҳолатларга тайёр турмоғимиз шарт.»

Кутилмаган ҳолатлар эса озмунча бўлмаган: Тафтондан Куэтгага қараб шартли равишда йўл деб аташ мумкин бўлган «йўл»дан — бепоён, хатарнок сахродан имиллаб ўтилаётганда ордан бир шубҳали «ЖИП» илашади, ўн чоғлик одам тик турган кўйи кўз узмай келишади, тезланилса — тезлашади, секинланса — секинлайди. Йўлбошловчи Абдулғаффор тўппончасини шарақлатиб ўқлаб, «деразадан узоқроқ ўтиришсин» дея огоҳлантиради, юз метрлар чамаси намозни ўқигунга қадар кўз узмай туришади, хайриятки, қоронгилик қаърига сингиб кўздан йўқолади. Бандар Аббос

Бандоргоҳида «Тойота»ларни махсус саройига элиб, уч кун банди қилишади, шахслари аниқланмагунча машинага яқин боришолмайди, фақат устларидаги кийим-бошу сочиқ-совунларини олишга ижозат беришади, холос. «Бой ота»нинг чойшабдай-чойшабдай қоғозларни кўтарганича шаҳарнинг у бошидан бу бошигача бўзчининг моксидай югуришлари, кўплаб амалдорларга имзо чектириш, муҳр бостириш учун соатлаб эланиб ўтиришлари; Қобулда ўқ овозлари эшитилиб турган, ойналари чил-чил синган меҳмонхонада тунни ўтказишлари, машина бузилиб қолгандаги оворагарчиликлар...

Ар Риёзда Холид ар-Рашиднинг хонадонидида меҳмон бўлишганда араб ва форс тилларини биладиган қори домла — Муҳаммадсодиқ Қосимов томоғи оғриб гапира олмайдиган бўлиб қолгани боис, гунгларча «гурунг» қилиб ўтирилади, яъни имо-ишоралар билан мулоқот қилинади: «Мен дедимки, бу одам ҳам гўё ўн тўртта соқовни уйига меҳмонга чақиргандек бўлди... Бу кунги ўлтиришимизда тил иштирок этмаса-да, дил иштирок этаётганини барчамиз сезиб турар эдик» (155-бет).

Ҳазил мақомида айтилган бу гапда жон бор, албатта. Узоқ давом этган бу сафар иштирокчилари турли касб-кор соҳиблари бўлиши баробарида ҳазил-мутойиба, мусиқа, ашуладан ҳам хабардор кишилар эди. Масалан, профессор Рустам Шамсуддинов турк ҳамкасблари билан жиддий мавзуларда мувоҳаса қилса, йўл-йўлакай қизиқ қангома, латифалар ҳам айтиб, шерикларни хушнуд қилиб турган, мана шулардан биттаси: «Бир одам чойхонада эртаю кеч қимирламай ўлтираркан. Ҳаммадан олдин келиб, ҳаммадан кейин кетаркан. Савол бердилар: нечун бундай қиласиз? Жавоб бердики, бирга ўлтирган улфатлар кетган шерикнинг ортидан шу заҳоти гийбат бошлайдилар. Мен шундан қўрқаман, ҳеч ким гийбат қилмаслиги учун охири кетаман».

Афғонистонга кириб келишганида экспедиция бошлиғи бу ердагилар шўролардан аламзадалигини унутмасликни, муомалада ниҳоятда хушёр бўлишни, тезликни оширмасликни, оғиздан русча сўз чиқиб кетмасликни уқтиради. Жалолобод шаҳрига кириб келишда

машинанинг баллони ёрилиб кетади. Домкрат синиб кетгани боис олд баллонни жиндай кўтаришга тўғри келганда «Бой ота» буйруқ берадилар: «Қани, давай-те, раз, два, взяли!», «Ҳай, ҳай, Зокиржон ака, кўрсатмалар нима бўлди энди?», дейишганда: «Э-ҳа», — дейди хижолат бўлиб. — «Кечирсинлар, просто оғзимдан чиқиб кетди». «Аз сафари ҳаж» деган сўзни эшитиб икки қуроли афғон йигитларидан бири йўловчи машинани тўхтатиб, уйдан домкрат олиб келади. «Бизга ёрдам берган ўша йигитлар, эҳтимол, одам эмас, балки Оллоҳнинг малоикаларидир...» дейди қувониб қори домла.

Машҳадда ижозат қоғозларига сўнгги имзою муҳрлар чекилгач, йўлда давом этадиган бўлишади. «Бой ота»ни дунёдаги энг баттол бюрократия устидан қозонган улкан ғалабаси билан қизгин муборақбод айлаб, муваффақият сири билан қизиқишади. «Сири оддий, — деб жавоб берди Зокиржон ака. — Бюрократия устидан тантана қилмоқ учун киши аввало ўзи бюрократ бўлиши керак». «Ия, демак ўзлари ҳам?.. — дейишади кулимсираб. — Албатта, — деди «Бой ота» уф тортиб. Фақат мен собиқ бюрократман. Агар шундай бўлмаганида, бу экспедицияни ҳам, Бобур жамғармасини ҳам асло ташкил қилолмаган бўлардим». (72-бет).

Умуман, ташаббускор, тадбиркор, ғайратли, ҳозиржавоб Зокиржон Машрабов «Бобурийнома»да яратилган энг қабарик, эса қоларли характерлардан ҳисобланади. Мана сизга замонавий қаҳрамон образи.

Эса қоларли образ яратиш учун ҳар доим ҳам кўп сатр қоралаш шарт эмас, баъзан биргина детал, кичик тафсилот ҳам кифоя қилади.

Дубай бандаргоҳида ўттиз олти ёшли Муҳаммад Амин деган йигит билан танишишади. Икки йилдан буён шу ерда истиқомат қилар экан, Бадахшонда кекса ота-онаси, укалари қолган. Кўпдан бери хат-хабар йўқлигини сўзларкан, кўзларида маъюслик пайдо бўлди.

«Бу шаҳарда мendan бошқа ўзбек бўлмаса керак. Янглиш гапирсак, бизнинг ўзбаки гапимизга айбситмангизлар», дейди у хижолатомуз. «Ва унинг соф, солда, мардона сўзлари тарзига қулоқ тутганча беихтиёр ўйлаб кетасизки, қанийди, она юртимизда ўзбекман деб кўксига муштлаб юрган баъзи инсонлар ўзбекча

талаффуз ва ўзбекча зарофат билан ана шундоқ «янглиш» гапира олсалар!..» (178-бет).

Виктор Шкловский тадқиқотларидан бири муқаддимасида таҳлилга тортилган адиб асарларидан кўп-кўп иқтибослар келтиргим келяпти деган сўзларига амал қилиб, камина мўл иқтибослар келтирдим, «Бобурийнома» дек нафис тил, жозибали услуб билан ёзилган асар ҳақида хашаки сўз, жўн жумлалар билан фикр юритиб, таассуротни сусайтирмаслик андишасида.

«Бобурнома» Бобур Мирзонинг «Ҳар вақтеки кўргасен менинг сўзумни, Сўзумни ўқуб англагайсен ўзумни» шоҳ сатрлари билан чиройли якунланади. Бу табиий, самимий сатрлар «Бобурийнома»га ҳам тегишлидир. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун ҳар икки асарни ўқинг, завқ, лаззат олинг.

ДАВОМИЙЛИК

Бугунги ўзбек адабий танқидчилигининг пешқадам вакилларида бири филология фанлари доктори, профессор, республикада хизмат кўрсатган фан арбоби Умарали Норматов Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида бир қатор мароқли, мазмундор мақола, суҳбат, тадқиқотлар эълон қилди. Энг қувонарлиси — адиб юз йиллиги таваллуди олдидан мушоҳада, муҳокама, хотира, суҳбатларини «Устоз ибрати» деган китобга жамлаб, ўқувчиларга туҳфа этди.

Дарҳақиқат, бу сўз санъаткорининг ҳаёти, ижоди, ёрқин асарлари, нутқ ва суҳбатлари, хат ва таржималари ҳавас қилгулик ибрат намунаси. Гарчанд адиб ҳақида бир қанча китоб ёзилган, диссертациялар ёқланган бўлса-да, таниқли олим янги далил, маълумотлар келтириш, эътиборли гап айтиш, устозлари, ҳамкасблари фикрларини давом эттириш, кенгайтириш, чуқурлаштиришга ҳаракат қилган ва бунга муваффақ бўлган.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти чоп этган ушбу китоб «Мушоҳада, муҳокамалар», «Хотиралар», «Суҳбатлар» деб номланган уч катта бўлимдан иборат. Асар равон услубда

ёзилган, мароқ билан ўқилади, адиб ҳақидаги билим, тасаввурларимизни бойитади. Ҳар бир бўлим, ўз навбатида, махсус боблардан иборат. Масалан, биринчи бўлим «Шижоат», «Университет илҳомлари», «Мафкуравий-сиёсий тазйиқ ва истеъдод қудрати», «Ўтмишдан эртақлар» ва «Абсурд», «Абдулла Қаҳҳор дарслари», «Тугалланмаган қисса кўлами» деган боблардан таркиб топган. Кейинги икки бўлим ҳам шундай қизиқарли сарлавҳалар кўйилган боблардан иборат. Масалан, «Университет илҳомлари» бобида Абдулла Қаҳҳорнинг йигирманчи йиллар иккинчи ярмида Ўрта Осиё давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ) қошидаги ишчилар факультети тайёрлов бўлими, кейин педагогика факультетида таҳсил олган йиллари, ўқиган китоблари, йиққан билимлари ҳақида олим янги далил, маълумотлар келтирган; «Тугалланмаган қисса кўлами» бобида адиб бетоблиги туфайли чала қолган «Зилзила» қиссаси анча кенг ва батафсил таҳлил қилинган; «Ўтмишдан эртақлар» ва «Абсурд» бобида ҳам бир қадар янги, кутилмаган ва айрим ўринларда баҳс-боп фикрлар баён қилинган, «Сароб» ва «Кўшчинор» романлари бошига тушган оғир савдолар бу асарлар турлича тушунилгани ва турлича, айниқса, бошда ноҳақ баҳолангани хусусида мунаққид билдирган мулоҳазалар ҳам ўқувчини лоқайд қолдирмайди.

Умарали Норматов Абдулла Қаҳҳорни илк бор иккинчи жаҳон уруши йилларида, ўспиринлик чоғида, Бешариқда ўз уйида учратган. Ўшанда адибнинг уйида ўша пайтдаги таниқли бир хўжаликнинг раҳбари қизиқ-қизиқ ҳангомалар айтиб, бир уй одамни оғзига қаратиб ўтиради, адиб бўлса бир сўз қотмай, жимгина эшитади. Кейинчалик, босилиб чиққан қиссани ўқиган Умарали аканинг дадаси, колхоз раиси: «Нега ўшанда Абдулла Қаҳҳор гуруннга сира аралашмади десам, нуқул гап териб ўтирган экан-да, ҳамма ёзганлари шундоққина одамларнинг оғзидан олингандек», дея қойил қолган экан.

Умарали ака университетдаги фаолияти давомида, турли адабий йиғинларда Абдулла Қаҳҳор билан кўп учрашгани, тез-тез мулоқот қилиб тургани, адиб назарида, эътиборида бўлгани маълум. Адиб 1960 йили ёш мунаққидга илиқ хат йўллаб, ҳикояларга бағиш-

ланган бир мақоласини мақтайди, бир йиғинда эса мақолаларидан биридан ранжиганини айтиб, иккита улуғга таъзим қилиб, сўнг кучи етадиган ёшларни дўппослагани учун қийинчилик, ҳамиша холис бўлишга даъват этади.

Мунаққиднинг Абдулла Қаҳҳор ижодини яхши билладиган, уни устоз деб чуқур қадрлайдиган ёзувчилардан Пиримкул Қодиров ва Шукур Холмирзаев билан суҳбатлари ҳам жонли, мазмундор чиққан. «Адибнинг бир пой галоши», «Эҳтиром», «Васият» бобларида мунаққид моҳир ҳикоянавис, эҳтиросли публицист сифатида намоён бўлади...

Муаллиф Абдулла Қаҳҳор ҳақида тадқиқот ёзган олимларнинг ишларига, айниқса, устозлари Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжоновга тез-тез мурожаат этиб, асарларидан иқтибослар келтириб турадики, бу ҳам шоғирдлик эҳтироми, холислик аломати.

Хуллас, Умарали Норматов «Устоз ибрати» китоби билан машҳур сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳорга бўшашмас муҳаббати, садоқатини яна бир бор намоёниш этган ва ўзи ҳам ҳамкасблари, ёш ижодкорларга ибрат намунасини кўрсатган .

АДАБИЁТ УЧУН ТУФИЛГАН ОДАМ

Бу таъриф Иброҳим Ғафуровга нисбатан айтилди. Уни олим таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб, ЎзМУ маданият саройининг кичик залида ўтказилган ижодий кечада Абдулла Орипов айтди. Юбиляр ҳақида бири биридан илиқ, мазмундор, мароқли фикрлар айтилган, матбуотда мақола, эсселар чиққан бўлса-да, халқ шоирининг қисқа таърифи энг мазмундор, қамровдор, нуқтага урадиган таъриф бўлди.

Эллигинчи йиллар охирида, Самарқандда ўқиб юрган йилларим, Иброҳим Ғафуровнинг, адашмасам, «Ўзбекистон хотин-қизлари» журналида бир мақоласига кўзим тушиб, бу муаллиф билан қизиқиб қолгандим. «Саодатга ҳамнафас бўлиб» деб номланган мақола илк жумлаларидан тизгинсиз бир эҳтирос, ҳаяжон билан ёзилгани кўриниб турарди. Муаллиф Саодат ҳақида жўшиб, тошиб гапирган, бунга ҳам кўнгли

тўлмай, саодат сўзини бир неча ўринда катта ҳарфлар билан ажратиб кўрсатганди. Бу фалсафий, илмий, бадий, публицистик иншо ўзига тортди, кейинги саҳифаларига етгач, билсам.... Саид Аҳмад ҳикояларига бағишланган мақола экан. Барибир Саид Аҳмад ҳикоялари ҳақидаги ушбу мақола диплом ишининг бир бўлаги — хамир учидан патири-муаллифнинг тошқин ҳиссиёти, билими, истеъдоди, адабиётга ҳаваси, меҳри баландлигидан далолат бериб турарди. Тадқиқодчи ушбу ишини қайта ишлаб, кенгайтириб, кейинчалик «Прозанинг шоири» номи билан алоҳида китоб қилиб чиқарди. Саид Аҳмад насри, услуби, тилига хос энг муҳим хусусият, фазилатлардан бирини ёш тадқиқотчи синчковлик билан сезган, эътибор қилган эди. Бугунги кунда пешқадам адабиётшунос, мунаққид, мутаржим бўлиб етишган Иброҳим Фафуровни танқидчилигимиз, мақоланавислигимиз шоири деб бемалол айта оламиз. Иброҳим аканинг ҳар бир мақоласи, суҳбати, нутқи жарангдор шеърдай, нафис ғазалдай ёзилади, шундай ўқилади, эшитилади. Китобларининг номи ҳам танқидчининг бадий публицистик салоҳиятига ишора қилиб туради: «Ўртоқ шоир», «Юрак — аланга», «Ям-яшил дарахт», «Ўттиз йил ибрати», «Мансуралар», «Ҳаё-халоскор» ва ҳоказо.

«Миллатнинг биллурлашуви» мақоласини мустақилликни шарафловчи, миллатни улуғловчи энг яхши, теран мақолалардан бири сифатида биламан, мақола ни мана шундай ёзишни талабаларимга тавсия қиламан. Иброҳим аканинг шундай ўзига хос нафис, жозибадор, ҳашамдор услуби борки, исми, шарифи қўйилмаса ҳам дарҳол таниб олиш мумкин.

Иброҳим Фафуров «Юрак аланга» китобининг анъанавий муқаддимасини «Дебоча» деб атайди. Тўрт саҳифалик дебоча китобга, сўзга, уларнинг сеҳри-мўъжизаси, сир-синоатига бағишланган.

«Одам боласи қўлтиғига китоб қистириб катта бўлади. Китоб беминнат ҳамроҳ, беминнат дўст, беминнат маслаҳатчи ва беминнат донишмандимиз бўлиб кўнгилимизни кўтаради, шодлигимизга шодлик, руҳимизга шукуҳ бағишлайди. Китоб одамнинг миясига ўхшайди...».

Дебоча ана шундай кўркам сатрлар, китобга қасида билан бошланади. Муаллиф дастлаб ўзи гувоҳ бўлган ҳаётий бир воқеани ҳикоя қилади, сўнг китобга тавалло қилишга ўтади, кейин яна ҳаётга қайтади, бу билан китоб воқеликнинг, ҳаётнинг кўзгуси эканлигини ва шундай бўлиши кераклигини тасдиқлайди, чамамда. Лимиллаб оқаётган Сиёб бўйларида уч-тўрт дўстлар сокин суҳбат қуриб ўтирганда кузатган бир лавҳадан гоят таъсирланади: «Йўрға эшакка миниб олган бир бола ўрилган ўт устида ўтириб кетиб борар, қомати тик, аллақандай самбитдай эди. У икки кўли билан аллақандай китобни тўғри кўз ўнгида тутиб, уни баланд овоз билан шариллатиб ўқиб борарди. Овози жуда жарангдор ва ширали эди. У ҳеч кимга, ҳеч нарсага эътибор бермас, олам унинг учун ҳозир шу китобда мужассамлашган, яъни у эди-ю шу китоб эди».

Унча-мунча одам эътибор бермайдиган одатий ҳолга синчков мунаққид эътибор беради, таъсирланади, жиддий хулосалар чиқаради. «Эсингиздами, тўрт яшар Алишернинг қандай китобга шайдо бўлиб қолгани. Буюк «Мантикут-тайр» уни тўрт яшар чоғида ошуфта қилиб қўйганди. У китобни бағрига босиб ухлаб, бағрига босиб уйғонарди. Уни китобнинг сирли дунёси буткул ўзига ром қилганди. Ким билсин, балки унинг буюклиги ана шу жуда эрта кўз очган ошуфталик ва ошиқликдан бошлангандир. Сўз сеҳридан лол бўлган одам ўзи ҳам сеҳрли сўз яратса не ажаб!».

Ўттиз йилча бурун ёзилган сатрлардаёқ танқидчи бир нарсдан хавотирланган эдики, кейинги йиллар унинг бу огоҳини тасдиқлайди: Илгарилари «китоб ўқиган одамлар бугунгидан кўпроқ эди. Ҳозир телекўрсатувлар жуда зўр мавқега эга бўлиб қолди. Китоб ўқишга қараганда телевизор кўриш осонроқ ва қулайроқ. Телевизор одамнинг кўзини жуда иштаҳали қилиб қўйди, томоша иштаҳаси пайдо бўлди. Лекин барибир китобнинг ўрни бошқа, мавқеи бошқа, сеҳри бошқа. Сиз китоб билан бугунда туриб минг йилларнинг қаърига кириб борасиз. Китоб орқали сизга минг йиллик тарих яқин бўлиб қолади. Аждодларнинг ақлишуури яқин бўлиб қолади. Китоб билан ўзингизни бутун тирик дунё ва унинг борлиғи, бугуни, келажакига тақдирдош сезасиз ўзингизни».

Муаллиф бир ҳашамдор, ҳамма нарса муҳайё бўлган хонадонда хонтахталар оёқларига китоблар териб қўйилганини кўриб озурда бўлади, ширин хаёллари бузилади: «Китоб хона безаги эмас, ақлнинг безагига айлансин», — ачиниб, куйиниб ёзади. Мўъжаз муқаддимада муаллиф фикрларини кўпроқ келтирганимиз боиси бор: муаллифнинг ўзига хос услуби, нафис фикрлари, жозибадор иншосидан ўзингиз баҳраманд бўлинг. Токи мен бир қадар жўн, жайдари сўзларим билан ширин таассуротингизни сусайтирмай.

И. Фафуров ҳар бир мақоласи, китобида янги шакллар, оригинал сарлавҳалар, ифода усуллари қидиради, топади. «Адабий қаҳрамонларга хатлар» ини ўқиб бошда ҳайрон қоласиз, кейин хурсанд бўласиз. Муаллиф Ўлмас Умарбеков асарлари қаҳрамонлари — Ойпопук, Гулчеҳра, Мунисларга хат билан мурожаат қилади. Улар билан ҳаётдагидай, тирик одамлар билан гаплашгандай гаплашади, фикрлашади, баҳслашади. «Ҳурматли Ойпопук! Сиз ажабланишингиз мумкин: адабий асар қаҳрамонларига ҳам мактуб ёзиладими деб», — сатрлари билан бошланадиган жумлани ўқиб бошда ўқувчи ҳам ажабланади, лекин мақола охирида китобхон ҳайрати тарқайди.

«...назаримда, адиб сизни топгач, сиз билан бирга адабиётда ўзини ҳам топди» — бу муаллифнинг нозик кузатиши. Муаллиф қизнинг жонига қасд қилганини ҳазм қилолмайди, негаки Ойпопук табиатан ҳаётсевар, ҳаётсевар одамлар эса зўрлик билан бўладиган ўлимдан нафратланадилар, шундай экан, унинг табиатидаги ҳоким масъумлик ўлимга йўл қўймаслиги керак эди. Қаҳрамон билан баҳс айна чоғда ёзувчи билан баҳсга кўчади: «...мана шу оғир ечимга олиб борадиган турли омиллар чуқурроқ англаниши керак эди. Ҳарҳолда ҳозир сиз ва ўлим бир-бирингизни манتيқий инкор қилмоқдасиз».

Муаллиф Мунисга ёзган хатида унга ачинмайди, негаки «сиз ота розисини олмаган, эри рози қилмаган бир ўзбошимча аёл каби ўзингизни ўтар дунё ишлари деб ҳалокатга дучор қилдингиз. Сиз гўзал вужуд эдингиз. Лекин жасадингизни кўчадан топдилар. Хиёнатнинг йўли шу бута тагигача эканлиги маълум бўлди». «Гулчеҳра, маъзур тутинг танқидчини», — деган сўзлар-

ни ўқиймиз «Одам бўлиш қийин» романи персонажларидан бирига йўлланган мактубда. Мунаққид асар қаҳрамонини ҳаёт қаҳрамони деб билади.

Иброҳим Фафуров проза, драматургия, публицистика, танқидчилик асарларини ҳам нозик тушунса, теран таҳлил қилса-да, у кўпроқ шеърятнинг нуктадон ва собитқадам тадқиқотчисидир. Шеърятимиз тараққиёти, унинг нафас уришини мунтазам кузатиб борадиган, ҳозирги таниқли шоирларимизнинг илк ва кейинги китобларига муносабат билдирадиган, мақола, тақриз, тадқиқотлар ёзадиган, янги номларга эътибор берадиган, истеъдодларни кашф этаётган кам сонли мунаққидлардан бири Иброҳим ака бўлади.

«Мустақиллик даври адабиёти» тўпламига кирган (2006 йил) «Биринчи китоб тажрибалари», «Муҳаббат фани», «Ноёб сўзлар поэзияси» каби сарлавҳалардан ташкил топган «Кейинги ўн беш йил ичида» номли йигирма тўрт саҳифали салмоқли тадқиқоти — бунинг далили.

Мунаққид Шодмонкул Саломовнинг «Юрак иқлими», Муҳаммад Сиддиқнинг «Мўътадил лаҳзалар», Муҳиддин Абдусамаднинг «Учаётган киприқлар» тўпламлари билан китобхонларни таништириб, айрим шеърлари, тўртликларини чиройли таҳлил қилиб, адабиётимизга тоза нафасли, иқтидорли ёшлар кириб келаётганини кўрсатади. Масалан, мен Шодмоннинг Иброҳим ака келтирган «Юрагимнинг тўрида мудраб ётар бир азоб, Аввал уни уйғотинг, йўқса, уйғонолмайман» ёки «Мен ўзимга мағлубман, ўзим эса зарарли, Онамнинг берган сути энг покиза заҳардир...» сатрларини ўқиб, бу ёш истеъдоднинг, шунингдек, Муҳиддин Абдусамад, Муҳаммад Сиддиқнинг янги шеърлари, китобларини кутадиган бўлдим.

Хемингуэйнинг «Чол ва денгиз» қиссасини И.Фафуров таржимасида ўқиб, маҳоратли бир мутаржим этишиб келаётганига ишонч ҳосил қилган эдик. Достоевский, Айтматов каби алп адибларнинг машҳур асарларини маҳорат билан ўгириб, бу қийин соҳанинг пешқадам вакилларида бирига айланди. Файбуллоҳ ас-Салом билан қилган бир суҳбатимизда Устоз «Чўнг истеъдод соҳиби Иброҳим Фафурийнинг «Қиёмат»

таржимаси, чиндан ҳам, чингизона қиёмат бир иш бўлди», — дея лутф қилгандилар.

Иброҳим Ғафуров инкор этувчи эмас, тасдиқловчи танқидчилар сирасидан. Ақл ва ҳиссиёт иттифоқи маҳсули бўлмиш мақола, тадқиқот, китоблари — бунинг далили.

ДАВР УНИНГ ТАҚДИРИДА

(Аҳмадҷон Мелибоев ижодига бир назар)

Унинг мақола, очерк, китобларини ўқиш, маъруза, ҳикояларини тинглаш мароқли, майин юморга бой, ичакузди ҳангомаларини бир эшитган одам яна эшитсам, ҳамсуҳбат бўлсам дейди, бош муҳаррирлик маҳоратига бошқа бош муҳаррирлар ҳавас қилишади, у юртимиз зиёлиларини — адиб, олим, санъаткор, мусаввир, журналист, матбаачи, ношир, турли касб соҳибларини яхши танийди, зиёли аҳли ҳам, табиийки уни яхши билади, ҳурмат қилади. Салкам қирқ йил давомида қаламқаш, муҳаррир, раҳбар сифатида юрт кезишлар, беҳисоб учрашувлар, мулоқотлар самараси бу, албатта.

Аҳмадҷон Мелибоевни яқин ва узоқ хорижда ҳам биладиганлар анча, у Қирғизистоннинг Олабуқа туманида туғилиб ўсди, Ўшда ўқитувчилар курсида таҳсил олиб, ўзбек, рус тилларида сабоқ берди, қирғизча гапириш, ёзишни ўрганди, Қозоғистонда Бойқўнғирда ҳарбий хизматда бўлди, у ердан газеталарга «Солдат мактублари» юбориб турди. Ўзбекистонда ўқиди, ишлади, танилди, Россияга ҳам бир неча топқир борди, Америкасини ҳам икки марта кўриб келди, Бельгия, Миср ва бошқа давлатларда бўлди, таассуротларини сафарномаларида рўйирост, холис ёритишга интилди.

Аҳмадҷон Мелибоев билими кучли, савияси юқорилиги, дунёқараши кенглиги, хушмуомаласи боис, турли касб соҳиблари билан уларнинг ўз тилида сўзлаша, савол-жавоб қила олади. Уни яхши биладиганлар гурунг, мулоқотларини эслашади, ўзларича таъриф-тавсиф қилишади.

Мен ҳам бир-икки воқеани келтирай. Ўн тўрт йил муқаддам, билимдон олим, моҳир педагог Бойбўта Дўстқораевнинг элик ёшини нишонлаш учун бир гуруҳ ижодкорлар Чироқчига боргандик. У ўқиган мактабда учрашув, қариндош-уруғ, дўст-биродарлари даврасида гурунглар бўлди. Қаерда бўлмайлик, Аҳмадгон нуктадон нотик, ҳазил, аския, латифа устаси сифатида барчани оғзига қаратди, давранинг гули бўлди, туманнинг ўзида ҳам мухлислари, таниш-билишлари кўплигига амин бўлдик. Кетиш олдидан Чияли бозорга кирдик. Чироқчиликлар одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса бор, ўгриси йўқ, дея фахрланиб юрадиган Чияли бозорини айландик. Гўшт растасидаги тартиб «айниқса» ҳавас қилгулик эди. «Бунинг баҳоси қанча бўлди», — деди «ЎЗАС» бош муҳаррири семиз кўй гўштию, дириллаб турган оқ қуйруқ эгасига ишора қилиб. — Сизга текин, Аҳмадгон ака, — деди сотувчи йигит жилмайиб, — Телевизорларда кўриб, газетангизни ўқиб турамиз.» Аҳмадгон мутаассир бўлди, айтган баҳосига харид қилгач, ташқарида юк машинасида эшик, дераза сотаётганларга юзланиб, қаердан келишганини сўради. «Номонгондан» — деган жавобни эшитгач, «— Биродарлар, инсоф билан баҳо кўйинглар», — деди.

Хаёл беихтиёр яна узоқларга олиб кетди. Ўттиз етти йил бурун бўлғуси талабалардан кириш имтиҳони олиб турибмиз. Саволларга бошқалардан уч-тўрт ёш каттароқ, бўйи тикроқ, кўзлари чақноқ йигитнинг она тили ва адабиётидан саволларга бурро ва тўлиқ жавоблари бизни тўлиқ қаноатлантирди, кўшимча саволларга ҳам шариллатиб жавоб берди. Шеригим билан баҳомиз якдил — «5» бўлди. Камоли хурсанд бўлганимдан «Сиздан келажакда ўткир журналист, зўр муҳаррир чиқади, деб юборибман. «Яхши гап яхши-да, фаришталар омин дер экан», дея баъзан ушбу воқеани эслатиб туради Аҳмадгон.

Аҳмадгон талабалик йилларидаёқ матбуотда бот-бот чиқиб турарди. Журфакни тугатиши биланоқ ёшлар газетасига ишга ўтди, қалами янада чархланди, кейин «Ёш гвардия» нашриётида бош муҳаррир ўринбосари сифатида кўплаб китоблар юзага келишига бош кўшди, ўзи ҳам «Бир заминда яшаймиз», «Умидли

дунё», «Иккинчи истеъдод», «Салим буванинг саргу-заштлари (икки тилда)» номли китоблар чиқарди.

Кузатувчанлик, синчковлик, бошқалар эътибор бермаган нарсаларга эътибор бериш, кўрмаган нарсаларни кўриш, долзарб мавзу, муаммолар топиш, «эски» мавзуларнинг янгича қирраларини кўра билиш, матнга майин илиқ юмор сингдириб юбориш Аҳмаджон Мелибоев асарларига хос фазилатларданки, бу илк мақолаларидаёқ намоён бўлган эди. Газетага энди ишга ўтган кезлари «Бир нарса ёзувдим, кўриб фикрингизни айтсангиз», деб қолди. Қишлоқда ўтган бир тўй ҳақида экан, саёқ отарчилар ҳақида экан. Бу мавзуда қанча нарса ёзилган, ёзилаяпти, ёзилажак, бирор янги гап айтиб бўлармикан, дея фикр ўтди хаёлимдан бошда. Ўқиб кўрсам, чиндан ҳам, янги, маъқул, мақбул гап айтибди. Кечки базм. Бир гуруҳ қаламкашлар вақт ажратиб, йўл босиб шаҳардан боришади. «Янги меҳмонлар келишди, ашуладан бўлсин, дейишади тўй соҳиблари хонандаларга. Кўзлари сузилиб, эснаб турган «санъаткор» бошлаб юборади:

*Насиҳатим эшит, эй ўғлон,
Тўйингга келади яхши, ҳам ёмон.*

«Чарчаб келиб, энди нонга чойга қўл узатган эдик, ҳушёр тортиб бир-биримизга қарадик», ёзади муаллиф. Иккинчи «санъаткор» эса ҳирқироқ овозда авжини олади:

*Баъзилар ошингни ер,
Андин кейин бошингни ер.*

«Энди ошга қўл узатган эдик, дарҳол лагандан қўл тортдик». Бир-биридан саёз, савияси паст ашулардан ҳамманинг энсаси қотгани, тўй соҳиблари хижолатда қолгани мақолада афсус-надомат билан тавсифланади. Ишни тугатиб, тўйга келган шу ерлик шофёр йигит, илтимосларга кўра, рубобни қўлга олиб, мумтоз ашулалардан бирини ширали, майин овози билан шу қадар гўзал ижро этадики, ёш-яланг, ҳатто чол-кампириллар беихтиёр ўйинга тушиб кетишади, отарчилар — пул бандалари секингина жуфтакни ростлаб қолишади.

Ёш муаллиф оддий, ҳаётий воқеани шу тарзда гоҳ жиддий, гоҳ ҳазил оҳангларда табиий, самимий тас-

вирлашга уринган эди, саргайиб кетган газета варағини ҳали-ҳозир талабаларга намуна сифатида кўрсатаман.

Публицист мақоладан мақолага, китобдан китобга ўсиб, қалами чархланиб борди.

Аҳмаджон Мелибоев йирик, салмоқли мақола, очерклар ёзишга ҳам (Чингиз Айтматов билан қурган суҳбатлари, ижоди, фаолияти ҳақидаги туркум мақолалари, хорижий сафарнома, эсселари, экология, маънавият, қадриятнинг долзарб, оғриқли муаммоларини дадил кўтарган ўткир чиқишларини эслайлик), бир чимдим ичакузди қатралар, қизиқ ҳангомалар ёзишга ҳам (адиб, санъаткорлар ҳаёти, ижодига оид мароқли воқеа, кулгили ҳикоялари бунга мисол) бирдек моҳир.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигига бош муҳаррирлик қилган 1988—2000 йиллар Аҳмаджон Мелибоев ҳаёти, ижодий фаолиятида энг қизғин, самарали давр бўлди. Қайта қуриш, ошкоралик, турфа фикрлик, ҳур фикрликни энг кўп ва ҳўп ақс эттирган жасоратли, маҳоратли нашр, шубҳасиз, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» бўлди. Ижтимоий ҳаёт, тарих, адабиёт, тил, дин, экология, маънавий қадриятларнинг долзарб, оғриқли муаммоларига оид ўткир чиқишлар кўпроқ шу газетада чоп этилди, адади 1988 йилдаги 220.000 нусхадан 1990 йилда 900.000 нусхага етди. Энг сара мақолалардан тартиб берилган икки жилдлик «Фитна санъати» китоби бадиий публицистикамининг гултожи бўлди. Орада масъул лавозимда тўрт йилча ишлаб яна қадрдон нашри раҳбарлигига қайтгач, тез орада газета янада мароқлироқ, мазмунлироқ чиқа бошлади. Газетанинг ўтган йил, 21 октябрь — Тил байрамига бағишланган сони ҳақида «Ҳар сонинг кадр ўлубон, ҳар саҳфанг ўқишли бўлсин» номли матбуот обзори мақомида бир нарса ёзиб, «Ҳуррият»да чиққан эдим. Дарҳақиқат, ҳар бир сонидан энг ками икки-учта воқеа бўладиган, ўқимаса армон бўлиб қоладиган материал берилади. Эътиборга, эътирофга лойиқ, қизиқиб ўқиладиган материалларда бири «Муҳаррир минбари» рукни ости берилаётган туркум мақолалардир. Ҳозир улар сони 100дан ошди. Аксарияти Аҳмаджон Мелибоев қаламига мансуб ушбу мақола-

ларни, таъбир жоиз бўлса, бошловчи мақола деб атаган бўлардим. Шўролар замонида бош мақола кенг урф бўлган, айниқса, «Правда» бош мақолаларининг ўқи ўзган эди. Хукмрон мафкуранинг карнайи бўлган мақолалар расмий, зерикарли услубда ёзилган ушбу дабдабали, дағдағали бош мақола иттифоқчи республикаларида кўчирилиб, таржима қилиб босилар, унинг кўрсатмалари билан ҳисоблашмай иложи йўқ эди. СССР парчаланиб компартия барҳам топиб, собиқ республикалар мустақилликка эришгач, даъваткор, «доно» бош мақолаларга ҳам зарурат, ҳожат қолмади, улар ўрнини «Муҳаррир манбари» рукнидаги жонли, табиий ёзилган, ўқувчини муаммони бирга ўйлашга, ижодий ҳамкорликка ундайдиган мароқли бошловчи мақолалар эгалламоқда. Яқинда 50 йиллигини нишонлаган «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»-да шеъри, ҳикояси, очерки, суҳбати, таржимаси, сурати билан чиқишни ҳар бир ижодкор шараф деб билади. Газетанинг савияси анча баланд, талаб ҳам шунга яраша юқори. Бош муҳаррирнинг раҳбарлик салоҳияти, журналистик маҳорати, гоёларга бойлиги, истеъдодли ёшларни кашф этиши (тахририят қошида иқтидорли талабалардан танлаб ташкил этган «Маҳорат мактаби» ўқув дастурларида кўзда тутилган «Ижодий устахоналарда таълим»га яхши мисол), янги муаллифлар топишга усталиги, кишилар билан тез эл бўлиб кетиши, ҳар бир одамга касб-корига, феъл-атвориغا қараб муносиб муомала қилиши, аччиқ, кескин гапларни ичига ютар, тагдор, кесатиқ гапларга ҳазил-мутойиба билан жавоб бера олиши, савол-жавобда топқирлиги каби фазилатлари газета савиясини белгилашда озмунча аҳамият касб этмайди, албатта. Жиддий чиқишлари билан жамоатчиликни ўйлантирадиган, ҳазил-мутойибалари билан кулдирадиган, салкам қирқ йил давомида журналистиканинг қаттиқ нонини еб, имтиёзу имкониятларидан баҳраманд бўлиб келаётган ҳамкасбимиз ўзини аямай, тунни кунга улаб меҳнат қилишлари, муҳаррир сифатида баъзан юмшоқ гиламлар устидан оҳиста юриб бориб қаттиқ гап эшитишлари, матбуотнинг тўғри, тўқмоқли сўзига чидай олмаган амалдорлар билан тортишишлар, суд жараёнларида қатнашишлар,

Ўтмайдиган матоҳини ўтказиш учун ҳол-жонига қўймайдиган қалам аҳли билан дод-муомалалар, ҳатто ширин ёлғонлар айтишга тўғри келишлар, ёлғиз ўзигагина аён нуқсонлар, бари-бариси, пировардида юракка оғир тушади, гоҳи-гоҳида безовта қилиб, оғоҳлантириб туради. Хом сут эмган бандамиз, баъзан ўзидан ҳам ўтади, меъёрни сал оширган, ҳазил қиламан деб таъби нозик одамнинг дилини оғритиб, қизиқ гап айтаман деб қовун тушириброқ, кишини ўйлантириброқ қўйган ҳоллар ҳам бўлиб туради. Ҳазилни биров тўғри тушунади, кўнглига олмайди, биров зоҳиран сездирмайди-ю, дилига тугиб қўяди. Биз-ку узоқ йиллик қадрдонмиз, бир-биримизга устозу шогирдмиз, ҳар қанча ҳазил бўлса кўтарамиз, лекин эътирозли фикрлар, танқидий гаплар бўлса юзимизга айтамыз. Айтамызу кўп ўтмай ширин суҳбатлари, ҳазил-мутоибалари, мароқли мақолаларни соғиниб қоламиз.

Аҳмаджон Мелибоевнинг илк китоби «Бир заминда яшаймиз» деб, шундан кейин чоп этилган китоблари «Ёлғиз яшаб бўлмайди», «Ҳуштакни ким чалади?», «Торнинг чўмичдан фарқи», «Умр — учар юлдуз», «Қирқ бешинчи бекат» деб аталади. Китоблар номи ёзувчи ижодий кредосига ишора қилиб туради. Солижон Шарипов кузатганидек, Абдулла Орипов лутф этганидек фазодан «Қуванинг анорича» кўринадиган она сайёрамизни дунё аҳли эъзозлайлик, тинч-тотув яшаб ҳамқору ҳамдаст бўлиб уни яшнатайлик.

ДЎСТНОМА

Ушбу сатрларни икки йил муқаддам, Азим Суюннинг «Эй дўст!» номли тандирдан энди узилган нондек янги, тотли китобини ўқиб ҳам унинг Ёзувчилар уюшмасида ўтган тақдимотида айтилган илиқ фикрлардан таъсирланиб ёзган эдим.

«Эй дўст!» — Азим Суюннинг ўн тўртинчи китоби ва у аввалги китобларининг тадрижий, мантиқий давоми, мавзу, муаммо доирасининг янада кенгая, бадий тафаккурининг теранлаша, малака-маҳоратининг оша бораётганлиги далолати. Шоирнинг дўстга мурожаат, хитоб тарзида битган назмларини онда-сонда

матбуотда ўқиб, баъзан ўзидан эшитиб юрардик. 707 тўртликни — қайирмани жамлаб, тўплам ҳолида чоп эттирганини билгач, ўқиган, эшитганларимиз хамир учидан патирлиги, маъноли, мазали, оҳанграбо тизимлари кўплаб шеър шайдоларига татирлигига ишонч ҳосил қилдик ва мутаассир бўлдик.

Азим Суюн китоби ҳам Турсун Али, Эшқобил Шукур, Хосият Рустамова, Мирпўлат Мирзо китоблари тақдимотидагидек шеърият байрамига айланиб кетган, мушоира Дўрмонда, шоир боғида бир пиёла чой ва май устида давом этганди. Азалдан шеъриятга ташна халқмиз. Матбуотда эълон бермаган берилмаган бўлса ҳам мўъжаз залга одам сифмай кетгани, Сирожиддин Саййид, Жуманиёз Жабборов, Иброҳим Ғафур, Ҳалима Худойбердиева, Омон Матжон, Усмон Азим, Эркин Аъзам, Қозоқбой Йўлдош, Йўлдош Солижонов, Мирсодиқ Исоқов, Муҳаммаджон Тошболтаев, Мирпўлат Мирзо ва бошқалар «Эй дўст!» Азим Суюн ижодида, ҳозирги поэзиямизда муҳим воқеа эканлиги, шоир чўғдор, дамдор фикрларни янги шакллар, оҳорли ташбеҳлар топиш, фавқулудда хулосалар чиқаришда катта маҳорат кўрсатганини алоҳида таъкидлашди.

Муаллифнинг муқадима ўрнида келтирилган озу соз сўзлари мақсад-муддаосини, тизмалари мазмун-моҳиятини очиб берувчи ўзига хос калит деса бўлади: «Эй дўст!» — бу эски ҳақиқатларни табиатнинг сирли ҳолатлари эшлиги ила янгича, оҳорли айтишга уриниш. Бу чексизлик мушоҳадалари. Уларда вақт йўқ. Макон йўқ. Улар Замин ва Макондан ташқаридаги хулосалар. Ўзимдан чиқиб ўзимга етганим тўхтама».

Китоб муҳокамасида қайирма қадим, бир қадар ўнителиаёзган, бир қанча маънони англатадиган сўз эканлиги айтилди. Шоирнинг «Йўлдан адашмадим — йўлсиз қолсам ҳам, йўлдан адашмадим — дўстсиз қолсам ҳам»; «Мен парво қилмадим зўру зарларга, ўзимни урмадим турли тўрларга, ғурури оримни бошга этдим тож, шу боис беминнат киргум қўрларга» каби сатрлари — бунинг тасдиғи. Қайирма сўзида ўзликни англаш, мозийга назар, унутилаёзган қадриятларни қайириб эсга солиш, огоҳ маъноларини ҳам уқиш мумкин. Кўп тизмалар, мисралар шунга ишора.

Хитоб, мурожаат, чорлов — азалий, абадий анъаналардан. Оллоҳга, ота-онага, устозга, ёрга, дўст-биродарга, соқийга, ҳатто ағёрларга мурожаат ҳамма элларда, барча тилларда мавжуд. Лекин дўстга мурожаатнинг завқи, самимияти ўзгача. Шоир ўқувчини дўст, дилдош, сирдош деб билганда, орзу-армонлари, шодлигу безовталиги, кечмиш-кечирмишларини бирга баҳам кўришга бўшашмас истак-иштиёқ туйганда шундай йўл тутади.

Устоз Миртемир мўъжаз назмларини сачратқи дегувчи эдилар, шогирди тизмаларини қайирма атабди. «Кўлда тиниқ сувга тош ташладим, аввал сачраб, кейин доира-доира бўлиб таралганини, аста-секин қайтиб, сингиб кетганини кузатдим, буни суратга олдирдим, муқовага бердик», — дейди серҳафсала шоир. «Эй дўст!» тизмалари ўзига хос фалсафий сачратқилар, фикр қайирмалари.

Қайирмаларда шоир ҳаётда кўрган, билган, эшитган, кечирган мароқли воқеа, ибратли деталларни қаловини келтириб соз тасвирлайди. Бунда ўзини фозил, сипо тутишдан тийган, донишмандликни даъво қилмаган ҳолда дониш ҳикматлар нақшлайди, ўқувчини ижодий ҳамкорликка, фикрини давом эттиришга, баҳслашишга ундайди. «Бирор гап ёзмайман ўзи йўқ ердан»; «Доим руҳим кўкда менинг, ерда жисмимдир, Чақмоқларга қанот урган бургут дўстимдир»; «Бедорман дунёнинг бедорларидан, Беморман дунёнинг беморларидан....» Бундай сатрлар шоир тийнати, ижодий кредосига ишора.

Азим Суюн коинот, осмон, куёш, ой, юлдузлар ҳақида ёзса ҳам барисини қайириб она заминга, унинг одамлари, ҳаёти, фаолияти, муаммоларига тақайди, воқеа-ҳодисаларга сайёравий тафаккур юксаклиги ва теранлигидан қарашга, баҳо беришга интилади.

Эй дўст!

*Чексизлик қуввати коинот аро,
Занжирсиз боғланган сонсиз сайёра.
Уларнинг ичида бизнинг Ер, айтгил,
Сайр Отами ё сайёра Она?*

Шоир тушида Сукротни кўради, ногоҳ «Қаерликсиз?» деб сўраганида «Ерликман» деб жавоб беради.

Муаллиф ҳамма одамларни бирдек, тенг кўришга дав-
ват этади:

*Насроний дўстимдир, оташпараст дўст,
Бу — мусулмон дўстим, бу бутпараст дўст.
Бир чироқ теграсида жамулжаммиз,
Бизга керакдирми мазҳабпараст дўст*

Қаердаки уруш, тўполон, хунрезлик бўлса одам
қутқусидан «замин дарз» етишидан, кўп озор беравер-
са «меҳваридан чиқиб кетиши»дан огоҳ этадики, бун-
дай фикрлар жо этилган сатрларни муболаға, маҳобат
деб қабул қилмаслик жоиз.

Она замин ичра бир замин, юртлар ичра бир юрт
борким — бу шоирнинг Она юрти, гўзал Ватани. Бу
юртни ҳар қанча тавоф қилса, суйса, ардоқласа —оз.

*Эй дўст!
Ватандин бегона жойда бахт йўқ, йўқ,
Бахт бўлса агарки, Ватан-тахт йўқ, йўқ
Ариқ бўлсин икки қошим ўртаси —
Ватан суви оқсин, ўзга аҳд йўқ, йўқ*

Дардига даво излаб тибетлик табибга мурожат эт-
ганда «Сенга даво юртингда, инон!» дейди. Зўр гап-а?!

Азим Суюн энг кўп ва хўп нима ҳақида ёзган ки-
тобида! Топдингиз. Дўст ҳақида-да, албатта. Девонда
дўстнинг йиғма образи яратилган. Бунда чин, содиқ
дўстлар ҳам, сохта, оқибатсиз дўстлар ҳақида ҳам,
куёшли кунда ёнидан жилмай, булутли кунда ғойиб
бўлиб қоладиганлари, ғийбат қиладиганлари, панд бе-
радиганлари, пўстига сомон тиқишга ҳозирлари ҳақида
ҳам ибратли ҳикоялар бор.

Севги, муҳаббат, аёл, ёр ҳақида қанчадан қанча
шеърлар битилмаган дейсиз. Гўё айтадиган ҳеч гап қол-
магандай. Лекин Азим Суюн бу мангу, муқаддас мав-
зу ҳақида ўнлаб қайирмалар битибди, дилидагини
тўлиб, тошиб, ёниб изҳор этибди, янгича оҳанглар,
тимсоллар, ташбеҳлар топибди.

*Эй дўст!
Ишқ — вафо, ишқ — жафо, жондан кечасиз,
Ҳилол у — ой бўлиб тўла-тўлгунча.
Ишқ — чашма, ишқ — шароб, ҳар кун ичасиз.
Ва лекин тўймайсиз ўла-ўлгунча.*

Шоир ҳар тизмасида албатта ташбеҳ, ранг топишига интилмайдди, балки оддийлик орқали бадиийликка эришади. Бу тасвирни қаранг:

*Боғсупада ухлаб қолибди бир қиз,
Ёйилиб оқибди-сочлар жамалак.
Ҳайратдан тик қотдим: гунча лабига,
Қўниб бўса олар битта капалак.*

Китобда севимли ёр, гўзал дилдорлар ҳақида гўзал тасвирлар, жозибадор тимсоллар бисёрки, уларни мириқиб ўқиш, уқиш, завқланиш керак.

Шоир ижод аҳлини, ҳамкасбларини ҳам унутмайди, хатга солади, майин юмор, енгил ҳазил-мутойиба орқали мароқли ҳикоялар нақшлайди.

*Ҳар куни Шайхзода йўл бўйи бир қур
Чақа ташлар эди битта гадога
Бир кун чўнтак бўм-бўш.. Гадо тушмагур
«Ишлаш керак!..» деди Шайхзодага.*

Иброҳим Фафур, Хуршид Даврон, Шукур Холмирзаев, Мирза Кенжабеклар билан ҳам боғлиқ мароқли ҳикоялар бор.

*Мана буниси зукко мунаққид ҳақида:
Ағёр берган бугдойдан, дўст берган сомон яхши
Сиз томонлар боғ эрур, бизга шу ёбон яхши
Элга дўсту тилга дўст, кўнглимга дўстдир маним
Қозоқбой Йўлдош берган гурунги ёмон яхши*

Ҳаётнинг паст-баландликлари, ғам-андуҳлари, армон-надоматлари ҳақида куйиниб, койиниб ёзади шоир, аччиқ ҳақиқатларни очиқ баён этади:

*Мардикор бозорга бордик. Қанақа?
Бир жигит қошимга келди. Шунақа?
Баҳойинг қанча деб сўраган эдим,
Одамнинг баҳоси деди, бир чақа!*

Амалга минган бир дўстини қутлагани борганда мазах қилиб кулади. «Мансаби билан ёмон уради». Инсон ўзига ўзи синчилик қилиши, эню бўйинини кўздан қочирмасликни, тузини ичиб, отини миниб, тўнини ечиб кетадиганлардан огоҳ бўлишни, Ватанда иморат қурганлардан, ҳатто битта фишт қўйганлардан қўрқмас-

лик, кўзлари доим оч, ганж йиғиб ётганлардан қўрқишни уқтиради.

Азим Суюн қайирмаларида воқеа, далилларни ёнма-ён қўйиб тасвирлаш /параллелизм/, қарши қўйиш /тазод/, тарихий воқеа, машҳур асар, ибратли мақолларга ишора қилиш /талмеҳ/, қуш, ҳайвон, жонсиз нарсаларни гапиртириш /интоқ/, билиб билмасликка олиш /тажоули ориф/, бир байтда икки хил маънони ифодалаш /ийҳом/, муболага, киноя, тажнис каби мумтоз адабиётда кенг тарқалган маънавий ва лафзий санъатлардан ҳам ўринли фойдаланганки, улар қайирмаларнинг жозибаси, таъсир кучини оширган.

«Эй дўст!»дан жой олган ҳамма қайирмалар ҳам бекам-кўст эмас, албатта. Шунчаки бир воқеани жўнроқ ифодалаган, салафлар айтиб кетган ҳикматни бошқачароқ тасвирлаган, қуруқ насиҳатга ўтиб кетган тизмалар ҳам учрайди, лекин улар тўпламнинг умумий баланд савияси, кучи, жозибасига соя соломайди.

«Эй дўст!» тўплами Азим Суюннинг асардан асарга маҳорати ошиб, фикри қуюқлашиб бораётганини кўрсатиб турибди. Шарқ дидактик адабиётининг энг яхши анъаналари руҳида ёзилган бу китоб кишиларни, айниқса, ёш авлодни меҳр-оқибат, имон-диёнат, хуш ахлоқ руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга молик. «Бу асар Аллоҳ берган умримнинг охиригача ёзилади. Эҳтимол, у «Минг бир» билан чекланмас...» ёзади муаллиф муқаддимада. «Дўстнома»га вақтли матбуотда ундан ортиқ илиқ тақриз босилдики, бу китобга берилган катта баҳо эди.

2007 йилнинг ўн олтинчи январиди, ёзувчилар уюшмасининг Ўзбекистон кучасидаги янги, муҳташам биносида Азим Суюннинг «Ватан фасллари» номли янги китобининг тақдими бўлиб ўтди. Абдулла Орипов, Жуманиёз Жабборов, Аҳмаджон Мелибоев, Муҳаммад Раҳмон, Саъдулла Ҳаким, Қозоқбой Йўлдош, Абдуғафур Расулов, Ҳосият Рустамова ва бошқалар ширининг катта ижодий ютуғи сифатида баҳолашди, «Ўзлик», «Эй дўст!», «Ватан фасллари» ва бошқа китоблари, шеърлари ўртасида мантиқий изчиллик борлиги, уларда эл, юрт, ватан бевосита ва билвосита мадҳ этилиши, тасвирга тортилиши таъкидланди.

ҚИРҚ ҚУВОНЧ

Бир йигит қирқ йилда бино бўлади, деган гап бор. Ушбу ҳикматни қадрдон журналистика факультетимизга нисбатан ҳам айтса бўлади. Тузилганига қирқ йил бўлган факультет айна кучга тўлган, қирчиллаган йигитга айланиб турибди. Туғилиши 1949 йил сентябрга, филология факультети бағрида журналистика бўлими очилган паллага тўғри келади, унинг илк талабалари — И. Сулаймонов, Я. Тўхтаев, М. Яҳёев, М. Жалолов, Т. Нажмиддинов, А. Рашидов, Р. Раҳмонов, Ж.Абдуллахонов, С. Тоиров, Т. Пидаев, В. Абдуллаев ва бошқалар (жами 28 қалдирғоч) кейинчалик ижод, илм соҳасида таниқли кишилар бўлиб етишганини биз «Зиёбахш умр саҳифалари» номли китобимизда айтиб ўтган эдик.

Ўттиз йилча умрим — ёш, куч-ғайратга тўлган даврим факультет бағрида кечди, бинобарин, ёрқин, нурли, армонли, хуш-нохуш хотираларим бисёр, албатта.

Факультетга жангчи, журналист, олим, мураббий, собиқ иттифоқда журналистика соҳасида биринчи фан доктори бўлган Тўғон Эрназаров деканлик пайтида ишга келган эдим. Олманинг тагига олма тушади. Раҳматли Тўғон аканинг тўнғич ўғли, фан доктори Қудрат Эрназаров бошчилик қилаётган пайтда бирга ишлаш бахтига муяссар бўлиб турибман. Орада ўтган даврда Анвар Шомақсудов, Бекир Мамутов, Феликс Нестеренко, Омонулла Мадаев, Ҳамидулла Акбаров, Файзулла Мўминов турли муддатларда деканлик қилишди. Камина ҳам, маълум муддат биримиз бошлиқ, биримиз ўринбосари, декан бўлиб хизмат қилдим. Ҳамкасбларим қатори бугунги кунда таниқли журналист, адиб, олим, арбоб бўлиб етишган инсонларга, ижод аҳлига бир ҳарф ўргатиш, бу қутлуғ даргоҳда Озод Шарофиддинов, Ғайбулла Саломов, Очил Тоғаев, Бегали Қосимов, Нажмиддин Комилов, Ирисали Тошалиев, Мухтор Худойқулов, Анвар Каримов каби таниқли олимлар, мураббийлар билан бирга ишлаш, ҳамсуҳбат бўлиш бахтига муяссар бўлганимизни мауроқ билан эслайман.

Биргина кафедрадан иборат бўлимдан 7 кафедрага, олий журналистика курсларига, магистратура, ас-

пирантура, докторантурага, 700 дан ортиқ талабага, ўқув лабораторияси, студияларига, фан номзодлари, фан докторларига эга, қанчадан-қанча тадқиқот, китоб, тўплам, қўлланма, дарсликлар нашр этган факультетга айланиш — бу айтишга осон. Ёдимизда: 1992 йили, факультет тузилганлигининг 25 йиллигини нишонлаганимизда бир оғиз таклифимизга йўқ демай Москвадан келган машҳур олимлар Я. Засурский, Р. Овсепянлар кўп илиқ гаплар айтишган, юртимиз, даргоҳимиз, олимларимизни қадрлашишини қайта-қайта таъкидлашган эди.

Етмишинчи йиллар охири, саксонинчи йиллар бошларида факультет ҳаётида бир қадар нохуш вазият юз бергани, айрим олимлар ўртасида очиқ-пинҳоний курашлар кечгани, асабий руҳда партия йиғилишлари ўтгани, пировардида ҳеч ким ютмагани, аксинча, аҳилликка, соғлиққа, ўзаро ишончга путур етгани, кўп тадқиқот, китоблар ёзиш мумкин бўлган вақт беҳуда жанжалларга кетгани ҳам аччиқ ҳақиқат, буни эслаётганим боиси аҳиллик, тотувлик, бағрикенглик, ҳамфикрлик бўлмаган жойдан барака кўтарилиши, ишлар яхши кетмаслигини таъкидлаш. Шукрлар бўлсинки, факультетда соғлом вазият, ишчанлик, ижодкорлик руҳи ҳукм сурмоқдаки, бу — энг муҳими. Ягона истагимиз — факультетимиз тез орада ўзининг муқим, мустақил биносига эга бўлса.

Қирқ ёшинг муборак, қадрдон факультетимиз.

РУСТАМИ ДОСТОН

Ўн учинчи сана омадсиз сана деб ким айтса, бекорларни айтибди. Истиклолнинг ўн учинчи йили, 13 июл Рустамжонга улкан омад, оламшумул зафар, шахмат тожи келтирди, 25 ёшли навқирон йигит 25 миллионли Ўзбекистон халқига ажойиб байрам туҳфа этди. Бу байрам бир неча кун узлуксиз давом этди. Асли бу шодиёна гроссмейстеримиз жаҳон чемпионатининг финал босқичига йўлланма олганида бошланган эди, умидбахш байрам ҳали диллар тўрида эди, 13 июлда тиллар учига чиқди.

Ўн еттинчи июл куни, ёмғир шивирлаб ёғиб туришига қарамай, жаҳон чемпиони кутиб олгани аэропортга юзлаб одамлар чиқди. Рустамжон самолёт трапидан тушиши билан гуллар, қучоқлар оғушида қолди. Қувонч кўз ёшлари, қарсақлар, муборакбодлар, «Баракалла», «Қандингни ур», «Браво» деган олқишлар... Тож соҳибига ўзбекона либослар кийдирилди, турнақатор машиналар эскортида уйига қадар кузатиб қўйилди. Бу кун онажони Меҳринисо опа, рафиқаси Ферузахон, жажжи ўғилчаси Азаржон, жигарбандлари, ёр-дўстлари, минглаб шахмат мухлислари ҳаётида энг бахтли кун, унутилмас, саодатли онлар бўлди.

Эртаси куни махсус учрашув бўлди, ишқибозлар тож соҳибини қуршаб олишди, саволларга тутишди. Ўзбекистон Қаҳрамонлари Озод Шарафиддинов ва Эркин Воҳидовнинг жаҳон чемпиони билан суҳбати кўпчиликнинг диққатини тортди. Машҳур олим, донгдор шоир барчанинг кўнглидаги гапларни, теран фикрларни айтишди, энг муҳими, Рустам партияларидаги айрим юришлар, вариантлар ҳақида профессионал шахматчиларга хос саволлар беришди, ўзларича шарҳлашди.

Рустам беш ёшида шахматга ишқи тушган. Йигирма йилдирки, бу қадимий ва навқирон ўйин шайдоси. Бу орада кунларни тунларга улаб, муттасил ишлаб, изланиб, билими, маҳоратини ошириб борди, юзлаб, минглаб марталар тахтага доналар тиккандир, дебют, миттелшпил, эндшпил сирларини ўргангандир, машҳур гроссмейстерларнинг китобларини, шарҳларини ўқиб, ўйинларини кўриб чиққандир. Донгдор ўйинчилар билан беллашди, энгди, энгилди, хатоларини тахлил қилиб хулосалар чиқарди, назарий билими, амалий тажрибасини ошириб, ўйиндан ўйинга ўсиб борди. 18 ёшида халқаро гроссмейстер, 25 ёшида жаҳон чемпиони бўлишнинг ўзи бўлмади, бу ёлғиз Оллоҳга, ўзига, мураббийларга маълум.

Эсимда ўн беш йиллар бурун, Қора-Қамиш даҳа, 4-мавзе, 27-уйга, ён қўшнимиз-холаси Ҳуринисо опа, поччаси доцент Шомирза Шониёзовникига меҳмонга келган ўн-ўн бир ёшли Рустамжон ҳовлидаги боғда туппа-тузук ўйнайдиган бир неча домлани қаторасига ютган ва биз унинг ёрқин истеъдодига қойил қолган,

порлоқ келажига ишонган эдик. Кейинчалик, Миллий университетимиз математика ва бошқа факультетлари ўқитувчилари илтимосига кўра, йигирмадан ортиқ тахтада сеанс берган, деярли барини ютган, фақат бир доцент ҳамкасбимиз дурангга эришган ва буни фахрланиб айтиб юрарди (устозларига ҳурмати баландлиги боис, уларни хижолатга қўймаслик учун, сеанс беришга рози бўлмас эди).

Рустам Қосимжонов — янги замон шахматчиси, Мустақиллик даври меваси, буни ўзи ҳам кўп бор таъкидлайди. Унинг ҳайратингиз парвози, янги-янги марраларини эгаллаши истиқлол йилларига тўғри келди. Қарс икки қўлдан чиқади, деган гап бор. Бир томондан истеъдод, ғайрат, интилиш, иккинчи томондан, спортга эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилган шароитдагина салмоқли ютуқ, улкан зафарлар қўлга киритилади. Шўролар замонида кўзга суртган биргина жаҳон чемпионимиз — боксчимиз Руфат Рисқиев бўларди, у ҳам не-не очик, пинҳоний қаршиликларни енгиб, камоли зўрлиги туфайли Гаванага борган, олтин медални қўлга киритган эди. Истиқлол йилларида кўплаб машҳур боксчилар, Олимпиада, жаҳон, Осиё чемпионлари етишиб чиқди, чиқаётир. Алфавитнинг бош ҳарфидан бошлаш кифоя — Абдуллаев Муҳаммадқодир. Ва бошқалар... Бир пайтлар «Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасида «Республика ўз гроссмейстерларини кутмоқда» деган муаммоли мақола босилган эди. Илгари биргина кўзга суртган гроссмейстеримиз бор эди, яна алфавитнинг бош ҳарфини эслайлик: Аъзамов Георгий Тожиевич (умри қисқа экан, жойи жаннатда бўлсин). Мустақиллик йилларида бир неча гроссмейстер етишиб чиқди, яна бир нечтаси бу маррани эгаллай деб турибди.

Рустам Қосимжонов янги аср, янги минг йиллик, компьютер, интернет даври, ахборот глобаллашуви даври, интеллектуал салоҳияти баланд шахматчилар сирасига ва сарасига қиради. Устоз Озод ака гапларини эслайлик: «Рустам ярқ этиб чиқиб, баланд довларни забт эта бошлаганидан хабар топган Президентимиз «Билинглари-чи, бу йигит нималарга зарурат сезаётган, қандай ёрдам керак экан», — дея топшириқ

берган экан. Қарангки, у уй сўрамапти, машина сўрамапти, бир-йўғи компьютер сўрапти. Юрбошимиз туҳфа этган замонавий компьютер билими, маҳоратини оширишда жуда қўл келибди, бу антиқа техникада эл отасига ёзган хатида жаҳон чемпиони бўлишга ваъда берибди ва мана, сўзининг устидан чиққанини кўриб турибмиз».

Рустам Қосимжонов қанчалик машҳур бўлса, шунчалик камтар, қанча камтар бўлса, шунча машҳур. Учрашувда кўриб қойил қолдим: неча кундирки, эл-юрт, катта-кичик уни олқаб, шарафлаб турибди, матбуотда қанча мақола, шеърлар чиқиб, радио, телевидение тинимсиз улуғлаб, чет элларда, айниқса, мусулмон шарқида мақтовлар, илиқ сўзлар ёғилиб турибди-ю (донгдор ҳинд гроссмейстери В.Ананд билан суҳбатини, унинг самимий фикрларини, баланд баҳосини «Жаҳон» ахборот агентлигининг Деҳлидаги ўз мухбири Шухрат Умиров телевидениега қўнғироқ қилиб етказгани), чемпионимиз қандайдир тортиниб, ўз иши, тирикчилиги билан банд шунча одамнинг вақтини олдим дея хижолат чеккандай, камсуқум, камгап бўлиб турибди. Фақат бир гапни қимтинмай, баралла айтаётир, таъкидлаб ёзаётир: «Мен чемпион бўлмадим — бутун Ўзбекистон чемпион бўлди, дона сураётганимда доимо халқимни, Юртбошимни ўйладим, ғалаба қозонишимга ишондим. Янги марраларни эгаллашга ҳаракат қиламан».

Иншоолло, ғалаба эстафетасини футболчиларимиз, олимпиадачиларимиз давом эттиришсин. Дарҳақиқат, «Биз ҳеч кимдан кам эмасмиз, ҳеч кимдан кам бўлмаймиз». Зўр гап, топиб айтилган гап.

Бу мақола ёзилганига, «Спорт» газетасида чоп этилганига ҳам уч ярим йил ўтибди, ҳаёт давом этди, кўп сувлар оқиб кетди.

Юртдошларимиз, шахмат ишқибозлари Қосимжонов-Каспаров матнини зориқиб кутишган эди. Дастлаб муддат ҳам белгиланди, кейин бу муддат кечиктирилди, сўнг...номаълум сабабларга кўра умуман ўйналмайдиган бўлди, Каспаров шахматни тарк этиб, ўзини бус-бутун сиёсий фаолиятга бағишлади. Жаҳон шахмат федерацияси раҳбарияти кейин ҳам аниқ-тиниқ позицияда турмади, турли «ўйин»лар кўрсатди.

Бу — ёш шахматчимиз руҳиятига таъсир қилди шекилли, турли турнир, мусобақаларда ютуқлар мағлубиятлар билан алмашиниб турди. Лекин Осие қитъасидан чиққан биринчи жаҳон чемпиони, машҳур гросмейстиримиз ҳали яна ўзини кўрсатади, оламшумул ғалабаларни қўлга киритади, дея ишонамиз.

РЕСПУБЛИКА ГЕНЕТИГИ

(академик Жўра Мусаев портретига чизгилар)

Жўра Азимбоевич Мусаев биология фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, ЎЗМУ биология-тупроқшунослик факультетида генетика ва цитоэмбриология кафедраси мудирини, «Эл-юрт ҳурмати», «Буюк хизматлари учун» орденлари, Г. Мендел номли ва бошқа бир қанча мукофот, ёрлиқлар соҳиби, беш ихтиро, тўртта ғўза нави яратувчиси, беш дарслик, монография, 200 га яқин илмий мақола (шулардан 40 таси хорижда чоп этилган) муаллифи истиқлол йилларида 6 фан доктори, 8 фан номзоди етиштирган (яна бир нечтаси тайёр бўлиб турибди). 55 йил давомида минглаб талабаларга сабоқ берган, бераётган устоз, Москва, Ленинград, Боку, Деҳли, Анқара, Кишенёв ва бошқа шаҳарларда ўтган йирик анжуманлар қатнашчиси, маърузачиси, фаол жамоатчи, намунали оила бошлиғи, икки фарзанд отаси, икки неваря бобоси.

Қисқа рўйхат ва рақам, сана ва саноклар замирида (бариси қайд этилса уч тўрт саҳифа олади) ёрқин, завқли, сермазмун умрининг, қизгин илмий, таълимий, ижтимоий фаолиятнинг файзи ва самараси, бетиним, бардошли меҳнатнинг сарҳисоби яшарилган.

Республика генетики. Очеркка шундай ном қўйдиму, ўйланиб қолдим: юртимизда таниқли генетик олимлар, ўз саҳифасининг пирлари, фан докторлари, академиклар анчагина, уларга малол келмасмикан, қитиқ парига тегмасмикан, ҳаёлида «биз ҳам бормиз», деган фикр кечмасмикан. Ўтган йил ноябрида Эшқобил Шуккур билан устоз ҳақида «Фанимиз дарғаси» номли икки қисмли телекўрсатувни тайёрлаш жараёнида ЎзФА ге-

нетиги институти директори, академик А. Абдукаримов, ғўза селекцияси ва уруғчилиги институти илм дарғалари — фан докторлари, профессорлар Й. Икромов, Х. Саидалиев, А. Эгамбердиев, академик С. Раҳмонқулов, машҳур селекционер А. И. Автономовнинг невараси В. А. Автономов, Миллий университетимиздаги ҳамкасблари, шогирдлари бари устоз ҳақида тилларидан бол томиб, бир-бирларидан ўтказишга интилиб гапирганлигини эшитгач, москвалик академиклар Б. Астауров, П. Жуковский, В. Турбин, Д. Беляевнинг, қадрдон факультетларидаги устозлари И. Райкова, П. Азизовларнинг илиқ фикрларини эслагач гумон, истиҳолаларим беҳуда эканлигига ишонч ҳосил қилдим.

Юртимизда биология фанига катта ҳисса қўшган, кўплаб шогирдлар етиштирган Илария Райкова ўз вақтида шундай деган эди: «Жўра Мусаев теран ўйлайдиган, энг мураккаб масалаларга ақли етадиган олимлар тоифасидан. Жамоанинг бошини қовуштиришда ҳайрон қоларли қобилият соҳиби. Одамлар у билан жон-жон деб, бор куч гайратини бериб ишлашади. Ҳаётда ҳар бир қадамини масъулият билан қўяди. Яна, Жўра ҳеч қачон сиздан кўп нарса билишини сездирмайди. Ўта виждонли, инсофли, андишали одам...»

Асл ва насл. Генетика, луғат, қомусларнинг шаҳодат беришича, genesis — туғилиш, юзага келиш деган сўзлардан олинган бўлиб, тирик организмнинг кўпайиши, насл қолдириши, авлоддан-авлодга ўтувчи сифат белгилар қонуниятларини ўрганувчи фандир. Организмнинг ирсият ва ўзгарувчанлик хусусиятларини чех олими Г. Мендел кашф этади (1865), бошқа олимлар ҳам кўплаб тажрибалар ўтказиб, Мендел хулосаларини тасдиқлашади.

Ўзбек халқида азалдан ҳали генетика атамаси истеъмолга кирмасдан бурун наслга эътибор, уруғ суриштириш кучли бўлган. Амир Темур бобомиз ўғил, невараларига келин оладиган, қиз берадиган бўлса насл насабини, таг-тугини обдон суриштириш, зоти тоза жойлар билан қуда-анда бўлишни қаттиқ тайинлагани, синчилари зотдор, насли тоза бедов отлар танлагани, асл экинларни экишгани, ундиришгани маълум. «Қазисан-қартасан, ахир аслингга тортасан», «Олма-

ни тагига олма, жийданинг тагига жийда тушади» каби мақоллар, «Палаги тоза», «Зоти паст» каби иборалар — «генетик ҳикматлар» шундан далолат беради.

— Ҳар қандай экиннинг, айниқса, ғўзадай нозик, инжиқ экиннинг ҳосили, энг аввало, уруғга, асл уруғга, тоза наслга боғлиқ.

Бир неча йил бурун биофакнинг иккинчи қавати-га, интервью олгани борганимда, Жўра Мусаев суҳбатни шу сўзлар билан бошлаган ва лаборатория деворларига осиглиқ, чатиштирилган, чатиштирилаётган ғўза навлари суратларини узун ингичка таёқча билан бирма-бир кўрсатиб тушунтиришга киришган, кейин навларнинг намуналарини кўрсатган, саволларимга батафсил жавоб берган эди.

Ўшанда Вазирлар Маҳкамасининг «1999—2000 йилларда пахта навларини янгилаш ва жойлаштириш дастури тўғрисида» қабул қилинган қарори ҳақида генетик олимимизнинг фикрини сўраган эдим.

— Бу деҳқонлар, олим, мутахассисларнинг неча йиллик орзу-армонлари ушалиши, — деганди ўша олим.

— Юртбошимизнинг ташаббуси билан айна пайтда чиққан қарорни тайёрлашда биз, мутахассислардан ҳам фикр сўрашди, муҳокамаларда қатнашдик, дилимиздагини айтдик. Агар қарордаги кўрсатмалар оғишмай бажариладиган бўлса, пахтачилик, уруғчиликда, янги навлар яратишда жиддий ўзгариш, силжишлар бўлиши шубҳасиз. Хориж тавсия этадиган минерал ўғитлар энди аввалгидай қабул қилинмайди. Президентимизнинг махсус қарорига кўра, бегона ўтларга қарши курашда ҳамда ҳосилни йиғиб-териб олишдан олдин ғўза баргини сунъий тўқдиришда ишлатиладиган ўғитлар Ўз ФА Генетика институти лабораторияларида жиддий тадқиқ қилинади, токи улар таркибидаги моддалар, одам ва тирик организмлар ирсиятига салбий таъсир этмасин, экологик муҳитни бузмасин, зарарсиз деб топилгандагина амалиёт учун қўллашга тавсия этилади. Академикнинг кайфи чоғ эди.

Устоз устозлари ҳақида. Эсимда, илк мулоқотимизда олимга яна шундай савол бергандим (ён дафтаримга ёзиб қўйган эканман): — Домла, биофакда ўқиға-

нингизда нега айнан генетикани танлагансиз, шунга меҳр қўйгансиз, бошқа соҳалар ҳам бор эди-ку?

— Бу энг аввало муаллимларга, устозларга, қизиқтириб дарс ўтишларига боғлиқ. Ёзувчи, шоирларимизнинг кўпи «Адабиёт ўқитувчимиз зўр эди. Юрагимизга чўғ ташлагани, меҳр уйғотгани учун бу соҳани танладим», — деганини эшитгансиз. Тарихчи ҳам, географ ҳам, бошқалар ҳам шундай дейди. Биофақда Полвон Бобоевич Азизов, Илария Алексеева Райкова, Анатолий Натолій Иванович Автономовлар генетикадан мароқли маърузалар ўқишарди.

Пахта ичида ўсган деҳқон боласи эмасманми, жуда қизиқиб қолганман. Яна бир нарсани айтай: университетни 1948 йил битирганман. Худди шу йил сохта олим, академик Т. Д. Лисенко ВАСХНИЛнинг август сессиясида генетикани қатағон қилган, бу соҳанинг таниқли олимларидан анчасини қувғинга олган, ишдан ҳайдаган, қаматган эди. Ҳатто, кейин эшитсак, Н. П. Дубининдай машҳур академик ҳам бир муддат метрода қоровуллик қилишга мажбур бўлган экан. (Селекция ва уруғчилик институтида Т. Д. Лисенконинг бир вақтлар юртимизда бўлгани, бир гуруҳ олим, мутахассислар билан тушган суратини кўрдим. Лекин унинг юртимиз фани, олимларига фойдаси теккани, амалий ёрдам берганини эшитмаганман, ўқимаганман.)

— Беихтиёр уруш йилларида қийналиб ўқиганларим, домлаларимизнинг узоқни кўришига, соҳанинг истиқболига, таъқиб-таъйиқларнинг вақтинчалигига ишонганига қойил қолинг-ки, ҳеч нарса бўлмагандай, қасдма-қасдига генетикага эътиборни сусайтиришмади, сабоқни давом эттиришди, фақат дастурларда, дарс жадвалларида номини келтиришмасдию мағзини, асосларини қизиқтириб тушунтиришарди. 1964 йилда, аввал Сталиннинг, кейин Хрушчевнинг ишончига кириб ҳаддидан ошган Лисенконинг генетикадаги диктатурасига чек қўйилди, бу соҳани 15—20 йил орқага сурган, кўп илм аҳлини қон қақшатган, жумладан ўзини қаноти остига олган, кўтарган устози, ВАСХНИЛ биринчи президенти Н. И. Вавиловга хиёнат қилган, ишдан ҳайдалишига, аянчли қисматига сабаб бўлган, бу зоти паст олим охирида

эл-юрт назаридан қолди, беному нишон ўтиб кетди. Н. И. Вавилов жаҳоннинг бир қанча мамлакатларига экспедиция ташкил этиб, маданий ўсимликларнинг 300 мингда ортиқ коллекциясини яратган, ўлкамизга ҳам келган, 1925 йилда Хива воҳасини кезиб флорасини ўрганган.

— Н. И. Вавиловнинг жаҳон ботаниклари орасида обрўйи қанчалик баланд бўлганига бир мисол келтирай, — деди Жўра ака. — Уни орқаваротдан халқаро генетиклар жамиятига раис қилиб сайлашади, хат йўллашиб, Лондонда ўтадиган конгрессга раҳбарлик қилишини сўрашади. Бу вақтда олим қамоқхонада ўлим ҳолатида ётган бўлади, бетоблигини важ қилишиб, номидан хат юборишади. Мажлисга бир инглиз олим раислик қилади, таомилга кўра раисга мантия — кенг кийим, тўрт бурчакли қалпоқ кийдирилар экан. «Бу кийим менга нега катта келганига ҳайрон бўлманглар, — дейди раис мажлисни очатуриб, — у генетика фани гиганти Н.И. Вавиловга атаб тиктирилган, афсуски, у келолмас экан. Чел элда мўътабар бир журнал чиқади, унинг ҳошиясига энг машҳур олимларнинг номлари зарҳал ҳарфлар билан ёзилади: Дарвин, Мендел ва ҳ.к. Собиқ иттифоқ олимларидан фақат Н.И. Вавилов бу ҳурмат-этиборга сазовор бўлган (Ўзбекистон ботаниклари Н.И. Вавиловни ҳурмат билан эсга олишади. Унинг асарларига тез-тез мурожаат этиб туришади. Академик Ж.А. Мусаев генетик Н.И. Вавилов, унинг укаси физик С.И. Вавилов медалларига сазовор бўлгани ҳам бунинг бир далили).

Уруш, тикланиш даври — ўқиш, изланиш даври. — Отамиз Янгийўлда заводда қора ишда ишлаган, бўш вақтлари кетмон чопган, онамиз чевар бўлган, иккиси ҳам меҳнатқаш, қўли гул инсонлар эди. «Биз ўқимадик, сизлар ўқинглар», — дейишарди биз фарзандларига.

Қирқ учинчи йил, айни уруш қизиган кезлар. Бутун эътибор фронтга қаратилган. Қийинчилик, қаҳатчилик. Мактабни битирган Жўравой, ота райини қайтармай, пою пиёда Янгийўлдан Тошкентга келади, сўраб-сўраб хиёбонни, пишиқ гиштли иморатни топади. Шинел кийган барваста одамга учраб мақсадини айтди. «Ҳужжатларингиз борми?» — сўрайди у.

«Бор», — дейди бола ва ягона ҳужжат-аттестатини узатади. У киши негадир, бошқа ҳужжатлар сўрамайди-ю, қўлидан етаклаб котиба аёлга «Қабул қилинг», — дейди.

Учраган одами — Полвон Бобоевич Азизов бўлиб чиқади ва у бўлғуси олимга бир умрлик маънавий ота бўлиб қолади (ярим асрча фақат декан, проректор лавозимларида ишлаб, участка қурмай, машина олмай, уч хоналик квартирада яшаб, умрини фақат таълим-тарбияга, илмга, яхшиликка бағишланган фидойи инсоннинг 90-йиллигини ўтказиш, «Яхшидан қолган боғ» номли китобни нашр эттириш, ЎЗМУ биология-тупроқшунослик факультетига П.Б Азизов номини қўйдиришда Ж. Мусаев ташаббускор бўлганидан хабардормиз).

— Ҳаётда кўп яхши одамларга дуч келдим. Лекин Полвон Бобоевичдек бағри кенг, диёнатли, мурувватли, ҳалол, камтар инсонни учратмадим. Еттинчи синфда ойим, биринчи курсдалигимда отам вафот этишди. Фирт етим бўлиб қолдик. Йигирма саккиз сўм стипендия, яна Сталин стипендианти бўлганим учун 50 сўм олардим, ҳам ишлардим, ўзимдан орттириб Вревский (ҳозирги Олмазор)га, амакимизникида турадиган укам ва синглимга егулик олиб борардим. Ўқишдан кейин гугурт фабрикасида, станокда гугурт чўпи чиқарардим, тонг саҳарда туриб, ҳозирги Сайлгоҳ кўчасини супурардим. Берадиган нонидан ҳам тежардим. Бир куни ярим буханка нонни сотишга олиб чиқувдим, биттаси юлиб, олиб қочиб кетди. Хўрлигим келиб, ётоқхонада ҳамхонамга «Энди укаларимни кўриб келолмайдиган бўлдим», — деб йиғлаб юборибман. Бировдан қарз олиб келиб берди. Келсам — қаҳатчилик, очарчилик. Укамлар қийналишиб қолишибди, шартта Тошкентга олиб келдим, укамни пахтачилик техникумига жойлаштирдим, бир хона, кроватлар беришди. Оч қолган кунларимиз ҳам бўлди. Чидадик. Қийинчилик бўлганда касбнинг қаттиқ нони деган гап юради. Ўшанда қаттиқ нон топиш ҳам мушкул эди-да. Укам САГУ геолфагига кирди, Полвон акам ёрдам қилдилар, кейинчалик И. Ҳамробоев раҳбарлигида фан номзоди бўлди.

Биофакка кирган элик кишидан олтитамиз битириб чиқибмиз. Қандай оғир шароитда ўқиганимизни

тасаввур этарсиз (бу ҳикояни илк бор 2003 йил «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланган, вақтида қирқ кишилик хонада ётиб ўқишган қадрдонлар — академик Жўра Мусаев ва академик Матёқуб Қўшжоновлар суҳбати пайти эшитган эдим: «Машаққатларига чидаб ўқидик, ишладик, Оллоҳга шукр, меҳнатимиз самарасини кўрдик, шу даражаларга етишдик», — деган эди машҳур адабиётшунос М.Қўшжонов).

Ҳаётимда ўчмас из қолдирган яна бир инсон — Н.И. Вавилов шогирдларидан И.А.Райкова. Илария ая таниқли олима, моҳир педагог бўлиши баробарида мунис, меҳрибон мураббия ҳам эдилар. Менга жуда ғамхўр эдилар. Ёшлиқда қийналиб, касалманд бўлиб ўсганман. Айниқса, ошқозоним кўп қийнарди. Бир куни касалхонага тушиб қолдим, ошқозонимни операция қилишди, ярмини олиб ташлашди.

Сайёрахон талабам бўлган. Лабораторияда, тажриба майдонида ёнимдан кетмасди. Бир куни Илария ая «Жўра, Баранов деган домла студентига уйлангач, ўзидан тиниб, бахтли бўлиб кетди. Сайёра сени яхши кўради. Унга уйлан», — деб қолдилар. «Мен домла, у талаба бўлса, ёшимизда ҳам фарқ бор, тўғри келмасов», — дедим. Бошим қаттиқ оғрир, баъзан уч-тўртта аналгин ичсам ҳам қолмас, оғриқ зўридан ҳатто ётиб қолардим. Шундай дамларда Сайёра атрофимда парвона бўлар, алоҳида меҳрибончилик қиларди. Хуллас, тақдиримиз қўшилган экан, турмуш кўрдик. ЗАГСда «Қайси фамилияга ўтмоқчисиз?» — деб сўради, «Эримнинг» деб жавоб берди. «Ия, қизлик фамилиянгиз ҳам Мусаева экан-ку», — дея кулишди ЗАГС ходимлари. Икки фарзандимиз, икки неварамиз бор. Келиним барака топсин, шахсий шифокорим. Фидойи аёллар ҳақида эртак, дostonлар ўқиган эдим, ҳаётда Сайёрахон сиймосида кўрдим. Ўзбекча, русча саводи яхши, ўзимнинг, шогирдларимнинг ишларини кўриб беради. Диссертациясини Ленинградда ҳимоя қилди. Араз, келишмовчилик, жанжалнинг ўзи тугул, юқи ҳам йўқ оиламизда. Сайёра укамнинг фарзандларига ўзиникидай меҳрли. Қайси бир йил уч ойлик миқдорда мукофот беришди менга. Сайёрага маслаҳат солдим: «Келинг, шу пул билан бой бўлиб кетмасмиз. Наманган-

лик бир талаба қийналиб қолибди, шунинг шартнома пулига ўтказа қолсак». Жон-жон деб рози бўлди. Худога шукур, соғлиғим ҳам яхши бўлиб кетди. Парвариш яхшида, кўп пиёда юраман, ўзимга қарайман. Кардиограмма қилишганда, юрагингиз бақувват дейишди. Фақат кулоқ қурғур яхши эшитмайди. Академик П. Қ. Ҳабибуллаевга раҳмат, чет элдан мана бу қимматбаҳо аппаратни олиб келиб берди, (кулиб): «яхши гап» бўлса эшитади, ғийбат, фисқ-фужур бўлса ўчириб қўяман. Пўлат Қирғизбоевичдан фанимизга қўшган катта ҳиссаси, менга қилган ғамхўрликлари учун бениҳоя миннатдорман.

Илмдаги илк қадимлар. Жўра Мусаевнинг илк тадқиқоти гўзанинг узоқ турларини дурагайлаш муаммоларига бағишланди. Тажрибалар марказий селекция станциясида ҳозирги гўза селекцияси ва уруғчилиги илмий-тадқиқот институти лабораторияда атоқли селекционер А.И.Автономов, А.Г.Арутюнова раҳбарлигидаги лабораторияларда олиб борилди. Ёш олимнинг изланувчанлиги, интилувчанлиги, кунт-бардоши, тажрибалари беҳуда кетмади: маданий аллотетраплоид гўза тури *Gossypium barbadense* L. навларининг бири шимолий, иккинчиси жанубий Америкада ўсадиган ёввойи диплоид турлари, *gu.thurbiri*, *gu.pervivifnum* билан чатиштирилиши натижасида дурагайлашда белгиларнинг ирсийланиш қонуниятлари аниқланди. «Ингичка толали гўза навларида генетик узоқ турларни дурагайлаш» мавзуидаги номзодлик диссертацияси 1954 йилда, илмий раҳбарлар И. А. Райкова, А. И. Автономовлар илмий раҳбарлигида ёқланди. (Ҳимояси куни илк бор соатли бўлди — ҳамкасблари совға қилишди. Элик иккинчи йилда дарвинизм ва генетика кафедрасига ассистент қилиб ишга олинган эди, маошидан тежаган пулларига биринчи бор шерст костюм-шим олиб кийди.)

Ҳар илмнинг ўз олими, ҳар олимнинг ўз олами бўлади. Ҳосилдор, толаси кўп, сифатли, совуққа, шўрга, касалликка чидамли янги гўза навларини яратиш Жўра Мусаев ҳаётининг мазмуни, моҳияти бўлиб қолди. Янги гўза навларини яратишнинг генетик асосларини тадқиқ этишга бағишланди. Номзодлик диссертациясини ёқлаган олимнинг изланишлари кўлами

тобора кенгайиб, ғўза генетикасининг фундаментал муаммоларини илмий тадқиқ қилишга, ғўзанинг ирсий тоза генетик коллекциясини яратиш ишига бел боғлайди. Талабаларни ўқув-ишлаб чиқариш амалиётига Ленинградга олиб борган Ж.Мусаев ЛДУ генетика кафедрасида таниқли олимлар М.Лобашов, В.Федоров, Т.Фадеева ишлари билан яқиндан танишади, билими, тасавури янада кенгаяди. 1956 йилда ғўзанинг Г.Хирзитум турига оид коллекциянинг илк намуналари пайдо бўлди.

Турли навларни чапиштириш, дурагайлаш, янги навлар яратиш, коллекция барпо этиш... булар айтишга осону қилиш қанчалар қийин. Сермашаққат, диққатталаб, бардошталаб, нозик иш. Бунда эринчоқлик, таваккалчилик, шошма-шошарлик, ўзибўларчилик мутлақо кетмайди. Бу — ўта синчковлик, хушёрлик, ҳозир нозирлик, сабр-бардош талаб этадиган иш. ЎЗМУ биология — тупроқшунослик факультети кафедраси, лабораториясида юзлаб, минглаб оқ, сариқ қоғоз халтачаларига кўзингиз тушади, халтачалар ичидаги чигит, тола намуналари қай навга тегишлилиги, қачон экилгани, ўғитлангани, суғорилгани, ўзгаришлари, сифати, ҳоказо, ҳоказолардан маълумот беради. Ботаника боғидаги тажриба майдонидаги ҳар бир кўчат ўз паспортига, «домовойи», таржимаи ҳолига, «кардиограммаси»га, уззу кун қараб турадиган оқ халатли тадқиқотчисига, лозим бўлганда шифокорига эга.

Жўра Мусаев ғўза хусусий коллекциясини кўпайтириш боробарида катта иши устидаги тажрибаларни давом эттиради ва бунинг натижаси ўлароқ 1973 йили «*Gossypium hirsutum* L.» мисолида ғўза генетикаси муаммолари» мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилади. Бунга қадар олим билимдон, иқтидорли, меҳнатсевар, фидойи ёш олимларни ёнига олади, аспирантурага тавсия этади, устоз, ҳамкору ҳамдаст сифатида кенг кўламда ишларни бошлаб юборади.

С. Зокиров, А. Алматов, М. Абзалов, Ш. Тўрабековлар номзодлик ишларини хатм қилишгач, уларни шу даргоҳда олиб қолишга ҳаракат қилди ва бунга муваффақ бўлди. Уларнинг баъзилари докторлик диссертацияларини ҳимоя қилишди, баъзилари ҳимоя арафасида турибди.

Илмнинг миллати бўлмайди. Чин олимлар чин илмни қадрлашади, муносиб баҳолашади. Яхши ишнинг, яхши гапнинг қаноти бўлади. Ж.Мусаев шогирдлари, тадқиқотлари овозаси юрт сарҳадларидан чиқиб, собиқ иттифоқ бўйлаб тарқалади. 1971 йилда иттифоқ Фанлар Академияси Умумий генетика институти илмий семинарида, кейинроқ ФА ривожланиши биологияси институтининг таниқли олим, мутахассислар иштирок этган қўшма семинарида Тошкентдан махсус таклиф этилган Ж. Мусаев маъруза қилади. Машҳур олимлар академик Н. Дубинин, Б. Астауровлар раислигида ўтган семинарларда ўзбекистонлик олимнинг янги фактларга, назарий ғояларга бой, мазмундор маърузалари, генетик коллекция яратиш борасидаги фикрлари, кўрсатган намуналари етакчи генетикларда катта таассурот қолдиради, юқори баҳо олади, тадқиқотларни янада кенгроқ йўлга қўйиш учун махсус лаборатория очишни маслаҳат беришади. «Шунча ишни қилиб қўйиб, нега жим юрибсизлар? Яратган коллекциянгиз иттифоқда ягона-ку. Сизлар кашф этган ғўза линиялари жаҳон адабиёти маълумотларида йўқ», — дейишади. 1974 йилда иттифоқ ҳукуматининг фан ва техника давлат қўмитаси коллегиясида Ж.А.Мусаев маърузаси эшитилиб, муҳокама этилиб, ТошДУ да ғўза генетикаси бўйича илмий тадқиқот лабораторияси ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилади.

Кафедра-лаборатория-институт. 80-йилларнинг охириларида Москвада иттифоқ Фанлар Академияси қишлоқ хўжалиги ва медицина Академиялари, олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг қўшма мажлисида генетика фанини ривожлантиришнинг зарур тадбирлари муҳокама қилинади. Мажлисга Ўзбекистондан генетик Ж.Мусаев ва молекуляр генетик А.Абдукаримовлар таклиф этилади. Иттифоқнинг таниқли олимлари маъруза қилишади. Ўрта Осиё республикаларидан фақат Ўзбекистон вакили Ж.Мусаев маъруза қилади. Иттифоқнинг тўртта — Москва, Ленинград, Киев ва Тошкентда махсус генетика институтлари ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинадики, бу юртимизда генетика бу соҳада олиб борилаётган тадқиқотларга берилган юқори баҳо эди. «Афсуски Москвада

иттифоқ олимлари қабул қилган қарорга ўзимизнинг баъзи олимлар ғайрлик қилиб қарши чиқишди», — оқибатми дея эслайди олим. Институт ташкил этиш ҳақидаги қарор бир неча йил сурилди. Фақат мустақилликдан кейин, 1992 йили Президентимиз И.А.Каримовнинг махсус қарори билан Генетика институти ташкил қилинди. Унга Ж.Мусаевнинг ҳам тавсияси билан ёш, истеъдодли олим, биология фанлари доктори, профессор, молекуляр генетика ва генинженерияси бўйича таниқли мутахассис, ЎзФА мухбир аъзоси А.Абдукаримов директор этиб тайинланди. Илмий маслаҳатчилик Ж.Мусаев зиммасига юкланди. Институт таркибида 3 та лаборатория ташки этишга Ж.Мусаев ўз ҳиссасини қўшди. Шу йилнинг ўзида Генетика институти билан Ўзбекистон Миллий университети ҳамкорлигида биология-тупроқшунослик факультетида «Генетик илмий ўқув маркази» ташкил этилди. Марказга Жўра Азимбоевич раҳбарлик қилиб келмоқда, унинг таркибига университетдан генетика ва цитоэмбриология кафедраси, ғўза генетикаси ва генколлекцияси лабораторияси, ФА генетика институтидан молекуляр генетика, ғўза генетика лабораториялари киритилди. Ж.Мусаевнинг шогирдлари ва ходимлари томонидан «Гулбаҳор» «Армуғон», «Навбаҳор» навлари (муаллифлар Н.Губанова, У.Жўраев, Ж.Мусаев), Водий, Боғдод навлари (муаллифлар Ж.Мусаев, Х.Аҳмедов ва бошқалар) яратилди. «Гулбаҳор», «Армуғон» амалиётда қўлланилди, қолганлари давлат синовидан муваффақиятли ўтмоқда.

«Мусаев ва шогирдлари (А.Саидкаримов, С.Зокиров, С.Мусаева, Г.Фатхуллаева, Ш.Тўрабеков)нинг ғўза генетикаси тарихида амалга оширган илмий янгилиги Ўзбекистонда экиладиган *G.hirsutum* L. турига кирувчи ғўза навларига *G. Barbadense* L. турига кирувчи ингичка толали Миср ғўзаларининг тола сифати каби юқори бўлишини таъмин этишдек ўта мураккаб, катта аҳамиятга эга вазифани амалга оширди. Бу соҳадаги кўп йиллик географик узоқ ва турлараро чапиштириш ҳамда экспериментал мутагенез методларини қўллаш натижасида Ўзбекистон Миллий университетиде ғўзанинг тола ҳосилдорлиги ва тола сифатининг жуда юқори эканлигини, вилт касаллигига чидамлилиқ ген-

ларига эга бўлган интрогрессив — селекция учун донор линиялари генетик коллекцияси яратилди...

Дўза ўсимлигининг *G.hirsutum* L. турига кирувчи генетик коллекция линияларида сифат — маркер белгиларининг ирсийланиши ва ривожланишини таъмин этувчи генлар фаолияти ва ўзаро таъсири қонуниятлари аниқланди, ўзанинг сифат-маркер белгилари бўйича гомозиготали (ирсий тоза) генотипга ва альтернатив фенотипга белгининг кўриниши эга бўлган изоген линиялар генетик коллекцияси яратилди. Кафедрада узоқ йиллар давомида олиб борилган илмий ишлар натижасида яратилган, дунёда тенги йўқ ўза генетик коллекцияси линиялари ишлатилди. Улар ўрганилаётган белги бўйича (тола ҳосилдорлиги) альтернатив бўлган (яъни толали ва толасиз) гомозиготали линиялар эди. Уларни ҳар хил вариантларда чапиштириш натижасида олинган дурагай авлодлари (F_1 , F_{13} , F_2 - F_{20}) кўп йиллар давомида генетик анализ қилинди. Олинган далилий материаллар статистик анализ қилиниб, назарий умумлаштирилиб, дунё ўза генетикаси тарихида биринчи бўлиб «тола ҳосилдорлиги»нинг генетик асослари ҳақидаги назария яратилди. Бу назарияга асосланиб тола ҳосилдорлиги генларининг ҳар хил вариантларда гомозигота ҳолида учраши мумкин бўлган назарий кутилган линиялар жадвали (химиядаги Менделеевнинг даврий системаси каби) тузилди. Узоқ йиллик генетик тадқиқотлар натижасида назарий кутилган генетик коллекциянинг 85% ҳақиқатдан кашф этилди, фан тарихида биринчи марта изоген линиялар генетик коллекцияси яратилди. Бу коллекция молекуляр генетика, классик генетика ва амалий селекция учун жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Улар асосида экспериментал мутагенез бўйича ҳамда мутантларни дурагайлаш натижасида тола чиқишини 40—42% етказишга эришилди. Уларнинг чигитлари йирик, салмоқли (1000 чигит оғирлиги — 130—140 грамм)дир».

Ўта илмий тилда, академик услубда, ҳатто бир қадар зерикарлироқ ёзилган нотаниш терминлари кўп. Ушбу фикрларни оддий ўқувчи (жумладан, камина ҳам) дафъатан тушуниши, ҳазм қилиши қийин. Лекин, шогирдлари қаламига мансуб ушбу ва бошқа фикрларда академик Ж.Мусаев ва издошларининг кўп йил-

лик тадқиқотлари қаймоғи, генетик асослари ҳақидаги назариянинг моҳияти акс этган. Д.Менделеевнинг элементлар даврий системаси ҳақида мактаб дарсликлариди ўқиганмиз. Машҳур кимёгар олим махсус жадвал тузиб, элементларни гуруҳи, қатори, даврларига кўра катакларга жойлаштиради, ҳали номаълум бўлган элементлар борлиги, цезий, барий, тантал кабиларнинг ўхшаши мавжудлиги, уларнинг асосий хусусиятлари, ўрни бўш катакларга тўғри келишини башорат қилади ва, чиндан ҳам, кейинги йилларда бошқа олимлар томонидан янги элементлар кашф этилиб, бирин-кетин жойлаштирилади. Академик Ж.Мусаевнинг изоген линиялари генетик коллекцияси ҳам шунга ўхшаб кетади. Коллекциянинг 85% кашф этилиши катта воқеа! Академик Ж. Мусаев ва шогирдлари тадқиқотларига хорижлик генетикларда ҳам катта қизиқиш уйғонмоқда. АҚШлик доктор Персивил келиб кетди, доктор Коль, Сохалар уч мартадан келишди. Доктор Соха учинчи келиши (2005 йил)да факультет илмий кенгашида маъруза қилиб, ишларимизга, навлар яратиш борасида эришган натижаларимизга юқори баҳо берди, ҳамкорлик таклиф этди.

АҚШда чиқадиган илмий журналларда истеъдодли шогирдим, марҳум А.Алматов билан ёзган 16 бетлик мақоламиз босилибди. Мақтанишга йўймангу мана, кўриб қўйинг.

1980 йил сентябрида ТошДУ юбилейи тантаналарида И.А.Райкова, Ш.Р.Рашидовга шогирдининг «Ўза генетик коллекцияси ва белгиларининг ирсийланиш муаммолари» номли тез тарқалиб ва машҳур бўлиб кетган монографиясини топширади. Кўп ўтмай олим республика раҳбаридан шундай мазмунда хат олади:

«Қадрли Жўра Азимбоевич! «Ўза генетик коллекцияси» китобингизни мароқ билан ўқиб чиқдим. Ушбу китоб ўзанинг янги навларини яратиш борасидаги селекция ишларига, хусусан генетиканинг энг муҳим муаммоларини ҳал этишга қўшилган сезиларли ҳиссадир. Сизни бу ижодий муваффақият билан табриклайман, баҳодирона соғлиқ, бахт-саодат, фанимиз йўлида янги муваффақиятлар тилайман».

Ш. Рашидов.

«Мен ишда бўлсам керак. Ёрдамчиси Олой бозори ёнидаги квартирамизга келиб, келинойингизга хатни топшириб кетибди. «Э, таниқли профессор шундай тор жойда турадим» ҳайрон бўлибди. Эртасига О.У.Салимовдан кўнғироқ бўлиб «Сизни Шароф Рашидов қабул қиладилар, эртага келинг, ўзим кутиб оламан» — дедилар. Бордим. Шароф ака жуда яхши қабул қилдилар, ўринлардан туриб, саломлашиб, ўтқазиб «...Домла, Университетдаги ишларингиздан хабарим бор, проблемали лаборатория очгансиз, яхши ишлар қилиясиз», — дедилар. «Шу лабораториянинг категориясини ўзингиз кўтариб, маошларини тўғрилаб бергансиз, раҳмат». Бизнинг катта режаларимиз бор. Москвадан бир қанча академик уч кишига — Александровга, Содиқовга, менга хат ёзиб, сиз ҳақингиздаги кўп яхши гаплар айтишган. Тошкентда Генетика институту очилса, кейин битта академикликка ўрин берилса, — дея истак билдиришган. Сизни яқинда академияга оламин, у ерда ўсимликлар экспериментал биологияси институтнинг аҳволи сал оғир бўлиб қолди, раҳбар бўласиз, шогирдларингиз кўп экан. «Домла, мен ташкилий ишларда ҳеч ишламаганман, раҳбарликка йўқ бўлсам керак». — «Бу ёғини келишиб оламин», «Ўзингизнинг ишларингиз қандай?» — «Яхши», «Квартирангиз қандай?» — «Шукур, квартирам бор. «Неча хоналик?» — «Бир хоналик-у, лекин балконни ҳам хона қилиб олганмиз». Мийиғида ёқимтой кулиб қўйдилар-да, шаҳар совети раисига улаб беришини сўрадилар. Университетда Мусаев деган домла бор. Пахтачилигимизга катта ҳисса қўшаётган олим. Бир хоналик квартирада турар экан. Уй-жой шароитини яхшилаб берсангиз». Эрталаб факультетда шаҳар совети раисининг ёрдамчиси кутиб турибди. «Домла, биз билан юрасиз, уй кўрамин. Сизга беш хонали квартира ажратилган». «Э, кўп-ку деб юборибман.» «Кўп деган одамни биринчи марта учратишимиз», — дейишди. Келдик, кўрдик, ёқди. Шу куни кечқурун ордерни ёзиб, келтириб беришди. Йигирма йиллар нари-берисида собиқ маркадан совуқ нафас, «пахта иши», «ўзбеклар иши» деган шубҳали гаплар етиб келди, республикамиз, миллатимиз шаънини ерга уриш, Шароф Рашидовнинг покиза номига доғ туширишга

уринишлар бўлди. Президентимиз Ислом Каримовнинг шижоати, қатъияти, ориятлилигига минг бор таҳсин-тасаннолар бўлсинким, бундай маломат, гайирликларга чек қўйдилар, ўзлари бош-қош бўлиб, Ш. Рашидов таваллудининг 75 йиллигини мустақил юрти-мизда катта тантана билан ўтказиб, руҳларини шод этдилар, халқнинг дуосини олдилар.

Таълим берган устозингдан айрилма. Алматов А., Абзалов М., Алланазаров Б., Бобоназаров Б., Бердиев С.М., Бобоев С., Гулин В. ... Академик Ж. Мусаев раҳбарлигида диссертациялари ёқланганларнинг фамилияларини санашга киришдимۇ шу ерга келганда тўхтатдим. Саноқ, рўйхат катта бўладиган, Фафуров А.га етгунча анча бор. Алфавитимиз узун, ҳарфларимиз кўп. Шу далилнинг ўзиёқ устознинг турфа фази-латларидан бирига яққол мисол. ФА Генетика инсти-тути директори факультетимизга ярим гектарча жой-ни эгаллайдиган иссиқхона (теплица) туҳфа қилди, ботаника боғимизга қураяпмиз. Японияда ишлаб чи-қилган янги, қимматбаҳо микроскоп совға қилди. Яна АҚШ, Германиядан келтирилган 4 та климатик каме-ра совға қилди: йил бўйи, қишин-ёзин лозим даража-да ҳаракат, ёруғлик, намликни таъминлаб туради, уз-луксиз тажриба қўйиш мумкин. Киройи шогирдинг бўлса шундай бўлса.

Шогирдларидан кўпини танийман, мулоқотда бўл-ганман, анчаси ҳақида эшитганман, ишларидан бир қадар хабардорман. Устоз шогирдларини, шогирд ус-тозларини бир-биридан ўтказиб, таърифини келтири-шади. Бир шогирди, фан доктори А. Фафуров биология ўқитиш методикаси ва генетика мутахассислиги бўйи-ча ўндан ортиқ фан докторлари ва номзодларини тай-ёрлаган. Бир шогирди У. Нажимов. У Москвада ном-зодлик диссертациясини ёқлагач, Тошкентга қайтиб кафедра қошида ўсимликлар физиологик генетикаси лабораториясини ташкил этди, бу соҳада учта патент олишга муяссар бўлди, докторантуранинг бир қисми-ни Кембриж университетига (Англия)да ўтказди. Ҳозирда АҚШ да илмий ишларни давом эттирмоқда. Яна бир шогирди Алишер Тўраев Австриянинг Вена университетига ишга қабул қилиниб, инглиз тилида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ҳиндистон-

лик биология фанлари доктори Дани Равипрокаш ҳам Ж. Мусаевни устозларидан бири деб билади.

ФА генетика институти директори академик Абду-саттор Абдукаримов: «...шу даражаларга етишимизда устозимизнинг хизматлари беқиёс. Талабалик йилларидаёқ домламиз меҳримизни қозонганлар, мазмундор, мароқли маъруза ўқирдилар. Ўша пайтларда ҳам, ҳозир ҳам конспект олиб кирмасди. Баъзан қўлларида кичик бир қоғозча бўларди. Қизиқиб кўрсак, маъруза мавзуси ёзилган экан. Ҳам ўзбек, ҳам рус тилларида бирдек соф, нафис гапирадилар, баъзи олимларга ўхшаб «статья ёздим», «наука қилдим» демасдилар. Талабаларини Селекция ва уруғчилик институтига амалиётга олиб борганда, бизга автобусга чипта олдирмасдилар.

Саидкаримов Авиценна: «— Гипотезадан назарияга, назариядан амалиётга. Фан тараққиёти, асосан, шу йўсинда кечади. Устозимизнинг ғўза генлари ирсийлашиши назарияси ҳам гипотезадан назарияга айланди, кейин ноёб илмий объектлар қаторига кирувчи республикамизда ўз исботини топди, топмоқда. «Фитатрон-дала» системасида «Ғўза селекцияси жараёнининг тезлашуви» мавзуидаги докторлик ишим ниҳоясига етай деб қолди. Селекция ва уруғчилик институтида илмий котиб эдим, домлам қўярда қўймай ўз кафедрасига олдилар. Олдин илмий ишингни яқунлаб ол, раҳбарлик қочмас, — дедилар. Россия ФА Умумий генетика институтининг 50 йиллиги юбилейига борганимизда домламизни собиқ иттифоқ генетиклари нақадар чуқур ҳурмат қилишларини кўриб, фахрландим. Устоз ўзидан кўра ўзгалар ташвиши, муаммоси билан яшайди. Онамнинг бош миясини операция қилишадиган бўлди. Домлам ҳар ярим соатда кўнғироқ қилиб турди. Касалхонага бормоқчи бўлдилар, кун совуқлиги боис зўрға қолдирдик. Ғояларга бой, аураси кучли олим».

Очиқ китоб. Академик Ж.Мусаев бамисоли очиқ китоб, ҳажми (жуссаси) кичик бўлса ҳам мазмуни зўр китоб. Катта, жиддий олим, айна чоғда суҳбати ширин, ҳазил-мутойибага мойил одам. Бир даврада ўзига ўхшаш, жуссаси чоғроқ, зукко олим Ғайбуллоҳ ас-Саломга қараб: «Табиат хамиримизни қораётганда ун тақчил эканми, ё хамиртуруш етмай қолганми, биздан нон эмас, кулча ясаган экан», — дея ҳазил қилган, барчани кулдирган эди.

«Чиндан ҳам, каминани эшитган, лекин кўрмаганлар девқомат, салобатли бўлса керак, — деб ўйлашса керак. Академияда бош илмий котиб бўлиб ишлаган пайтимда бир гуруҳ йирик олимлар билан Бухорога боргандик. Тадбирлар ўтказдик, маърузалар қилдик. Хурматимизни жойига қўйиб, кузатишди. Шерикларим, делегация бошлиғи бўлганим учун, мени олдинга ўтказишди. Пиллапоя олдида турган норғул йигит, мени секин суриб қўйиб, шошмай тулинг, олдин меҳмонларни, академикларни чиқарайлик, деди. Ёнидаги масъул ходим кулоғига ниманидир шивирлаган эди, шошиб қолиб, «Узр, домла, марҳамат, хуш кўрдик», — деди.

Сўнгги савол. — Мана, яна академикнинг иккинчи қаватдаги таниш хонасидаман. Хонанинг бир томонида Н.И. Вавилов сурати, бошқа томонда Абу Али ибн Синонинг мисга ўйиб туширилган сиймоси. Анча суҳбатлашдик. Вақтини олмаслик учун сўнгги саволни бериб, изн сўрадим: Шогирдларингизни қандай сифатлар эгаси ва қандай нуқсонлардан холи бўлишини хоҳлайсиз?

— Соҳасига қаттиқ меҳр қўйишини, мақсад йўлида собитқадам, қатъиятли, бардошли бўлишини, устозидан ўтиб кетишини, қийинчилик, омадсизликдан чўчимаслигини.

Ёмон кўрадиганим: такаббурлик, беоқибатлик, хиёнат.

Хиёнат ҳақида бир мисол айтиб берай. Машҳур швед олими Карл Линней Сигизбек деган немис йигитини шогирдликка олади, унга меҳр қўяди, тарбиялайди, янги бир навнинг номи билан атайди. Лекин Алфред Сигизбек, зоти паст эканми, юртига қайтгач, устози яратган навларни ўзиники деб эълон қилади, маломатлар ёғдиради, тухматдан ҳам қайтмайди. Ҳайратга тушган, дили оғриган Линней бир конвертга икки дона уруғ солиб, *Cuculus ingratus*, деган ёзув билан шогирдига юборади. Сигизбек уруғни экиб, ундирса, ўзлари етиштирган, ўзининг номига қўйилган нав, ҳайрон бўлади, кейин ёзувга эътибор бериб таржима қилдирса, «кукулус ингратус», яъни «Яхшиликни билмаган сассиқпопишак» дегани экан. Ҳамкасбларимни беоқибат, такаббур сассиқпопишак «шогирд»лардан Аллоҳнинг ўзи асрасин.

ЯРАТИШ, ЯХШИЛИК САНЪАТИ

Таниқли олим ва педагог, давлат ва жамоат арбоби, техника фанлари доктори, профессор, академик, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Оқил Салимовни яхши билган, мулоқотда бўлган, узоқ йиллар бирга ишлаган ҳамкасблари, шогирдлари у кишининг тийнати, хислати, фаолияти, иш услуби, раҳбарлик истеъдоди, турфа фазилатлари ҳақида кўп ва узоқ гапиришади, ибратли воқеа, лавҳаларни мароқ билан ҳикоя қилишади.

Камина бу инсонни адиб ва журналистлар, олим ва педагоглар йиғинларида бир неча бор кўрган, баъзи нутқ ва маърузаларини тинглаган бўлсам-да, ўзлари билан беш ёки олти мартагина учрашган, суҳбатини олганман. Ва бу қисқа мулоқотларнинг ҳар бири менида чуқур таассурот қолдирган. Шулардан тўрттасининг тафсилотини келтириб ўтай. Учтаси икки олим — О.Салимов билан Ғ.Саломовнинг илиқ, самимий муносабатларига доир бўлгани боис алоҳида ибратли.

Биринчи тафсилот. 1992 йил ноябрь ойи бошларида ТошДУ (ҳозирги ЎЗМУ) маданият саройида кўшни икки йирик олий юрти вакиллари иштирокида Шароф Рашидов таваллудининг 75 йиллигига бағишлаб йиғилиш ўтказилган эди. Президентимиз Ислом Каримовнинг журъати, жасорати, саъй-ҳаракатлари билан собиқ марказ тўқиб чиқарган «Пахта иши», «Ўзбек иши», «Рашидовчилик» деган тавқи лаънатлар олиб ташланган, сохта компанияларга чек қўйилган, Шароф отанинг пок номи тикланган, халқнинг руҳи тетик кезлар... Йиғилишнинг қизиқарли бўлиши кутилгани боис залга одам сиғмай кетган, ҳайъатда юртимизнинг таниқли олим, арбоблари, жумладан, О.Салимов ҳам бор эди. Бир неча киши нутқ, хотиралардан кейин залдан профессор Ғ.Саломов сўз сўраб минбарга чиқди. Ш.Рашидовнинг узоқ йиллар давомида мустабид тузум шароитида юртимиз иқтисодиёти, маданияти тараққиётига салмоқли ҳисса қўшганини таъкидлаб, у киши билан фақат бир марта, қисқа муддат мулоқотда бўлгани, таржима, таржимашунослик аҳволи, истиқболи ҳақида фикрлашигани ҳақида шундай

деганди: «Мен икки марта диссертация ёзиб, тўрт марта ёқлаганман. Аввал Тошкентда, кейин Москвада. Икки ишим ҳам қора тақризга тушган, иккисини ҳам барака топгур бир ҳамкасбим шу ердан туриб, у ёқдаги танишларини ишга солиб уюштирган, докторлигимни таржимашуносликдан узоқ бир мутахассиснинг салбий фикри орқали йўққа чиқармоқчи бўлган экан. Узоқ вақт жавоб келмай эзилиб юрдим. Ўшанда Ш.Рашидов кабинети эшигигача кузатиб қўяётиб ёрдамчисига: «Бу киши қачон иши тушиб хузуримга келса дарҳол киритинг», деб тайинлаганини эсладим. Катга одам, иши, ташвиши кўп, вақтини олмай дедим-да, бир варақ қоғозга муаммони қисқагина баён этиб, ёрдамчиси орқали чиқариб юбордим. Кейин эшитсам, Шароф ака хатни ўқиган заҳоти, масъул одамга бу иш билан дарҳол шуғулланишни тайинлаган экан. У киши тезда ҳаракатга тушади, Москва билан боғланади. Кўп ўтмай таниқли олим, масъул шахс ОАКга келиб, ишим билан танишиб, ижобий тақриз ёзиб, юқори баҳолаб, адолатни тиклаб кетган экан. Шунга ҳам ўн уч йил ўтибди. Бу орада камина учун шунчалик жон куйдирган одамга миннатдорчилик билдиришнинг имконини тополмай юрган эдим. Мана бугун, ҳозир, шунинг мавриди келди. Бу одам Оқил ака Салимов бўладилар. Сизга минг бора қуллуқ қиламан!...»

Саҳнада бир чеккада қандайдир қимтиниброқ, хо-мушроқ ўтирган О.Салимов (собик марказ уюштирган ур-сурлардан у киши ҳам бенасиб қолмаган, бир қадар озор чеккан эди-да) юзи ёришиб кетгани, таъсирлангани, хурсанд бўлгани кўпчиликка дарров сезилди...

Иккинчи тафсилот. Орадан қирқ кунлар чамаси вақт ўтган, аниқроғи, 1992 йил 11 декабрда ўша маданият саройида Тошкент давлат университети ва Республика Ёзувчилар уюшмаси ташаббуси билан таниқли олим, профессор Файбулла Саломов таваллудининг 60 йиллиги нишонланди. Зал олим, адиб, талаба, мухлислар билан тўлган эди. Тошкент давлат техника университети ректори, профессор О.Салимов ярим соатча ўтирди-да, соат тўртга мажлис чақиртириб қўйгани, юбилярни университетга алоҳида таклиф қилишини айтиб изн сўради. Чиндан ҳам, кўп ўтмай махсус таклиф қилди. Устознинг хурматини жойига қўйди.

Учинчи тафсилот. Бир куни олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ижтимоий-гуманитар бўлими бошлиғи «бир келиб кетсангиз», дея қўнғироқ қилди. «Файбулла Саломов ҳақидаги рисолангизни қизиқиб ўқигандим. Истиқлол даври ёшлари, талабалари ҳақида китоб ёзиб берсангиз», дедилар. Таклиф учун раҳмат айтиб, «қўлимдан келганча бирор нарса ёзарману, лекин бу ишнинг ҳавосини олган, қалами зўр бир Устозим бор, Файбулла Саломов, шу одам бош қўшса», дедим. Келишдик. Айтилган вақтда учрашиб, вазир олдига кирдик. Оқил Умурзоқович, кўз таниш эмасми, жуда илиқ кутиб олдилар, очилиб суҳбат бердилар, кейин «Ҳозирги ёшларимиз, талабаларимиз ҳақида бир китоб ёзишга эҳтиёж, зарурат катта, лекин бу китоб китобий бўлмасин, баландпарвоз гаплар керакмас, ҳаётини мисоллар, ибратли воқеалар, миллий анъаналаримиз асосида табиий, самимий, мароқли ҳикоялардан ташкил топсин, йигит-қизларни Ватанга, миллатга, одамларга муҳаббат, тарихимиз, қадриятларимизни қадрлаш руҳида тарбиялашга хизмат қилсин», дедилар. Файбулла ака ишонч учун миннатдорлик билдирди, қўлдан келгунча яхши бир китоб ёзишимизга ваъда берди. Мавзу, муаммолар белгилаб олинди. Ва Устоз китобнинг асосий қисмини ёзди, мен бу ишда домлага бақамти бўлдим. Оқил Умурзоқович «Толибнома»нинг «Шарқ» матбаа концернида икки марта (1996—97-йилларда) чоп этилишига бош-қош бўлдилар. Йиғинларда кўп бор тарғиб-ташвиқ қилдилар, олий ва ўрта-махсус ўқув юртлари кутубхоналарига бир қанча нусхадан тарқатиш ҳақида кўрсатма бердилар. «Толибнома»га матбуотда ўнга яқин тақриз чиқди, ўқувчилардан кўплаб хатлар келди, «Дўконлардан тополмаяпмиз, яна қачон нашр этилади?» мазмундаги хатлар ҳам бор.

Тўртинчи тафсилот. Академик О.Салимов таваллудининг 75 йиллиги олдидан Тошкент Автомобил йўллар институти раҳбарияти бир китоб тайёрлаётганини эшитиб, ҳамкасбим тавсиясига кўра, бир мақола ёзиб бергандим, тўпламнинг масъул муҳаррири, ТАЙИнинг ўша пайтдаги ректори, профессор С.Қодировга маъқул тушганини айтишди. Ректор билан мулоқотда, тўплам тузиш борасидаги камтар тажрибам-

дан келиб чиқиб, бир-икки мулоҳаза, таклифлар айтган бўлдим, шу-шу ушбу савобли ишга дахлдор бўлиб қолдим. Келган мақолаларни ўқиш, таҳрир асносида Оқил Умурзоқович билан бир-икки суҳбатда бўлиб, бу Инсоннинг ақл-заковати, юксак маданияти, камтарлиги, бутун онгли ҳаётини эл-юрт равнақига, одамларга яхшилик қилишга бахшида этганига, турфа сифатларга қойил бўлдим. О.Салимов ҳақида ёзилган мақолалардан айрим парчалар.

* * *

Оқил менинг Ўзбекистондаги содиқ, софдил ва танти дўстларимдан. Оқилдаги ўзбекларга хос нозик-таъблик, дид, самимият, бағрикенглик, фаросат, мулоҳазакорликнинг ўзи бир дунё.

1997 йили Брюсселда қаттиқ тобим қочди. Биз излаган дори-дармоннинг топилиши анча қийин кечди. Кутилмаганда анқонинг уруғи бўлган дорини Оқил қаердандир топиб юборибди. Бошим осмонга етди. Дарвоқе, мен унга бу ҳақда айтмаган эдим.

Чингиз Айтматов,

Қирғизистон халқ ёзувчиси.

* * *

Оқил акани ўтган асрда Ўзбекистон раҳбариятида нуфузли лавозимда фаолият юритган йилларидан биламан. Энди шу нарсага иқрор бўлмоқдаманки, иймони бут, қалби пок инсонни ҳеч қанақа давр найранглари ўзгартириб юбора олмас экан. Одамларнинг қусури учун ҳамиша ҳам жамият жавоб беравермагани каби жамиятнинг қусури учун ҳам айрим одамни жавобгар дейиш нотўғридир.

Абдулла Орипов,

Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири.

* * *

Оқил акани узоқ йиллардан бери биламан, катта-кичик лавозимларда хизмат қилган даврларимда кўп маслаҳат ва ўғитларини олганман, билишимча Оқил аканинг бебаҳо фазилатларидан бири одамларни яхши кўриши, уларга қўлидан келгунча яхшилик қилиши, ўзининг яқини деб ҳис этишидир.

Оқил аканинг одамийлиги, мардлигидан далолат берувчи бир воқеа айниқса ёдимдан чиқмайди. «Ўзбекистон» нашриётида директор бўлиб ишлаган вақтимда чоп этилган нашрлардан биридаги бир фотосурат Москвадаги марказий раҳбарият аппаратидагиларга ёқинқирамапти. Текшир-текшир авжига чиқиб бу «кусур» учун нашриёт раҳбарияти қаттиқ жазоланадиган бўлиб қолди. Шунда Оқил Умурзоқович ҳузурига кириб масаланинг моҳиятини тушунтиришим ҳамона шу оннинг ўзида, кўз олдимда Москвага, мутасадди амалдорга телефон қилиб «Бу менинг топширигим билан бўлган, бунда нашриётни айблаб бўлмайди, мабодо шу иш учун жазо берилиши лозим бўлса, мени жазолаш керак», деган мазмунда гапирди. Шушу ҳаммаёқ сув сепгандай тинчиди-қўйди...»

Наим Ғоибов,
фалсафа фанлари доктори, профессор

ШИФОКОР САФАР ШАКАРОВ

Аввал унинг таъриф-тавсифини туғилиб ўсган юртимиз Пайариқда кўп эшитгандим: ҳали бунақа зўр педиатрни кўрмаган эдик: билагонлиги, болажонлиги, касбига муҳаббатию қасамига садоқати, таъмадан узоқлиги, ҳалоллигига тараф йўқ. Афсус, кам ишлади-да, энди шифокорга ёлчидик деганда илм қиламан деб кетиб қолди. Майли, омадини берсин.

Сафар Шакаровни Тошкентга келган пайтидан биламан. Шунга ҳам чорак аср бўлибди. Умр оқар дарё дегани шуда.

Петр Вершигоранинг «Соф виждонли кишилар» романида разведкага юборилган партизан мудом уч хил маълумот билан қайтаркан: «Кўрдим», «Эшитдим», «Тахмин қиламан». Камтар мақоланавислик фаолиятимда шу ақидани маҳкам тутишга, кўрмаган нарсани кўрдим деб, тахминни эшитдим деб айтмасликка, ёзмасликка ҳаракат қилдим, талабаларга ҳам мудом шуни уқтирдим. Шакар Сафаровнинг шифокорлик маҳорати, инсоний сифатлари ҳақида ўзим кўрган, эшитган бир-икки воқеани ҳикоя қилиб берай. Имоним комил-

ки, бошқалар бундай воқеаларнинг кўплаб гувоҳи бўлган...

Биринчи тафсилот. Дўмбиллаб ўсаётган неварамиз Чарос ногаҳон ҳаракатлари суст, камҳафсала, уйқудан бош кўтармайдиган бўлиб қолди. Аввалига унча эътибор бермабмиз. Бола бўшашиб сўлиб бораверди. «Боши иссиқ, оёқ-қўли музлаб боряпти, — деди бир куни кечқурун Ойлар ваҳимага тушиб. — Сафарга кўрсатмасак бўлмайди». Доктор боланинг рангини, кўзини кўрибоқ нима гаплигини билибди, жигарининг устини секин босиб кўриб, «Сариқ бўлибди, вирусли гепатитнинг «Б» шакли, нега вақтида олиб келмадингизлар?», дея қайнона-келинга танбеҳ берибди-да, ҳозирнинг ўзида касалхонага ётқизиш, врач назоратида бўлиш лозимлигини айтиб, йўлланма ёзиб берибди. Касалхонада қизчамизни дарҳол реанимация бўлимига олишибди. Эрталаб юрак ҳовучлаб бордик. Бўлим мудиридан дашном эшитдик: «Яхшиямки, ҳамкасбимиз бетўхтов ётқизиш лозимлигини айтибди. Сариқнинг оғир шакли. Анча ўтиб кетган...». Кун қандай ўтганини билмадик. Кечқурун навбатчи врач Мудира опага учрадик. «Авалло худодан, қолаверса дўхтирлардан, — тўғриси айтди-қўйди опа. — Ҳали бирон ўзгариш йўқ. Бир буйрак ишдан чиқса, иккинчиси ишлаб туриши мумкин. Аъзойи баданни қон билан таъминлаб турувчи жигар эса битта, унинг фаолияти бузилган. Бутун чораларни ишга солиб, болани карахт ҳолатдан чиқаришимиз лозим». Келинимизнинг ранги оқариб кетди, ўзини зўрға тутиб турган экан, чиқишим билан йиғлаб юборди, шиғалаб ёғаётган ёмғир кўз ёшларини ювди.

Оллоҳга шукур, шифокорларга раҳмат, икки кундан кейин қизчамизда ўзгариш сезилди. Сафар Шакаров, отасига раҳмат, дам-бадам сўраб, суриштириб турди. Кўп ўтмай бола тамом соғайиб кетди.

Иккинчи тафсилот: Ҳасан-Ҳусан невараларимиз, айниқса каттаси қаттиқ шамоллаб қолди. Яна қадрдон шифокоримизга мурожаат этдик. Кўриб, касалхонага ётқизишни маслаҳат берди. Лекин бу сафар қизимиз рози бўлмади. «Ҳозир аввалги шароитлар йўқ. Қийнаиб қоламан. Дори-дармон ўзимиздан бўлса, яхшиси уйда қараймиз». «Ундай бўлса, — деди, — доктор нои-

лож. — Бир хонани палата деб биласиз, режимни қаттиқ сақлайсиз, болаларни, бегоналарни киритмайсиз. Ўзим келиб назорат қилиб тураман».

Бу сафар Сафаржонни яна-да яқинроқ, яхшироқ кузатдим, қайта кашф этдим. Аввало бир нарсага қойил бўлдим: жони оғриб, йиғлаб турган бола Сафаржонни кўриши, қўл тегизиши, отини айтиб эркалаб, бир-икки оғиз сўз айтиши билан таққа тўхтаб қолади. Фонендоскопини кўкрагига, қорнига қўйиб, икки учини икки қулоғига тикиб эшитаётган меҳрибон, кўзойнакли Айболит амакисига жовдираганча нажот кутиб қараб туради. «Шифокорликдан ташқари сеҳргарликдан ҳам хабарингиз борми дейман,» — ҳазиллашиб қўяман баъзан.

Доктор Шакаров беморни узоқ кўради, эринмай эшитади. Ёш болали аёлнинг бир гапи ёдимда қолган: қани ҳамма докторлар ҳам болани бу кишидай синчиклаб узоқ кўрсайди. Баъзи участка врачлари бор, болани эринибгина, ҳатто малол келгандай кўрган, эшитган бўлади, унча сўраб-суриштирмайди ҳам. Библи олган бир-икки хил дорини ёзиб беради: шамолладими — ампициллин, ич кетса регидрон... Бўпти, шуларни бериб тулинг. Следующий...

С. Шакаровнинг «тор мутахассислиги» педиатр бўлса-да, медицинанинг кўп соҳасидан хабардор. Билими, тажрибаси турли касалликлар бўйича тўғри ташхис қўйиш, жўяли маслаҳат бериш, амалий ёрдам кўрсатишга етарли. Кўз ўнгимда тангадай жойда сочи тушганидан хавотир олаётган қизчага бу — модда алмашинуви натижасида бўлиб турадиган касаллик, ўткинчи нарса эканлигини, лекин бирмунча вақт даволаш лозимлигини айтиб хотирини жам қилди, қайин қобиғи ёхуд баргидан ичиб туриш, соч тушган жойга саримсоқпиёз, маккажўхори ёғи суриш, поливитамин ичишни буюрди.

— Нима учун айни шифокорликни танлагансиз, дейсизми? Тўғри, болалигимда кўп касал бўлган, нимжон ўсган эканман. Эсимни таниганимда анча-мунча дориларнинг отини билардим. Масалан, бирор телефон номерини ёзиб олмасам йигирма минутдан кейин эсдан чиқариб юборишим мумкин. Лекин бир кўрган,

ишлайдиган дорим йигирма йилдан сўнг ҳам ёдимда туради. Миям хужайраларида юзлаб турфа дори-дармонларнинг номи, нимага ишлатилиши нақшланган, десам мақтанишга йўйманг.

Яна. Одам болалигидан кимгадир, нимагадир ҳавас қилиши, ихлос қўйиши керак. Қишлоғимизда Абдурахмон Усмонов деган шифокор бўларди. Ўзи фельдшер эди-ю, теварак-атрофдаги қишлоқлардаги беморларни даволарди. Қизиқ, кўплар олий маълумотли врачларга бормай, шу одамга борарди. Тажрибаси катта, кўзи пишиб қолган, кўпинча юзига-кўзига қараб касалини айтиб бера олар, дори тайинлар, муолажа қиларди. Шаънига орқаваротдан кўп «рахмат», «барака топсин» ёғиларди. Шу одамга ҳавас қилганман.

Олтмиш учинчи йили ўрта мактабни олтин медаль билан битирган Сафар ҳеч иккиланмай тиббиёт институтини танлайди. Бир ўртоғи билан «Қайдасан, Тошкент?» дея «поездга осилиб» пойтахтга йўл олади. Бегона шаҳар, ҳеч кимни танимайди, гоҳ вокзал, гоҳ оромгоҳларда ётиб юришади. Хужжат топширишнинг ўзига тўрт-беш кун кетади. У пайтлар медалистлар ҳам битта имтиҳон топширишлари керак эди: «Аъло» чиқса — ўқишга ўтади, ола чиқса — яна топширади. Чарчоқлик, бесаранжомлик, бошқа сабаб бўлдимиз, иншодан уч чиқади, куйиниш, койинишдан фойда йўқ, қолганларини топшириш керак. Физика, химиядан «беш» олади. Аттестатдаги баҳони ҳисоблаганда юқори балл тўплаб, самарқандликлар ичида биринчилардан бўлиб, талабалар сафига қабул қилинади. Олти йил давомида фақат «аъло», «яхши» баҳоларга ўқийди.

Ўзига ва ўзгаларга ишонч инсонни олға етаклашда, янги марраларни эгаллашда энг зўр омиллар, ўзаро чамбарчас боғлиқ тушунчалар. Ўзига ишонган одам бошқаларга ҳам ишонади. Ва аксинча. Ўзига ишониш, бошқачасига айтганда, билимига, тажрибасига, маҳоратига ишониш дегани. Агар хоҳласангиз, таваккалчилик, «баланд дорга осилиш» дегани. Олтмиш тўққизинчи йили ТошМИнинг бешинчи курсини тугатиб олтинчига кўчиш олдида 6-болалар поликлиникасига амалиётга юборилдим. У пайтлар Самарқанд кўчаси

дейиларди, ҳозирги «Голубые купола» атрофлари. Валентина Александровна деган участка врач қўлига тушдим. Ўн кун бирга олиб юрди. Қабул қилиш, боланинг ривожланиш картасини тўлдириш, чақиріқ бўйича уйма-уй юриш, муолажа қилиш, рецепт ёзишни, муомалани, хуллас, бари-бирисини бирма-бир, эринмай ўргатди. Бир куни бош врачнинг олдига олиб кириб «шу йигит эплаб кетади, синадим», — деди. Опа Москвага, 2 йиллик клиник ординатурага кетиши, ўрнига врач топиши керак экан. Ўзи ишонди, бошлиғини ишонтирди, кўндирди. Ўзим студент, практикант, 3 ой врач вазифасида ишладим. Ўқиш бошлангач, яна 3 ой кечкурунлари бориб турдим. Анча нарса ўргандим, тажриба орттирдим. Тақсимотда икки киши Каттақўрғон шаҳрига юбориладиган бўлди. У ерда ихтисослик бўйича малака оширишим керак эди. Шаҳар касалхонаси болалар бўлими бошлиғи Адиба опа Устабоева, «Заб келдинглар-да, икки йилдан буён таътилга чиқолмай турувдим,» — дея қувониб қарши олди. «Бировингиз бўлим мудирі вазифасини бажарадиган бўласиз, келишинглар», — деб қолди. Шеригим — Адолат Назаровага, «Сиз бўла қолинг, шу ерликсиз, шароитни биласиз десам, «Йўқ, сиз бўлинг, эркак одамсиз, мен ёрдам бериб тураман», — деб кўнмади. Катта бўлим кечаги икки студентга қолди. Ётиб туришим ҳам касалхона ичида. Ёшмиз, куч-ғайрат кўп. Бош врач Нормурод Жабриев кўп ёрдам берди. Ишонч руҳлантирар, қанот бағишлар экан. Тиним билмай, елиб-югуриб ишладик. Бахтимизга икки ой давомида битта ҳам бола нобуд бўлмади. Бу ҳавас қиладиган, муҳим кўрсаткич. Кундан-кунга танилиб, эътиборимиз ортиб борди. Пайариқнинг ўша пайтлардаги бош врач Болқи Усмонов, «уйинг, ота-онанг шу ерда, бунинг устига педиатрларга зарурат кучли бўлса, юрасанми у ёқларда, дея қўярда-қўймай, ўзи гаплашиб, келишиб олиб келди, районимиз касалхонасига бўлим бошлиғи қилиб қўйди. Бу ерда уч йилча ишладик.

Бир куни Самарқандда ногаҳон курсдош дўстларимдан бирини учратиб қолдим. «Шу билиминг, қобилиятинг билан илм қилмай юрганингга ҳайронман. Кўп ўтмай маишатга бериласан, жир битиб семирасан, қола-

сан-кетасан», — деб кўнглимга гулгула солиб қўйди. Далиллар келтирди. Ишонтирди. Хуллас, яна Тошкентга йўл олдим.

Устоз ва шогирдлик мақомида. Шундай ривоятнома, ибратли гапни эшитгандирсиз. Бир яҳудий медицина институтига қабул қилинган ўғлини маслаҳаттанбеҳ оҳангида астойдил огоҳлантирган экан: «Кулоқ сол бола, яхши ўқисанг — врач бўласан, ёмон ўқисанг — бош врач бўласан». Бу ҳазил гапда жон бор. ТошМИДаги талабчан, қаттиққўл, меҳрибон муаллим, мураббийларимизга раҳмат, ҳаммамизнинг, энг аввало, врач бўлишимиз учун жон куйдиришди. Тўғри-да, ахир ёмон ўқитувчи бўлса, болаларга қийин: бўш, кучсиз бўлиб чиқади; ночор ўқиган журналист ҳаётни сиртдан, юзаки ёритади, сийрат қолиб суратга зўр беради ва ҳоказо. Ёмон врач бўлишдан худо сақласин — инсон тақдирини бундайларга топшириб бўлмайди. Ҳаммамиз ҳам лозим бўлганда, танамизга моҳир жарроҳ тиф уришини, тушган самолётимизни тажрибали учувчи бошқаришини хоҳлаймиз.

Илмни амалиёт билан бирга қўшиб олиб борганман: Республика педиатрия илмий-тадқиқот институтида илмий ходим бўлиб ишлаш жараёнида «Ошқозон ичак яраларини турли методлар билан даволаш усуллари» мавзuida номзодлик диссертацияси ёздим. Ўша пайтдаги директоримиз, профессор Орхон Маҳмудовдан кўп ёрдам, мурувват кўрдим. У киши собиқ иттифоқ, кейинчалик Россия медицина фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси А.В. Мазуринни илмий раҳбарликка кўндириб бергани, айниқса, зўр иш бўлди. Андрей Владимирович ўзи бир олам: қанчалик билимдон, тажрибали бўлса, шунчалик камтар, одамохун эди. Ҳимоя белгиланган кунда ўғлим оғир касал эди, кўзимга ҳеч нарса кўринмади, боролмадим, навбатим ўтиб кетди; тушунганликларига раҳмат, икки ойдан кейин яна кунини белгилашди. Ишониб-ишонмай, бир ўзим кетдим. Йўқ, беҳуда хавотир олган эканман, ҳимоя яхши ўтди, юз фоиз овоз беришди. Илмий кенгаш тугагач, раҳбаримга раҳмат айтдим, бирор жойга бориб бир пиёла чой ичсак, дедим; «Бўтам, роса чарчаган кўринасан, тиниқиб ухлаб, дам олиб икки кундан

кейин кел», — деди. Айтган пайти келсам: «Ҳали ҳам, бу ерда юрибсанми, тезда ота-онанг, бола-чақанг ҳузурига жўна, уларни қувонтир, чойни бўлса Тошкентда ичамиз». Саксон тўққизинча йили академиянинг сайёр сессиясига келди, кутиб олдим. Кечқурун меҳмонхонага борсам: «Бу оворагарчилик, егуликнинг нима ҳожати бор, мана менда колбаса, иккита бутерброд, иккита олма бор, тенг бўлиб еймизу мириқиб гаплашамиз». Кечаси соат биргача суҳбатлашибмиз. Ўша пайтдаги энг арзон — 14 тийинлик сигарет чекарди, икки қутисини бўшатди, келгуси ишларим, докторлик мавзуим хусусида анча маслаҳатлар берди...

Дил тўридаги, тил учудаги гаплар. Масалан, мен учун одамнинг қайси миллатга, қай юртга тегишлилигининг мутлақо аҳамияти йўқ. Сен яхши — олам яхши. Ҳаётда, ишда менга кўп яхшилик, мурувватлар кўрсатган рус, яҳудий, татар, тожик, уйғур ва бошқа миллат вакиллари юрагимнинг тўрида. Домламни айтдим. Бизда бир пайтлар даволаниб кетган рус бизнесмени аллергия марказимизни йўлга қўйиб юбориш учун катта пул беришга тайёрлигини айтди. Шеригим билан беҳад мутаассир бўлдик. Қайси қариндошим шундай таклиф қилди? Йўқларини эмас, борларини назарда тутаяпман. Миннат эмасу, хонаси келганда айтаяпман-да, эр-хотин анча-мунча қариндош, ҳам-юртларга ўқишга, ишга киришда қўлдан келганча ёрдам қилибмиз, уйдан жой берибмиз, маслаҳатимизни аямабмиз. Қизиқ, ҳар замонда қишлоққа борганимизда, бир пайтлар ўқиб, одам бўлганлардан баъзилари кўриб кўрмасликка солиб кетганини кўриб ҳайрон қоламан. Битта қариндошпарвар сизми? Қанчасининг ўқишга киришига, оёққа туришига сидқидилдан ёрдам бергансиз. Одамлар билишади. Қанчаси келиб ё борганимизда эслайди, байрамлар билан табриклайди? Қариндош-уруғ ўз кунига омон бўлсин, тўй-маъракаларида имкон қадар қатнашамиз, қарашамизу, лекин баъзан туғишганинг бегона, «бегона» — туғишган бўлиб чиқади — бу аччиқ ҳақиқатга биз ҳам-фикрмиз. Ҳаддидан ошган айрим одамларнинг таноби тортиб қўйилишига, ишдан кетишига кўтариб қўйган қариндош-уруғлари, ошна-оғайнилари сабаб бўлганига

мисоллар кам эмас. Имоним комилки, «собикъ» оғайнисидан ўзини четга тортадиган, унутадиганлар ҳам энг аввал шулардан чиқади.

Соғлиғинг — бойлиғинг. Маънавиятинг-чи? Икки сўздан иборат ушбу ҳикматни биз, шифокорлар, энг кам ишлатсак-да, маъносига кўпроқ етамиз. Бола саломатлигини туғилгандан кейин эмас, олдинроқ — онасининг соғлиғини назорат қилишдан бошлаш керак деган гап ҳақиқат. Мустақил юртимизнинг илк нишонини — «Соғлом авлод учун» деб аталишида маъно, ҳикмат катта.

Ҳар бир касаллик замирида катта-кичик фожа ётади. Жанубий вилоятлардан келган бир йигитнинг аччиқ қисмати, йиғлаб гапирганлари, анча йил ўтди, ҳеч эсимдан чиқмайди. Бола ўзига тўқ оилада, ҳеч нарсага зориқмай ўсади. Машина олиб беришади. Сиртдан ўқишга киритиб қўйишади. Тўқликнинг шўхлиги: суюқоёқ бир аёлга илакишиб қоладида, таносил касалига чалинади, яширинча, қайсидир дўхтирга мурожат этади, аксига олиб, у трихомозни гонторейа учун укол қилади. Ота-онаси уйлантирамиз деганда ҳар хил ваз-қарсон кўрсатади, қўйишмай, қўшни қизга нон сондиришади. Уйим йўқ деб баҳона қилиши заҳоти тез орада данғиллама уй солиб беришади. «Тўй куни яқинлашган сари ичимни ит тирнайди. Ўзимни, ота-онамни тавқи лаънатга қолдирмай деб, яширинча шу ерга келиб турганим. Эркаклигимни қайтарган одамга бор-йўғимни, ҳатто бир қўл-оёғимни кесиб беришга ҳам тайёр эдим», — дея бўзлаб нола чекканини эшитиб, беихтиёр кўзимдан ёш чиқиб кетди. Тасалли бердим, фалон жойга фалон мутахассисга учра деб маслаҳат қилдим. Узоқ муддат даволанди. Бир куни ногаҳон учратиб қолганимда, чеҳраси очиқ, «Жонланиш бор, анча яхши», — деди.

Вақт бўлганда беморлар билан адабиёт, санъат мавзуларида суҳбатлашишни яхши кўраман. Ўқишга китоблар тавсия қиламан, баъзан уйдан келтириб бераман. Вақтим кам-да, кўпроқ китоб ўқиган бўлардим. Чингиз Айтматовни кўп ўқийман, нақадар теранлигини энди тушуниб етаётгандайман. Асқад Мухторнинг «Чинор»и, айниқса, ёққан.

Сафар докторнинг отаси Шакар бобо юз ёшга етиб вафот этдилар. Тўқсон беш ёшига қадар ҳам боғ-роғига, мол-ҳолига ўзи қарарди. «Тўнғичим Сафар одамлар саломатлигига сафарбар. Кимки, Тошкентга бориб, даволатадиган бўлса, мендан ўғлимнинг манзилини сўрайди. Унинг Тошкентдаги уйи Пайаригимизнинг бир парчаси бўлганидан, элга сояси тегаётганидан фахрланаман. Дўхтирликни унга Оллоҳнинг ўзи юқтирди», — деганди Шакар бобо.

ХОТИРАБОД

ЭҲТИРОМ

Ўзликни англаш, қадриятларни қадрлаш, хотираларни эъзозлаш — Буюк Истиқлол яратиб берган беҳисоб неъматлар ичида, шубҳасиз, энг улуғворлари, кўркамлари, тотлиларидандир. Ўн-ўн беш йилда юз, юз эллик йилда қилинмаган ишлар қилинаяпти, асрлар давомида аждодларимиз етолмаган не-не орзу-умидлар рўёбга чиқди, чиқаяпти. Бу ҳақиқатни билганлар бор, билмаганлар бор, қадрига етганлар бор, етмаганлар бор. Иншооллоҳ, биладиганлар, қадрига етганлар тобора кўпайиб борапти.

Пойтахтимизнинг бош майдони Мустақиллик майдони дея, бош хиёбони, шоҳ кўчаси Амир Темур номи билан аталишида улкан маъно, муаззам рамз бор. Булар — Истиқлолнинг илк неъматларидан эди. Амир Темур хиёбони узоқ йиллар инқилоб хиёбон дея аталиб келган, бир муддат марказий хиёбон дейилди. Кейинчалик соҳибқироннинг номи берилди. Иншооллоҳ, тоабат шундай бўлиб қолгай. Бу — истиқлол хиёбони, озодлик хиёбони, адолат хиёбони. Бир пайтлар бу ерда фон Кауфман бюсти бўлар экан, Сталин ҳайкали дағдаға қилиб турган, сўнгроқ ўрнини Маркснинг машъал янглиғ бюсти эгаллайди, гўё нурли йўлимизни ёритиб тургандай. Истиқлолга эришгач, Амир Темур бобомизнинг порлоқ сиймоси қад ростлади. Бутун юрт тантанали очилишнинг гувоҳи бўлди.

Саккиз кўча қон томирлари — бош хиёбондан бошланади. Шулардан бири, энг узун ва ободи Амир Темур номи билан аталади. Илгари Энгельс номида юради. Пойтахтимиз, юртимиз тарихида, тақдирида ушбу кўчанинг алоҳида ўрни, салмоғи бор. Истиқлол йилларидаги кўп ўзгариш, янгиликларга бу шоҳкўча жонли гувоҳ.

Очиқ китоб янглиғ «Ўзбекистон» меҳмонхонасига кўнган сайёҳлар шаҳримиз билан танишишни, одатда Амир Темур хиёбонидан бошлашади. Доимий ҳамроҳи — отида ярашиғлиқ салобат, виқор билан турган, ўнг қўли билан фуқарога омонлиқ, осойишталик ти-

лаётган соҳибқирон сиймоси, хиёл тизгини бўшаши ишорасини кутиб шай турган тулпорини томоша қилгач, Амир Темур кўчасига йўл олишади.

Шаҳри азимимизда ушбу кўчадек улкан қурилишларга бой кўча бўлмаса керак. Ярим йил, бир йилда албатта, бирон бир катта янгилик, ўзгариш гувоҳи бўлиб турибмиз-да: осмонўпар иморатлар тикланган, сарбаланд уйлар, турар жойлар қад ростлаган, эскилари таъмирланиб, ўзгача чирой очган, ҳайратангиз кўприклар, иншоотлар, боғ-роғлар барпо этилган. Қардадир техника гуриллаб, қурувчилар ғимирлаб юрганни кўрасиз...

Бўзсувнинг соҳилида, бир неча ой ичида қуриб битказилган қатағон қурбонларига ёдгорлик мажмуасининг очилиш тантанаси барчамизнинг юракларимизда нақшланиб қолди. Бу жойлар таниб бўлмас даражада ўзгариб, ёшариб кетди. Бир замонлар шаҳарнинг чекка, пастқам, кўримсиз жойларидан ҳисобланган «алвасти кўприк», ваҳимали жарликлар, ярим тунда янграган ўқ овозлари, нари-бери кўмилганидан кийими, оёғи, сочлари кўриниб қолган шаҳидлар ҳақида ўша кезлар доимий кўрқув, таҳлика остида яшаган, тилларига қулф солинган кексаларимиздан эшитганда беихтиёр лабимизга учуқ тошарди. Бу манзил эндиликда энг кўримли баҳаво жойга — муборак қадамжога айланган. Икки даврни, икки тузумни қиёс қилингу Истиқлолга тасаннолар ўқинг. Зангори экранда Юртбошимизнинг бошда бу жойларни келиб кўргани, қандай обод қилиш кераклиги ҳақида маслаҳатлар бергани тасвири туширилган кадрлар вақти-вақти билан кўрсатиб турилади. Бу кадрларни кўрганда Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарорини эслаб, Президентимиз нақадар узоқни ўйлаб иш тутганига яна бир бор имон келтирамиз, беҳад қувонамиз. Эсимда, 101 ёшли, адл қоматли, бардам Ғани ота Пахтачидай жойдан кампири билан атай келганини айтган, шаҳидларни хотирлаб, Юртбошимизга раҳматлар айтиб, дуога қўл очганди. Шу тобда, шууримда юракни зирқиратадиган бир фикр кечганди: покиза, бегуноҳ Қодирий, Чўлпон, Фитрат боболаримиз айна навқирон, гуллаган пайтлари қатағонга учрамаганларида, оллоҳ ёш берса, шу отахондай юзларга кириб, миллат дуогўйи бўлиб юр-

масмидилар. Эгилиб, сокин оқаетган Бўзсув не-не сир-синаотлар гувоҳи бўлмаган дейсиз! Қатағон тегирмонига тушиб омон қолган ҳамюртларимизнинг дардли-изтиробли ҳикояларини матбуотда ўқиб, радиода эшитиб, экранда кўриб, ҳамсуҳбат бўлиб дафъатан ишонмайсиз, ўтмишдан эртақларми дейсиз. Афсуски, ҳақиқат, даҳшатли, шафқатсиз ҳақиқат. Ҳар йили 31 август куни эрта тонгда Президентимиз бошчилигида меҳнат ва уруш фахрийлари, қатағон қурбонларининг жигарбандлари, таниқли олим, адиб, арбоблар бу ерга ташриф буюришади. Истиқлолимиз, иқболимиз учун курашиб, жон фидо қилган инсонлар руҳларини эслаб, тиловат қилинади, ош тортилади.

Шоҳкўча биқинидаги «Минг ўрик» маҳалласида яшайман. Ҳар куни ишга шу кўчадан ўтиб кетаман, баъзан эрталаблари мажмуа атрофларида сайр этаман, беихтиёр қурилиш жараёнини эслайман, ўшанда кечаю кундуз иш тўхтамаган эди. Кўп ҳашарлар бўлганди. Бир якшанбада бўлиб ўтган ҳашар ёдимдан чиқмайди. Юнусобод тумани тарихида бунча кўп одам қатнашган йиғин бўлмагандир: ёш-яланг, эркагу аёл, чолу кампирлар, талабалар, аскарлар, хизматчилар, раҳбарлар. Кўпчиликнинг қўлида белкурак, кетмон, супурги, челақ... Ким ер чопган, ким кўчат эккан, гул ўтқазган, сув қуйган, супуриб сидирган. Дошқозонларда ош дамланяпти, самоварлар биқирлаб қайнаб турибди, иссиқ нонлар пешма-пеш дастурхонга тортиляпти. Чинор, арча, терақлар экилган тупроқда шаҳид кетган қайсидир бобомизнинг қони бордир балки, демак улар мангу яшайди! Тумонат одамни кўриб, бир ҳақиқатга яна бир амин бўлгандим: халқнинг дилида, тилининг учиде турган қутлуғ, савоб иш учун ортиқча даъватнинг ҳожати йўқ экан, гарчанд шаҳар, туман раҳбариятининг ташкилотчилиги, ташаббускорлиги, саъй-ҳаракатини алоҳида таъкидласак, тан берсак ҳам. Маъмурий қўмондонлик давридаги 1 май, 7 ноябрь намойишларида, муштдек тез келадиган коммунистик шанбаликларда қатнашиш шартлиги ҳақидаги қатъий талаб, дағдаға, пўписаларни эслайлик: бесабаб келмаганларга маъмурий, партиявий чора кўрилади, талабалар стипендиядан ўчирилади, имтиёздан маҳрум этилади...

Бу ерда ҳамма нарса шаҳидлар хотирасини ёд этишга қаратилган: қора рангли темир симёғочларда мунгли осилиб турган ёриткичлар, хомуш эгилган ранго-ранг гуллар, биродарлик қабрларига хос яшил майсазорлар... Бир текис бўй чўзган адл тераклар марҳумларни хотирлаб, тек қотган аскарларни эслатади.

Санкт-Петербургдаги Пискарёв қабристониди эртаю кеч оғир, ғамгин куй янграб туради. Бу ерда ҳам ғамгин, мотамсаро шарқона куйларимиздан бири эшитилиб, тўлғониб турса, шоир айтганидай «Куйи шундай бўлса ғамнинг ўзига, Қандай чидай олган экан одамзод». Яна бир истак, келгусида сув бўйларига шохларини маъюс эгиб турувчи мажнунтоллар кўпроқ экилса. Қатағон жабрини кўп тортган, кейин ҳам айтарли рўшнолик кўрмаган хассос шоиримиз Миртемир ёзганидай: «Мажнунтол тагига ўтқазинг мени, Мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим».

«Хотира ва қадрлаш куни» илк бор нишонланган онларни яна бир эслайлик. Энг ёрқин, энг муаззам маърака — маросим бўлганди. Мустақиллик майдониди таъсирли лаҳзалар, Президентимизнинг ёниқ нутқи, одамларнинг дил сўзлари, севинч ёшлари барчанинг ёдида. Урушда ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган ҳамюртларимиз номлари махсус хотира китобларига нақш этилган. Самарқанд вилояти Пайариқ тумани Жўрабой қишлоғидан фронтга кетиб, бедарак йўқолганлар ичида менинг отам — Ҳайдаров Умирқулнинг исми-шарифи ҳам ёзиғлик. Ахир бирон бир оила йўқ эдики, кимдир сафарбар этилмаган, кимдир қайтмаган, кимдир бедарак кетмаган бўлса. Ўша куни кўпчилик йиғлади — дарди янгиланди, таскин топишди, севинишди — ҳалок бўлганлар, бедарак кетганлар хотираси муносиб ёдлангани учун. Мен ҳам отамни ёдга олдим, йиғладим. Учта норасида гўдаги билан ёстиқдошини кута-кута умрини ўтказган, аёллик шаънини баланд кўтариб, етмиш етти ёшида вафот этган заҳматқаш, муштипар онажоним — Ойсулув Ҳайдаровани эслаб йиғладим, кўнглимни бўшатдим. Эркин Воҳидовнинг «Нидо» достонини осойишта ўқиёлмайман, бўғзимга нимадир тиқилгандай бўлади, кўзимда ёш айланади.

«Шаҳидлар хотираси» мажмуи «Хотира ва қадрлаш куни» маърака-маросимининг мантиқий давоми, узвий қисми, қатағон қурбонлари руҳи покини шод этиш йўлидаги катта ва қутлуғ қадам, авлодлар узри ва миннатдорлиги рамзи. Юртбошимиз ғояси, ташаббуси, саъй-ҳаракати самараси. Мажмуа «Хотира ва қадрлаш куни» деб аталмиш меҳр-эъзоз дарёсига қўшилган йирик бир ирмоқ.

Қутлуғ тадбир-маросимлар марҳумлар, шаҳид кетганлар учун, уларнинг руҳини шод қилиш учун керак. Ва тириклар учун, инсонни, айниқса, ёши улуғларни кўзи тиригида кўпроқ қадрлаш, эъзозлаш учун керак, хотира, қадрлаш сўзларининг ёнма-ён туриши бежиз эмас. Уруш ва меҳнат фахрийлари, эл-юртга хизмати сингган кишилар алоҳида ардоқланаётгани боиси ҳам шунда.

Етти йил бурун бир гуруҳ ёзувчи, олимлар таниқли олим, адиб, мураббий Ғайбуллоҳ ас-Салом хотирасини ёдлаш учун туғилиб ўсган юрти Хатирчига боргандик. Фидойи инсон ёзган асарлари, тайёрлаган шогирдлари, маънавиятимизга қўшган салмоқли ҳиссаси, савоб ишлари ҳақида кўп илиқ сўзлар айтилди. Туман раҳбариятининг бу тадбири барча, айниқса, ёш авлод учун жуда ибратли бўлди. Бир ташкилотда узоқ йиллар ҳалол меҳнат қилган меҳнат фахрийсини иззат-ҳурмат билан нафақага узатишгани, илиқ гаплар айтишгани, гуллар, совғалар топширишганини, фахрий кўп мутаассир бўлганини, қадрдон жамоаси билан хайрлаша туриб, баралла йиғлаб юбарганини газеталарда ўқиганмиз, телевизорларда кўрганмиз, ўзимиз ҳам гувоҳ бўлганмиз. Бу — одатий ҳол. Лекин ҳамиша ҳам, ҳамма жойда ҳам шундаймикин? Бир мўътабар олий ўқув юртига нақ эллик йил умрини бағишлаган, мартабали лавозимларда ишлаган, хизмати сингган уруш ва меҳнат фахрийсини шундоқ бўшатишди-қўйишди, вассалом: мажлис ҳам қилишмади, гуллар ҳам тақдим этишмади, қадрдонлари олдида сўз айтишга, балким йиғлашга имкон беришмади. Баъзан шундай ҳам бўлади: бошлиқ қўл остидаги раҳбарни, турган гапки, дидига ўтирмаганини ишдан бўшатиш ҳақидаги муборак буйруғини бир-икки дақиқа ўқиб эшиттиради-да, бу ёғини ўзлари давом эттиришларини писанда қиладилар-да,

мажлисни тарк этади, гап ҳам, шарҳ ҳам, раҳмат ҳам йўқ. Бундай нохуш ҳолатлар, афсуски, учраб туради. Ота ўлим тўшагида ётибди, лекин беоқибат фарзандлар пинҳона-очиқ мерос жанжалини бошлаб юборишади; кўзи тириклигида дуруст хабар олмаган ўғил, вафотидан кейин дабдабали маърака ўтказади; нокас шогирд устозини четлаштириш, ўрнини эгаллаш режасини тузади; шумшук ўғри бир нарса ўмариш илинжида уй, машина пойлайди; қайнона-келин арзимаган нарсадан гап талашади, димоқ-фироқ қилишади... Келинг, хуш дақиқаларда нохуш гапларни кўя турайлик.

Кичик лирик чекиниш. Қирқ йилча бўлибди, ҳамкасбларим қатори, журналистик кадрлар тайёрлашга баҳоли қудрат ҳисса қўшиб келаман. Шогирдлар ичидан кўплаб ижодкорлар, олимлар, арбоблар, яхши одамлар чиққанидан беҳад қувонамиз. Талабаларга Абдулла Қаҳҳорнинг, ижодкор келажакнинг махсус муҳбири, деган гапини ёзганда хаёлга эрк бериб, беш, ўн, йигирма йил олдинга нигоҳ ташлаш кераклигини эслатишни яхши кўраман.

Тўқсон учинчи йил, 15 сентябрда «Ўзбекистон овози»да «Соҳибқироннинг қайтиши» деган мақолам чиққан эди. Унда шаҳримизга илк бор ташриф буюрган меҳмонни Амир Темури хиббонидан кўча бўйлаб Бўзсувгача пиёда сайр қилдирган, диққатга сазовор жойларни кўрсатган эдим. Мақолада зобитлар уйи ҳақида гапириб, унинг бир қисми буюк саркардамиз музейига айлантирилса, миллий қўшинларимизнинг доимий, севимли манзилгоҳи бўлиб қолса, деган истак билдирилган эди. Юртбошимиз, одатдагидек ҳаммамиздан кўра кенгроқ, кўламлироқ, теранроқ ўйлар, улғувор режалар тузар экан. Орзуларимиз кутилганидан ҳам зиёдароқ ушалди. Президентимиз ташаббуси билан махсус, маҳобатли Темурийлар даври музейи қурилиб, шаҳримиз ҳуснига кўрк бўлиб тушди. Яна шу мақолада шўролар замонида қатағонга учраган буюк саркарда ва буюк қаламкаш номлари берилган кўчалар кесишгани, қўл олишгани ҳақида гапириб кетиб, «Абдулла Қодирий ва у каби ўнлаб бегуноҳ зотлар Бўзсувнинг Амир Темури кўчаси билан кесишган жойларида, фишт заводи атрофларида кечалари пинҳона қатл этилган, деган фикрлар, асослар бор. Қатағон қурбонларига ёд-

горлик шу жойларда, телеминора атрофларида бунёд этилса, маъқул бўларди» дейилганда, кўпчилик дилидаги, тилидаги истак изҳор этилган эди. Ушбу тилак рўёбга чиққанидан беҳад миннатдормиз. Мақоламизда яна бир тилак айтилган эди. Тоталитар тузум, мафкуравий тазйиқ ҳукмрон йилларда машҳур олим Иброҳим Мўминов Амир Темур ҳақида мўъжаз, ҳаққоний рисола ёзиб, халқимиз олқишига, собиқ марказнинг ғазабига дучор бўлгани, шоҳқўчада Кировнинг олиб ташланган ҳайкали ўрнига марҳум академигимиз бюсти ўрнатилса, айти муддао бўлиши ёзилган эди. Шояд, шу тилак ҳам амалга ошса. Буюк соҳибқирон яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтаргучи эканлар. Қолаверса, Иброҳим Мўминов ҳам етмишинчи йилларнинг қонсиз қурбонларидан бири.

Руҳингиз шод, охиратингиз обод бўлсин қатағон қурбонлари.

УЛУҒИМСАН, ШОИРИМ

Элининг лафзи қалам билан рост Андижон истеъдодларга бой. Уч забардаст, нурли сиймо — Мирзо Бобур, Абдулҳамид Чўлпон, Муҳаммад Юсуф доврўғи узоқ-узоқларга кетгуси, адабиётимиз нафасини авлодлар оша элтгуси, минглаб, миллионлаб шеърят шайдоларининг қалбларини забт этгуси.

Эл-юрт, Ватан, онани улуғлаш, табиатга муҳаббат, инсонпарварлик, тарихий қадриятлар, миллий бойликлар, барҳаёт анъаналарни қадрлаш, буюк аждодларни ёд этиш, менталитетимизга, ўзлигимизга хос илғор удумлар, маросимларни мадҳ этиш, китобхонлар, айниқса ёшлар, Муҳаммад Юсуф мухлислари унинг «Улуғимсан, Ватаним» номли китобини ўзгача меҳр билан ўқишмоқда. Халқ, Ватан, Она ҳақида жўшиб куйламаган, илиқ сатрларини ушбу муқаддас мавзуларга бағишламаган шоир йўқ. Уларнинг энг гўзал, теран шеърлари адабиётимиз хазинасидан мустаҳкам ўрин олган. Халқ, Ватан, Она ҳақида Муҳаммад Юсуф ҳам кўп ва хўп ёзган. Салкам икки юз саҳифалик «Улуғимсан, Ватаним» китоби бошдан-оёқ Ватан ҳақида, унинг шаҳар, қишлоқлари, асл инсонлари, тарихи,

бугуни, эртаси, маънавияти, орзу-умидлари, дард, муаммолари ҳақида.

*Лочин нетар кўкда, кўзи ўтмаса,
Синдир қаламингни, сўзи ўтмаса.
Ватан деса ўпканг тўлиб кетмаса,
Шеър ёзишга бало борми, биродар!*

Бу — шоирнинг ижодий кредоси. «У ўз элини, халқи, Ватанини чин фарзанддай, беғараз, сидқидилдан яхши кўрар эди. Шу меҳрнинг натижаси ўлароқ, унинг шеърляти ҳам шундоқ беминнат ва беғараз шеърлят сифатида майдонга келди. Ва бу оққўнгил, осмонқалб укамиздан худди шундай шеърлят ёдгор қолди», — деб ёзади « Бетакрор шоир» номли муқаддима мақоласида Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов. Демак, ватанпарварлик, халқпарварлик, Муҳаммад Юсуф шеърларининг устувор хусусиятлари, етакчи фазилатларидандир.

Камсуқум, хокисор, қорамағиз, маҳзун табассумли Муҳаммад Юсуфнинг турган битгани шеър эди, унинг вужудидан сўз ёғилиб, ҳар мўйидан назм тўкилиб турарди. Шеърлари шу қадар табиий ва самимий, жозибадор ва мафтункор, таъмли ва тотимли, оддий ва теран, халқона ва мардона эдики, беихтиёр тонг қолардингиз. Кутилмаган ташбеҳлар, фавқулудда топилмалар, содда ва теран сўз, иборалар...

Муҳаммад Юсуф учун шеър ёзиш сув ичгандай, писта чаққандай. оддий ишдай туюларди ташқаридан.

*«Айланайин қора қаро кўзингдан-а,
Ўзингдан қўймасин халқим, ўзингдан-а!...»
Самарқандга борсам мен агар
Улуғбекни кўриб қайтаман,
У қон йиғлаб турар ҳар сафар.
Мен дардимни кимга айтаман?...
Қадим Бухорога лайлақлар келди,
Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?*

Сатрлар бамисоли тоғ бағридан ўйноқлаб оқиб ташаётган шалолодай. Ҳолбуки, ҳар бир сўз, ибора, шеър илоҳий истеъдод, бардошли меҳнат самараси. Улуғ адибларнинг «истасангиз шу топда кулдон ҳақида ҳикоя, сиёҳдон ҳақида шеър ёзиб беришим мумкин», — деган мағрурона сўзларига амал қилиб, юзлаб шеърлар, жилд-

жилд китоблар ёзиб ташлаши мумкин эди шоиримиз. Лекин у сўз салмоғини, масъулиятини чуқур ҳис этди, оз ёзди, лекин соз ёзди, йиғлаб ёзди, кулиб ёзди, ўнта шеърга татигулик битта, юзта назмга татигулик ўнта назм битди, мухлисларини йиғлатиб, хонандаларни куйлатиб, ўзидан муҳташам ҳайкал қолдириб абадиятга кетди.

Шеър унинг учун доимий ҳамдам, бир малҳам, ширин ғам, гоҳ қўл етмас ҳилол, гоҳ бағритош санам эди. Муҳаммад Юсуф қишлоқда туғилган, табиат қўйнида улғайган йигит эди, табиат фарзанди, унинг ошиғи, шайдоси эди, беғубор шоир табиатни соф, тоза, бут ҳолида кўргиси келар, шуни тилар эди. Дарёга, булбулга, ялпизга, лолақизғалдоққа, капалакка, бугдойпояга, отга, балиқларга атаб шеър битганди:

*Қизғалдоғим, қирдан бўлак кошонанг йўқ,
Пешонангдан ўпай десам пешонанг йўқ.
Менинг оғам — оқ терак, менинг онам — мажнунтол,*

дейди бир шеърда.

*Кел, туғишган оғанг бўлай ман,
Жайрон, нега кўзинг тўла ёш.*

Ёки

*Эрка кийик майлими бир эркаласам,
Мажнун бўлиб саҳроларга етакласам.
Бу дунёда бирдай ғариб, мен ҳам, сен ҳам
Эрка кийик, майлими мен эркаласам.*

«Энди менга ўғил бўлинг, балиқлар», деган референ билан такрорланади бир шеърини тўртлиги. «Ўртоқ кумурсқалар, менга ишонинг», — дея мурожаат этади жажжи, заҳматкаш ҳашаротларга.

Мустабидлик йилларида қирларда кеккайган қирговулар қирилиб кетганидан, минг йиллик чинорлар ўтин, қошу қабоқлар тутун бўлгани, сойларида ютум сув қолмаётганидан эзилиб, шундай эзгин сатрлар битган эди:

*Наҳорингда пахта, шомингда пахта,
Айвонингда пахта, томингда пахта.
Оқар оғу бўлиб қонингда пахта,
Нега йиғламайсан, аҳли Андижон!*

Ўз ўғли кўксига тиф урган Мирзо Улуғбекнинг нидосини, Мирзо Бобурнинг «Икки кўзим элимдадир, чўғдек кўзим тилимдадир» деган ноласини,

*Кимга кирак бўлди, кимга керак бўлди,
Сиз ўлдингиз, кимнинг бўйи терак бўлди,
Бу дунёда ўлим ҳам бир эрмак бўлди,*

сатрлари билан бошланадиган «Афғон қирларида қолган баҳодирлар» марсиясини шоир йиғлаб-йиғлаб ёзди, ўқувчи йиғлаб-йиғлаб ўқиди.

Шоирнинг кулиб, ўқувчиларни кулдириб ёзган шеърлари ҳам анчагина. «Дўппи», «Туркман қизга уйланаман», «Ўзбекфильм», «Кинога кирмайман», «Ўзбекнинг тўни», «Белбоғ» шундай шеърлардан. Ўзбеклик аломатлари — миллий атрибутлар ҳақида назмлар енгилроқ шаклда, ҳазил мақомида ёзилган. Лекин ҳазил таги зил, маъноси ўткир.

«Узун кўйлак туркман қизга уйланаман» гарчанд ибодли, кесилмаган кокиллари тўлғонувчи, ўз тилида тил учида гапирмовчи ибодли, ҳаёли туркман қизга бағишланган бўлса-да, аслида ўзбек қизларининг ориятини кўзғовчи, ҳар бир миллатнинг ўзлигини унутмасликка даъват этувчи шеър. «Содда Муҳаммадман...» шеърида фақат кўйлагига ҳавас қилиб «туганмас балога» қолганини, бу бир баҳона эканини, қошларида ўсма сирғалиб, узун сочларини ўриб, тараб юрувчи ўзбек қизларига тараф йўқлигини айтади, узрхоҳлик қилади.

*Бу қандайин кўргилик савдо
Дўппи киймай кўйди халойиқ?
Бошга лойиқ дўппи йўқдир, ё
Бош қолмади дўппига лойиқ!*

Бу энди андижонча ширин аския. Ўзи ҳам «шляпасини бостириб кўзга» ёзган шеърида миллий удумимизни чиройли улуғлайди. Таниқли полвонга муаллими «Илтимош, дарсларга тўн кийиб келманг, маданият институтида ўқийсиз, ахир» дея танбеҳ берган, «насиҳат» қилган экан. Бу деталь шоирга ним ҳазиломуз, истеҳзоли ёзишга илҳом беради. Ўзбекнинг тўнини, ўзбекнинг жунининг энглари узунлигини писанда қилган шоир домла «насиҳати» мақомида, маданият институти талаба йигитларига дўппи, телпак, қизларга энги узун кўйлак киймасликни, ўсма кўймасликни тайинлайди:

*Иякдан кўзгача суринлар уна,
Кулоқ тагига ҳам уринлар уна,
Европачасига бўялсин юзлар,
Маданият институтида ўқисангизлар.*

Енгил ҳазил нордонроқ кесатиқ билан алмашади,
маданият асли Шарқдан чиққани писанда қилинади:

*Бу шеърим шунчаки ёзилгани йўқ,
Ёзилса ҳам босилгани йўқ
Тўнимизга кимлар осилгани йўқ.
Маданият институтида ўқисак бизлар.*

Коса тагида ним коса бор деганларидек, шеър сатр-
лари замирида муайян муаммо, салмоқли фикр бор.

Йигирма йиллар олдин ёзилган «Ўзбекфильм» ҳаж-
вий шеърида тўғридан-тўғри эътироз билдиради:

*Унвонлар жаранглаб унвонга тегди,
Димоғлар юксалиб осмонга тегди.
«Ўзбекфильм», чўпчагинг жонга тегди,
«Ўзбекфильм», чўпчагинг жонга тегди.*

Шоир соқол бўяш билан банд режиссёрларга ис-
теҳзоли мурожаат қилади:

*«Кўйнинг тўла ҳикмат, кўйнингга қўл чўз.
Ўртоқ «Ўзбекфильм», халқинг кутар сўз».*

Чиндан ҳам, шўролар замонида, уч-тўртта яхши
фильмини ҳисобга олмаганда, «Ўзбекфильм» картина-
ларининг савияси анча паст, томошабинлар лоқайд
эди. Кейинги йилларда бурилиш сезиляпти, яхши
фильмлар яратилляпти.

«Амир Темур», «Бобур нидоси», «Тушимга киради
Қодирий бобом», «Чўлпон», «Усмон Носир», «Ўзин-
гиз қайдасиз, Файзулла бобо», «Биздан рози бўлинг,
руҳи нотинч зот...», «Босмачилар», «Қизил вагон»,
«Орол», «Маҳаллийчилик», «Марсия», «Армон», «Ла-
ганбардорлар», «Она тилим», «Ёқуб мерган», «Кўҳна
қудуқ» каби шеърларда майин юмор аччиқ кулги, ис-
теҳзо, кесатиқ, дард, изтироб билан алмашади.

*«Тошни сув кемиар. Сувни қаро ер
Ёрни кемиради юздан оққан тер,
Чўлда жайронларни қийратади шер.*

«Ўзбекни қийратар маҳаллийчилик» деб бошланади охирги сатр билан номланган шеър ва «маҳаллий» иллатимизга оид бир қанча нохуш далиллар келтиради. «Кўҳна қудуқ» шоирнинг «Тошларни йиғлатган достонларидан» бири бўлиб, Бухорога бағишланган: «Шундай шаҳарга бир марта бормаган киши одам эмас,... «одам бўлса бордир, аммо шоир эмас...»

Умуман Муҳаммад Юсуф ижодида Тошкент, Андижон, Самарқанд, Марғилон, Шаҳрихон, Мингтепа каби шаҳар, гўшаларга, денгиз, дарёларга бағишланган бир қанча сўлим шеърлар бор, уларда ҳар бир манзилнинг ўзига хос хусусиятлари, анъаналари, обидалари, ибратли деталлар воситасида кўрсатиб берилган. Тошкентни кўёшга қариндош, орзуларга йўлдош, меҳри улуғ шаҳарга ўхшатади. Туғилиб ўсган манзили — Мингтепани

*«Темур бобом»нигоҳлари қадалган,
Тўрт ёнида тўрт минг олам айланган
Айвонида Қутайбалар ҳайдалган
Қизлари ҳам қилич билан дўст бўлган
Минг йигитга сардор бўлган генерал
Қурбонжон додҳоси сулув қиз бўлган,
«Номардлардан юзин бурган», дор
Остида кулиб турган «элат», қон
Бўлганда Дукчи эшон ортидан.*

«Тўп оғзига таёқ тутиб борган эл», — дея таъриф-тавсиф қилади.

Муҳаммад Юсуфнинг баъзи бир шеърлари аччиқ ҳажв, кескин истехзо, қаҳрли услуб билан ёзилган:

*Алпомиш Чамбилда, Гўрўғли гўрда,
Ҳақиқат бешикда ухларди қотиб,
Бир жом олтин сўраб, қилич ўйнатиб,
Кириб келди қашшоқ ўзбек ерига —*

Тельман Хоренович... Берия! — деб бошланади «Гдлян» шеъри. Шоирнинг нафрат, аламга тўла услубини, машъум десант терговчи фамилиясини ўзгартириб берганини тушунса бўлади. Ахир, «Элим деб ким куйса — бари қамалди, кимки юртин суйса — бари қамалди. Жаллоднинг газнаси тўлгунча зарга.»

Президентимиз жасорати, мустақиллик шарофати билан «Пахта иши», «Ўзбек иши» деб собиқ марказ

етиштирган тавқи лаънат барҳам топди. Инсонпарварлик, меҳмондўстлик, болажонлик, меҳр-мурувват, табиат байрамлари, аскарликка кузатиш ва кутиб олиш, тўйлар, ота-оналарни шарафлаш, хотира каби миллий анъаналаримиз, удумларимизга Муҳаммад Юсуф маҳсус шеърлар бағишлаган ёки шеърларида анъаналарнинг муҳим нуқталарини келтириб ўтган. Айни чоғда антитеза усулидан фойдаланиб, ҳасад, гийбат, хиёнат, такаббурлик, беоқибатлик, лоқайдлик, гумроҳлик, худбинлик, маҳаллийчилик каби миллий анъаналарга ёт, тараққиётга тўғаноқ иллатлар ҳақида ҳам шеърлар битганки, булар ҳам муҳим тарбиявий аҳамиятга моликдир.

Муҳаммад Юсуф Файбуллоҳ ас-Саломнинг кўеви бўларди. Устознинг хонадонида, тўй-ҳашамларда, сафар-саёҳатларда шоир билан анча-мунча кўришганман, мулоқот қилганман, камтар, камсуқумлиги, шеърда ҳам, сўзда ҳам топқирлигига, синчковлигига қойил бўлганман. Икки воқеани айтай:

Бир куни Файбуллоҳ ас-Салом «Дархон»да неварасига тўй берди. Устознинг яқинлари қатори залда меҳмонларни кутиб, кузатиб турардик. «Тўй-ҳашамни ўтказишда Олимжон Ҳакимовга қойилман-да, қаранг, ҳамма нарсани, кимни қаерга ўтирғизишгача ўрнига қўяди,» — деганимда шоир шу оннинг ўзида: «Кимни қаерга, ёнига, қаршисига ўтқазмасликни ҳам», — деб қўшиб қўйди.

Файбуллоҳ ас-Салом вафотидан кейин бир қанча ёзувчи, олимлар Устознинг юртига — Хатирчига бордик. Аввал уйда бўлиб, руҳига тиловат қилдик, кейин ўқиган мактабида хотира йиғинида бўлдик. Муҳаммад Юсуф «Тико»сида рафиқаси Назира Саломова билан борганди.

Уч-тўрт кишидан кейин Муҳаммад Юсуф сўзга чиқди. Устозни қисқа, зўр таърифлади. «Бир куни Назира билан қаттиқ гапга бориб қолдик-да, кейин иккимиз ҳам дадамиз ҳузурига бордик, — деди шоир. — Олдин қизининг, кейин менинг арзи ҳолимни жимгина тинглади. «Назира — қизи, ҳар қалай унинг ёнини олса керак», — деб ўйладим ўзимча. Бир муддат сукут сақлаб турди-да, менга қараб «Йигирма тўрт миллион

халқни шеър билан алдаб келасиз, битта хотинни алдаб-сулдаб йўлга сололмайсизми?» — деди. Кутилмаган гап залга қаттиқ таъсир қилди.» Шоир ҳам қайнатасининг кенглиги, одиллигини кўрсатди, ҳам йиғиндаги маъюсликни бир қадар кўтарди, юз-кўзларга табассум индирди.

Қаранг, шунча кўришибману бир марта ҳам бирга суратга тушмабман, доим кейинга ташлабман. Ҳафсаласиз, ғафлат бандасиман-да ўзим ҳам.

Муҳаммад Юсуф таваллуди 50 йиллиги олдидан камина ҳам, ижодкор ҳамкасбларим қатори, бир қанча илмий, таълимий даргоҳларда, туман, маҳаллаларда ўтган кечаларда қатнашиб юртимизнинг бетакрор истеъдод соҳиби ҳақида кўнглимдаги гапларни айтдим, бир гал Андижонга йўлим тушганда Марҳаматга бориб, шоир қабрини зиёрат қилдим, Аянинг кўнглини кўтарган бўлдим.

Муҳаммад Юсуфга атаб кўпгина шеърлар ёзилди ва ёзилмоқда, хотиралар битилди, битилмоқда.

ҚЎМСАШ

*Умримни чамалаб қарасам бундай,
У қарздан иборат экан бутунлай,
Кўз очиб, дунёни кўргандан буён
Олганим бўлибди эҳсон ва ... эҳсон*

Машраб Бобоевнинг «Бағишлов» шеъри шундай сатрлар билан бошланади.

Шоирнинг ижодий дастури, устивор ғоясини белгилайдиган алоҳида шеърлари бўлади. «Бағишлов» ана шундай дастурий шеърлардан. Шоир ҳаёт ҳақидаги фалсафий нақшларини давом эттириб, яхши дўст кўрганини, дунёда не кўрса бекаму кўст кўрганини, улар қуёшдай меҳрини сочганини, нотугал дунёда «Гарчи бир яхшига бир ёмон ҳамроҳ» бўлса-да, «Ёмонликдан кўра яхшилик кўпроқ» лигини эътироф этади. Одамлардан кўрган адосиз меҳр бўйнидаги қарзлиги, узишга эса бир умр етмаслигини таъкидлайди. Биргина шеърдан келтирилган бир қанча сатрларнинг ўзиёқ Машраб Бобоевнинг инсонсеварлиги, самимийлиги, кам-

тарлигидан далолат бериб турибди. Бу сифатлар унинг бутун ижодига, барча асарларига, иш фаолиятига, феъл-тийнатига хосдир. Видолашув онида Абдулла Орипов Машраб Бобоевнинг юртимиз маданиятида ўз салмоқли ўрнига эгаллиги, усиз адабиётимиз кемтик бўлиб қолганини, Нусрат Раҳмат дўсти яхши китоблар қолдирганини таъкидлади. Анвар ҳожи Турсунов яхши бир гапни айтди: Ўзига тўқ одамлар, бойваччалар йилда бир-икки эҳсон қилиб турса ёзувчилар халққа ҳар куни ҳар соат эҳсон тарқатиб, зиё таратиб туришадик, бу маънавий эҳсон зиёнинг номи — сўздир. Дарҳақиқат, Машраб шеърларини бирида «Сўз айтгани келар дунёга инсон», дейди.

Машраб Бобоев билан 35 йиллик қадрдон эдик. Бир туманда туғилиб ўсган, айрим шеърларини ўқиб юрган бўлса ҳам илк бор ТошДУ (ҳозирги ЎзМУ) аспирантлар ётоқхонасида илк бор кўришган, гурунг қилган эдик. Бир-биримизга меҳримиз тушди, кўп давраларда, тўй-ҳашамларда, сафар саёҳатларида бирга бўлдик, ҳаёт, ижод ҳақида суҳбатлар қурдик, шахмат ўйнадик, улфатчилик қилдик. Бу йилларда Машраб-жоннинг ҳаёт тарзини феъл-атворини, ижодий фаолиятини бир қадар ўргангандек бўлдик.

Машраб Бобоев қайси жанрда қалам тебратмасин яхши ёзди, миқти — пухта ёзди, назми, насри, драматургияси, публицистикаси, таржималари бунга далил. Асарларнинг энг муҳим фазилати — ҳаётийлиги табиийлиги, самимийлиги, ортиқча безак, ҳашамдорликдан холислиги. Бир шеърида «Жилдлар бор — жимжима, башанг ва нафис, жилдлар бор — одмидир коржома қадар. Одми жилдга ташлаб, беписанд назар, башанг жилд олдида қуллуқ қиламиз», — дея ҳазиломуз гап қилганича бор. Бир неча йил нашриётларда хизмат қилган бўлса-да, кетма-кет қалин китоблар чиқаришга интилмади. «Ўзидан кўра кўпроқ бошқаларни ўйлар, уларнинг китобини чиқаришга бош қўшарди, — эслайди таниқли ношир Шоир Усмонхўжаев Фафур Гулом номидаги нашриётда директор бўлиб ишлаганимда бир-икки китобини ўзимиз айтиб режага киритган, чоп этган эдик. Эркин Воҳидов «Қани менинг юлдузим?» деб аталмиш пьесалар тўпламини босишга ташаббускор бўлгани ёдимизда».

Машраб эҳтиросли шоир эди. Чуқур дарё сокин оққанидек, ҳиссиёт, мавжлар шеърларининг томир-томирига, мазмун-моҳиятига сингиб кетган эди. Ўзи бу ҳақда яхши айтган:

*Нуқта —
Лоқайдликнинг нишони.
Нуқта билан тугамасин сўзим
Нуқта бўлмай дейман,
Ишонинг!
Фақат хитоб бўлай,
Фақат сўроқ бўлай,
Ҳовуримдан ларзага келсин
Само, ер!*

(Шеър сўнггида «Майли ҳайқиригим узилса бир кун, Бўлиб қолсам уч нуқта...» деб ҳам қўшиб қўйган эди.)

Машраб Бобоев юртнинг суюкли фарзандлари — Зулфия, Миртемир, Асқад Мухтор, Шукур Бурҳон, Ҳожихон Болтаев, Шерали Жўраев, Танаберди Қурбонов, Меҳнат қаҳрамони Абдусаттор Қурбонов ва бошқаларга ҳароратли шеърлар бағишлаган, нозик ташбеҳлар орқали улар сувратига чизгилар чизган. «Мен асли қўлга шеър битишим керак...» деб бошланади Руфат Рисқиевга бағишланган «Юрак» қасидасида. Темир мушт, кучли билакка қувват, илҳом берувчи — шеър-юрак, юрт меҳри, бурч ҳисси.

*«Ватанимни беринг менга,
Менга Ватан керак.
Қовжираган тупроқ.
Мен сиздан садақа сўрамадим.
Мулкимни қайтаринг ўзимга,
Ҳада қилай уни
Кўчада туғилган ўғилларимга».*

«Фаластин қувғиндисининг монологи»дан (1976) келтирилган сатрлар она Ватаннинг қанчалар азиз, муқаддас ва эрк, озодликнинг бебаҳо неъмат эканлигини кўрсатиб турибди. «Муин Бсису» шеърида Ватанидан айро шоир: «Миллатни ким йўқотади, қизим?» — дея савол беради ва ажнабий босқинчилар, минг қаҳри қаттиқ бўлса ҳам, миллатни йўқота олмаслиги, балки уни «Таги пуч — насабидан маҳрум кимсалар», «Мақтовларга ўч, хиёнатга мойил аёллар», «Хотиндан ҳам

хароб эркаклар» йўқотишини айтади ва фарзанди кўзини очади.

Вафотидан кейин дўстимнинг тўпламларини яна бир бор ўқиб чиқдим, шеърларининг мағзи тўқлиги, теран фалсафийлиги, тагдор-маънодорлиги, тоза-самимийлигига имон келтирдим, танқидчилигимизда етарли баҳосини олмаганига озурда бўлдим. Машраб Бобоев шеърлари кўп ва ранг-баранг: уларнинг фазилатлари ҳам, баъзи қусурлари ҳам кўзга дарҳол ташланади. Шеърларидаги табиийлик, самимийлик, юрагини очиб, туйғуларини сочиши, фикран теранликка интилиши кутилмаган хулосалар чиқариши кишини ром этади. «Мен нону насиба деб йироқларда юрардим», «Хотиним ижтимоий ҳаётдан четда» сингари шеърларини, раҳматли отаси, онаси, фарзандларига бағишланган шеърий мактубларини, «Қизлар кўшиғи»ни, «Турналар»ни қайта-қайта ўқиб завқланасан. Машрабнинг воқеабандликка асосланган, одам тийнатини яратишга интилган ва бунга муваффақ бўлган шеър ва балладалари ҳам ўқувчи эсида қолади. («Ҳаётим тадрижи», «Шаҳарлик қишлоқилар» «Сирожиддин Валиев билан танишув», «Лочин ҳақида баллада», «Ривоят» ва бошқа тизимлари бунга мисолдир). Машрабда мусиқийликдан узоқроқ, вазн, қофияларда сактаклик, ички интизомда қандайдир кемтик, табиийлик, жарангдорликдан жайдарилик, жўнлик томон оғиб кетган шеърлар ҳам учраб қолардики, уларни ҳазм қилиш, эсда сақлаш қийин кечарди. Шоир ижодини синчиклаб кузатиб борган Миртемир домла ўз даврида тизимларидаги фазилатларини қайд этиш билан айрим қусурларидан ҳам огоҳ этган эди.

Машраб Бобоевнинг «Ўттиз ёшлилар» драммаси шифокорлар ҳаётидан олиб ёзилган. Профессор Саид Алиев, истеъдодли хирург Шавкат, бўлғуси жарроҳ Қиличлар сиймосида Гиппократ қасамига, бурчга садоқат гавдалантирилса, бош врач Музаффар, маккор Хожибоевлар образида қадридан кўра қорнига йиғлайдиган, истеъмолчилик пойгасига кўшилган, ўз ҳузур-ҳаловати йўлида мунофиқлик, ифво, тухматлардан қайтмайдиган кимсалар қиёфаси очиб берилади.

Машраб Бобоев драматургияси «Номсиз юлдузлар», «Қани менинг юлдузим?» тўпламларига жо бўлган.

«Ўттиз ёшлилар», «Ер томири», «Гурунг» ва бошқа асарлари ўз вақтида пойтахт, вилоят театрларида қўйилган, кўп томошабин кўрган. Ердан хўжасизларча фойдаланиш, ундан фақат олиш, юлишни ўйлаш, дардига малҳам бўлмасликнинг охири вой бўлиши, оғир оқибатларга олиб келишини драматург етмишинчи йиллардаёқ «Ер томири» асари, Бегимқул Тўқсонбой ота тимсоллари орқали айтган, огоҳ этган эди. «Қадам ранжида» («Гурунг»)да оғиз тўлдириб маънавият, маърифатдан гап очувчи, сафсата сотувчи файласуф Шодининг амалда боди, қуруқ, беоқибат, дилозор кимса эканлиги маълум бўлади. Воқеалар дала шийпонида кечиши боис спектакл юрти — Пайариқ тумани хўжаликларидан бирининг дала шийпонида Ҳамза театри актёрлари томонидан ўйналгани, илиқ кутиб олинганини эслайман.

Машраб Бобоевга катта шуҳрат келтирган асар, шубҳасиз, «Кўнгил кўчалари» бўлди. Телесериал экранда бир неча бор намоиш этилди, катта-кичик томошабин ҳар сафар қизиқиб, мириқиб кўрди, давомини интиқиб кутди ва кутаётибди (йигирма серияли сценарийси тайёр). «Кўнгил кўчалари», «Домла», «Чархпалак», «Аёл зоти» ... Унча ҳам қисқа, унча ҳам узун эмас, рисоладагидек сериалларимиз қанча кўп бўлса шунча яхши. Бразилия, Мексиканинг ярим йил, бир давом этадиган, мазмуни, ибрати ҳамин қадар сериалларини кўриб, вақт кетказишга зора эҳтиёж қолдирмасмиди.

Машрабжон тилимизнинг бойлиги, товланишларини нозик ҳис этадиган ижодкор эди. Унинг ўндан ортиқ таржималарини, лоақал В. Катаевни ўзбекчада сайратиб юборган «Хаёл чечаклари» асарини, ўзи яхши билган ижодкорлар, қадрдонлари ҳақидаги ўта самимий, илиқ, расмиятчиликдан холи мақолаларини яна бир ўқиб кўринг. Ойнаи жаҳонда тилга бағишланган бир чиқишида шундай дегани эсимда: «Метро қурилгани зўр иш бўлди. Узоғимизни яқин қилди. Чиройли вагонларда сафар қилиш гаштли. Лекин «Беруний. Охирги бекат. Илтимос вагонларни бўшатиш», — деган гап ёқмади. Бу — мантиққа, ўзбекчиликка тўғри келмайди. Сизни меҳмонга чақирсаму, маълум вақт ўтгач, «Илтимос уйимни бўшатиш», — десам ғирт одобсизлик

бўлмайдими? «Охирги бекат. Хуш кўрдик ёки саломат бўлинг, дейилса бошқа гап».

«Яхши одам яхши пўлат эритади», деган эди бир пьеса қаҳрамони. Машраб Бобоев яхши, беғубор, ҳалол инсон бўлгани боис, яхши асарлар ёзиб қолдирди. Дўст, қадрдонларига Машрабдай садоқатли, эътибори, оқибатли инсонни топиш маҳол. Яхши кунларда ҳамдам, ҳамнафас, аза кунлари ҳамдард, ҳассакаш, шодлигу ташвишга шерик эди. Неъмат Аминов, Тўра Сулаймон, Шароф Бошбеков, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайридин Султонов, Эркин Аъзамов, Низом Комилов, Шухрат Ризаев, Нортўхта Қиличев, Миад Ҳакимов, Мирзо Кенжабек, Ашурали Жўраев, Маматқул Ҳазратқулов, Ўткир Раҳмат, Нусрат Раҳмат, Зиёдулла Нурматов ва бошқа ижодкорлар даврасида кўп кўрмасдан бўлган. Булар — билганларим. Артист, режиссёр, бастакор, мусаввир, журналистлар, турли касб соҳибларидан қанча-қанча яқинлари, қадрдонлари бор эди, барининг кўнгил кўчасига йўл топарди.

Бизни барвақт тарк этган шоиримизни ҳалитдан қўмсай бошларканман: «Қабринг гулга тўлсин, охира-тинг обод бўлсин, азиз дўстим!» — деймиз.

ПОЙҚАДАМИ ЁҚАНДИ...

Ҳарбийда хизмат қилаётган Акбаржон телеграмма олди: «Тез етиб кел. Отанг оғир бетоб».

Ҳайрон бўлди, хаёлга толди.

Отасининг бетоблигига сира ишонмасди у. Ҳали элликка ҳам кирмаган. Қирчиллама ёшда. Зуваласи меҳнатда қотган. Ишлаб ҳоримасди, соғлигидан шикоят қилганини эшитмаган эди. Ака-укалари, синглиси дасини кам кўришарди: саҳари мардонда, ҳали уйқудан турилмаган пайтда чиқиб кетар, аламаҳалларда, уйқуга кетишганда қайтар, шанба нима, якшанба нима — билмасди. Дадажони билан кўришиб, бемалол гаплашиш имкони туғилганда байрам бўлиб кетарди: ҳар бирининг пешонасидан ўпиб, ўқишларини сўрарди. Кам, жўяли гапирарди. Шундоқ бир маъноли қараб кўядиган одатлари бор, буни ҳар биримиз ўзимиз ўқиб, маъносини чақардик: ўйинқароқлик қилиб, ўқишимиз

жиндай бўшашиб қолганини сездимикан, ё биров бир нарса дедимикан? Бошқа оталарга ўхшаб койиса, борингки, айбимизни топиб урса ҳам майли эди. Уруш у ёқда турсин, қаттиқ койиганини ҳам билмаймиз. Фақат ойиму бувимларга айтиб қўйган эканлар: болаларга тайинланглар, интизомли, камтар бўлишсин, ишдан қочишмасин, фалончининг боласи эрка, тантиқ ўсибди, деган гапни эшитмайлик...

Барибир, кўнгли ҳаприқди. Тезроқ етиб боришга шошилди. Она юрти, тилини соғиниб қолган экан, дўконда бир тўп ўзбекча газета олди. Тошкент — Самарқанд самолётига чиқиши биланоқ «Совет Ўзбекистони»ни ўқишга тушди. Ногаҳон... 3-саҳифада дадажонининг қора ҳошияда берилган фамилияси, расмини кўриб, кўзлари тиниб кетди, ҳушини йўқотди, бир пайт қараса, нотаниш шериги елпиб, сув тутиб турибди. «Дадам» дея олди, тагин ҳушидан кетди. Ўзига келиб республика партия ва ҳукумат раҳбарларининг таъзияномасини минг машаққат билан ўқиди:

«Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг аъзоси, Пайариқ район партия комитетининг биринчи секретари Хайрулла Сайдиев 12 майда 48 ёшида тўсатдан вафот этди.

Уйга келиб, дод-фарёд устидан чиқди...

Мана, шунга ҳам етти ярим йил бўлибди. Лекин Хайрулла акани биладиган юзлаб, минглаб одамлар қалби, шуурида нуроний чеҳраси, мулойим боқишлари, буғдой сўзлари, доно маслаҳатлари, қилиб кетган ишлари, яхшиликлари бир умр муҳрланиб, нақшланиб қолди.

Биз ўттиз йиллик қадрдон эдик. Бир-биримизга ҳурматимиз баланд эди. «Тақдирларимизда кўп ўхшашликлар бор, — деганди бир куни Хайрулла ака. — Оталаримиз урушда ҳалок бўлишди, оналаримиз не ҳасратда бизни катта қилишди. Бир мактабда, бир университетда ўқидик, филолог бўлдик. Сиз илм йўлидан кетдингиз, мен — бу йўлдан. Лекин ҳаётга, одамларга қарашимизда кўп муштараклик бор».

Икки ёш улуғ, мартабаси баланд бўлса-да, буни мутлақо сездирмас, дийдорлашув, суҳбатларимизга, кўпинча, ўзлари ташаббускор бўлардилар. Бошқалар қатори тез-тез кўришиш, суҳбатлашишга муштоқ эди-

му вақтларини аярдим. Қолаверса, юмшоқдек туюладиган табиатимдаги бир мулоҳазакорлик, «қайсарлик»-ни билардилар. Раҳбарларга суйкаладиган хира одамларга ҳеч тобим йўқ. Чақирилмаган қўноқ йўнилмаган таёқ бўлиб, ўзини ювиқсиз қошиқдай тўдага урадиган, ишқилиб «катталар» назарига тушиш илинжида юрадиган, салла ол деса калла олишга, айтган одами-ни «уриб» беришга тайёр, сур, андишасиз, хушомадгўй нухалар (демократия, ошкоралик деб аталмиш замонда бундайлар, афсуски, кўпайса кўпайдики, камаймади) ёқимсизгина эмас, хавфли ҳамдирлар, улар қанча яқин бўлса, шунча тез қайтиб кетадилар. Сохта, носамимий киши билан ё шунчаки салом-алик қилиб юриш ёхуд қўлни ювиб, қўлтиққа уриш, расмий муомаладан на-рига ўтмаслик керак, деб ҳисоблайман.

Хайрулла ака феъли кенг, фикри тиниқ, суҳбати ширин, андишали, мулоҳазали, ишга фидойиларча берилган одам эди... «Ҳар куни энг ками 300 километр йўл босардик, районни бир айланиб чиқардик, — эслайди машина ҳайдовчиси Файзулла ака. — Бу киши-чалик елиб-югуриб ишлайдиган раҳбарни кўрмаганман. — Ўзингизни аясангиз, соғлигингизни ўйласангиз бўларди», дердим баъзан. Ё мийиғида кулибгина кўяр, ё «Кўриб турибсиз-ку, ташвиш бошдан ошиб ётибди», дерди. Бу ҳақда Тошкент, Самарқанддан борган адиб, публицистлар ўз вақтида кўп ёзишган эди. Мен ҳам бир неча бор бирга айланиб, ишонч ҳосил қилган, «Пайариқ заргарлари», «Орият кучи», «Ҳамма далада» ва бошқа мақолаларимда ёзган эдим. Хайрулла аканинг бригадир, механизаторларни номма-ном билиши, қайси қарта қанча сув ичганию қанча ишлов берилганидан тортиб нима деб аталишигача ўнлаб рақамлар, далиллар, майда-чуйда тафсилотларгача ёдида сақлашига, катта-кичик билан дарров тил топиб кетиш санъатига қойил қолган пайтларим кўп бўлган.

Хайрулла ака адабиёт, санъатнинг чинакам ихлос-манди, ҳомийси эди. Маданиятли, ўқимишли бу одам оммавий ахборот воситаларини мунтазам кузатиб, эл оғзига тушган бадий, илмий публицистик асарлар билан танишиб боришга вақт, имкон топар эди. 200 жилдлик «Жаҳон адабиёти кутубхонаси», баъзи бировларникидагидек, жавонни безаш, кўз-кўз қилиш учун

эмас, мутолаа учун олинган эди, бўш вақтларида ўқиб турар, ўзбек адабиёти намуналари ҳам берилганидан фахрланарди, афсуски, кам берилган деб, койиниб кўярди.

Мутахассислар, муаллимлар билан учрашиб қолганда дарҳол янги чиққан асарлар ёки адибу олимлар ижодидан сўз очарди, суҳбат маромини янги, қизиқ мавзуларга буриб юборар, кўпчиликнинг хаёлига келмаган, теша тегмаган фикр-мулоҳазалар айтарди. Ўзи ҳам вақти-вақти билан илмий, публицистик мақолалар ёзиб турар, номзодлик диссертациясини тугатаёзган, лекин вақти камлигидан афсусланиб кўярди. Тил ва адабиёт ўқитувчиси бўла туриб адабиёт, матбуот, санъат соҳаларидан кам хабардор, эски, сарғайиб кетган конспектга суяниб қолган савияси ҳамин қадар, кийинишлари ҳам ҳалигидақа баъзи чаламуллалар бундай кезларда хижолат чекиб қолардилар.

Меҳнат фаолиятини муаллимликдан бошлагани учун ана шу касбнинг шарафи, заҳматини теран англари, анъанавий август конференцияларини ўзи бош-қош бўлиб ўтказар, бу борадаги янгилик, ташаббусларни қўллаб-қувватлар, хизмати сингган ўқитувчиларни унвону тақдирномаларга тавсия этиш пайида бўларди. «Қолоқларсиз ўқитиш», «100 фоиз ўзлаштириш» учун кенг жабҳада кураш қизиган йилларда мактабнинг қадри тушиб кетганини англаб, билиб турар, пахта йиғимтерими маҳалида баъзан жамоа бригадири мактаб директорига ақл ўргатгани, иш буюрганини кўриб, бунга ҳаммиша ҳам монелик қила олмаслигини, негаки ҳамма нарса ўзига боғлиқ эмаслигини билиб, ҳис этиб, ич-ичидан эзиларди. Ўзи таҳсил олган Самарқанд давлат университетини, филология факультетини доим эъзозлаб, тўй тантаналар, турли маросимларда фаол иштирок этар, қадрдон домлаларини тумандаги тadbирларга тез-тез чорлаб турарди. Академик Воҳид Абдуллаев, профессорлардан Василий Ларцев, Нуриддин Шукуров, Сайдулла Мирзаев, мактаб ва ишдаги устози Сулаймон Қаршиевларга меҳри, ихлоси, айниқса, баланд эди.

Самарқанд вилояти кенгаши ижроия комитети раисининг маданият ишлари бўйича муовини этиб тайинланганида уни билган, таниганлар «ана энди ўрнига

тушибди, муносиб одамни қўйишибди», дейишган эди. Уша кезларда вилоят партия комитетининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Меҳнат Қахрамони Бектош Раҳимов маданият, ободончилик ишларига катта эътибор берар, бу соҳага дахлдор, қодир кадрларни шахсан ўзи танлар эди. Х.Сайдиев ишончли тўлиқ оқлади: вилоят миқёсида ўтказилган катта-кичик тадбирларда, халқаро ва иттифоқ миқёсидаги анжуманларда фаол иштирок этди, Регистон майдонидаги тарихий обидаларнинг таъмирлаш ишлари, Нуротада халқ бахшилари хотирасини эъзозлаш маросимларида ўзини яққол кўрсатди. 75-йил адоғида Пайариқ тумани партия комитети биринчи котиблигига муносиб кўрилди.

Хайрулла Сайдиев биринчилардан бўлиб ўз районига Биринчи бўлди. Пайариқ худуди кенг, бир пайтлар иккита район бўлган, кейин бирлаштирилган, юз мингдан ортиқ аҳоли истиқомат қилади. Мажбуриятлари оғир: пахта планининг ўзи 65 минг тонна, пилла, дон, чорва ҳам шунга яраша. Шимолий қисмда жойлашгани, об-ҳавоси салқин бўлгани учун ғўза бошқа жойлардагидан ҳафта-ўн кун кеч етилар, йиғим-терим ҳам шунга яраша чўзилиб, ноябрь, ҳатто декабрғача борар, турган гапки, режалар сурункали бажарилмасди. Хуллас, Пайариқ энг катта ва энг қолоқ туманлардан ҳисобланар, ачинарлиси — бунга кўникиб қолинган эди: аввалги раҳбарлар ўзларини жон койитган қилиб кўрсатишса-да, қаттиқ гап эшитмасликларини яхши билишар, танқиддан холи одамлар эдилар.

Суханшунос, ўқимишли эмасми, одамларнинг дилида, тилининг учуда турган гапларни топиб, маъноли сўзлар, сиёсий шиорларни, сийқаликни, баланд-парвозликни хуш кўрмасди. Бир куни катта йиғинда, сал қизишиброқ шундай дебди: «Деҳқон далада тер тўкиб меҳнат қилаётибди, лекин баъзан вақтида магазиндан ун-ёғ, зарур кичим-кечак ололмайди. Бу ишга мутасадди айрим одамлар ўзларини номига ишлаётган кўрсатиб, аслида ўлиб-тирилиб мол-дунё йиғиш, ҳаром-ҳаришга созуриш билан овора. Ҳеч ким билмайди деб ўйлашса керак, лекин халқ ҳаммасини кўриб, сезиб турибди. Ўғри бўл, қароқчи бўл, инсоф билан бўл, деган гап бор. Кексаларимиз айтмоқчи, тиш берган

Худо ризқини ҳам беради. Бола-чақа улғайса, бир кунини кўрар, ишқилиб тинчлик бўлсин. Ўзимизни ўтга-чўкқа минг урмайлик, охирида олиб кетадиганимиз — тўрт метр оқ сурп. Лекин ўлганимиздан кейин қанча мол-дунёси қолган деб эмас, қанча кўчат эқди, иморат солди, қанча фарзанд, шогирд ўстирди, қандай савоб иш қилиб кетди, деб эслашади», дебди. Мажлис аҳли бир пас тек қотибди, ҳали ҳеч ким райком қотибидан бунақасини эшитмаган экан. Вафотидан кейин шу гапини кўп эслашади: эзгу, савоб ишларни қилди, кўлидан келган яхшилигини аямади.

Хайрулла Сайдиев кадр танлашда ўзига хос адолатли йўл тутишга интилар эди. Истеъдодли, серғайрат одамни узоқ ва яқиндан синчиклаб кузатиб юрар, лаёқатли, ташаббускорлиги, ҳалоллигига ўзи ишонч ҳосил қилар, умуман, одамнинг хатти-ҳаракати, гап-сўзи, юз-кўзига қараб тез ва адашмай аниқлай олишдек бир сифатга эга эди. «Биз сизни шу лавозимга мақбул топаяпмиз» дея бехосдан қилинган таклифдан ёш мутахассис, одатда, шошиб қолар, турган гапки, фахрлар, билдирилган ишончни оқлаш йўлида кучи, билими, вақтини аямасди. Ўзи синаган мутахассислардан анча-мунчасини вилоят, жумҳуриятнинг турли масъул ишларига тавсия этди. Х.Сайдиев айтган одам ишончли эканини билишарди. Яхшилигини кўпинча билдирмай, беғараз қилар, писанд этмас, юзига солмас, ёлғиз ўзига, манфаатига содиқ, бировнинг иши учун саратонда кўли совқотадиган, «олға юргин, фақат менинг ортимдан» дея иш тутадиганлар тоифасидан эмасди у.

Ҳамма нарса ҳам ўзига боғлиқ бўлмагани аниқ. Кутилмаганда юқоридан таниш киши кўнғироқ қилиб қоларди: «Фалончи олдингизга боради. Яхши одам. Фалон ишга қўйилса, олиб кетади». Яхши одам эмаслигини, қўйса, бир томонни ўпириб кетишини биларди. Эътирози бир сўз билан кесиб ташланарди. Икки-уч марта ҳам қилмай кўрди — очик ва пинҳоний зарбалар еди. Раҳбариятда фидойи, ташаббускор одамлар билан бирга ўзини вилоятнинг ҳақиқий хўжайини деб биладиган, аслида ҳаром қули бўлган, ўқ ўтмас, сувга чўкмас одамлар ҳам бор эди, улар пировардида айтганларини қилдирарди, шароит, муҳит, афсуски, шунга

йўл кўярди. Х.Сайдиев бундай ҳолларда виждонан қийналар, эзилар эди.

Унинг кадрларга бўлган муносабатига мисол. Икки касб — агрономлик, ҳуқуқшуносликка ўқиган Азимжон Фофуровни билимдонлиги, ишчанлиги, камтарлиги учун кадрларди, «Коммунизм» колхози раислигига тавсия этганлардан бири эди. Ишида камчиликлар сезса, юзинг-кўзинг демай, рўйирост айтарди. Бир куни Азимжон «раисликдан бўшатиног», — деб ариза кўтариб кирди. Ҳайрон бўлиб кулиб кўя қолди. Бу ҳол икки-уч бор такрорлангач, сабабини сўради. «Ишончларингиз учун раҳмат, — деди Азимжон. — Яхшими, ёмонми, ишладим. Раис сифатида нимагаки қодир бўлсам, шуни қилдим. Ўқдоним бўшади. Бундан буёғи ишни жилдирмаслигим, халақит беришим мумкин. Дўппини ерга кўйиб узоқ ўйлаб, шу қарорга келдим...» «Бировлар калтакласа ҳам кетмайман деб мансабга ёпишиб олади-ю, сиз эса... Қарорингиз қатъий бўлса, нима ҳам дердик». Розилик берди, ҳурмати ошди, кўп ўтмай бошқа, масъул бир ишга кўйди.

«Етакчи деб ўйлаган одамимиз етакланувчи бўлиб чиқди, — деган эди бир ношуд раҳбар ҳақида койиниб.— Айримлар муттаҳам қилиб олиб, бурнидан ип ўтказиб юришибди».

Ҳуқуқ посбонларидан бири, ўша пайтдаги қоидага кўра, қолақ хўжаликка вакил қилиб белгиланган эди. Ғўзанинг авжи паст, ҳамма далада, саратон қизигида тер тўкиб ишлашар, ҳуқуқшунос бўлса, на ишда, на далада кўринарди. Одамларни менсимай кўйгани, кимнидир сўккани, ҳатто ёқасидан олишгача бориб етганини эшитиб, яхшигина дашном берганди. Лекин кор қилмаган экан. Кимдир унинг дипломат кўтариб, бир тўп болани ёнига олиб, сизларни юристликка жойлаштираман, деб Тошкентга кетганини айтди. Жаҳли кам чиқарди, лекин қаттиқ чиқарди. Келиши билан катта йиғинда турғизиб кўйди-да: «Пайариқнинг ҳаром пули сени кутуртирдими? Эртадан бошлаб районда қорангни кўрмай», — деди. Айтганини қилди.

Бир дўстимизнинг «кўтарилиб» кетишига оз қолган. Хайрулла акани Тошкент аэропортида кузата туриб, кайфияти яхшилигидан фойдаланиб, Машраб Бобоев,

мен ва яна бир қанча оғайнилар шундай дегандик: «Бизнинг бир умумий илтимосимиз бор. Районимизга иш билан ё меҳмон бўлиб борган одам, ажойиб китобларингиз, Зиёдулла Норматовдай шинаванда йигитларингиз бор экан, деб мақтаниб келади. Биз бундан фахрланамиз. Қайси ижодкор, санъаткор келса, Зиёдулла олиб юради. Вақтни аямайди, кўнглини топади. Газеталарда шеър, мақолалари билан қатнашиб туради. Журналист дўстим Абдумурод Исматов билан тўй-тантаналарни қойилмақом ўтказиб беради. У одамларни, одамлар уни яхши танийди. Шу йигитни ёнингизга — учинчи котибликка, бошқа бирор ишга олсангиз, қанотингизга кириб, юкингизни анча енгиллатган бўларди».

Кейин биз бу мавзуда гап очмадик. Орадан ярим йилча ўтиб, районга кираверишдаги — узел деган жойда суҳбатлашиб ўтирганимизда Хайрулла аканинг ўзлари гап очиб қолдилар: «Зиёдулла, оғаниларингизнинг сизга ҳурмати баланд экан, бир нарса дейишганди, айтганини қилиб сизни яхши бир ишга мўлжаллаб, ҳужжатларингизни тахт қилиб олиб борган эдим. Энг сўнгги нуқтада яхши дўстларингиздан бири панд берди — зарарингизга гапирди. Мен буни кутмаган эдим. Бошқа аралаша олмай қолдим. Кимлигини сўраманг, ўзингиз ўйлаб топиб оларсиз».

Ўша йилларда Пайариққа ижодкорлар, чиндан ҳам, кўп ташриф буюришарди. Районга кираверишда, Зарафшон бўйида, сўлим даргоҳ — журналистлар уйида тез-тез ижодий мусохабалар бўлиб турарди. Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви район партия комитетига, биринчи котиб номига катта миннатдорчилик билдириб, махсус хат ҳам йўллаган эди. Хайрулла ака адиблар Одил Ёқубов, Абдулла Орипов, мунаққид Матёқуб Қўшжонов ва бошқалар билан жуда қадрдон эди. Самарқанд вилоятига гастролга борган Ҳамза театри гуруҳини Пайариққа таклиф этган, «Гурунг» спектакли «Коммунизм» колхози шийпонида қўйилганда, район фаоллари билан келиб кўрган, артистларга ҳурмат, илтифот кўрсатган, кейин муаллифга «Машрабжон, асарингизни мириқиб томоша қилдик, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги азалий курашни чиройли бир шаклда ифо-

далаб берибсиз, янги ижодий омадлар тилайман», — деган мазмунда илиқ хат ёзиб юборган эди.

Етмиш саккизинчи йил охирларида Тошкентга қандайдир бир йиғинга келган эди. Район пахта, пилла ва бошқа соҳаларда режаларни ошириб бажарган, кайфияти жуда яхши эди. Қадрдон шоирларимиз билан бир суҳбат курсак, деб қолдилар. Абдулла Орипов, Азим Суюн, раислар Неъмат Азимов, Исоқ Ҳамидов, журналист Ҳасан Худойбердиев, файласуф Шамсиддин Ходиккулов бизникида тўпландик. Ширин суҳбат алламаҳалгача давом этди. Бир маҳал Абдулла Орипов қоғоз ва қалам сўради-да: «Хайрулла ака, кайфиятингизни тутиб турсангиз», — деб қолди. «Марҳамат», деди жиламайиб. Шоир қоғозга шу сатрларни ёзди:

*Хайрихоҳ одамлар бетаъма, ҳамдам
Олам бир бутундир шу иноқликдан.
Ахир муҳаббат ҳам, ахир дўстлик ҳам
Бошланган эмасми шу иноқликдан.*

Машҳур «Хайрихоҳ» шеъри шоир шуурида аввалдан етилиб юрганмиди, ё шу ерда қуйилиб чиқдимиди, бунини билмадим, лекин Хайрулла ака жуда хурсанд бўлиб, дастхатни олди, кейин ҳам эслаб юрди.

Эрта кўклам, «Хотира куни»да Хайрулла ака қабринини ҳам зиёрат қилдим. Вафот этганига етти ярим йил бўлган эса-да, қабрига бирор ёдгорлик ўрнатилмаганини кўриб, баттар эзилиб кетдим. Наҳотки тириклигида шу қадар ҳурмат эътиборли, ҳали ҳам номи халқнинг тилидан тушмайдиган инсон вафотидан кейин қадрсизланса! Ахир у кишини нафақат район, вилоят, жумҳуриятда ҳам таниқли раҳбарлардан эдику! Тириклигида дўстиман, шогирдиман дея оғиз тўлдириб, номини тутиб юрганлар қани?

Хайрулла ака инсон омили деган атама пайдо бўлмасдан илгари инсонни тиригида ва вафотидан кейин қандай қадрлаш кераклигини кундалик фаолиятида кўрсатиб турарди. Йигирма биринчи йилдан фирқа аъзоси Назар Бобожоновнинг 80 йиллик тўйини муносиб ўтказган, шаънига ёниқ гаплар айтганини эслайлик. Иккинчи жаҳон қаҳрамони Пиримқул Нурманов номини у туғилиб ўсган колхозга, фирқа ва меҳнат ветерани Аҳмаджон Нишонов номини кинотеатрга

беришда ташаббускорлардан бири эди. Куйбишев номли жамоа аъзолари хўжаликка шу ерда туғилиб ўсган асл фарзанд Хайрулла Сайдиев номини сўраб, юқори ташкилотларга мурожаат этишганини эшитиб, кўнглимиз бир қадар таскин топган эди, лекин бу хайрли иш ҳам негадир чўзилиб кетди ва пировардида бўлмади.

* * *

Бу сафар Робия аяни бориб кўролмадим. Келинлари, ўғли, невараларидан саломимни етказишни илтимос қилдим. Тўғриси, юрагим чидаш беролмайди деб чўчидим. Биламан: борганимда ғам-койиш адо қилган, сочлари оппоқ ая бўйнимга узоқ осилиб нола қиларди, сизни кўрсам, ўғлимни кўргандай бўламан, дерди. Аввалгидай кўзларидан шошқатор ёшлар оқмасди, албатта, чунки шунча йил ичида қуриб тамом бўлган. Лекин хира тортган кўзларидан икки томчи ёш думаларди. Бу — тириклигида ҳурмат-эътибор қозониб, вафотидан кейин қадр топмаган, унутилаёзган ўғли учун алам ёшлари бўларди. Шу ёшларни кўришдан кўрқдим.

* * *

Хайрулла Сайдиев вафот этганига (1984 йил) йигирма икки йил, ушбу мақола «Халқ сўзи»да босилганига (1991 йил) ўн беш йил бўлди. Мақолада тилга олинган одамларнинг баъзилари ўтиб кетишди (жойлари жаннатда бўлсин).

Пайариққа йўлим тушганда Робия аяни зиёрат қилиб турардим. Хайрулла ака вафотидан ўн етти йил ўтиб, қазо қилдилар. Вафотидан уч йилча бурун иккинчи ўғли — ҳуқуқшунос Кувондиқ ҳам ҳаётдан кўз юмди. Кўнгил сўрагани борган эдим. Аянинг ҳолатини кўриб ҳайратга тушдим: йиғланаверса кўз ёши ҳам, айтадиган гапи ҳам тугаб қолар экан. Эри фронтда ҳалок бўлгач, турмуш қурмаган, икки ўғлини кипригида катта қилган, бир умр заҳмат чеккан, меҳнати роҳатини ҳам кўрган, аламлар ҳам ютган, фарзандлари, айниқса тўнғичи вафотидан қадди букилган ая жавдираб, маъюс қараб турар, сўз қотмас, хаёли ҳам паришонроқ эди...

Хайрулла Сайдиев аяни мустақиллик даврининг одами эди. Афсус ҳаёт вафо қилмади, етолмади, унинг ҳаёти яхши номида, қилиб кетган ишларида, фарзанд-

ларида давом этапти. Тўнғич ўғли Илҳомжон — Самарқандда шифокор бўлиб ишларди (жойи жаннатдан бўлсин), Акбаржон — туман ҳокимиятида ишлайди, Улуғбек — техника фанлари номзоди, доцент, хизмат юзасидан АҚШ, Швеция, Франция, Финландия каби мамлакатларга бориб келди, ҳозир грант ютиб, Жанубий Кореяда хизматда. Алишер — тижоратчи, Дилдора — ўқитувчи. Ҳаммалари фарзандли. Хайрулла аканинг турмуш ўртоғи Назирахон ҳозир нафақада, Тошкентга, Улуғбекларникига келганда бизникига ҳам келади. Ўғилларидан кўп бор эшитганман: бирор иш юзасидан нотаниш одамларга учрашса ё тўй-маъракаларда кўришиб қолишса, таниш фамилияга қизиқиб, кимнинг фарзандисиз, деган саволга «Хайрулла Сайдиевнинг» дейишса, юзлари ёришиб кетиб, «келинг, қайтадан кўришайлик» дейишар, отаси ҳақида кўп илиқ гаплар айтишар экан.

МАНГУ УЙҒОҚЛИК

«Шарқ жавоҳирлари» китобини ўқиб чиққан одам, шубҳасиз, билимига билим кўшилади, тасаввури кенгайди, «Шарқ Ренессанси» дея аталмиш узоқ давом этган улуғвор даврга тамал тоши қўйган, улкан маънавият, маърифат уммонини яратган буюк бобокалонларимиз — Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Имом Муслим ибн ал-Хажжож, Имом ибн Можжа, Маҳмуд ал-Қошғарий, Наршахий, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолиқ Фиждувоний, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Кайковус, Баҳовиддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзод, Зайниддин Восифий, Хусайн Кошифий, Бобораҳим Машраб ҳақида янги маълумотлар олиб, улар илмидан сув ичади, бой тарихимизни бус-бутун юзага чиқараётган, унутилаётган қадриятларимизни тўлиқ тиклаётган Мустақиллигимизга яна бир бор шукрона айтади.

«Шарқ жавоҳирлари» — жозибадор, ярашиғли, шарқона, халқона ном. Дарҳақиқат, Имом ал-Бухорийнинг ўзи, ижоди улкан бир уммон, китоблари бебаҳо жавоҳир. Маҳмуд Қошғарий минг йил муқаддам сўз дурлари териб, ажиб китоб тартиб бериб, тилимизнинг бой имкониятларини, нозик товланишларини оламга

намоён этиб, исботлаб қўйган забардаст аллома. Алишер Навоий — сўз мулкининг султони, даҳо санъаткор. Камолиддин Беҳзод — жаҳон мусаввирлари қаҳқашонида ярқираб, порлаб турган юлдуз... Хуллас, китобда нақл қилинган, меҳр билан ёзилган зоти бобаракотларнинг ҳар бири бир дур, бир тарих. Дурлар бирма-бир терилиб, салмоқли, гўзал жавоҳирлар тизими ҳосил қилинганидек маданиятимиз, маънавиятимиз тарихида улкан из қолдирган бобокалон олимларимиз, санъаткорларимиз ҳақидаги мазмундор бадиҳалар жамланиб, мароқли бир китоб юзага келибди ва у буюк ажодларимиз ҳақида яхлит тасаввур бераётгани билан қимматли.

Энди ушбу китоб муаллифи марҳум Фуломхон Фафуров ҳақида бир неча калом. Уни ҳазиллашиб, суйиб «Фафур Фулом ижодининг тадқиқотчиси Фулом Фафур» деб таърифлардик. Чиндан ҳам, етмишинчи йилларда «Фафур Фуломнинг публицистик фаолияти» мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлаган, «Тақдирин қўл билан яратур одам», «Камалакда нур кўп, жило кўп» китобларини нашр эттирган эди. Журналистлар, Ёзувчилар уюшмалари аъзоси Фулом Фафур жами 16 китоб нашр этди. Олтмиш учинчи йили у ТошДУ журналистика бўлимига ҳужжатлари билан бирга эълон қилган машқларидан олтмиштасини қўшиб топширганида, университет ректори, академик Обид Содиқов материалларини завқ билан варақлаб кўриб, «Ҳали кўрасиз, бундан, булардан катта журналист ва ёзувчилар чиқади», деб башорат қилган экан. «Ўша гуруҳни танлашда мен ҳам қатнашган эдим, — эслайди журналистика таълими фахрийларидан Тоҳир Фидойи. — Чертиб-чертиб, энг кучлиларини қабул қилганмиз». Олтмиш саккизинчи йили, бу факультетга энди ёш ўқитувчи бўлиб келганимда битирувчи бу гуруҳга мақоланавис маҳоратидан махсус курс ўқиб, улар билан яқин бўлиб қолган эдим. Чиндан ҳам, уларнинг ҳар бири кейинчалик ҳаётда ўз ўрнини топиб, таниқли ижодкорлар бўлиб етишишди: Хайрулла Жўраев, Отаёр, Саъдулла Аҳмад, Абдужалил Халилов, Сотволди Ражабов, Эргаш Муҳаммад, Ирисмат Абдухолиқов, Муҳаммадали Қўшмоқов, Тўра Норбоев, Шариф Холмуродов, Фулом Фафуров ва бошқалар...

Роппа-роса ўттиз йил Фулом Фафур билан бири-бирига устоз, бир-бирига шогирд дегандай, ҳамқору ҳамдаст, ҳамқасбу ҳаммаслак бўлиб ишладик, ижодий мулоқотда бўлдик.

Бу йиллар мобайнида Фулом Фафурни олим, ижодкор инсон сифатида яхши ўргандим, бир қатор фазилатларини кашф этдим. Унинг сермахсуллиги — меҳнатсеварлиги, кунни тунга улаб заҳмат чекишлари, кўз нурини тўкишлари соғлигига путур етишлари эвазига эди. Яна сермахсуллиги серфикрлиги, савиясининг кенглиги, билими, тафаккурининг теранлиги, кўп ва хўб ўқиганлиги, матбуот, адабиёт, тарих сиёсат янгиликларидан мунтазам хабардор бўлиб туриши, ақлга, қаламга дам бермаслиги самараси эди. Узоқ йиллар мобайнида матбуот, радио, телевидениеда қатнашди, Тошкент Давлат Маданият институти, Иқтисодиёт давлат университетида ишлади ва кейинги йилларда ТошДУ журналистика факультетида мударрислик, мураббийлик билан машғул бўлиб, эл оғзига тушди.

У кўп нарса билишини билдирмай, тинчгина дарсини бериб, секин қайтарди, соғлигини аярди, мажлисларда сўзамоллик қилиш, ўзини фаол кўрсатиш пайидан бўлмасдан, баҳслашиш, даҳанаки жангу жадалларни тан олмасдан, беҳуда курашишга кетадиган вақтини бирор фойдали ишга сарф қиларди. Унинг билимдонлиги, қалами ўткирлиги суҳбатини олган, ёзган нарсасини ўқиган, эшитган кишиларгина биларди ва тан оларди. У билан суҳбатлашиш, чиндан ҳам, мароқли эди. Одамларга, воқеаларга оширмай, яширмай, ҳиссиётга берилмай, холис, одил баҳосини берарди ва бу баҳоси кўпинча тўғри чиқарди ҳам.

Фулом Фафурнинг ҳавас қилса арзигулик фазилатларидан яна бири кўҳна, бой тарихимиздан чуқур хабардорлиги, илоҳий ва дунёвий билимларни бирдек яхши билиши эди... «Қишлоқ ҳақиқати» газетасининг икки сониди босилган «Мовароуннаҳр жавоҳири» номли мароқли, дадил, маълумотларга бой мақоласи ўз вақтида Ўрта Осиё мусулмонлари диний идорасининг биринчи соврини, Наврўз тарихи ҳақидаги туркум мақолалари эса республика журналистлар уюшмасининг иккинчи мукофотига сазовор бўлганди. И.Шоймардонов, Ж. Тўхлиевлар билан ҳамкорликда ёзган «Яккабоғ ту-

мани» китобининг асосий қисмини тарихий маълумотлар, Амир Темур ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ воқеа, ривоятлар эгаллайди. Соҳибқирон ҳақида қашқадарёлик ижодкорлар Поён Равшанов, Ҳаким Сатторий ва Фулом Фафурлар кўп ва ҳўп ёзишди, буюк юртдошлари руҳини шод этишди.

Саксонинчи йилларнинг иккинчи ярми, ошқоралик, турфа фикрлиликка йўл очилган, юрт, миллатлар шаъни, тил, дил, дин, орият, эътиқод, қадриятлар учун чинакам кураш бошланган кезлар Фулом Фафур ижоди айни гуллаган палла бўлди: матбуотда йирик, салмоқли мақолалари босилди, эфирдан мароқли, муаммоли суҳбат — эшиттиришлари янграй бошлади. Маънавият, маърифат мавзуларида устма-уст бир нечта китоби чиқди. «Қалбим чечаклари сўлганми?» мақоласида («Ёш ленинчи», 1990, 22 март) публицистик эҳтирос, изтироб билан, жумладан, шундай ёзганди: «Айни дамдаги ёлғон ва аччиқ ҳақиқат шуки, табиат экологик ҳалокатга йўлиққанидек, ер кимёвий заҳарлардан зўриққанидек, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий машмашалардан минг йиллар мобайнида ардоқлаб келинган қадриятлар — қалбимиз булоқлари кўзини қора балчиқ қоплади, маънавий ўзлгимизни йўқотдик. Қилиб қўйган хатоларимиздан минг бор афсусдамиз! Йиғлай десак йиғлаб бўлмайти — кўзларда нам йўқ. Кулай десак кулолмаймит — лабда табассум йўқ. Ўйлашга имкон йўқ — вақт тифиз, тоқат косаси тўлиб тошган, сабр жабрга айланган!.. Биз англаган ширин ёлғон ва аччиқ ҳақиқат шуки, тарғибот ва ташвиқот машинаси эртадан кечгача «Яша, Шўро!, Яша, Шўро! Сен яшайдирган замон!», «Гул диёрим бор менинг, гулшан диёрим бор менинг», «Ўзбекистон боғу бўстон, донғи дoston», «Пахтапарвар эл эурумиз шавкату шоним билан» дея куйланди... Йиллар мобайнида мурғак қалбларга «Ўтмишинг қоронғу, тарихинг йўқ», «Ота-боболаринг босқинчи, қурбоши, босмачи ўтган» дея, устаси фаранг муаллимлар ётганда ҳам, турганда ҳам жаврадилару Тўмарис, Муқанна, Алпомиш, Жалолиддин, Торобий каби марду майдонларнинг номини тилга тутмадилар. Шу боис Ватан, хотира, ифтихор туйғусидан маҳрум бўлиб ўсдик.

Буюк неъмат — Мустақиллик Фулом Фафур илҳо-

мини жўштириб юборди. Ватан, миллат, истиқлол, истиқбол, маънавият мавзуларида кўп нарса ёзди. «Фарзандлар олдидаги қарз», «Бола — энг порлоқ кўёш» каби жамоатчиликка манзур тушган мақолаларида келажакимиз эгалари — ёш авлодни жисман ва руҳан соғлом қилиб ўстириш, «Қалбига Виждон, Ўтиқод, Адолат, Яхшилик, Ҳалоллик, Сахийлик, Меҳр-муҳаббат, Раҳм-Шафқат, Ишонч, Бурч, Эзгулик, Гўзаллик каби туйғуларни қўрғошиндай куйиш ҳақида куйиниб ёзди, таъсирли мисоллар келтирди.

Фулом Фафур тийнатиининг яна бир жозибатор жиҳати — Устозларга садоқати, талаба, шогирдларга меҳр-муҳаббати. Биринчи устози — отаси Очилхон Фафуров тақводор, ҳифзилисон киши бўлиб, Аҳмад Ясавий, Сўфи Оллоёр, Машраб, Ҳофиз шеърларини ёддан ўқир, фронтда қуролдош дўстларию қишлоқда ёш-кекса ғазалхонлигига ишқибоз эди. Кўҳна тарихга, қадриятларга ихлос-ўтиқод раҳматли отасидан юққан. Ўрта мактаб ўқитувчиси Тўхли Мирзаев, журналист — шоир Абдуолим Каримовларнинг ижодга рағбат пайдо қилганини, университетдаги устозлари профессорлар Тўғон Эрназаров, Очил Тоғаевларни, журналист Зиёд Есенбоевни, нуктадон муҳаррир Ваҳоб Рўзиматов, йирик олим Ғайбулла ас-Саломни тилга оларди. Ўзи ҳам талабалар битикларини эринмай кўриб, таҳрир қилиб берарди, яхши машқларини мақтар, нуқсонларини бир-галашиб тuzатарди, бамисоли мусиқа муаллими — ўзи чалиб, ўзи кўрсатиб бергандек...

«Туркистон» (собик «Ёш ленинчи»)дан айниқса, миннатдорман, бурчдорман, — дея ёзганди Фулом Фафуров. — Ўқишни битириб шу даргоҳда ишладим, кўп дўст, ҳамкасблар ортгирдим, ёзганларимнинг аксари шу газетада чиқди. Р.Шоғуломов, Э.Маликов, А.Носиров, Ж.Саъдуллаев, Т.Авазов, М.Кўшоқов, С.Жўраев, А.Абдумажидов, К.Раҳимов, М.Аҳмедов, М.Абдусаматова, М.Пирматов, Т.Ўринбоев, С.Остонов, А.Мелибоев, З.Рихсиев, З.Ортиқхўжаев, Ж.Раззоқов, Т.Назаров, Р.Шаропов каби ҳамкасблар билан маслаҳатлашиб, баҳслашиб, яхши нарсаларимиз чиқса қутлаб, бўшларини танқид қилиб газета чиқарганмиз, сафарларда бўлганмиз, гурунлар қилганмиз. Газета жамоаси уйланганимда осма соат, диссертация ёқлаганимда чи-

ройли лаган совға қилишганди. Шу газетада ишлаб тўрт хонали уй олганман. Баъзан дўст-ҳамкасблар келишади, ўша даврларни эслашамиз, Муборақхон ош қилади, лагандаги ошдан «Газетамиздан эсдалиқ» деган ёзув чиққунча қўлни тортиш йўқ», — дея қистайман, ҳазиллашаман. Гап совғада эмас, қадр-қимматда».

Тўғри келишини қаранг: Фулом Фафур Фафур Фулом туғилган кунда, 10 майда таваллуд топган экан. 1997 йил эллик ёшга тўлганди. Мажлис ё бирон муносабат билан тўпланишган бўлса, беҳабар қолмай деб, шу куни уйига қўнғироқ қилдим. «Ухлаётувди, ҳозир уйғотаман» — деди Муборақхон. Гаплашдим, табрикладим ва озурда бўлдим. Шундай таниқли олим, муаллим, қадрият, оқибат мавзусида, юбилейларни, янги китобларни қутлаб кўп ёзадиган журналист қутлуғ ёшга тўлган кунда на ишхонаси — журналистика факультетидан, на туғилиб ўсган, китоб бағишлаган Яккабоф туманидан, на курсдошларидан табриклаган бир зот бўлмаса? Ўзимга яқин кафедра мудирига гинахонлик қилдим: «Сизларда касаба уюшмаси, инсон қадри ҳисоб-китоби борми, анча-мунча савоб ишлар қилаётганларингизни эшитамиз-у, энг сермаҳсул ижодкор, камсуқум инсонга келганда...»

— Хаёлдан фаромуш бўлибди, бу хатони тузатамиз, — деди хижолат тортиб ҳамкасбим. «Кўп хижолат чекманг, бизни хижолатдан чиқарадиган ҳам Фуломхон ҳожининг ўзлари, тақводорлиги», — дедим. — Эллик-олтмиш йиллик юбилейларни унча тан олмайдилар, худо ёш берса, пайғамбар ёшини бирга тўй қиламиз деб юрдилар-у лекин, барибир, кўнгилда...

Катта ўғли Шаҳобиддин уйланадиган куни ҳамкасблар, дўстлар қистови билан, ўзининг юбилейини ҳам қўшиб ўтказадиган бўлдик. Қўлида бир тўп таклифнома, уйма-уй, идорама-идора юриб, дўст-қадрдон, ҳамкасб, қариндош-уруғларни тўйга чорлагани ёдимизда. Бир суҳбатимизда профессор Файбулла ас-Салом эҳтирос, изтироб билан айтган сўзлари кечагидай ёдимда: «Бир куни эшик қўнғироғи чалинди. Чиқсам, Фулом Фафур, «Устоз, ўғилни уйлантирадиган бўлиб қолдик. Дўст-ёронлар қўярда-қўймай ўзингизнинг таваллудингизни ҳам бирга ўтказамиз, дейишаётибди. Уларнинг ҳам ошини еганмиз, Қиёмат қарз, ахир». Ичкарига,

бир пиёла чойга таклиф этдим. Ҳар доим кириб, бемалол гурунг қиладиган одам бу сафар узр сўради, шошиб тургани, борадиган жойлари кўп эканини айтди. Юз кўзларида қандайдир ташвиш, ўй-безовталиқ кўргандай бўлдим. Раҳматли укажонимни охириги марта кўришимни қандай билай». «Ташвиш қилмай бўладими, устоз, — дегандим ўшанда. — Тўнғич ўғли Иқтисодиёт университетини битирганида бир қувонди, ишга кирганига бир қувонди, мана энди бошини боғлайдиган бўлиб турибди. Шу ўғлига меҳри бўлакча. Эслайсизми, қанд касали билан ўнг оёғига яра чиқиб, шишиб юролмайдиган бўлиб қолиб, бир йилча шифохонада ётганда, ёнига кароват кўйиб, кечаю кундуз қараган шу Шаҳобиддин-да. Кўргани борганимизда «оёқни асранг, дўстлар, кўп дард оёқдан келар экан», — дея кўзига ёш олганини эслайсизми?

Дўхтирлар, кесамиз деб ҳар қанча қисташса ҳам унамаган. Худодан шифо тилаган, тили, дили дуода бўлган эди. Оллоҳнинг марҳаматини қарангки, яраси битиб кетди, ўзи, бунинг устига, ҳассасиз юрадиган бўлди. Бир саховатли, ҳотамтой инсоннинг марҳамати билан ўзингиз бошлиқ бир неча киши ҳаж зиёратига бориб келдингиз. Оллоҳдан нимани астойдил тиласанг берар экан, деб Фуломхон ҳожининг қувонганини айтмайсизми. Дўст-қадрдонлари кўп, ҳаммасини кўшиб бир пиёла чой бермоқчи. Бу ёғи, ўзингиз айтгандек, вазминчилик, илми, қалами билан кун кўриб келган ҳалол, диёнатли одам. Ортиқча қувонган, ортиқча ўйланган шекилли, хаста юраги кўтаролмай қолган бўлиши мумкин, ахир сизга ўхшаб кечалари билан ўқиб, машинка чиқ-чиқ қилиб чиқарди-да. Бу ёғи Оллоҳга аён». Орадан икки йилча ўтиб, Файбуллоҳ ас-Салом ҳам кутилмаганда бандалиқни бажо этди. Устознинг ҳам кейинги пайтларда шогирдлари ишларини кўришга, китобларини тартиб беришга, кўпгина кўнгилга туккан мақолаларини ёзишга, айтолмаган гапларини айтгани шошилгани, нимагадир улгуролмай қолишдан хавотир олганининг кўп гувоҳи бўлганман, «бу ёғимдан у ёғим яқин, пичоққа тор келиб қолган қин» деган шеърини сатрларини кўп такрорлагувчи эди раҳматли.

Ҳа, ҳамкасбимиз, дўстимиз Фулом Фафурнинг тўйи куни, водариф, унинг азаси устидан чиқиб қолганмиз... Оқибатли дўстлар, ҳамкасблари ҳамма маъракаларини ўтказишга бош қўшишди. Уғлининг кечиктирилган тўйида ҳам улар туриб беришди.

Яна «Шарқ жавоҳирлари»га қайтайлик. Фулом Фафурнинг савияси кенг, қалами ўткир, билимдон, мулло одамлигини билардигу бу қадар қамрови кенг, фикри теран, кўҳна тарихимиз, қадриятларимиз шайдоси, зукко тадқиқотчи — ташвиқотчи эканлигини билмас эканмиз. Қолаверса, дўстимизнинг табиатан ўта камтарлиги, ҳокисорлиги, шуҳратпарастлик даъвосидан тамом узоқлиги, «фақир киши панада» қабилида иш тутиб, ўзини четга олиб юриши ва бошқа фазилатлари уни тўлиқ англашимизга «халақит берган» экан. «Шарқ жавоҳирлари» кўзимизни очди.

Китобнинг илк боби — «Боқий маданият сарчашмалари» далил, маълумотларга бойлиги, теран фикр-мулоҳазалари, қамровининг кенглиги билан ўзига ром этади, ҳузур қилиб бошқа бобларини ҳам қўймай ўқийсиз. Айрим мақолалари илгари матбуот юзини кўрган, жамоатчиликнинг диққатини тортган эди. Лекин муаллиф мақолаларни қайта кўздан кечиргани, янги далил, фикрлар билан бойитгани кўриниб турибди. Қайси манбадан, кимнинг китоби, тадқиқотидан фойдаланган бўлса, келтириб ўтибди, муаллиф фикрларини давом эттирибди.

Кўҳна тарихимиз, маданиятимиз, обидаларимиз билан таниш бўлсам деган киши, албатта, ушбу китобни хатм қилиши, бошқаларга ҳам тарғиб-ташвиқ қилиши керак. Яхши китобни жавоҳирга ўхшатиш жоиз бўлса, Фулом Фафур китоби ҳам жавоҳирлар тизмасида ярқ этиб, нур-зиё таратиб турадиган мўъжаз жавоҳир бўлибди».

КУЙ АВЖИДА УЗИЛМАСИН ТОР

(Раҳматулла Иноғомовни эслаб)

Миллий университетимиз филология факультети не-не истеъдодли, иқтидорли шоиру адиб, олиму муаллимларни етиштириб берган қутлуғ илм-маърифат мас-

кани — ўз сафини 2004 йил ҳам янги фан докторлари, фан номзодлари билан бойитди. Айни чоғда факультет уч йирик олими моҳир мударриси, таниқли ижодкорларини йўқотиб, айрилиқ азобида қолди. Лазиз Қаюмов, Бегали Қосимов, Раҳматулла Иноғомов. Аввал катта устоз, кейин шогирдлари, ўзлари ҳам таниқли устозлар бирин-кетин бу ёруғ дунёни тарк этишди.

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов дорилфунундош, курсдош дўсти, машҳур олим Бегали Қосимов тобути қошида кўзларида ёш айланиб, бемажол товушда «Кунларим тийрадир, тунларим пургам, Бир-бир кетмоқдадир жўраларим ҳам» деган сатрларни айтганди, ҳаммамиз йиғлаган эдик.

Айрилиқ доғи ҳали юрагимиздан кетмай, номард ажал яна бир ҳамкасбимиз, қадрдонимиз Раҳматуллани кутилмаганда нишонга олди, сездирмай, кишт бермай, ўз комига тортди. Ўзбекистон Қаҳрамони Эркин Воҳидов дорилфунундош, курсдош дўсти, қардоши, жондоши тобути қошида кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш айланиб, юраги қон бўлиб аламли сатрлар битди. Ахир, ўттиз олти йил бурун «Бу замон кўнглингда Эркин, Қолмагай зарра ғубор, Айласанг бир бор дўстинг Раҳматулло бирла сайр», дея рубобининг қувноқ торидан дилхуш сатрлар жаранглатган халқ шоири айни хурсанд бўладиган куни — 8 декабрда маҳзун, дилхун сатрлар битишини ўйлабмиди дейсиз.

Раҳматулла Иноғомов илмга, ижодга, дўстга, севимли ёрига, касб-корига, устози шогирдларига, шатранжга садоқатли, камтар, дилбар, беозор инсон эди. Касал нималигини билмаган, бир марта «уҳ» демаган, бир кун олдин кўришган, шахмат суришган, ҳазилхузил қилишган дўст-ёрлари «Раҳматулла вафот этибди, кечаси ётгани бўйи турмабди» деган гапга кўплар ишонмади, узоқ вақт ишонмай юришди. Фақат ўн икки кун ўтиб, фарзандлари падари бузуруквори руҳларини хотирлаб эҳсон қилишганида катта залга одам сигмай кетди, марҳумнинг илм, адабиёт, маънавиятга салмоқли ҳисса кўшганлиги, фаришта инсон бўлганлиги, ўзидан яхши ном, солиҳ фарзандлар, китоб, тадқиқот, таржималар қолдирганлиги, турфа фазилатлари ҳақида кўп илиқ гаплар айтилди. Қирқ йилдан ортиқ қадрдон факультетда ишлаб, фан номзоди, доцент ўзбек

адабиёти, қардош халқлар адабиётидан узлуксиз сабоқ бериш — ёзувчи сифатида китоб, мақолалар ёзиш, кейинги йилларда «Жаҳон адабиёти» журналида дунё таниқли адибларининг ўндан ортиқ қисса, романларини ўзбек тилига ўгириш, доимо савобли ишлар билан банд бўлиш — бу айтишга осон. Раҳматулла Иноғомовдан сабоқ олган филолог, журналистлар, муболағасиз, диёримизнинг ҳамма вилоятлари, ҳар бир туманида кўп. Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистонда ҳам анчагина.

Китоблари ичида Эркин Воҳидов ҳақидаги «Шоир бўлиш осонмас» асари жамоатчиликка ўзига хослиги, бетақрор услуби билан, айниқса, манзур бўлди. Хусусан, шоирнинг «Камтарлик ҳақида» шеърининг ёзилиши, қайта-қайта ишланиб, мукамал ҳолга келиши ҳақидаги гўзал боби шоир ҳаётини, ижод лабораториясини яхши билгани боис мароқли, таъсирчан чиққан.

Дўстимиз Раҳматулла Иноғомов ширинсўз, ҳеч кимнинг дилини оғритмайдиган беозор инсон эди. Озор берса, шахмат ўйинида озор берарди. О, шатранж тахтасида у «Даҳшатулло» бўлиб кетарди, беш қўл ўйнасанг тўрттасини, ўнтадан саккизтасини ютарди. Ўн беш, йигирма чоқли ҳамкасблар у билан дона сурганмиз, кам ютиб, кўп ютқизганлармизни эслаб-эслаб юрамиз энди. Ўттиз йиллар бурун ТошДУ (ҳозирги ЎЗМУ) ўқув биноси орқасида мўъжаз бир чойхона бўларди, афсус, бузилиб кетди. Ана у ерда шахмату суҳбат қизигандан қизирди. Чойхоначи, шинаванда Абдулла ака икки-уч тахтани тахт қилиб, самоварни вақирлатиб қайнатиб кўярди. Ўзи ҳам шахмат шайдоси, битта-яримта ютиб қолса, аччиқ чой дамлаб келган, олдингизга қанд-курс қўйган беозор одам, мабодо ютқазиб турган бўлса, чой сўраган талабаларга тажанглиги тутиб, «ана, самовар, ана чойнак, ўзинг дамлаб ичавер», дея нигоҳини тахтадан узмас, катта-кичик ҳамма ҳурмат қиларди. Университет йирик илм-таълим, маърифат-маънавият даргоҳи бўлиши баробарида ўзига хос шахмат маскани ҳам эди-да. Бир сафар академик Саъди Сироҷиддинов масъулиятли матчга Тошкентда тайёрланаётган жаҳон чемпиони Анатолий Карповни университетга, сеанс беришга таклиф этган, чемпион ректор билан дуранг

ўйнаб, нафақат буюк шахматчи, балки катта дипломат эканлигини ҳам кўрсатган эди. Бир куни икки таниқли профессорлар — Фулом Каримов ва Карим Содиқовлар «каркари» ўйинларга чунон берилиб, кечаси билан қолиб кетишгани, уйдагилари хавотир олиб келишса, устозлар «ие, тонг отиб қолибди-ку, яна учтўрт қўл ўйнайлигу дарсга чиқиб кетайлик» дейишганини кулиб эслаб юрамиз.

Раҳматулла кўп ва хўп ўйнагувчи эди. Ҳазиллашиб «кишт» ўрнига атайин «кушт», «кушать», (яъни пиёда, сипоҳингни ейман, ютаман, мот қиламан маъносида) дер, кутилмаган юришлар қилиб, аҳволингизни танг қилиб кўярди. Чорвоқдаги ёзувчилар чорбоғида, турли байрамлар шарафига уюштирилган мусобақаларда мудом пишиқ ўйинлар кўрсатар, совринли ўринлар эгаллар эди. Таниқли шахматчи Маҳмуд ака Юнусовдан «Раҳматулланинг чиройли партияларидан ёзиб олингани борми, баъзан оддий шахматчилар спорт усталари даражасида ўйин кўрсатишади, бундай партиялар, марҳум Мамажон ака Муҳитдинов анъаналарини давом эттириб, матбуотда берилса ҳам хотирасини эслаш, ҳам ёш шахматчиларга ибрат маъносида яхши бўларди» деганимда, у киши «ўзим ютган ва ютқазган бир-икки партия бор, қараб кўраман» дедилар.

Жойингиз жаннатда бўлсин, қадрдоним...

«ЖИЛМАЙИБ ЁТАЙИН ФАРФОНАГА КЕЛИБ...»

(Аъзам Ўктам ёди)

Рўзаи рамазоннинг илк куни, саҳарлик чоғи марҳум Аъзам Ўктамни эсладим. Тўртинчи октябрь унинг таваллуд топган куни эди. Ҳаёт бўлганида қирқ беш ёшга тўлар эди. Бу истеъдодли шоир, ҳақгўй ижодкор, эътиқодли инсон қирқ икки ёшида бандаликни адо этди, шеър у мақолалари, ёзган, муҳаррирлик қилган китоблари, ширин суҳбатлари, жигарбандлари, азиз фарзандлари, ҳамкору ҳамдаст ёри, дўст-биродарлари, устоз-шогирдларини ташлаб дорилбақога кетди. Орзу-армонлари, беғубор туйғулари, дилидаги режаларини ўзи билан олиб кетди.

Аъзамжоннинг «Кузатиш», «Кузда кулган чечаклар», «Тарадуд», «Икки дунё саодати», «Қирқинчи баҳор» китобларини яна бир бор варақладим, «Эрта сўнган юлдузлар» тўпламида босилган шеърларини, у ҳақдаги хотира, марсияларни қайта ўқидим, дорилфунунда таҳсил олган кезларини, қурган суҳбат, гурунглиримизни эсладим.

Аъзам Ўктам ҳақиқий фарғоналикларга хос хуштавозе, ширинсухан, дилбар йигит эди. Турфа фазилатлари ичида учтасини алоҳида таъкидламоқчи эдим. Биринчидан, илмга чанқоқ, ҳам дунёвий, ҳам илоҳий билимлари тўкис, дунёқарашини кенг инсон эди. Шеърятга ишқи, адабиётга шайдолиги баробарида тарихий, диний қадриятларга, азалий удумларимизга қизиқиши, муҳаббати кучли эди. «Чўлпон» нашриётида ишлаган йилларида мафкуравий тазйиқ кучли даврда босилмаган кўп илмий, бадиий, диний, публицистик китобларга муҳаррирлик қилгани — бунинг далили. Муҳаррирлардан бири сифатида самимий дастхат ёзиб берган муқаддас китоб «Қуръони карим»ни ҳар гал қўлга олганимда, Аъзамжоннинг нурли сиймоси кўз ўнгимда жонланади.

Иккинчидан, Аъзамжон ҳожатбарор, савобталаб, беминнат яхшилик учун туғилган инсонлардан эди. Ўзидан кўра ўзгаларни кўп ўйлар, ёш ижодкорларнинг машқларини кўриш, маслаҳат беришдан тортиб илк тўпламларини нашр этишгача бош қўшар, буғдой сўзини, беғараз кўмагини аямас эди. Бир ижодкор ҳамкасбининг Олий Мажлис депутатлигига сайланишига кўп бош қўшгани, ишончли вакил бўлганидан хабардормиз. Ҳамюртлари «Ўзингизни сайлаб қўяқолайлик, яхши биламиз, ҳурмат қиламиз», дейишганда «Ҳамкасбимни сайлаганларингиз мени сайлаганларингиз», — дея лутф қилган экан.

Учинчи фазилати — Аъзамжон камсуқум, кичик-феъл, қаноатли, айни чоғда ғурурли, ўз қадр-қимматини билгувчи, элини, тилини, юртини чин дилдан севгувчи инсон эди. Камтарона, етиб-етмай ҳаёт кечирса, ўзи айтмоқчи, гоҳ боши деворга, гоҳ девор бошига урилса ҳам буни сездирмас, ҳеч қачон зорланмас эди.

*«Катта кетма!»
Дейишди менга
«Паст кетма!» — дедим.
Ўзимга ўзим.*

Шеърлари таҳлилга кам тортилгани, тўпламларига оз тақриз чиққани сабабларидан бири ҳам ортиқча камтарлиги, ўзини кўп ўйламаслигидан бўлса эҳтимол. «Самарқанддаги бир адабий анжуманда профессор Нуриддин Шукуров ижодим ҳақида кўп илиқ гаплар айтибди, бир-икки шеъримни чиройли таҳлил қилиб берибди, — деб қолди бир суҳбатимизда Аъзам Ўктам. — У киши мени, мен у кишини танимасам. Кўп хурсанд бўлдим, бир кўрганда ё атайин бориб, раҳмат айтиб келишим керак».

Бу гап профессор Файбуллоҳ ас-Саломга қаттиқ таъсир қилди. «Бу — биз, пойтахтлик адабиётшунос, мунаққидларга нозик шама, — деди олим. Шеърлари, китобларини яна бир назардан ўтказайлик, бир мақола ёзмасак бўлмайди». Мақола тархи чизилди, бир қисми ёзилди ҳам. Кўп ўтмай устоз вафот этди, икки йил ўтиб шоир оламдан ўтди. Яхши одам ҳақида яхши гапингни тириклигида айтиб қол экан. Кўпимиз гафлат бандаларимиз, ўзимиздан ортмаймиз.

Шеъриятда Аъзам Ўктамнинг ўзига хос овози, бетакрор услуби бор эди.

*Ой чўчиб тисланар ортга ногаҳон,
Теран бош чайқади, ғижирлар оғир,
Кули титкиланган ўчоқдир осмон
Япроқлар шивирлар,
Титрашар дир-дир...*

«Уйқум қочган кечада» шеърининг қолган сатрлари ҳам шундай жозибадор тимсол, ташбеҳларга бой, бу — катта маҳорат белгиси.

«Йил йиқилар йилнинг устига, хотиралар типирчилар хит» («Йўл»), «Ўқталган мушт каби турар минорлар, мақбара куббаси дубулға худди» — бу гарчи босқинлар, таловлар ўтган бўлса-да, қул бўлмаганимиз далолати («Далил»).

*Энди сен ҳукумат одами, болам,
Кўлингга бир қоғоз берди ўқитиб.*

*Унутма — сен кимсан, ким ота-онанг
Юрма қоғоз билан элни қўрқитиб*

(«Онам фотиҳаси»)

Юрт эрка ўғлининг эркаланиб битган байтларидан:

*Водий гулин тақай минорларингга,
Юрак расмин чизай дудоқларингга,
Қувончдан деб борай қучоқларингга
Истагим — пичирлаб
Айтсам энг сўнгги,
Энг сўнгги сўзим ҳам қулоқларингга...*

Аъзам Ўктам севимли шоири Муҳаммад Юсуф вафот этганда кўп куюнган, «Шоир мен ўламан, кетаман деган кайфиятда ёзмаслиги, башорат қилмаслиги керак экан», — деган экан. Водариғ, ўзи ҳам Муҳаммад Юсуф шеърларини ўқиётиб, жон таслим қилибди. Ушбу мисралар ўз тақдирини ўзи олдиндан билгандай Аъзамжоннинг:

*Жонимга тегмоқда барчаси бир-бир
Жон эса ҳалқумга келар охири.
Битта мен бўлмасам не бўпти ахир —
Ўзбекнинг камайиб қолмас шоири.
На Тошкент, на Қўқон билади мени,
Ахир ўз-ўзимни алдаб, нетаман?
Шу оппоқ қоғоздан яширай нени —
Бир ўлиб кўрмадим, холос. Кетаман!*

Ушбу таъсирли шеърнинг айрим мисраларига қўшилмасак, шоир руҳи кечирсин бизни. Аъзам Ўктамни Тошкенту Қўқонда, Фарғонаю Бувайдада, бугун республикада адабиёт ихлосмандлари яхши билишарди, китобларини ўқиб, турфа фазилатларини эслаб туришарди.

Аъзам Ўктам қизи Тўмарисни кўзгинамнинг оқи, ўғли Темурни кўзимнинг қораси, қанотларим дея эркалар, шеърлар бағишлар эди.

Иншоолоҳ, фарзандлари улғайишмоқда, ўқишмоқда, камол топишмоқда. Оналари Хулкархон билан дадажони хотирасини ёд, руҳини шод этиб туришибди. Ўттиз йилча муқаддам ТошДУ журналистика факультетида Аъзамжонга сабоқ берганимни эслайман. Бугун-

ги кунда ЎзДЖТУ халқаро журналистика факультетида Тўмарисга сабоқ бераётганимдан бахтиёрман. Аллоҳ марҳум шоирнинг невараларига бир ҳарф ўргатадиган кунларга етказсин.

ТИЛИМИЗ ШАЙДОСИ ЭДИ

ЎЗМУ журналистика факультетини қирқ йил нариберисида тугатган ҳамкасбларимизни мазмундор мақоласи, мароқли китоби билан қутлашга, унутилаёзган бирон иборани қўллагани, янги сўз қўлланган сарлавҳа топгани билан табриклаганимизда кўплари мақтовлардан ийиб кетиб «тил, услуб, таҳрирда Ирисали Тошалиев домладан сабоқ олганмизда» дея эътироф этишганини эшитганмиз.

Хақ гап, дарҳақиқат, юздан ортиқ илмий тадқиқот, «Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар» номли монография, 14 та ўқув қўлланмаси, 15 та методик ишланмага муаллифлик (жами 140 босма табоқ ҳажмда), йигирма йил «Услубият» кафедрасини бошқариш, юзлаб, минглаб талабаларга сабоқ бериш — бу айтишга осон. Олимнинг «Ўзбек тили услубияти» «Сарлавҳа санъати», «ОАВ тили ва услуби», «Адабий таҳрирнинг мантиқий асослари», «Мустақил ўзбек матбуоти тили ва журналистик маҳорат», «Таҳрир амалиёти» ва бошқа китоб, қўлланмалари мутахассислар ва журналистларга яхши маълум.

Ирисали Тошалиев (1940—2006) тилимиз шайдолари, жонкуярларидан, унинг толмас тарғиботчи, ташвиқотчи, тадқиқотчилардан бири эди. Муболағасиз: фан номзоди бўлса ҳам фан докторининг билими, профессорлик салоҳияти бор эди. Сайрамдаги тарих музейида ўлкадан чиққан таниқли олимлар қатори ҳамкасбимиз, доцент Ирисали Тошалиевнинг суратини кўриб, у ҳақида маълумотнома, илиқ фикрларни ўқиб хурсанд бўлгандим. Дадалари миришкор деҳқон ўтган, ишни ҳам, гапни ҳам қойиллатган. Тошали ака улфатларининг ҳазил-мутойибалари, аския-пайровларини эшитган, ўзи ҳам мактабни битиргач, икки йилгача қишлоқ хўжалигида ишлаб, анча нарса билган ёш Ирисалида тилга қизиқиш, меҳр уйғонган ва бу меҳр-

ихлос уни Тошкентга, университет филология факультетига етаклаган бўлса ажаб эмас.

Тил муаммолари ҳақида илмий академик услубда ёзилган тадқиқотларни, асосан, мутахассислар ўқийди. Илмий-оммабоп мақолаларни ҳамма ўқийди. Ирисалининг ҳар икки услубдаги тадқиқот, мақолалари кўп. Кейингилардан анчагина ўқиган ва «Тил ҳақида сўз» (ҳаммаси мақоланависликдан бошланган эди) («Хуррият», 2004 йил, 10 ноябр) мақоламда уларнинг тарғибий, ташвиқий, таҳлилий жиҳатдан муҳим аҳамиятга моликлиги, мазмундорлиги, мароқлилигини таъкидлаб, жумладан, ёзган эдим: «Муаллиф ОАВ тили, услуби ҳақида нозик кузатишлар қилади, жўяли фикр-мулоҳазалар билдиради. Оммавий ахборот воситалари ичида халқ энг кўп эшитадигани радио, энг кўп кўрадигани телевидение, энг кўп ўқийдигани газета. Айни чоғда, таассуфки, тили, услуби энг кам ўрганилган, тадқиқотга энг муҳтож соҳалар ҳам шулар. «Тафаккур хазинаси»да шу жиҳатдан уни «иш қуролига қиёслаш мумкин. Иш қурolini қанча кўп ишлатсак, унга бўлган талаб эҳтиёж ҳам, уни ишга солиш малака, маҳорати ҳам шунча юқори кўтарилади», — деб ёзганди. Муаллифнинг таъкидлашича, давлат тили ўзбек адабий тилининг барча алоқа соҳаларининг нутқ турларини уйғун рағбат топтириш, луғат таркибини яна бир бор кўздан кечириб, саралаб, «унутилган» ёки сургун қилинган ифодаларни истеъмолга киритиш, адабий нутқларнинг амалий мезонларини қайта баҳолаш ҳаракатини бошлаб берди.

ОАВ нутқ қатламлариаро «яшириниб» ётган, тил «сандиғида»да кўпдан буён қўлланган сўз ва ифодаларни истеъмолга киритиб, тил мақомини қайта кўриш жараёнига фаол амалий тус берди. И. Тошалиев «Тил ва сўз қадри» мақоласида ҳам турғунлик даври матбуотида бир хил андозадаги тумтароқ, ялтироқ, шақилдоқ услубнинг барқарор қиёфаси касб этганлиги, чучмал ҳавойилик, серпардоз, бурама муболағабозлик рағбатлантирилиб (муаллиф Навоий боболаримизнинг «Мадҳ услуби...беравнақ» эканлиги ҳақидаги фикрини ўринли келтириб ўтади), ўз моддий маъносидан узилиб қолганлиги, суҳбаткорлик, рўйхатга қараб сўз танлаш ОАВда чуқур илдиз отганлигини, сўз танлашдаги

чеклашлар ва тақиқлаш туфайли юз берганлиги билан изоҳлайди.

Муаллифнинг «Тил луғати ҳовуз эмаски, бир томондан қанча сўз қўшсанг, иккинчи томондан шунча лафз чиқиб кетса, ҳеч бир сўз ўрнини бошқасига осонликча бўшатиб бермайди. Бу муаммони тил амалиётидаги янгилик ва эскилик ўртасидаги ўзига хос рақобат ҳал қилади», — деган фикрлари тўғрилигига кейинги йилларда амин бўлдик ва бўлаётимиз.

И.Тошалиев кўп ўқир, кўп ёзар, тилшунос олимларнинг янги асарларидан мудом хабардор бўлиб, баъзида профессор Айюб Фуломдан олган сабоқларини кўп эслар, ҳаётдаги устози доцент Анвар Шомақсудовни чуқур қадрлар эди. Оиласида умр йўлдоши доцент Мамлакат Жўрабоева, қизлари — фан номзоди Севара, ўқитувчи Сарвара, ўғли ҳуқуқшунос Фарҳодлар билан баҳс, гурунг кўпроқ тил устида борарди.

Ирисали Тошалиев суҳбати ширин, дилкаш инсон эди. Талаба қизларга «Илоё яхши жойлардан ато қилсин» тилаги хуш ёқарди. Йигитларга ҳам кўнглини кўтарадиган сўз айтарди. Шунча йил ишлаб, тилга бой ҳамкасбимизнинг қаттиқ гапириб, бировнинг дилини оғритганини эшитган эмасман, ўзи ноҳақ таъма, аччиқ гапини ичига ютар, жаҳли, аламини сўриб-сўриб сигаретдан оларди.

Шундай олим, мураббий, инсон эди дўстимиз Ирисали Тошалиев.

ТАРЖИМАЛАР

ВАРЛАМ ШАЛАМОВ

Ҳикоялар

ЁМҒИР

Биз янги полигонда учинчи кун қазиш билан машгул эдик. Ҳар кимнинг ўз қудуғи бўлиб, уч кун ичида нари борса ярим метр чуқур кириб борардик. Лом ва чўкичлар кутгирмай заправка қилиб турилса-да — бунақаси кам бўлади — ҳали музликкача ҳеч ким етиб бормаган эди. Темирчиларга чўзишга ҳеч бир баҳона йўқ эди — фақат бизнинг бригада ишлар эди. Ҳамма гап ёмғирда эди. Ёмғир бўлса уч кундирки тўхтамай ёғарди. Ёмғир бир соат ёғаяптими, бор ойдан берими, тош тупроқда билиб бўлмасди. Совуқ ёмғир майдалаб эзиб ёғарди. Бизга қўшни бригадани ишини аллақачон тугатиб уйга олиб кетишган эди — у ўғрибошилар бригадаси эди-да. Ҳатто ҳасад қилишга ҳам ҳолимиз қолмаганди. Пирамидамонанд, бесўнақай ўнбоши йигит намиқиб кетган капюшонли катта брезент плашда кам кўринарди. Бошлиқлар ёмғирга, орқамиздан урилган сув қамчисига катта умид боғлашганди. Биз аллақачон шалаббо бўлиб кетгандик. Ички кийимимизгача дея олмайман, негаки бизда ички кийимнинг ўзи йўқ эди. Ёмғир ва совуқ бизни ишлашга мажбур этади — бошлиқларнинг яширин, жўн мўлжали шундай эди. Лекин ишга нафратимиз ундан-да кучли эди ва ҳар кеч ўнбоши сўкиниб, лаънат ўқиб қудуққа белги қўйилган ёғоч ўлчагичини тикарди. Лагерда маълум бино — «қўзиқорин» тагига паналаган соқчи бизни қўриқларди.

Биз қудуқдан чиқишимиз мумкин эмасди—отиб ташланардик. Қудуқлар орасида фақат бригадиримиз юриши мумкин эди. Бир-биримизга бақиримиз мумкин эмасди — отиб ташланишимиз ҳеч гапмасди. Белимизгача ерда, қуриб қолган дарё қирғоғи бўйлаб чўзилиб кетган қудуқ қаторида ярим белгача ерда, тошлоқ чуқурларда тишни тишга қўйиб жимгина турардик.

Тун бўйи бушлатларимизни қуритишга улгурмадик, гимнастерка ва шимларимизни эса кечаси танамизда иситдик ва деярли қуритишга улгурдик. Мени — оч, қаҳрли одамни дунёда ҳеч нарса ўзини ўлдиришга мажбур этолмаслигини билардим. Худди шу онларда ҳаётнинг буюк ҳис-туйғуси моҳиятини — инсонга олий даражада берилган хусусият-сифатни тушуна бошлаган эдим. Мен отларимизнинг ҳолдан тойгани ва ўлганини кўрдим — буни бошқача ифодалай, бошқа феъллардан фойдалана олмайман. Отларнинг одамлардан ҳеч фарқи йўқ эди. Улар қаҳратон Шимолдан, бениҳоя оғир ишдан, ёмон озикдан, калтаклардан — гарчи калтакни одамларга қараганда минг бор кам еса ҳам — ўлиб кетишарди. Ва мен энг муҳим нарсани тушундим: инсон яратганнинг бандаси бўлгани учунмас, ҳар бир кўлида ажойиб катта бармоқлари борлиги учунмас, ҳайвонга айланмади. Шунинг учунки, у барча ҳайвонлардан кўра жисмонан кучли, чидамли эди, кейинчалик ўзининг маънавий қудратини жисмоний қувватига хизмат қилдиришга мажбур эта олди.

Қудуқда туриб шулар ҳақида юз мартача ўйлагандирман. Ўзимни ўлдирмаслигимни болардим, негаки жонига қасд қилиш нималигини тажриба қилиб кўргандим. Яқинда мана шундай, фақат чуқурроқ қудуқда баҳайбат тошни йўнгандим. Бу ваҳимали зил-замбил нарсани бир неча кун эҳтиёт билан тарашладим — шоирлар айтмоқчи, чиройли бир ҳолатга келтирмоқчи бўлгандим. Чиндан-да, бу ажойиб ният эди, эстетика қоидаларига ҳам мос келадиган ҳодиса бўларди. Тош ағдарилиб тушиши ва оёғимни мажақлаши керак эди. Бир умр ногиронлик нашъасини сурардим-да! Бу эҳтиросли орзу ҳисоб-китобга асослангани: чўкични секин бурашим билан тош босиб оёғимни янчиб кетадиган жойни ҳозирлаб қўйган эдим. Белгиланган кун, соат ва дақиқа етиб келди. Ўнг оёғимни осилиб турган тош тагига қўйдим, босиқлигим учун ўзимни ичимда мақтаб, қўлимни кўтардим ва тош ортидаги чўкични пишангдек бурадим. Ва тош девор бўйлаб белгиланган, ҳисоблаб чиқилган жойга ваҳимали сирғалиб туша бошлади. Қандай юз берганини ўзим ҳам билолмайман — оёғимни тортиб олибман. Тор қудуқда оёғим эзилди.

Икки жойи кўкарди, уч жойи шилинди — яхши тай-ёргарлик кўрилган ишнинг натижаси шу бўлди.

На аъзойи баданимга шикаст етказиш, на ўзимни ўлдиришга яроқсизлигимни тушуниб етдим. Катта омад-сизликдан кейин кичик омад келишини, катта омад-сизлик палласи тугаганини кутишдан ўзга чора қолмади. Яқин омад иш кунининг тугашида, уч қултум ис-сиқ шўрвада эди, шўрва совуқ бўлса ҳам уни темир печкада иситиш мумкин, кателогим-уч метрлик консерва банкам бор. Чекишни, тўғрироғи, қолдигини чекишни навбатчимиз Степандан сўрарман. Аъзои бада-ним ивиб, шалаббо бўлсам ҳам, миямда икир-чикир-ларнинг катта масалалари айланар, ниманидир кутар, лекин вазмин, осойишта эдим. Бу мулоҳазаларим шун-чаки миямнинг машқимида? Йўқ, ҳеч ҳамда, бунинг бари табиий эди, ҳаёт тарзи эди. Танам, демакки, мия ҳужайралари керакли озиқ ололмаётгани, мия анчадан буён оч-наҳор ва ақлдан озиш, эртага склероз ва яна алланималарга сабаб бўлишини тушунардим. Узоқ яшамаслигимни, склерозгача боришга улгурмаслигимни ўйлаш кўнгилли эди. Ёмғир ҳамон қуярди. Кеча биз-нинг ёнимиздан, соқчининг бақирисига эътибор бер-май ўтган аёлни эсладим. Биз қўл силкиб салом бер-дик. У уч йил ичида биринчи кўриб турганимиз аёл — гўзал бўлиб кўринди. У бизга қўл силкитди, осмон-ни, унинг қайси бурчагини кўрсатиб, «Яқин қолди, йигитлар, яқин қолди!» дея қичқирди. Шод-хуррам жавоб қайтардик. Мен уни бирон марта ҳам қайтиб кўролмаган бўлсам-да, яхши эслаб қолдим — бизни тушунгани ва далда берганига қаранг. Осмонни кўрса-тар экан, у дунёни назарида тутгани йўқ эди. Йўқ, у фақат кўзга кўринмас қуёш ғарбга ботаётгани, меҳнат куни тугаши яқин қолганини билдирмоқчи эди. У Гё-тенинг тоғ чўққилари ҳақидаги сўзларини ўзича қай-тараётган эди. Бу оддий аёлнинг — қандайдир собиқ ва ё шу кунлардаги фоҳишанинг — бу пайтларда бу ҳудуд-ларда фоҳишалардан бошқаси бўлмайди — донолиги, унинг катта қалби ҳақида ўйладим ва ёмғир шитир-шитири ўйларимга ҳамоҳанг эди. Кул ранг тош қирғоқ, кул ранг тоғлар, кул ранг ёмғир, кул ранг осмон, кул ранг йиртиқ кийимдаги одамлар — буларнинг бари

майин, бир-бирига мос, муносиб эди. Буларнинг бари қандайдир якраг гармония — ёвуз, иблисона гармония эди.

Худди шу пайт қўшни қудуқдан кучсиз қичқириқ эшитилди. Қўшним Розовский деган ёши катта агроном эди, унинг ихтисослигига оид бой билимлари врачлар, инженерлар, иқтисодчилар билимлари сингари кераги йўқ эди. У мени отимни айтиб чақирди, мен олисда, «қўзиқорин» остида турган соқчининг таҳдидли ишорасига эътибор бермай, жавоб қайтардим.

— Қулоқ солинглар! — қичқирарди у, — Қулоқ солинглар! Мен узоқ ўйладим! Ва тушундимки, ҳаётнинг маъноси йўқ... Йўқ...

Мен ўз қудуғимдан отилиб чиқдим-да, у соқчиларга ташланишига улгурмасдан ёнига етиб бордим. Иккала соқчи ҳам яқинлашиб қолганди.

— У касал бўлибди, — дедим мен.

Шу пайт узоқдан гудокнинг ёмғир пасайтирган бўғиқ овози келди-ю, биз сафга тизила бошладик.

Биз Розовский билан яна бир мунча муддат, у тепадан келаётган юк ортилган вагонеткага ўзини ташлагунча, бирга ишладик. У филдирак тагига оёғини қўйганди, лекин вагонетка оёғи устидан сакраб ўтиб кетди, ҳатто шиш ҳам қолдирмади. Шундай бўлса-да ўз жонига қасд қилгани учун иш очишди. Судланди ва биз ажралишиб кетдик, нима деганда суд бўлиб ҳукм қилинган одам илгари ишлаган жойига ҳеч қачон қайтиб бормаслиги ҳақида қоида мавжуд. Терговчи, гувоҳлардан қасд олишидан чўчишади. Бу тўғри қоида. Лекин Розовскийга нисбатан бу қоидани қўлламаса ҳам бўларди.

ПОСИЛКА

Посилкани вахтада беришарди. Бригадирлар олувчининг шахсини аниқлашарди. Фанерлар ўзига хос фанерчасига ғичирлайди, синади.

Бу ернинг дарахтлари бошқача синади, ўзгача овоз чиқаради. Тўсиқ орқасида скамейкаларда жуда шинам, пўрим кийинган ҳарбий одамлар тоза қўллари билан

кутиларни очишади, текширишади, қоқишади-силки-тишади, узатишади. Кўп ойлик сафарда бўларича бўлган посилка яшиклари кўзга қарамай отиб юборилгач, полга ағанаб, ёрилади, синади. Қанд бўлаклари, қуруқ мевалар, чириган пиёз, эзилган махорка пачкалари ҳар тарафга тўкилиб, сочилиб кетади. Ҳеч ким териб олмайди. Посилка эгалари эътироз билдиролмайди — посилка олишнинг ўзи мўъжазаларнинг мўъжизаси бўлгани боис.

Вахта ёнида милтиқ тутган соқчилар туришарди — оқиш аёзли туманда қандайдир нотаниш шарпалар гимирашади.

Мен девор ёнида туриб навбатимни кутардим. Мана бу ҳаворанг бўлақлар — муз эмас! Бу қанд! Қанд! Бир соатдан кейин бу бўлақларни қўлимда ушлаган бўламан ва улар эримайди. Эриса фақат оғзимда эрийди. Бундай катта бўлак менга икки марта, уч марта мазза қилишга етади. Махоркани айтсангиз-чи! Ўз махоркам! Материкдан келган, Ярославл «Белка»си ёки «Кременчуг-2». Чекаман, чектираман, ҳаммани, ҳаммани, ҳаммани, энг аввал йил давомида менга чектирганларни. Метерик махоркаси! Ахир бизга армия омборларидан муддати ўтиб кетган тамакини беришарди-да, умуман қанақа маҳсулот муддати ўтиб яроқсиз ҳолга келгач лагерга жўнатилган — бундан ёмон, расво авантюра бўлмас. Лекин мен ҳозир ҳақиқий махоркани чекаман. Мабодо хотиним ўткир махорка кераклигини билмаса, айтишади.

— Фамилиянг?

Посилка шиқирлади, яшиқдан қора олхўри қоқи тўкилди. Қанд қани? Олхўри қоқи ҳам икки-уч ҳовуч...

— Сенга чакмон! Учувчилар чакмони! Ҳа-ҳа-ҳа! Таг-чарми каучукли. Ҳа-ҳа-ҳа! Кон бошлигиникидақа! Ушла, ол!

Ҳафсалам пир бўлганча тек қотдим. Менга чакмоннинг нима кераги бор? Бундай чакмонда фақат байрам кунлари юриш мумкин — байрамнинг ўзи йўқ-ку! Буғи пиймаси, торбос ёхуд оддий валенки бўлсаям гўрғайди. Чакмон — бу энди ортиқча даҳмаза, олифтагарчилик... Бизга тўғри келмайди. Бунинг устига...

— Менга қара,— кимнингдир қўли елкамдан тутди.

Мен шундай бурилдимки, ҳам чакмон, ҳам тагида озгина олхўри қоқи қолган яшик, ҳам елкамдан тутган одам юзи кўринди. У тоғ назоратчимиз Андрей Бойко эди. Бойко шоша-пиша шивирлади: — Бу чакмонни менга сот. Сенга пул бераман. Юз сўм. Чакмонни баракча етказолмайсан — ановилар олиб қўйишади, қирқишади. — Ва Бойко бармоғини бигиз қилиб туманли осмонни кўрсатди. — Баракда ҳам ўғирлашади. Биринчи кечадаёқ. «Сенинг ўзинг юборасан,» — дарҳол хаёлимдан ўтди.

— Майли, пулини бер.

— Кўрдингми, қандайман мен! Байко пулларни санашга тушди. — Сени алдамайман, бошқаларга ўхшаб. Юз сўм дедимми — мана, юз сўм. — Бойко ортиқча бериб юбормадимми деб хавотирланди.

Кир қоғоз пулларни тўрт, саккиз буклаб шимимнинг чўнтагига яширдим. Олхўри қоқини яшикдан бушлатга солдим — унинг чўнтаклари аллақачон тамаки халта учун юлиб олинганди. Ёғ оламан! Бир кило! Нон, суп, бўтқа билан ейман. Қанд ҳам оламан! Биронтасидан сумка — чилвирли тўрва оламан. Олифтанамо маҳбуснинг матоҳи-да. Ўғрибошилар тўрва осиб юришмайди.

Баракка қайтдим. Ҳамма нарларда ётар, фақт Ефремов қўлларини совуган печкага қўйиб юзини сўниб бораётган иссиққа тутиб ўтирарди;

— Нега ўт ёқмаяпсан?

Казарма навбатчиси ёнига келди.

— Ефремовнинг навбатчилиги! Бригадир айтди: ернинг тагидан бўлса ҳам топсин, лекин ўтин бўлсин. Барибир сенга ухлагани қўймайман. Бор ҳали кеч бўлмасдан.

Ефремов барак эшигига секин чиқди:

— Посилканг қани?

— Адашишибди...

Мен магазинга югурдим. Магазин мудир ШАПАРЕНКО ҳали савдо қилаётган экан. Магазинда ҳеч ким йўқ эди.

— Шапаренко, менга нон ва ёғ бер.

— Мени хароб қиласан-да.

— Ма, қанча керак бўлса ол.

— Менда қанча пул борлигини кўрдингми? — деди Шапаренко.

— Сендай қуруқвой қанчаям бероларди. Нон ва ёғ олгин-да, тез туёғингни шиқиллатиб қол.

Қанд сўраш эсимдан чиқибди. Бир кило ёғ, бир кило нон. Семён Шейнин олдига бораман. Шейнин Кировнинг, ҳали отилмаган пайти, собиқ референти бўлган, бир бригадада ишлаган эдик. Лекин тақдир ажратиб юборди. Шейнин баракда экан.

— Қани ейлик. Мана, ёғ, нон.

Шейнининг оч кўзлари ёниб кетди.

— Ҳозир қайноқ сув олиб келаман...

— Керак эмас қайноқ сув!

— Йўқ, мен ҳозир. Ва тез кўздан ғойиб бўлди.

Шу пайт кимдир бошимга оғир бир нарса билан туширди. Ўзимга келиб турганимда сумка йўқ эди. Ҳамма ўз жойида қимир этмай турар, дарғазаб кўзлар менга истехзо билан тикиларди. Заб томоша бўлди-да ўзи. Бундай ҳолларда икки нарсага хурсанд бўлишади: биринчидан, кимгадир ёмон, иккинчидан, менга бунинг дахли йўқ. Бу ҳасад эмас, йўқ.

Мен йиғламадим. Зўрға тирик қолдим. Мана, ўттиз йил ўтди, ним қоронғи баракни, ўртоқларимнинг ғазаб-ноқ юзларини, полдаги намтарашани, Шейниннинг оқиш қовоқларини ҳамон аниқ эслайман.

Яна дўконга бордим. Бошқа ёғ сўрамадим, қанд ҳам сўрамадим. Нон олиб баракка қайтдим. Қор эритиб, олхўри қайнатишга киришдим.

Барак уйқуда эди: ким инграган, ким хуррак отган, ким йўталган. Биз, уч киши, ҳар биримиз печкада керакли нарсамизни қайнатардик: Синцов тушлик пайти тежаб қолган нон ушоғини қайнатиб кейин иссиқ ёпишқоқ ҳолга келтириб қайноқ қор суви билан ичиш, ёмғир ва нон таъмини туйиш учун, Губарев бўлса котелокка музлаган карам баргларини солиб пиширарди, карам украин боршининг ҳидини берарди. Учовимиз ҳам бегона идишга кўз қирини ташлашдан ўзимизни тия олмадик. Кимдир барак эшигини тепиб очди. Совуқ буғ, кетидан икки ҳарбий кирди. Бири, ёшроғи, лагерь бошлиғи Коваленко, каттароғи кон бошлиғи Рябов эди. Рябов авиациячилар чакмонида — менинг

чакмонимда эди. Чакмон Рябовники эканини зўрға фаҳмладим.

Коваленко ўзи олиб келган чўкич — кайлони ўйна-тиб печкага ташланди. — Яна котелокми! Мен ҳозир сенга котелокни кўрсатиб қўяман! Ифлос ёвгон қай-натишни кўрсатаман! Нон, ушоқ ва карам баргли суп солинган котелокларни ағдариб ташлади ва чўкич билан ҳар бирининг тагини тешиб чиқди.

Рябов печка трубасида қўлини иситарди: — Котелок бор — демак куйди-пишди нарсаси бор — чуқур маъноли фикр билдирган бўлди кон бошлиғи — бу, биласизми, тўқлик, фаровонлик белгиси.

— Нималар пишираётганини билсанг эди, — деди Коваленко котелокларни тепа туриб.

Бошлиқлар чиқиб кетишгач, биз мажақ бўлган котелокларни ажратиб, ҳар биримиз ўзимизга тегишли озиқни: мен — мевани, Синцов — ивиб, бўккан нонни, Губарев бўлса карам барглари увоқларини теришга тушдик. Барини бирдан еб қўяқолдик, шундай қилсак ишончлироқ эди.

Мен бир неча мева ютибману ухлабман. Оёқларим исишидан олдин ухлашни аллақачон ўрганиб олгандим, бир пайтлар шундай қилолмасдим, лекин тажриба, тажрибада гап кўп... Бир чимдим уйқу ҳамма нарсани унуттиради.

Ҳаёт тушдай қайтди — тагин эшиклар очилди: полга, баракнинг охирига қадар етиб борган оқ буғлар, янгилigidан, кийилмаганидан анқиб турган ним пўстинлар, полга ағанаб тушган, лекин жонли, қимирлаётган, хуриллаётган нимадир. Ҳеч нарса тушунмай ўнбошиларнинг пўстинларига эгилганича қотган навбатчи:

— Сизнинг одамингизми? — Назоратчи полда ифлос латтага ўралган нарсани кўрсатди.

— Бу Ефремов, — деди навбатчи.

— Бировнинг ўтинини қандай ўғирлашни билиб қўйсин.

Ефремов кўп ҳафта, олиб кетишгунча, ёнимдаги нарда ётди ва ногиронлар шаҳарчасида ўлди. Унинг ичак-чавоғини олишди — конда бу ишнинг ҳадисини олганлар кўп эди. У шикоят қилмади, тинчгина инграб ётди.

ПАСТЕРНАКДАН ХАТ

Сархуш радист эшигимни очди.

— Сенга бошқармадан ксива бор, менинг хавирамга кир. Шундай деди-ю, қоронғида қор қўйнида ғойиб бўлди. Сафарда олиб келган қуён тўшларини печкадан четга суриб қўйдим. Ўшанда қуён мўл йил бўлганди. Қопқон қўйиб улгурсанг бас эди, илинаверарди. Ярим музлаган қуёш тўшлари барак томининг ярмигача ёйиб қўйилганди. Тўшни ишчиларга сотай десанг қаерга ҳам борардинг, энг яхши совға, ўнта қуён гўшти — унчалик қиммат эмас, хизматга қараб ҳиммат учун. Лекин олдин қуёнларни эритиш керак эди. Энди қуённи ўйлайдиган вақт эмасди.

Бошқармадан номимга ксива-телеграмма, радиogramма, телефонограмма — ўн беш йилда биринчиси эди. Ваҳимали, хавотирли. Худди қишлоқдагидай — ҳар қандай телеграмма фожеий, ўлим билан боғлиқ бўларди. Бўшатишга чақириб десам — бунга шошилаётгани йўқ, аллақачон озод бўлганман-ку. Радистнинг уйига йўл олдим. Уй эмас қўрғон, баланд деворли, шинакли. Уч қатор тўсиқ, учта қулф-калитли эшикдан кириб борилади. Эшикларни радистнинг хотини очди, улардан зўрға ўтиб, соҳибнинг масканига яқинлашдим. Сўнгги эшикдан ўтиб, қанотли паррандаларнинг қақақлашию балбўй ҳидларини босиб, сўнг қанот қоқаётган товуқлару басма-бас қичқираётган хўрозлар орасидан эгилиб, суқилиб яна бир бўсағага қадам қўйдим. Лекин у ерда ҳам радист йўқ эди. У ерда фақат ювиб таралган, тўйдирилган чўчқаларга дуч келдим, урғочиси каттароқ, ёнида учта боласи. Бу сўнгги тўсиқ экан.

Радист бодринг кўчатлари, бошқаларига кўк пиёз солинган яшиклар орасида ўтирарди. Радист ростдан миллионер бўлишга бел боғлаган кўринади. Колимада бу йўл билан ҳам бойиса бўлади. Пулнинг каттаси — катта маош, қутб паёғи, процент қўшилиши — бу бир йўл; махорка ва чой билан савдо — иккинчи йўл; товуқчилик, чўчқачилик фауна ва флоралари қисувидан стол четига чиқиб қолган радист бир тўп бир хил қоғозлар узатди — телеграммалар, қараб чиқдим, ле-

кин ҳеч нарса тушунмадим, ўзимга тегишлисини тополмадим, радист илтифот қилиб панжалари учи билан менинг телеграммамни олиб узатди.

«Хат, келинг», яъни «сизга хат бор, келиб олинг» — почта алоқаси сўзни тежаб ишлатарди, лекин адресат гап нимадалигини тушунарди, албатта.

Район бошлиғи олдига бориб телеграммани кўрсатдим:

— Неча километр?

— Беш юз.

— Нимаям дердик. Беш суткада бориб келарман.

Эртага ёқутлар ит қўшилган чаналарда Барагонгача элтиб қўйишади. У ерда буғи қўшилган чаналарда почтачилар олиб кетишлари мумкин, пулига қийналмасанг, албатта. Энг муҳими — марказий трассагача етиб олиш.

Бошлиқнинг олдидан чиқиб бу лаънати трасса тугул Барагонга ҳам етиб олмаслигимни тушундим, сабаби менда почта пўстин йўқ эди. Поча пўстинсиз Колималикман-да. Ўзим айбдорман. Бир йил бурун, лагердан бўшаганимда, омборчи Сергей Иванович Коробков менга деярли янги оқ поча пўстин совға қилганди. Касалхоналардан тезроқ чиқиш учун поча пўстинни ҳам, ёстиқни ҳам сотгандим — материкка кетишда ортиқча матоҳ бўлмасин дедим-да, тагин уларни ўғирлаб кетишлари ёки тортиб олишлари ҳам ҳеч гапмасди. Ўшанда шундай қилгандим. Кетиш насиб этмаганди — кадрлар бўлими Магадан ИИБ билан биргаликда чиқиш қоғози бермаганди ва пулим тугагач, яна Дальстройга хизматга киришга мажбур бўлгандим. Яна радист ва қақағлаган товуқларга қўшни бўлиб ишга тушдим. Колимада, беш кунга пўстинингни бериб тур деган одамни мазах қилишади. Посилкада бошқа поча пўстин олишдан ўзга чора қолмади.

Поча пўстин ҳам, сотувчи ҳам топила қолди. Фақат поча пўстин қора рангли, ёқаси қўй терисидан бежирим ишланган бўлиб, кўпроқ пахталикка ўхшарди — чўнтаклари йўқ эди, этаги ҳам йўқ эди. Фақат ёқаси, кенг энглари бор эди.

— Нима бало, этагини кесганмисан? — сўрадим лагерь назоратчиси Ивановдан. Иванов бўйдоқ ва тунд

йигит эди. Этакни крага учун кесиб олган экан, крага деб аталувчи енглар мода эди-да, поча пўстиндан бешта шундай крага чиқаркан, иккитасининг нархига поча пўстин олса бўларкан. Қолган-қутганини поча пўстин деб аташ маҳол эди, албатта.

— Сенга барибир эмасми. Мен поча пўстин сотаяпман. Беш юз сўмга. Сен уни олаяпсан. Саволинг эса ортиқча, этакларини кесдимми, йўқми.

Чиндан ҳам, савол ортиқча эди, шоша-пиша пулини тўладим-да, уйга келиб кийиб кўрдим ва йўл қарай бошладим.

Ит қўшилган чана, қора кўз ёқутнинг тик нигоҳи. Қотиб қолган панжаларим билан чанага ёпишдим, учгандай кетдим, бир жойда бурилиб қандайдир дарёчадан ўтдик, музлик, бутазор, юзни чимчиловчи шамоллар. Лекин менинг ҳамма ёғим ўралган, бекик. Ўн минутларда почта посёлкасига етиб келдик.

— Марья Антоновна, мени олиб кетишармикан?

— Олиб кетишади.

Бу ерда, ўтган йил ёзида беш ёшли ёқут бола йўқолиб қолганда мен ва Марья Антоновна уни қидириш ҳаракатига тушгандик. Ойиси ижозат бермади. Аёл трубка тортди, узоқ тортди, кейин қора кўзларини Марья Антоновна ва менга қадади:

— Қидириш керакмас. Ўзи келади. Адашиб кетмайди. Бу — унинг ери.

Мана, қўнғироғини жиринглатганча буғилар ҳам келиб қолди, чаналар, ҳайдовчи — катор қўлида таёқ.

Фақат бу таёқ хорей деб аталади, итларни урадигани — остол дейилади.

Марья Антоновнага ҳар бир ўткинчини узоқ-узоқларга — тайга чўққисига узатишдан ўта зерикарли иш йўқ.

— Хайр, Марья Антоновна.

Кечга бориб катта трассага, чироқлари қоронғиликни ёриб чопаётган машиналар шовқинига дуч келдик.

Ёқутлар билан ҳисоб-китоб қилиб, вокзал иссиқхонасига югурдим. Ўтин йўқлиги боис печкаси ёқилмаган экан, бари бир деворли, томли хона-ку. Машинада Марказга — Магаданга борадиганлар навбати бор

экан. Навбат катта эмас — бор-йўғи бир киши. Машина гуриллайди, кутаётган одам қоронғулик сари чопади. Машина гуриллайди — одам кетади. Энди совуққа чошиб чиқиш навбати менга.

Беш тонналик машина мени кўриб тарақлаб тўхтади. Кабинада бўш жой бор экан. Бундай аёзда тепада кетиб бўлмайди.

— Қаёққа?

— Сўл қирғоққа.

— Ололмайман. Магаданга кўмир элтаман. Сўл қирғоққача боришнинг ҳожати йўқ.

— Магадангача тўлайман.

— Бу бошқа гап. Ўтир. Таксасини биларсан?

— Ҳа. Километри бир сўм.

— Олдиндан чўзиб қўй.

Пулимни олиб тўладим.

Машина оқиш қоронғилик қаърига сингиб, тезлигини камайтирди. Олдинга юриб бўлмайди — туман.

— Ухлаймиз-а? Еврашкада.

Еврашка, биласизми, нима? Бу — юмронқозиқ. Юмронқозиқ бекати дейилади. Мотор ишлаб турган кабинада тонг тотгунча мизғидик. Тонгда қишнинг оқиш зулмати кечқурунгидай даҳшатли туюлмади.

— Энди чифир қайнатамиз-у, жўнаймиз.

Ҳайдовчи консерва кружкасига бир пачка чой солиб қайнатди, қорда совутиб ичди. Яна қайнатиб ичдида кружкасини яширди.

— Кетдик! Сен қаерликсан?

Мен айтдим.

— Сизларда бўлганман. Ҳатто районингизда шофёр бўлиб ишлаганман. Лагерингизда Иванов деган назоратчи бор, аблаҳ одам. Менинг пўстинимни еб кетди. Етиб олгунча бериб тур деди, ўтган йил қаттиқ совуқ бўлганди-да, шу-шу думини тугиб кетди. Изини тополмайман. Бермади, хуллас. Одамлар орқали айттирдим. Олган эмасман, вассалом дермиш занғар. Бориб тортиб олиш ниятидаман. Қора, бой одам. Унга пўстин нимага керак? Балки кесиб крага тиктириб сотар. У ҳозир мода. Ўзим ҳам крага тикишим мумкин эди, энди на крага бор, на пўстин, на Иванов.

Поча пўстиним ёқасини кўтариб, қарадим.

— Мана шу сеникидай қора эди. Аблах, қанжиқ.

Хўш, ухлаб бўлдик, энди газни босайлик. Машина учиб кетди, қайрилишларда гуриллар, ҳайқирарди, чифир ичгач, ҳайдовчи тетиклашган эди.

Километрлар, кўприклар, конлар орқада қолди. Тонг ёришиб қолганди. Машиналар бир-бирини қувиб келаётганига йўл бериб, еларди. Бирдан нимадир қаттиқ тарақлаб, даранглаб кетди, машина ўйноқлаб йўл четига бориб қолди.

— Жин урсин, — аламдан ўйноқлади шофёр. — Кўмир расво бўлди. Бари расво бўлди. Беш тонна кўмир — алвидо.

Ўзига эса жин ҳам урмади, бир жойи ҳам тирналмади, нима бўлганини дафъатан тушунолмапман.

Машинамизни олдинда келаётган чехославак «Татра»си уриб кетган экан. Унинг темир бортига ҳеч нарса бўлмапти. Ҳайдовчилар тормоз бериб, чиқишди.

— Тез ҳисобини қил, — қичқирди «Татра» ҳайдовчиси. — Зарар қанча бўлади, кўмир, борт қанчага тушади? Биз тўлаймиз. Фақат актсиз, тушундингми?

— Яхши, — деди шофёрим, — бу... шунча бўлади.

— Маъкул.

— Мен нима қиламан?

— Сени бирор йўл-йўлакай машинага ўтқазиб юбораман. Бу ердан қирқ километр, элтиб қўйишади. Аҳволимни тушун, бир соатлик йўл. — Мен рози бўлдим, қандайдир машина кузовига ўтирдим-да, назоратчи Иванов оғайнисига қўл силкиб хайрлашдим.

Совуқ қотиб улгурганимча бўлмай, машина тормоз берди. Кўприкка — сўл қирғоққа етибмиз. Тушдим.

Бир пайтлар ўзим ишлаган касалхонага кирдим. Лагерь касалхонасида бегоналар исиши таъқиқланган, бир минутга бўлса ҳам туриш учун кирдим. Эркинликда юрган таниш фельдшерлардан тунашга ижозат сўрадим.

Эратаси куни керакли квартира эшигини тақиллатиб, кирдим. Қўлимга менга яхши таниш бўлган, аниқ, тушунарли ёзилган тезкор, учқур хатни тутқазди. Бу — Пастернакнинг хати эди.

Варлам Шаламов (1907—1982) маҳорати юксак, толеи паст, тақдири аянчли рус ёзувчиларидан бири. У ёшлигидан адабиётга меҳр қўяди, ҳам шеър, ҳам прозада қобилиятини синаб кўра бошлайди. Москва давлат университети талабалиги чоғида Лениннинг сиёсий васиятини — партия XII съездида ёзган машҳур хатини тарқатишда айбланиб, уч йил лагерда ўтиради. 1937 йили яна қамалади ва Колимага жўнатилади. КПСС XX съезидан кейин тўла оқланади.

Колима ҳикояларини эллигинчи йиллар бошларида, сургундалигида ёза бошлаган. Ҳикоялари, ватанида эълон қилиш имкони бўлмагани боис, хорижда бошилган. Шеърлари эса совет журналларида чиқиб турган, бешта тўплами чоп этилган. Шеърларини Борис Пастернак юқори баҳолаган, сургунга хатлар йўллаб, далда бериб турган, кейин улар учрашиб, дўстлашиб кетишган. Шеъриятга меҳр, шеърнинг сеҳри, қудрати, Шаламовнинг эътирофича, уни жисмоний ва руҳий азобларга, таҳқиру ҳўрликларига чидашга, келажакка умид билан қарашга, инсонийлик қиёфасини сақлаб қолишга имкон берган.

Варлам Шаламов прозаси кишини ларзага солади. Йигирма йил умрини турма, лагер, сургунларда ўтказган ёзувчи бу жойлардаги чидаб бўлмас даражада оғир шароит, тинкани қуритувчи меҳнат, очлик, ташналик, ҳўрланиш, таҳқирланиш, зулм, адоват, сотқинлик, ўғрилиқ, уруш-жанжаллар, қотиллик ва бошқа турфа азоб-уқубатларни шафқатсиз ҳақиқат билан тасвирлайди. Аксарият ҳикоялар, мен тилидан ёзилганлари ҳам муаллиф кўрган, кечирган, эшитган воқеалар акси эканлиги, бадиий тўқимага айтарли эҳтиёж сезилмаганлиги кўриниб туради.

«Лагер ҳаётининг ҳар дақиқаси — заҳарланган дақиқа»; «у ерда шундай воқеа-ҳодисалар кўпки, киши уларни билмагани, кўрмагани, кўргандан ўлгани маъқул», «Маҳбус у ерда меҳнатдан нафратланишни ўрганади — бошқа нарсага ўргана олмайди»; «ахлоқий сифатлар бир чеккага суриб қўйилади». Ўз номидан айтилган бундай кескин мулоҳазалар Шаламов насрида, кам бўлса-да, учрайди.

Айни чоғда ёзувчи боши тошдан қаттиқ, бардошли, матонатли, имонли, эътиқодли, ҳаётга, келажакка умид билан қарайдиган, ҳаётга, келажакка ишонган метин иродали одамлар жаҳаннам азобига чидаб, кўзлари тўрт бўлиб кутган оиласи, жигарлари ёнига қайтиб боришганини меҳр билан тасвирлайди. Иродаси мустаҳкам Варлам Шаламовга ҳам оқланиш, қайтиб келиш насиб этади. Лекин йиллар давомида татилган азобуқубатлар беиз кетмайди, адиб умрининг сўнгги йилларида қар ва кўр бўлиб қолади, қариялар уйида яшаб, ёлғизликда, хор-зорликда ўлиб кетади.

1964 йилда А. И. Солженицин В. Шаламовга йўллаган мактубида унинг «Колима дафтари», «Колима ҳикоялари» босилишига қаттиқ ишонажани ёзган эди.

«Колима ҳикоялари» нашр этилади, лекин муаллифга уларни кўриш насиб этмади.

Мунаққидлар Шаламовнинг «Колима ҳикоялари» аёвсиз ҳақиқати, кучи, маҳорати жиҳатидан Достоевскийнинг «Ўлик уйдан мактублари», Солженициннинг «Иван Денисовичнинг бир куни», «ГУЛАГ архипелаги»дан қолишмаслигини эътироф этишади.

Шаламов ўз прозасида СССР деб аталмиш, жаҳонда энг адолатли тузум дея бетиним мақталган, сирти ялтироқ империянинг ниқобини сидириб, авра-астарини кўрсатиб ташлайди. Ўқувчи ҳукмига ҳавола этилган ҳикоялар ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

ЎЗИМ ҲАҚИМДА

Мен, 1938 йил 10 февралда Самарқанд вилояти Пайариқ райони Жўрабой қишлоғида туғилганман.

Отам, Ҳайдаров Умирқул, Фаллаоролнинг Ўгат қишлоғида таваллуд топган, тақдир тақозоси бўлса керак, Пайариққа келиб ишлаб қолган ва шу ерда ойимга уйланган, уч фарзанд (бир қиз, икки ўғил) кўришган. Отам тенгқурларидан эшитганмиз хотираларга қараганда, сельпога раис бўлган, тўғри, ҳалол, хушмуомала инсон сифатида обрў-эътибор топган. Уруш бошлангач, коммунистлар қаторида, биринчилардан бўлиб, фронтга жўнаган. Мурғак тасаввурим икки нарсани эс-эс хотирлайди: оёқда «той-той» туриб, битта-иккита қадам ташлаганимни кўриб, отам қувониб кетган, йиқилаёзганимда ушлаб бағрига босган эди. Отам, барча даштликлар сингари, отга ишқибоз бўлгани боис, ўзлари хоҳлабми ёки шунга тўғри келганми, отлиқ кавалерия полкига ёзилган. Булунғур районининг Оқтепа деган қишлоғида уч ойча машқ қилишиб, кейин фронтга жўнашган. Раҳматли Дархон тоғамиз аравасида ойим, опам, укамлар билан Оқтепага борганимиз элас-элас хотирамда: бир хил кийинган аскарлар, саф бўлиб отда машқ қилган, қиличларини бир пайтда қинидан чиқариб, ҳавода ўйнатиб, яна қинига солиб қўйган, хуллас, антиқа томошани кўриб оғзим очилиб қолган эди. Кейин отлиқлардан бири ажралиб чиқиб, бизнинг истиқболимизга келди...

«Хотира китоби»нинг Самарқанд вилоятига бағишланган 3-жилдида «Ҳайдаров Умирқул, 1909 йил, Жўрабой қишлоғи, бедарак йўқолган», деган сўз — йилт этган умид учқунини беради: тирик бўлса бирон жойда ризқини териб юргандир, Ватанга қайтиш йўлини қидиргандир. Минг афсуски, дадамиз ҳалок бўлган эканлар. Буни бизга (мен билан укам Тўлқинга) кўп йиллар бурун қуролдош дўсти раҳматли Санақул ота (республика Вазирлар Маҳкамаси раиси ўринбосари Қувондиқ Санақулов у кишининг фарзанди бўлади) таъсирланиб, кўзига ёш олиб айтиб берган эдилар:

«Отлиқ аскарлар турган жойга қутилмаганда душман самолётлари бомба ташлайди, дарҳол жойни ўзгартиришга, ўрмон ичига киришга буйруқ берилди, ҳамма-мизнинг отларимиз бир ариқдан ирғиб-ирғиб ўтди-ю, у кишининг оти ўтмай тисланиб қолди, шу орада ёнига яна бир бомба келиб тушди, кейин билсак снаряд бўлаги тегиб у киши ҳалок бўлган экан, душман самолётлари қайтиб кетгач, уларни кўмдик, дуои фотиҳа қилдик. Биз билан жангда бўлиб қайтиб келганларнинг кўпи ўтиб кетди. Қаранг, дўстимнинг ўғиллари, катта йигит бўлибсизлар, от изини той босади дегани шуда, бизни сўроқлаб келибсизлар, раҳмат, у кишининг жойлари жаннатда бўлсин...»

*Уруш! Номинг ўчсин жаҳонда
Ҳамон битмас сен берган алам.
Сен туфайли кўп хонадонда
Ота деган буюк шодлик кам!*

Онам, Ҳайдарова Ойсулув, отамдан қора хат олиб, уч бола билан чирқираганча қолади. Йўқ, чирқираганча қолиб кетмайди, ўзини тезда тутиб олади, дарди, аламини, ҳиссиётини ичига солади, меҳнатга — бир умрлик, доимий, овутувчи, яшнатувчи меҳнатга берилади, теримчи, звено бошлиғи бўлиб ишлайди. Пахтадан катта ҳосиллар олади, медаль, орденларга сазовор бўлади, район кенгаши депутатлигига сайланади, болаларини тишида тишлаб катта қилади, жангчи ёрига бир умр вафодор, содиқ қолади, ўзига гард юқтирмай, маломатга қолдирмай, етмиш етти ёшида боқий дунёга рихлат қилди. Профессор Файбуллоҳ ас-Салом билан ёзган «Толибнома» китобимизда у киши камина ҳақида ёзганларида шундай сўзлар бор: «Худораҳмати муштипар волидасини кўрганман. Оҳ, ўзбегимнинг онаси-я. Таърифига тараф йўқ. Онаизори Ойсулув опа 16 ёшида турмуш қуриб, 21 ёшида бева қолган. Отинг ўчгур қирғинбарот урушда эри нобуд бўлибди ҳамки, ёстиқдошини бу ёқда кутаверди, кутаверди... То бу бевафо дунёдан кўз юмганича. Ваҳ! 21 ёшда бизнинг шошқалоқ кўзлар эндигина кўзлари биёв-биёв бўла бошлайди. Ёш келинчак Ойсулув икки ўғил, бир қиз билан боши очик қолиб кетади... Жўжиқларини кип-

ригида катта қилади. Фарзандлар ҳам икки матонатли инсон — Отаси ва Онасига чексиз муҳаббат туйғуларини ўз мурғак қалбларига индиришади. Нима десам экан? Бизим ардоқли, мунису мушфиқ, мутаффақкир шоир, мавлоно ҳожи Абдуллои Ориф ўзининг гўзал «Аёл» шеърини Саидийнинг онаси ҳақида ёзган бўлсалар керак. Шундай эмас, албатта, лекин — шундай! Шундай эмасми, шоири замоним?»

Ойимиз ҳақида ўн минутлик телекўрсатув бўлган эди. Таниқли журналист Қодиржон Собиров, телевиденида ишлаган кезларида «Ойингиз билан суҳбатлашганмиз, жаннати аёл, келинг у киши ҳақида бир кўрсатув қилайлик, мен тайёрлай», — дея таклиф қилган ва амалга оширган эди (ёзиб олиб қўйганмиз, ҳар замон кўриб турамиз). Шу кўрсатувда журналист келинимиз, шоиртабиат Зулфия «Аёл» шеърини ниҳоятда ифодали, таъсирли ўқиб берган ва кўрсатувга алоҳида файз бағишлаган, ойим кўриб, кўзига ёш олиб, кўп алқаган эди.

ТошДУ журналистика факультетига деканлик кезларимда шогирдлардан бири интервью олган эди, «Яхшилик қилгимиз келади» сарлавҳали суҳбатда ойимиз, неваралар билан суратимиз берилган ва улар ҳақида юрагимнинг тўридаги гаплардан бир қисмини айтган эдим. Яхшиям ойимиз кўзи тириклиги вақтида шу нарсаларни қилган, қўнглини шод этган эканмиз.

Айрим китобларда ўқиганмиз, радиоода эшитганмиз, кинофильм, телекўрсатувларда кўрганмиз: фарзандлари, неваралари ойисидан отасига, отасидан ойисига муҳаббати, қандай танишганлари, турмуш қуришганлари ҳақида сўзлаб беришни сўрашади ва отоналар мароқ билан ҳикоя қилишади. Бўлса бордир, лекин бизнинг Пайариқ одамларига қандайдир тортинчоқлик, камсуқумлик, дард армон, эҳтиросларини дилининг тўрида сақлаш, ардоқлаш хос бўлса керак деб ўйлайман. Бир умр меҳнат қиладиган асл деҳқон меҳнат сўзини деярли ишлатмайди-ку. Отамизга муҳаббати, садоқати ҳақида биз сўрамабмиз, ойимиз айтмаптилар, баъзан ҳатто армон ҳам қилиб қўямиз. Лекин ойим муҳаббат, вафо, садоқат байроғини баланд кўтариб, гард-ғубор қўндирмай, бу ҳақда писан-

да қилмай, бир сўз ҳам демай ўтиб кетдилар. Жойлари жаннатда бўлсин!

«Жаннат оналарнинг оёғи остидадир», «Энг аввал онангни де, онангни де, онангни де». Кўп айтилган, пурҳикмат гаплар! Онаизорга бир умр хизмат қилган, пойига зар тўккан одам ҳам, барибир, унинг олдидаги улкан қарзини узолмайди. «Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада». Катта ҳикмат, айти чоғда аччиқ ҳақиқат яширинган ушбу гапда. Беш йил Самарқандда ўқидим, таътил ойлари, байрам кунларини демасак, асосий вақтим шаҳарда ўтди. Олтмишинчи йилдан буёғи Тошкентдаман. Иш, ўқиш, тирикчилик ташвиши дегандай, бир йилда уч-тўрт, гоҳ кўпроқ, гоҳ камроқ борардик қишлоққа. Ойимлар имкон топди дегунча Тошкентга келиб кетарди. Ҳар сафар майиз, қурут, невараларига ўйинчоқ, кийим-кечак олиб келар ё шу ерда харид қилардилар. Қизиқ, келганча шошилса, кетганча ошиқарди. Бир умр кенг жойда яшаган ойим, назаримда, шаҳарда, домда димиқиб кетардилар. Мен, ҳазиллашиб, ойи, мен ўн олти ёшимда бағрингиздан чиқиб кетганман, бегона болангиздай бўлиб қолгандирман, десам, «узоқда бўлганларинг учунми, сизларни кўпроқ ўйлайман, соғинаман», — дерди. Отамиздан қолган тўққиз-ўн сотих томорқамиз бор. Қачон борсак, ойим ё тоқларнинг тагини юмшатибми, ўт-ўланларни юлибми, ишқилиб бирор юмуш билан банд бўлардилар. Узумларингдан шунча майиз чиқди, дея тамбалаб қўйилган халталарни кўрсатиб, «шунчасини сотдим, фалон пул бўлди, фалон одамга шунча пул бериб тоқларни кесдириб, кўмдириб қўйдим» дея ҳисобот берардилар. Онаизор-эй, ўзимиз билан бўлиб сизга кўп қараша олмаяпмиз дея хижолат бўлсак, қайтанга бизга илинардилар. Кейинги бир йил касалга чалиниб, тез-тез йўқлайдаган бўлиб қолдилар. Тошкентга олиб келиб даволатдик, касалхонада зерикиб қолди, кетгилари келаверди. Вафотидан икки кун олдин мени, айниқса, кўп сўроқлабди. Тонг саҳарда машинада йўлга чиқдик. Ўғлимиз Воҳиджонни «тез ҳайда» деб шошилтираман, юрагим ҳаприқиб борапти. Тақдирни қаранг, биз шундай кириб боришимиз билан болалар, «ана Сайди акамлар келишди», дейи-

ши билан узилибди. Менга илиниб турган эканлар. «Ойижон, мен келдим, рози бўлинг», — дедим ҳиқиллаб. Лаблари билинар-билинемас қимирлагандай бўлди. «Келдингизми, — деди йиғлаб Марувса опам, — сизларни тинимсиз сўради. Сенга айтадиган жуда зарур гапи бор эди чоғи». Афсус, бир-икки дақиқа кечикдим, юрагимда бир умр армон бўлиб қолди.

Ҳамманинг онаси ўзига азиз. Лекин онамиз... Сўз орқали оила боқиб, умргузаронлик қилиб, тирикчилик ўтқазиб юрган бир ижодкор онаизоримнинг таърифига сўз тополмайман. Бир заҳматкаш, мунис, меҳрибон, садоқатли, бардошли аёл бўлса онамизча бўлганда. Илоҳо, жойлари жаннатда бўлсин.

Биринчи синфга боришим уруш тугаган, қирқ бешинчи йилнинг кузига тўғри келди. Эсимда, биринчи, иккинчи синфлар бир хонада ўқишарди. Муаллимимиз қора доскани бўр билан тик иккига бўлиб, чап томондагиси биринчи, ўнг томони иккинчи синфлар учун, дерди. Ўқишга қизиқишим яхши экан шекилли, баъзан иккинчи синфга берилган саволларга ҳам қўл кўтариб жавоб берардим. Иккинчи синфгача уйимиз ёнидаги мактабда, учинчи синфда икки чақирим нарида — Ўймовут қишлоғида ўқидим, тўртинчи синфдан бошлаб Чолмўйин қишлоғида ўқидим, ораликда бир йил Қирқовул қишлоғидаги мактабга ҳам қатнаганман. Саккизинчи, тўққизинчи, ўнинчи синфларни Челақ қишлоғида, номи кетган 25-сон ўрта мактабда ўқиб битирдим. Кумуш медаль насиб этди, имтиҳонсиз, суҳбат орқали, СамДУнинг филология факультетига ўқишга кирдим. Мактабда бирор марта ҳам дарсга бормай қолмаганман, ҳар куни латтадан тикилган папкамга (агар папка дейиш жоиз бўлса) ойим битта нон солиб кўярди. Боришда ё қайтишда ердим. Мазаси, таъми ҳали лабимда тургандай.

Ойим отасизлигимизни билдирмай ўстирди. Оқибатли жигарлар, қариндошлар бор бўлсин. Тоға етти отанинг ўрнини босади деганлари рост. Тоғам — Болиев Ортиқбой, урушдан ногирон бўлиб қайтгач, дарҳол ишга тушиб кетдилар. Қирқ йилдан ортиқ бир жойда, район матлубот жамиятида хизматда бўлдилар, яхши ишладилар, обрў-эътибор топдилар. Қўли очиқ, сахо-

ватпеша инсон эдилар, бизга кўп қарашдилар, бирор марта ҳам яхшилигини миннат қилмадилар. Оллоҳ раҳматига олсин. Мени, оиламизни муттасил моддий, маънавий қўллаб-қувватлагани бир умр юрагимда. Фарзандларининг ўқишига қўлимиздан келганча қарашдик: қизлари Сапура — шифокор, Маъсуда, Жамила ўқитувчи, ўғиллари Азамат — ҳуқуқшунос, Эркин — (жойи жаннатда бўлсин) файласуф, Аслиддин журналист бўлиб етишди, бошқа фарзандлари — Ойниса савдо ходими, Собиржон — ҳуқуқ посбони. Бари ўзига тинч. Холамизнинг ўғли Исоқ Ҳамидов, поччамиз Муҳаммад Мамараҳимов, урушда бўлиб қайтган қариндошларимиз — Алибой Ҳалилов, Мамадилла Тоғаев (жойлари жаннатда бўлсин) бизга кўп меҳрибончиликлар қилишган, моддий, маънавий кўмагини аяшмаган. Улар кўнгли кенг, қўли очиқ, юрт кезган, савияли, саховатли, ҳамиятли инсон эдилар.

СамДУнинг филология факультетини битириши билан раҳбарлик лавозимларида ишлаб кўзи пишган, феъли, дунёқараш кенг, оқибатли, ориятли, мулоҳазали, самимий, беғубор инсон Хайрулла Сайдиев, йирик ташкилотчи, ишбилармон, тadbиркор раис Неъмат Азимов юрагимнинг тўридан жой олган инсонлар эди. Улар бугунги куннинг, Мустақиллик даврининг кишилари эди. Афсус, бевақт вафот этиб кетишди. Улар ҳақида вақтида мақола, очерклар битганман. Хайрулла ака вафотидан кейин у киши ҳақида «Пешонамизга яна шундай раҳбар битармикан?» деган мақола-ёднома битганман, «Халқ сўзи»ида сал кам бир бет бўлиб чиққан эди. Кейин «Пайариқ овози»нинг уч сониди кўчириб босилди. Дард, армон, эҳтирос, кўзимда ёш билан ёзган мақолаларимдан. Мактабдаги устозим Сулаймон Қаршиевдан олган сабоқларим, савдо ходими, адабиёт шайдоси Тошпўлат Шарипов, журналист Ҳасан Худойбердиев, ака-ука Азимжон, Олимжон Фаффовлар ва бошқа марҳум инсонлар билан дилкаш суҳбатларим доимо ёдимда.

Онам, қариндошлар отасизлигимни билдирмай ўстиришган бўлса-да, қандайдир синиқ, тортинчоқ, бўлиб ўсдим ва бу ҳолат яхшими, ёмонми, бир умр мени тарк этгани йўқ. Бу нарса тийнатишга, феъл-

атворим, руҳиятимга жиддий таъсир этди. Масалан, ҳаётимда кўп одамлардан яхшилик кўрдим, яхши сўзлар, насиҳатлар эшитдим. Ўзим ҳам ҳаётда одамларга қўшилишга, бунинг имкони бўлмаса яхшилик қилишга, яхши маслаҳатим, буғдой сўзимни дариф тутмасликка ҳаракат қилдим. Мақола, тақриз, очерк, китобларим — бунга шоҳид, ҳаммасида эзгуликни улуглашга, яхши одамларни, нурли воқеаларни кўрсатишга (кўп ҳолларда ошириброқ мақташга), ташвиқ-тарғиб қилишга интиланман (қай даражада бунга эришганман — бу бошқа масала). Бирор ҳодисадан, асардан қаттиқ ранжиб, ёмонлик соғинган одамдан дарғазаб бўлиб, қаҳрланиб ёзган нарсам йўқ деярли, бу менинг табиатимга тўғри келмайди. Аммо буюртма билан мақтаб ёзмадим, ялтоқлик қилмадим, жиним суймайдиган одам ҳақида қўлим, қаламим юрмади. Кўнглим чопган, юракдан ҳурмат қилган одам, яхши, самимий асар ҳақида яйраб, ёйилиб, юрагимдан чиқариб, ёзишга интилдим.

Дорилфунун мураббийси, декан муовини, декан сифатида талабалар билан яқин, дилдош бўлишга ҳаракат қилдим, улардан ўзимни баланд тутмадим, ўртага девор қўймадим, ўзимга тенг тутиб муомала қилдим. Тўйга таклиф қилса, домлаларни олиб тўйларига бордик. Сидқидилдан бир пиёла чойга (айниқса диплом ҳимоясидан кейин) таклиф этишса, рад этмадик. Шу боисмикан, талабалар тортинмай, қимтинмай ҳузуримизга келадиган, кўнглидагини, дард-армонларини тортинмай айтадиган, маслаҳат, кўмак сўрайдиган бўлишди. Неча йил талабалар пахтага чиққан бўлса бирга чиқдим, гулхан ёруғида шеърхонлик қилдик, мўъжаз стадион қилиб футболлар ўйнадик. Талабалар бир ой пахтага чиққанда бир-бирини, домлаларни ўн бир ойдан кўра яхшироқ билишарди. Ҳолбуки айрим ўқитувчилар худди шу пайтда касаллик варақасини олишарди, сафарларга бориш пайида бўлишарди, талабаларни яхшироқ билиш, деҳқонлар турмуши, ташвишларини дуруст ўрганиш имкониятидан ўзларини маҳрум этишарди. Булар ҳам бир хотира бўлиб қолди.

Ўқишга киришда, талабалик йилларида ёшларга қўлимдан келганча ёрдам беришга, яхшилик қилишга

интилган, тийнати, руҳиятини ўрганган, айрим инжиқликларини, ҳатто бебошликларини кўтарган, ҳазм қилган ўқитувчи, раҳбар ҳурмат, эътибор қозонади.

Етмиш ёшли «ҳаваскор» кексанинг гапини мақта-нишга йўйманг: Ҳаётимда ҳеч кимга ёмонлик соғинмадим, ёмонлик қилмадим — буни баралла айтишим мумкин. Ҳатто ёмонлик соғинганлар, оқибатсизлик, кўрнамаклик қилганларга ҳам ёмонлик қайтармадим, панд бермадим — худога солдим, қитмир, нияти бузуқ одамларни Оллоҳнинг ўзи жазолашига қаттиқ имон келтирдим.

Бир воқеани энди айтмасам бўлмас. Тўқсон тўртинчи йил февралида, журналистика факультетида иккинчи курснинг бир гуруҳ талабалари билан ижодкорларнинг учрашуви бўлган. Бундай учрашувлар анъана тусига кириб қолган — тез-тез бўлиб туради, улар ҳар икки томонга кўп нарса беради. Учрашувга таниқли ёзувчилар билан бирга йирик газеталардан бирининг ўша пайтдаги бош муҳаррири ҳам келган экан. Талабалар ҳаёти, руҳиятидан узоқ муҳаррир ўз нутқида журналист талабалар газета ишини билмасликда, иқтидорсизликда, саводсизликда айблайди, нописандларча гапирди. Шунда талабалардан бири ўрнидан туриб, у раҳбар бўлган газетанинг зерикарли, қуруқлигини, кўп одам ўқимаслигини айтиб солади, унинг шериги, нега газетангизда фалон одамни нуқул танқид қиласизлар, мабодо у катта раҳбар бўлиб кетгудай бўлса, фақат мақташга ўтасизларми, дейди ва бир-икки мисол келтиради. Бош муҳаррир бундай «қарши ҳужум»ни, «қалтис савол»ни кутмаган шекилли, довдираб қолади, ётиғи билан, осойишта жавоб бериш ўрнига, саволдан сиёсий айб қидиришга, талабани синдиришга, ўшқир-ишга ўтади, кучлилигини эмас, ожизлигини кўрсатади. Шу факультетни битириб кетган, вақтида ўзи ҳам «жангари талаба»лардан бўлган, кўп яхшиликлар кўрган таниқли шоира, арбоб вазиятни юмшатиш ўрнига, кет-росин сепеди.

Декан муовини доцент Б.Дўстқораев (мен меҳнат таъгилида эдим) учрашувга яхши яқун ясайди: талаба бўлгач — савол беришини, бу унинг вазифаси, бурчи эканлигини тушунтиради, айни чоғда «шаккок» тала-

баларнинг бетгачопарлигини, меҳмоннинг иззатини қилмаганини айтади, танбеҳ беради. Шоира, депутат ректорга учраб, талабалар ўртасида тарбиявий ишлар кучайтирилса, баъзи ёшларга насиҳат қилинса, танбеҳ берилса, ўзимиз ҳам шу ерда ўқиганмиз, талабалик нималигини биламиз, маъносида гапириб қўйса вас-салом эди. Йўқ, бу гап, қалтис саволлар юқорига етса ҳолимиз не кечади деган таҳлика ўз ишини қилади, айрим масъул раҳбарларга кўпиртириб ахборот берилади. Эртасига ТошДУ ректори академик Т. Жўраевни чақиртириб қистовга олишади, уч талабани бетўхтов ўқишдан чиқарасиз, факультет деканини бўшатиш ҳақидаги буйруқни кечгача етказасиз, дейишади. Ректоратга тез етиб келинг, — дея қўнғироқ қилди ўша пайтда проректор бўлиб ишлаётган профессор Бегали Қосимов. Т. Жўраев Б. Қосимовни, мени, Б. Дўстқораевни ҳузурига чорлаб бўлган гапни тушунтирди, «Зудлик билан буйруқ олиб боришим керак экан, лекин мен сизларда катта айб кўрмаётибман, шунинг учун жазо беришга қийналаётибман», — деди.

«Тўхтамурад Жўраевич, — дедим мен, — меҳнат таътилида бўлсам ҳам, декан сифатида таълим, тарбия ишларига масъулман, жавобгарман, шу ишни ишониб топширганингизда ҳам жамоа олдида айтганман. Ишқилиб университетимизга, сизга гап тегмаса бўлди, майли. Мени жазолайверинг.»

«Нега энди таътилдаги деканни жазолаш керак, — эътироз билдирди Б. Дўстқораев — мени кафедра мудиригизга, декан муовинлигизга муносиб кўрган, ишонч билдирган Сайди Умиров бўлади. У кишидан миннатдорман, бурчдорман, анча вақтдан бери муовинликдан озод қилинг, икки ишни удалаш қийин бўляпти, деб юрардим, декан таътилга чиққанда вазифасини вақтинча мен бажариб тургандим, илтимос, мени жазоланг».

Ривоятдаги икки содиқ дўстнинг аввал мени қатл қилинг, кўрмай кетай, дегандек гап бўлди. Сидқидил илтижоларимиз ректорга қаттиқ таъсир этди, шекилли, хато қилибмиз, бир марта кечиринг қабилида тавба-тазаррумизни, ялиниб-ёлворишимизни, ё айбни бир-биримизга ағдаришимизни кутганмиди, ким би-

лади. Ахири, Б.Дўстқораев декан вазифасидан озод этиладиган, мен огоҳлантириш оладиган бўлдик, уч талаба аллақачон ўқишдан четлатилган экан.

Бу тезкор ўзгаришларни жуда хотиржам қабул қилдик. Эртаси куни «уч қаҳрамон»ни кабинетга таклиф қилдим, рангларида қон йўқ, қайта-қайта узр сўрашган: «Бўлар иш бўлди, — дедим, — ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир. Бу — ҳаммамизга сабоқ бўлсин. Бу ёғи энди ўзларингни қандай тутишларингга боғлиқ. Бу гаплар совуши билан, ўлмасам, сизларни тиклашга ҳаракат қиламан. Фақат бир шартим бор: «Инсон ҳуқуқлари поймол қилиняпти деб ваҳима кўтариш, хорижий радиоларга интервью бериш керак», — қабиладаги «доно» маслаҳатларга кулоқ осмайсизлар. Бундай гап ўргатувчи «донишманд»лар одатда бошингга иш тушганда бир четга чиқиб олишади ё жуфтакни ростлаб қолишади, кўрганмиз».

Орадан йигирма кунлар ўтгач, журналистика факультетини филология факультетига қўшиб юборишди, профессор. Б. Қосимовни декан қилиб тайинлашди (маълум маънода унга ҳам жазо), мен декан муовини, журналистика учун масъул бўлиб қолдим (Журфакка берилган жазо юмшоқ бўлди, бу кам деган маънода кўнғироқ бўлган экан). Б.Қосимов — улуг олим, моҳир педагог, яқин қадрдоним, тўғри, принципиал инсон билан тўққиз ой баҳамжиҳат ишладик, бўлим ишини каминага ишониб қўйди (Ўша маълум — машҳур гуруҳга янги ўқитувчи кирибди; талабалар бири-биридан ҳадиксирабми, мўмин-қобил бўлиб қолибми, домланинг гапини чурқ этмай тинглаб, ёзиб боришармиш. Маъруза охирида домла «қани кимда савол бор?» деса ҳеч ким чурқ этмасмиш. «Нега ҳеч кимда савол туғилмадимми?» деса, бир талаба ўрнидан секин туриб, «саволимиз борликка бору лекин бермаймиз, биз савол бериб бўлганмиз», — дебди).

Орадан беш ярим ой ўтиши билан, чиндан ҳам, ўқишдан четлатилган уч йигитни талабаликка тиклаш масаласини қўйдик. Ректорат, ректор таклифимизни қўллаб-қувватлади. «Ярим йил ичида ўн йилга улғайдик, — деди нуроталик йигит — на катта шаҳарга, на кенг қишлоққа сиғмай қолдим, қадрдон тахририятим-

га борсам, бирор нарсамни босиш у ёқда турсин, дуруст гаплашишмади ҳам».

«Миннатдормиз, домла, — деди қашқадарёлик талабанинг отаси. — Ўғлим менга билдирмаган экан. Бир-икки ойдан кейин ташқаридан дафъатан эшитиб қолдик. Ҳамқишлоқлардан, ҳатто қариндошлардан баъзилари тагдор қилиб, «ўғлингиз тез-тез келадиغان бўлиб қолди, ўқишлари тинчмикан» дейишди ҳам ўзларини билмаганга солиб. Аҳволни билгач, инфаркт бўлишимга сал қолди. Сизларга раҳмат, оталик қилдингизлар».

Ҳар уч йигит ҳам таниқли журналист, ижодкорлар бўлиб етишди, масъул ишларда ишлашяпти, иккитаси чет элга бориб, бир муддат ўқиб, инглиз тилини пухта ўрганиб келди. Мақолалари, шеърлари бот-бот чиқиб турибди. Тўпламлари ҳам чоп этилди. Инсон тақдири ҳал этилаётганда хафа бўлиб, кек сақлаб ё ўзини аяб, четга чиқиб турмаслик керак.

Худойимнинг кароматини қарангки, юқорига садоқатини кўпроқ кўрсатаман деб ортиқча уринган, факультетга, талабаларга ранж-алам келтирган катта лавозимдаги раҳбар кўп ўтмай ўрнидан кетди, бошқаси ҳам обрў-эътибордан қолди, бош муҳаррирни орқаваротдан кўп маломат қилишди. Тўққиз ойдан кейин, ректорнинг буйруғи билан, журналистика бўлими филологиядан ажратилиб, яна алоҳида факультет бўлди. Камина декан, Б. Дўстқораев декан муовинлигига тайинланди. ТошДУ 75 йиллиги муносабати билан иккимизга ҳам Ўзбекистон Республикасининг фахрий ёрлиги берилди. Адолат, ҳақиқат тантанаси, Президентимизнинг илтифоти ҳаммамизни беҳад ҳушнуд этди.

Мақтаниш эмас, кўп одамлардан миннатдорчилик эшитамиз, радио, телевидение, газета-журналлар таҳририятига, ахборот агентлиги, нашриётларга бориб қолсак кўп шогирдлар истиқболимизга чиқиб салом беришади, баъзиларининг исми-шарифини унутаёзган бўлсак, айтишади, талабалик йилларини, сабоқларимизни, қайсидир гуноҳини кечириб юборганимни, уйларида, тўйларида бўлганимизни эслашади, миннатдор бўлишади. Инсон учун бундан ҳам катта мукофот борми?

Кизиқ бир ҳол: биров илтимос қилса, қўлимдан келса, жон-жон деб қиламан, илтимос қилмаса ҳам, кўнглим чопса, шу ишга бош ургим келади, лекин ўзим, ўзимникилар учун илтимос қилишим ниҳоятда қийин. Катта идораларда, каминани, ўйлайманки, сидқидилдан ҳурмат қиладиган анча-мунча одам ишлайди, лекин бирортасига, бирон марта ҳам на мукофот, на мадад таъмасида борганим, илтимос қилганим йўқ. Кечаги шогирдлар бугун унвонлар, нишонлар, мукофотлар соҳиби бўлганда чинакам севинаман, табриклайман. Баъзан хотиним таъна қилади: бошқалар учун югурганингиз, савоб ишлар қилганингиз яхши, лекин ўзингиз, лоақал ўғлингиз учун жон куйдирмайсиз. Бундоқ ўйлаб қарасам, ўғлимнинг ўқиши, иши учун ҳеч нарса қилмабман: ўзи икки университетни битирди, кейин ўзи тест синовларидан катта балл (1200 даъвогарлар ичидан иккинчи ўринда) тўплаб, ҳуқуқшунослик институти кундузги бўлимига кирди. Абдувоҳид бир куни ҳужжат топширдим деб, бир ойлардан кейин талаба бўлдим деб келди-да, бизни ҳайрон қолдирди ва беҳад қувонтирди. Кейин ўз аризасига кўра сиртқи бўлимга ўтиб битирди.

Ижодий муҳит деган гап бор «Адабий муҳит», «Муסיқавий муҳит», «Кўқон адабий муҳити», «Хоразм адабий муҳити», «Тошкент ижодий муҳити» деймиз. Эркин Воҳидов ва унга тенгқур шоир, ёзувчилар ўз вақтида Ғайратий бошлиқ адабий тўғарак катта фойда берганини миннатдор бўлиб эслашади. Самарқандлик кўп ижодкорлар академик Воҳид Абдуллаев, профессор Нуриддин Шукуровни миннатдор бўлиб тилга олишади. Ҳозир ҳам айрим газета, журнал таҳририятларида турли адабий тўғараклар мавжуд. Ёшлар юрагига чўғ ташлаш, қобилиятини ўстириш, интизомга машаққатларга чидашга ўргатишда ижодий муҳитнинг аҳамияти ғоят катта. Бундай муҳит бор жойда бор, йўқ жойда йўқ. Бизнинг ҳарф таниб, мактабда ўқиган йиллар уруш тугаган, тиклаш, жароҳатларни тузатиш, етишмовчилик, турфа машаққатлар даврига тўғри келди. Кейин билсак, Сталин салтанатининг даҳшати, қўрқув, таҳликалар, тилга эҳтиёт бўлиш, китоб, газетадан узоқроқ юриш, миллатчи, космополит бўлиб қолиш хав-

фидан чўчиб яшаш даврига тўғри келган экан. Бизнинг Жўрабой қишлоғимизда китоб топиш маҳол эди, ҳар ким ўз тирикчилиги ташвишида яшарди. Ўн ёшларимда китоб ўқишга қизиқдим, айниқса, дostonлар ўзига қаттиқ ром этди. «Кунтуғмиш», «Ҳасанхон»ларни бир кунга эгасидан олиб, ўқиб қайтарганман. Афсуски, бундай китоблар кам эди. «Қизил Ўзбекистон», «Ленин учқуни» газеталарининг қўлга тушиб қолган сонларини бошдан-оёқ ўқиб чиқардим. Мухбирликка ҳавас, эҳтимол, шунда уйғонгандир.

Кубай ака Пиримқулов деган ўқитувчимиз бўларди. У газеталарга тез-тез хат-хабар ёзиб турар, биз у кишига ҳавас қилардик. «Ленин учқуни», «Ёш ленинчи» каби газеталарга хат-хабар йўллар, аксарияти босилмас, жавоб хатида босилмаганлиги сабаби кўрсатилар, «яна ёзиб тулинг» дея маслаҳат бериларди.

Илк хабарим «Ленин йўли» (ҳозирги «Зарафшон») газетасида босилганда мақолам чиқди деб дўппимни осмонга отганман камоли хурсанд бўлганимдан. Район, вилоят газеталаримизда, пойтахт нашрларида ҳар замонда чумчуқнинг тилидек хат-хабарларим босилиб турди, Кубай ака билан суҳбатлашиб, йўл-йўриқ олиб турардим. У киши тўсатдан вафот этганда жуда қайғурганман.

СамДУнинг филология факультети кутубхонаси анча бой эди. Анча-мунча китоб ўқидим, рус адабиётини ўқишга қизиқиш, рағбат пайдо бўлди, Чехов дарҳол ўзига ром этди, Горькийни тушуниш, ҳазм қилиш негадир оғирроқ кечди, соцреализмнинг бош асари деб бетиним мақталадиган «Она» романини машаққат билан, мажбурият тақозоси ила ўқиб чиққанман. Ленинградлик Сергей Антонов деган ёзувчининг асарларини яхши кўрардим. Унинг ўзбек тилига таржима қилинган «Машиналар йўллардан ўтиб боради» китобини қайта-қайта ўқиганман.

Талабалар илмий конференцияларида маърузалар билан чиқар, учрашувларда қатнашар эдик. Конференциялардан бирида бир рус толиби Чехов ҳикоялари ҳақида маъруза қилди. Шунда бир савол бердим: «Чеховнинг бир ҳикояси «Қайғу» («Горе»), бошқа бир ҳикояси «Ҳасрат» («Тоска») деб аталиши сабабини

изоҳлаб беролмайсизми?» Саволим профессор Я. Зун-делевичга маъқул келди шекилли, дарҳол ўрнидан туриб, «Чехов ҳар бир сўзни қаерда, қай маънода ишлатишни яхши билган, шунинг учун сўз санъаткори ҳисобланади, мана бу йигит (мени кўрсатиб) «Қайғу», «Ҳасрат» сўзларини аралаштириб гапираётганингизга тўғри эътибор берди», — деди. Таниқли адабиётшунос, «Адабиёт назарияси» дарслиги муаллифи Л.Тимофеевга устозлик қилган кекса олимнинг мақтови хуш ёқиб тушди. Рус тили, адабиётини ўрганишга қизиқишим ортди. Эллик еттинчи йил бўлса керак, СамДУ мажлислар залида Москвадан, «Литературная газета»дан келган В. Солоухин, А. Яшин каби бир гуруҳ адиблар билан учрашув бўлди. Афишани кўриб, бир кун тайёрланиб, мен ҳам нутқ сўзладим.

«Бошда бир оз чўчиган эдим, йўқ нутқингиз яхши чиқди, — деди эртаси куни домламиз Нуриддин Шукуров, — танқидчиликка укувингиз бор экан, жиддийроқ шуғулланинг». Кўп ўтмай «Литгазета»да ўқувчилар конференцияси ҳақида кичик бир ҳисобот босилиб, гапирганлар ичида менинг ҳам номим қайд этилган эди. Домланинг сўзи далда бериб, анча-мунча тақриз ёздим. Ёзаман, Тошкентга «Ўзбекистон маданияти»га юбораман, ҳеч босилмайди, ҳатто жавоб ҳам келмайди. Тошкентга бир йўлим тушганда, газетанинг маданият бўлими мудирига учраб, гина-кудурат ҳам қилган эдим. Яна юбораман, босилмайди. Пўлат Мўминнинг «Совға» деган каттагина шеърый китоби чиққан эди, шунинг фазилату нуқсонлари ҳақида каттагина тақриз ёзиб, учта курсдошимнинг исми фамилиясини кўйиб юбордим. Қаранг, тақриз босилди, курсдошлар, домлалар табриклашди. «Ленин йўли»да иккита ҳикоям, битта шеърим, бир масалим босилди, машқларим обзорларда таҳлил этила бошлади.

Олтмишинчи йили, ўқишни тугатгач, ёш, меҳрибон ўқитувчимиз (ҳозир профессор) Р. Орзибековнинг маслаҳати билан ҳаё-ҳайт деб Тошкентга йўл олдик, курсдоши, яқин ўртоғи, «Фан ва турмуш» журнали маъсул котиби Н. Ғойибов яхши кутиб олди, ҳафта-ўн кун синагандан кейин, журналга адабий ходим қилиб ишга олди.

«Фан ва турмуш»ни олимлар, ижодкорлар учирладиган старт майдончаси деб бежиз айтишмайди. Ғ. Саломов, Н. Ғойибов, марҳум Қ. Ҳотамов, М. Баратова каби ижодкорлар, кейинчалик таниқли адиб Тоғай Мурод шу ерда ишлашган. «Фан ва турмуш» журнали, «Фан» нашриёти менга нима берди? Биринчи галда, услубимнинг шаклланишида журналнинг ҳиссаси, хизмати катта бўлди. Услубда бир қадар раволикка эришолган бўлсам, журнал туфайли. Бу ерда материал қаттиқ ишланарди, сиқиб суви ичиларди. Кўп ҳолларда олимнинг катта материалидан унинг исми шарифию, унвону аъмоли қоларди. Аммо-лекин анчамунча олимларимиз тили ғариб, услуби ночор, грамматикадан узоқ экан, ўзининг она тилини яхши билмагани ҳолда рус тилида ёзишарди.

Сарлавҳа қўйишда ҳам «Фан ва турмуш»дан анча нарса ўрганса бўлади. Теша тегмаган, янги, оригинал сарлавҳалар — ўқувчиларни ром этишда жуда керак. Сарлавҳа қурғурни топиш — сермашаққат иш. Олтмиш биринчи йили Ғ.Саломовнинг «Мақол, матал ва идеомалар таржимаси» китобини завқ билан ўқиб чиққанман, маъно-мазмунига бир қойил қолган бўлсам, сарлавҳаларига бир қойил қолдим. Аторнинг қутисидан топилмайдиган антиқа сарлавҳаларни қандай топаркан-а бу одам? Ҳар қалай, «Фан ва турмуш» тажрибаси ҳам асқотган бўлса керак. (Вақти келиб бу инсон билан яқин қадрдон, устоз-шогирд бўлиб кетганимдан кейин у ҳақда ёзилган илк мақоламни «Сўзшунос» деб атадим. Қизиқ, шундай сўз ҳали ишлатилмаган экан, ҳолбуки у олимнинг илми, соҳаси, тадқиқотлар доирасини аниқ ифодалайдиган кўламдор сўз. Бир мақоламни, «Шифобахш сўз» деб атадим, Ғайбулла аканинг сўзлари малҳам, шифобахш, айни чоғда ўзлари шифобахш, далдакор сўзга муҳтож кезлар эди-да. Матёқуб Қўшжонов ҳақидаги мақоламни «Синчи» деб атадим, қозоқларда мунаққидни синчи дейишар экан, синчи отнинг келбати, тиши, юриш-туришини кўриб, қандоқ эканини бехато айтиб бергани сингари, моҳир мунаққид ҳам асарнинг фазилат, қусурларини шундай аниқлайди). Қуруқ, зерикарли мақолага антиқа, ўйноқи сарлавҳа қўйиб, ўқувчини «алдаб»

ўқитиб олиш ҳам, қизиқарли, мазмундор мақолага бе-
ўхшов, сийқа сарлавҳа қўйиб ўқишдан бездириши мум-
кин. Ўқувчи асарни роҳат қилиб ўқиши учун муаллиф
азоб чекиши керак. Азоб сарлавҳа топишдан бошлана-
ди).

«Фан», «Фан ва турмуш»дагилардан Аҳмаджон
Ёқубов — олижаноблиги, инсонпарварлиги, Наим Ғо-
йибов — кенг феъллиги, маданиятлилиги билан юра-
гимдан ўрин олди. Анвар Муҳаммадқулов таҳлилга, тар-
жиммага ва... ичкиликка моҳир эди. Тоҳир Умаров таж-
рибали, таҳлили анча пишиқ бўлса-да, билими саёз-
роқ, табиатан, нима десам экан, тажангроқ одам эди.
Хрушчёв 20 йилдан кейин коммунизм қуришни ваъда
қилгач, Тоҳир ака ёзган мақолалардан бири «Бугуни-
миз кўркам, эртамиз ундан ҳам» деб номлаганини ҳозир
эсласак, кулгимиз қистайди.

Гарчанд, «Фан ва турмуш» менга анча нарса бер-
ган бўлса-да, у ерда ташқаридан у қадар сезилмай-
диган қандайдир биқиклик, маҳдудлик мавжуд эди.
А. Ёқубов вафот этгач, Н. Ғойибов бошқа ишга ўтиб
кетгач, бу, айниқса, билинди. Кетишим кераклигини
ҳис этдим ва кетдим. Фанлар академиясининг Тил ва
адабиёт институтига аспирантурага ўтдим (Нашриёт
ҳам, институт ҳам бир бинода — Гоголь кўчаси, 70
уйда, МКнинг собиқ манзилгоҳида жойлашган эди).
Таниқли олимлар давраси, илмий кенгашларидаги баҳс-
мунозаралар, диссертация ҳимоялари, учрашув ва ан-
жуманлар, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Парсо Шам-
сиев, Ҳоди Зарифов, Ш. Шоабдурахмонов, М. Алавия
каби таниқли алломаларнинг маъруза, суҳбатлари,
Қ. Хоназаров, С. Фаниева, Т. Мирзаев, Н. Каримов каби
олимлар билан мулоқотларим кўп нарса берди. Билим-
дон, камтар адабиётшунос Солиҳ Қосимов раҳбарли-
гида «Характер ва шароит тасвирида бадиий деталнинг
роли (А. Қаҳҳор прозаси асосида)» мавзуида диссертаци-
я ёздим ва икки ярим йил ичида ёқладим. Лазиз
Қаюмов, Пиримқул Қодировлар оппонентлик қилиш-
ди. Таомилга кўра, авторефератдан бир нусхасини
И. Кўчқортоев билан бирга адибга элтиб бердик. 1967
йил 6 сентябрда ҳимоя бўлди. Не бахтки, ҳимояга ус-
тоз, адиб А. Қаҳҳор келдилар. 60 йиллик юбилейига

икки кун қолган, ташвиш-тараддуди бошидан ошиб ётганига қарамай, вақт топиб келганига, уч соат ичида икки ҳимояни эшитганига беҳад хурсанд бўлдик. Бир неча кун ўтгач, А. Орипов «Устоз, бу бола яхши нарса ёзибди, кичик қисмининг катта аҳамиятини кўрсата билибди, дея сизни мақтади», — деди. Кўнглим жойига тушди.

Олтмиш еттинчи йилда ТошДУ филология факультетининг журналистика бўлими кенгайиб, алоҳида факультетга айланади. Матбуотда ишлаган, илмий даражаси бор одамлар керак экан, 1968 йил апрелидан журфакнинг матбуот назарияси ва амалиёти кафедрасига ўқитувчиликка ўтдим. Декан, профессор Т. Эрнараров яхши қабул қилди. Жуссаси чоғроқ, лекин кўнгли кенг, уруш кўрган, тажрибали инсон эди раҳматли. Шундан буён салкам 30 йилча тақдирим журфак билан боғланди. Ўқитувчи, катта ўқитувчи, доцент, декан муовини (1986—1992), декан (1992—1996) — босиб ўтилган йўлнинг қисқа сарҳисоби шундай. «Миллий маданиятлар ривожига танқидчиликнинг роли» (1972), «Санъатнинг сеҳрли калити» (1974), «БАМ ҳақида ҳикоя» (1977), «Даъваткор сўз» (1985), «Солланиб оқаётган дарё» (1994), «Толибнома» (проф. Файбуллоҳ ас-Салом билан ҳамкорликда, 1996—1997 йиллар) китоблари, 200 дан ортиқ илмий, публицистик мақола, тақриз, интервью, очерк, эссе, кўплаб радиоэшиттириш, телекўрсатув муаллифи бўлдим.

Журналистика факультети ўқитувчиси илм, ижод, мураббийликни бирга қўшиб олиб бормоғи фарз ҳам қарз, айтганингни ўзинг амалда кўрсатиб берсангинга, талаба сенга ишонади. Бирор чолғу асбобини чалолмаган кишининг мусиқа билим юртида ишлаши, копток тепишни билмайдиган одамнинг футбол тренери, сузишни билмайдиган одамнинг сузишдан йўриқчи (инструктор) бўлиши шубҳали. Журналистика факультети домлалари уч хил тоифага бўлинади: 1) ёзиш-чизишни биладиган; 2) бу ишни нари-бери, ҳамин қадар, чала-чулпа қиладиган; 3) ёзиш-чизишдан умуман йироқ, фақат «назарий» тайёргарликка эга одамлар. Ҳалати ҳол: амалиёт (практика) га юборилган талаба ёзда — 10—15, ҳатто кўпроқ материал чоп этти-

риб, эфирга узатиб, экранда кўрсатиб келади, унинг домласи, раҳбари эса... ёзишни билмайди, фақат «ўрга-тади».

Мақолаларимдан ўзимга бир қадар маъқул келгани Чингиз Айтматов публицистикаси ҳақидаги «Ер ҳам сув-ла ҳамкор, яккалам» дея аталиб, «Қишлоқ ҳақиқати»нинг 1988 йил 10 декабрь сонисида бир саҳифада берилган эди. 1988 йил декабрда адиб таваллудининг 60 йиллиги муносабати билан адиб, олимларимизнинг республикаимиз газета ва журналларида босилган мақолаларнинг аксариятини тўплаб, Фрунзе шаҳрига юборган эдим — олдими, йўқми билмадим, лекин бир гал Чингиз оға Тошкентга келганида мақоламнинг бир нусхасини бердим, миннатдор бўлдилар, «Белое облако Чингизхана» китобига дастхат ёзиб бердилар. Кўп олимлар, адиблар сингари камина ҳам Ч. Айтматов билан «огриган»ларданман, «Сайёравий тафаккур адиби» номли салкам икки табоқли мақолам Москвада, 2004 йилда чоп этилган. «Ковчег Чингиза Айтматова» номли 700 саҳифадан ортиқ салмоқли тўпلامдан жой олишга муносиб кўрилганидан беҳад қувондим. «Труд» газетасида тўпلام ҳақида тақризим босилди, ниятим машҳур адиб таваллудининг 80 йиллигига «Чингиз Айтматов — публицист» номли китоб ёзиб, чоп эттириш.

1999 йилдан ҳозирга қадар Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети халқаро журналистика факультетида доцент, кафедра мудири лавозимларида ишлаб келаётиман, 2001—2002 йилларда деканлик ҳам қилдим.

Ўқишни битирган, таҳсил олаётган талабалар таълим-тарбиясида ҳамкасабаларим қатори каминанинг ҳам муайян ҳиссам борлигидан беҳад бахтиёрман. Журналистика, педагогика соҳасида узоқ йиллик камтарона хизматларимни ҳисобга олиб, Президентимиз 2001 йили «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси» фахрий унвони билан тақдирлади. Қутлуғ мукофот эл-юрт олдида янада бурчдор, қарздор қилди, кучимга куч, илҳомимга илҳом қўшди.

«Умр оқар дарё», «Йиллар киприк қоққунча ўтиб кетади», деб бежиз айтилмаган экан. Ёшликдаку бу ҳикматларга унчалик эътибор бермаймиз. Лекин ёш бир

жойга борганда, айниқса умрнинг экваторидан ўтганда, олтмиш, етмиш ва ундан ортиқ умр кўрганлар вақтнинг қадрига, ҳар бир кун, соатларнинг қадрига кўпроқ етадиган бўлишади.

Ва қутлуғ ёшда ҳар бир киши ўтган умри давомида ортига қайрилиб қарайди, ўзини тафтиш, яхши-ёмон, савоб-увол ишларини сарҳисоб қилади.

Оллоҳга беадад шукрлар, ҳамду санолар бўлсин, мана, етмиш ёшга ҳам қадам кўйдим, яна қанча умр беради, Яратганга маълум.

Берган умридан рози бўлиб, аксинча, норози бўлиб ўтганлар, ўтаётганлар, оптимистлар ва пессимистлар бор.

Камина, мақтанишга йўймангу, нолувчилар, зорланувчилар эмас, шукрона қилувчилар, бориға ҳам, йўғига ҳам қаноат қилувчилар, хуноб бўлиб эмас, хушчақчақ кулиб яшовчилар сирасига кирсам керак. Етмиш йил, ҳар қалай, оз умр эмас.

Нималардир қилдим, нималардир ёздим. Афсус-надоматлар бўлмайким, кам нарса ёздим, эл-юртга камроқ фойда келтирдим. Кўп вақтимни беҳуда ўтказибман, энди уни қайтариб бўлмайди, ҳаётида кўп иш қилган, кўплаб китоб, мақолалар ёзган, кўплаб шогирдлар етказган Устозим Гайбуллоҳ ас-Салом «вақтни тежанг, вақтни тежамасангиз, вақт сизни тежаб юборади», деб огоҳ қилиб турардилар. Ҳақ рост экан.

Оила муҳитига, ишхонадаги вазиятга кўп нарса боғлиқ. Эл-юртга, одамларга, шогирдларга бирор фойдам теккан, нималардир қилган, ёзган бўлсам — оила аъзоларимдан — хотиним, қизим, ўғлим, куёвим, келинимдан миннатдорман. Айниқса умр йўлдошим — филолог Ойлархондан. Турмуш қурганимизга қирқ етти йил бўлибди. Бориға-йўғига, иссиғига-совуғига, хушнохуш сўзларим, ёқимли-ёқимсиз одатларимга — барисига чидаб келаётибди. Покиза, саранжом-сариништа, уй-рўзғорга тамом берилган аёл, мен бозор-ўчарни, кийим-кечак харид қилишни билмайман — ҳаммаси зиммасида. Адолатсизликни, ёлғонни, сохта муомалани ҳазм қилолмайди. Етмиш ёшли «ҳаваскор чол»нинг мақтагани — миннатдорлик билдиргани, узр айтгани деб тушунарсиз.

Икки фарзандли бўлдик. Қизим — Гулчеҳра, Тош-ДУ филфагини битирган, Эркин Воҳидовнинг лисоний маҳоратидан номзодлик диссертацияси ёзиб, ёқлаган, бир неча йилдан бери институтда тиллар кафедраси мудир. Куёвим Ҳайитмурод — ҳуқуқшунос. Ўғлимиз Абдувоҳид мутахассислиги бўйича тарихчи, иқтисодиётчи, ҳуқуқшунос~~лик~~, рус, инглиз, япон тилларини яхши билади, грант ютиб, бир йил Японияда ўқиб келди, япон адибларининг ҳикояларини таржима қилади, банкирлик, журналистлик, ноширлик соҳаларидан ҳам хабардор, умр йўлдоши Зулфия — журналист.

Тўққиз неваранинг бобосиман. Олди — талабалар, бошқалари — ўқувчи.

Тепамизда томимиз — яшайдиган уйимиз, у ер-бу ерга борадиган бўлсак — машинамиз бор, ейиш-ичишдан, Худога шукур, камчилигимиз йўқ. Инсонга бундан ортиқ яна нима керак? Тинчлик, осойишталик, фаровонлик, сиҳат-саломатлик, тотувлик, ҳамжиҳатлик керак.

МУНДАРИЖА

Мавжланиб оқайтган дарё	3
Устозлар	7
Олтин зангламас	8
Истеъдодни англаш бахти	25
Асқад Мухтор элчилари	41
Бир шингил хотира	61
Тўқис зот эдилар	65
Синчи	69
Самарқандлик мутафаккир	82
Солиҳ Қосимов — беҳбудийшунос	95
Излай-излай топгани (<i>Б. Қосимов</i>)	104
Публицист сабоқлари	111
Илм-иҷод чорраҳасида	127
Ўзбекнинг Чингиз оғаси	128
Кўш чинор	131
Адл қалам соҳиби	138
Сўз мулкига саёҳат	143
Камалак жилолари	153
Бобур, «Бобурнома», «Бобурийнома»	167
Давомийлик	184
Адабиёт учун туғилган одам	186
Давр унинг тақдирида	191
Дўстнома	196
Қирқ қувонч	202
Рустами достон	203
Республика генетиғи	207
Яратиш, яхшилик санъати	224
Шифокор Сарвар Шакаров	228
Хотираобод	237
Эҳтиром	238
Улуғимсан, шоирим	244
Қўмсаш	251
Пойқадами ёққанди...	256
Мангу уйғоқлик	266
Куй авжида узилмасин тор	273
Жилмайиб ётайин келиб	276
Тилимиз шайдоси эди...	280
Таржималар	283
Варлам Шаламов. <i>Ҳикоялар</i>	284
Ўзим ҳақимда	299

САЙДИ УМИРОВ

**ДОРИЛФУНУНЛАР
ТАҚДИРИМДА**

(мақола, очерк, эссе, эсдаликлар).

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2008**

Муҳаррир *Улугбек Раҳимов*
Бадий муҳаррир *Михаил Самойлов*
Техник муҳаррир *Диана Габдрахманова*
Мусахҳиҳлар: *Маъмура Зиямуҳамедова, Жамила Тоирова*
Саҳифаловчи *Любовь Бацева*

Теришга берилди 5.06.2008. Босишга рухсат этилди. Бичими 84x108^{1/32}. «Times UZ» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 16,8. Нашриёт-ҳисоб табоғи 16,5. Адади 2000 нусха. Буюртма № 4629. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси.
100083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**